श्रीभगवानुवाच इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्य
यं विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ ॥

शांकरभाष्यं

श्रीभगवानुवाच योऽयंयोगोऽध्यायद्वयेनोक्तोज्ञाननिष्ठालक्षणः स
संन्यासः सकर्मयोगोपायः यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो
निवृत्तिलक्षणश्च गीतासुचसर्वास्वयमेव योगोविवक्षितोभगवता अतः
परिसमाप्तं वेदार्थमत्वानस्तंवंशकथनेनस्तौति भगवान् इमंअध्यायद्व
येनोक्तं योगंविवस्वते आदित्यायसर्गादौप्रोक्तवान्अहं जगत्परिपालयितृ
णां क्षत्रियाणां बलाधानायतेनयोगबलेन युक्ताःसमर्थाभवंति ब्रह्म
परिरक्षितुं ब्रह्मक्षत्रेपरिपालितेजगत्परिपालयितुमलं अव्ययमव्ययफ
लत्वात्नह्यस्यसम्यक् दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यंफलंव्येतिसच विव
स्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् १ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

पूर्वाभ्यामध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनोयोगस्य गीतत्वात् वेदार्थस्यचस
माप्तत्वात् वक्तव्यशेषाभावात् उक्तयोगस्यकृतिमत्वशंकानिवृत्तये
वंशकथनपूर्विकांस्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति तदे
तद्भगवद्वचनं वृत्तानुवादद्वारेण प्रस्तौति योयमिति उक्तमेवयोगं वि
भज्यानुवदति ज्ञानेति संन्यासेनेतिकर्तव्यतया सहितस्यज्ञानात्मनोयो
गस्य कर्माख्योयोगोहेतुरतश्चोपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमि
त्यर्थः उक्तेयोगद्वये प्रमाणमुपन्यस्यति यस्मिन्निति अथवा ज्ञानयोग
स्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति यस्मिन्निति प्रवृत्त्यालक्ष्यते ज्ञाय
ते कर्मयोगोनिवृत्त्या चलक्ष्यते ज्ञानयोगइति विभागः यद्यपि पू
र्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तंनिष्ठाद्वयं व्याख्यातंतथापि वक्ष्यमाणाध्या
येषु वक्तव्यांतरमस्तीत्याशंक्याह गीतासुचेति कथंतर्हिसमनंतराध्या
यस्य प्रवृत्तिरतआह अतइति वंशकथनं संप्रदायोपन्यासः संप्रदा

श्री'
टी'
चं'

योपदेशस्य अकृत्रिमत्वशंकां निरस्य योगस्तेतो पर्य्यवस्यति गुरुशि
ष्यपरम्परोपन्यासमेवानुक्रामति इममिति इममित्यस्य सन्निहितं विष
यंदर्शयति अध्यायेतियोगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यमि
त्यर्थः स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्याप्तेपरार्थप्रवृत्त्यसंभवाद्भगवत
स्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात् कृतार्थताकल्पनीयेत्याह विवस्वतइति अ
व्ययवेदमूलत्वादव्ययत्वंयोगस्यगमयितव्यं किमिति भगवता कृता
र्थेनापि योगप्रवचनंकृतमितितदाह जगदिति कथं यथोक्तेनयोगे
न क्षत्रियाणांबलाधाने तदाह तेनेति युक्ताःक्षत्रियाइतिशेषः ब्रह्मश
ब्देन ब्राह्मणत्वजातिरुच्यते यद्यपियोगप्रवचनेन क्षत्रंरक्षितं तेनच
ब्राह्मणत्वं तथापिकथं रक्षणीयंजगदशेषं रक्षितमित्याशंक्याह ब्र
ह्मेति ताभ्यांहिकर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारारक्षितंशक्यमित्यर्थः यो
गस्याव्ययत्वेहेत्वन्तरमाह अव्ययफलत्वादिति ननुकर्मफलवद्धक्तयो
गफलस्यापिसाध्यत्वेन क्षयिष्णुत्व मनुमीयतेनेत्याह नहीति मुमुक्षुन
एहतिष्कृतिप्रतिहतमनुमानं नप्रमाणीभवतीतिभावः भगवता वि
वस्वतेप्रोक्तोयोगस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशंक्याह सचेति स्वपुत्रायेत्युभ
यत्र सम्बध्यते आदिराजायेतीक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रवर्त्तकत्वेन वैशिष्ट्यमु
च्यते १

स्वामिकृतटीका

ॐस्वधर्मेणयमाराध्यभक्त्यामुक्तिमिता बुधाः तंकृष्णंपरमानंदंतोष
येत्सर्वकर्मभिः १ एवंतावदध्यायद्वयेनकर्मयोगोपायोज्ञानयोगोमो
क्षसाधनत्वेनोक्तः तमेवब्रह्मार्पणादिगुणविधानेनतत्त्वंपदार्थविवे
कादिनाप्रपंचयिष्यन् प्रथमंतावत्परंपराप्राप्तत्वेनस्तुवन् श्रीभगवानु
वाच इममितित्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययमिमंयोगंपुराहंविवस्वते
सूर्यायकथितवान् सचस्वपुत्रायमनवेवैवस्वताय प्राहसचमनुःस्व
पुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् [illegible] राजर्षयोविदुः
[illegible] योगोविद्धांश्चकारेति [illegible]
[illegible] योगःकालवशा
दिहलोकेनष्टोविच्छिन्नः १ ॥ ॥

पैशाचभाष्यं

पूर्वोक्तं योगमनेकशिष्टपरिग्रहेण स्तौति श्रोचनार्थं श्री॰ इममि
ति इमं पूर्वोक्तं विवस्वते प्रोक्तवानहमव्ययं अविनाशं न सच विव॰
स्वान्मनवे स्वपुत्राय प्राह सच मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ ॥

रामानुजभाष्यं

तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंसृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगानधिकारात्क
र्मयोग एव कार्यः ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकं
कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु॰
विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तं चतुर्थेनेदानीमस्यैव कर्मयो
गस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्र
ढयितुं मगनया सैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं तद्भे॰
दाः कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते प्रसंगाच्च भगवदवतारया॰
थात्म्यमुच्यते योऽयं तवोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानीमु॰
दित इति न मन्तव्यः मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थ
लक्षणमोक्षसाधनतयेमं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान् विवस्वां॰
श्च मनवे मनुरिक्ष्वाकव इत्येवं संप्रदायपरंपरया प्राप्तमिमं योगं पूर्वे रा
जर्षयो विदुः स महता कालेन श्रोतृबुद्धिमांद्यान्नष्टप्रायोऽभूत् १

अभिनवगुप्तकृतटीकाश्लोकमेव

पत्नश्च गुरुपरम्पराप्राप्तमपि आदित्येनैर्विवृणमित्य
नेन भगवानस्य ज्ञानस्य दुर्लभतां
गौरवं च प्रदर्शयति इममिति १

परमार्थप्रपाटीका

एवं द्वितीयतृतीयाध्यायाभ्यां ज्ञानकर्मयोगो निरूप्येदानीं तत्साधन
त्वेनैवमलंकृतकर्ममोक्षप्रापकं भवतीति निरूपणार्थं चतुर्थाध्यायस्य
प्रवृत्तिस्तत्र वक्ष्यमाणप्रमेयं मदुपदेशात्परंपरया वृद्धैरनुष्ठितमि
त्याह इममिति त्रिभिः इदमेव वक्ष्यमाणं योगं अव्ययमनुपक्षीणं पूर्वं

दौ॰

विवस्वतेप्रोक्तवान् ततस्तमेवयोगंविवस्वान्सर्गादौमनवेप्राहमनुः
रिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ एवमिक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रधानोभूताद्राज्ञः सका-
शात्स्वंस्ववंशप्राप्तं राजर्षयोराजानो ऋषयश्चविदुर्ज्ञातवन्त स्मृतिर
पि तद्वैतत्पश्यन्दीर्घतमदेवः प्रतिपेदेऽसमनुभवं सर्वस्येति १

यावान्प्रस्तावतारणं संप्रदायं च कर्मणाम्
कर्मभेदाङ्गियः श्रीकृष्णोऽनुर्यध्यायेऽब्रवीत्पराः
तत्रादावपिसर्वाणित्वत्त्वोक्तकर्म
योगविष्यासाय सूर्ययेच पूर्वेरति
प्रिष्टेरनुष्टितार्थं धर्म इत्याह ॥

यो॰

वनमालीटीका

इममितित्रिभिरिममध्यायद्वयेनोक्तं योगनिष्ठांज्ञानलक्षणांतदु
पायभूतंकर्मयोगमेव सर्गादिकालेऽहंवासुदेवः सर्वपालकोविवस्व
तेसूर्यायप्रोक्तवान् विवस्वान्सूर्यायमनवेश्राद्धदेवायसचमनुः स्व
पुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ज्ञानरूपेणयोगफलस्यमोक्षस्याव्ययत्वात्त-
स्याव्ययत्वं यद्यपिप्रतिमन्वन्तरस्थायंध्रुवमन्वादिसाधारणोयंभग
वदुपदेशस्तथापिसांप्रतिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेणादिमारः
भ्यसंप्रदायोगणितः १

श्रीमद्वैजयंतीटीका

अर्थस्यप्रस्तावनार्थंवैसहेतुकमवर्णयत् भगवान्कर्मयोगंचज्ञानग
र्भंयदुत्तमः १ एवंतावद्द्वितीयेऽध्यायेऽविनाशित्वनद्धिष्ठीतारभ्येषा
तेभिहितासांख्येबुद्धिरित्यन्तेनोक्तात्ज्ञानयोगात्कर्मण्येवाधिकारस्ते
माफलेषुकदाचनेत्यादिनोक्तस्यकर्मयोगस्यश्रेष्ठत्वमुक्तंतृतीयेच
शिष्टाचारसमतत्वेनज्ञानयोगात्कर्मयोगएवश्रेयनतः कर्मयोगं
कुर्वित्युक्तमिदानींचतुर्थेऽध्यायेपितस्यैवकर्मयोगस्यज्ञानगर्भत-
याज्ञानरूपतांज्ञानांशस्यचप्राधान्यंप्रदर्शयन्नखिलजीवोद्धरणाय
मन्वन्तरस्यादावेवोपदिष्टत्वेनकर्मयोगस्यकर्तव्यत्वंस्पष्टीकृत्यप्रसं
गात्स्वामि सप्रयोजनंस्वावतारंवदन्पार्थसारथिराह इममिति अ
व्ययंस्वफलान्नव्येतीत्यव्ययंपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षफलमिमं
मध्यायद्वयेनोक्तंयोगंकर्मयोगंज्ञानगर्भंविवस्वतेसर्वशास्त्रप्र
वर्तनकर्त्रेसूर्यायनिखिलजीवनिकायोद्धरणायाहमहमर्थरूपः

सर्वेश्वरो जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं पुरुषोत्तमो वसुदेवनं-
दनः प्रोक्तवान् प्रकर्षेण कर्मज्ञानस्वरूपामिश्रितत्वेनोक्तवान् क- ने
थितवान् स मह्यं शिष्यो मदुपदिष्टो विवस्वान् सूर्यो मनवे स्वपुत्राय श्रा-
द्धदेवाय प्राह प्रकर्षेणोक्तवान् स च मनुः सूर्यपुत्रः स्वपुत्राय आदिराजा-
येक्ष्वाकव इममेव योगमब्रवीदकथयत् १

यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन कर्मयोग इति द्वौ योगौ कथि-
तौ तथाप्येकं सांख्यं च योगं च यः
पश्यति स पश्यतीत्यनया दिशा
साध्यसाधनयोः फलैक्यादैक्यमु-
पचर्य साधनभूतं कर्मयोगं साध्य-
भूतं च ज्ञानयोगमनेकविधगुण-
विधानाय स्तौति वंशकथनेन भ-
गवान् ४ १

मधुसूदनीटीका

४ १ इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं
विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजभूताय आदित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण
सर्वसंदेहोच्छेदादिरूपेणोक्तवान् अहं भगवान् वासुदेवः सर्वजग-
का ४ त्परिपालकः सर्गादौ राज्ञां बलाधानेन तदधीनं सर्वं जगत् पाल-
यितुं कथमनेन बलाधानमिति विशेषणेन दर्शयति अव्ययम-
व्ययवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वाच्च न व्येति स्वफलादित्यव्य-
यं अव्यभिचारिफलं तथा चैतादृशेन बलाधानं शक्यमिति भावः
न ४ स च मम शिष्यो विवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह स च मनुरि- य ४
क्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदिराजायाब्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायंभुव-
मन्वादिसाधारणोऽयं भगवदुपदेशः तथापि साम्प्रतिकवैवस्वतम-
न्वन्तराभिप्रायेणादित्यमारभ्य संप्रदायो गणितः १

सदानंदीटीका

समाराध्यानंतं रविमनुमुखा ब्रह्मपदवीं विदित्वा त्रैलोक्ये सुजनम-
णिनामा गुरुमितां श्रुतीनां सिद्धान्तं प्रथितमहिमा देशिकवपुः
स्वभक्ताया हेशस्तमहममलं नौमि शतशः १ साध्यसाधनरूपो द्वौ
योगौ पूर्वमुदाहृतौ साध्यसाधनयोरैक्यं फलैक्यादौपचारिकं २
साधनं कर्मयोगाख्यं साध्यं ज्ञानमनेकधा गुणैः स्तौति हरिर्वंश-
कीर्तनेनाधुना स्फुटं ३ एतावान् सर्ववेदार्थो गीतार्थश्च विवक्षितः
श्रीहरेरित्यतश्चाद्ये वेदार्थं सकलं हरिः ४ समाप्य किल मन्वानः श्लोकान्वे-
वेतावतारिका इममध्याययुग्मेन प्रोक्तं योगं विवस्वते ५ सर्वक्षि-
तीशवंशबीजभूताय भास्वते सर्गादौ प्रोक्तवान् सर्वजगतां पाल

कोऽहं ६ जगत्पालयितुंराज्ञांबलाधानायतेनने युक्तायोगबा-
लेनस्युःसमर्था विश्वपालने ७ अत्रयप्रकृतिमूलत्वादविनाशिफ-
लत्वतः अव्ययस्वफलान्नैवक्षेतिराज्ञांबलस्यतः ८ आधानेराज-
योगोयंसमर्थो विश्वपालने ममाशिष्यःसवैसूर्यःआद्यदेवायस्व-
नवे ९ मनवेप्राहतंयोगंब्रह्मामोक्षकारणंपरं मनुर्वैवस्वतःप्राहस्व-
पुत्रादिभूभुजे १० इक्ष्वाकवेसइत्यंहियोगःसत्स्यतेधुना प्रतिमन्वं-
तरंयोगोपदेशाययुपीशितः ११ साधारणस्तथाप्यर्कमारभ्यहरि-
णाधुना वैवस्वतमनोवर्त्तमानेवंशपरंपरा १२ संप्रदायविशुद्ध्यर्थं-
प्रोक्तालोकहितायच एतादृशायशिष्यायपुत्रायानुगतायच १३
देयोयंराजयोगश्चेत्याशयःश्रीरमापतेः १४ १

नीलकंठीटीका

अध्यायद्वयोक्तेर्थे अप्रामाण्यशंकामाभूदितिविद्यावंशसंप्रदायंआ-
त्मनस्वधर्मविप्रलंभकत्वादिनिरासायेश्वरत्वंसर्वज्ञत्वंचदर्शयति
इममित्यादिना इमंसांख्ययोगंकर्मयोगरूपोपायसहितंसंन्यास
मितिभाष्यंइमंसंध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतंक-
र्मयोगंज्ञाननिष्ठोपसर्जनंपारिव्रज्यानधिकारिणांराज्ञामेवयोग्यं
विवस्वतेसूर्यायमंडलाभिमानिनेसर्वेषांक्षत्रियाणामादिभूताया
हंआदित्योतर्यामी यएषोंतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतेहिरण्य-
श्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथाकाप्यासंपु-
डरीकमेवमक्षिणीतस्योदितिनामेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धःप्रोक्तवानपु-
रा अव्ययंअविच्छिन्नसंप्रदायं तेनानादित्वमपिमनवेस्वपुत्रायवि-
वस्वान्प्राह इक्ष्वाकवेमनुःस्वपुत्रायाब्रवीत् १

आनंदी टीका

एवंदेवंपूर्वस्मिन्नध्यायेद्वयेकालपुरुषप्रकृतीनांप्रकृतिविकृतीनाम-
हंकारादीनांचसामान्यतःस्वरूपोदेशपूर्वज्ञानकर्मसमुच्चयेनैवश्रेयः
प्राप्तिर्नत्वविहितकर्मत्यागेनज्ञानमात्रादितिप्रतिपादितं अथचात्र
चतुर्थेध्यायेपरमेश्वरस्वरूपोदेशपूर्वज्ञानकर्मसमुच्चयमेवप्रतिपा

दर्शितं श्रीभगवानुवाच इमं प्रोक्तपूर्वं योगं ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मिकां
युक्तिं अव्ययमव्ययस्य मोक्षस्य कारणत्वेनाक्षयं अहं परमात्मस्वरूपः
प्रोक्तवान् १

रामकंठीटीका

एवमस्य समस्ताध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकारणस्य ज्ञान
कर्मसमुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं च प्रयोजनं
प्रतिपाद्येदानीं संबंधविषययोः प्रतिपादनद्वारेणानेनस्यात्मनिगुरु
षत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोहनिवृत्तये परमकारणतामाविष्कुर्वन्भगवानु
वाच एवमनेनप्रकारेण यथात्मभ्यं प्रोक्तो यं योगस्तथैव विवस्वते म
हायोगीश्वराय स विवेयोगमेनमहं परमेश्वरपवकस्मिंश्चित्काले नि
जयोगैश्वर्यपरिकल्पितनिरतिशयप्रभावमयविग्रहः प्रोक्तवान् उप
दिष्टवान् कीदृशं योगमव्ययं परमकारणत्वे न कदाचिद्धीतिक्षीयते य
स्माद्धि जगत्सर्गादिलक्षणं कर्मानुतिष्ठन्नपि परमेश्वरः प्राकप्रतिपादि
ताद्वयविज्ञानैकलक्षणस्वभावविमर्शैकनिष्ठतया ज्ञानकर्मसमु
च्चयानुष्ठानात्मकस्यास्य योगस्य प्रथमोनुष्ठातेति तद्योगस्यास्या
व्ययत्वमुक्तं अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन सं
वेद्यमुक्ता क्रमेणानुष्ठानप्रवृत्तं संप्रदायं नयानतमेवमेवं विवृणोति ५१
विवस्वान्मनवे प्राहेति स विवस्वान्स्वजायमनुसंज्ञायादिशं जायप्राहस्वो
वाच प्राहेति लिट्स्थाने दसम्प्राहादेशः सोपि मनुरिक्ष्वाकुसंज्ञाय पुत्राये
वाब्रवीत १

लासिकी ~~[illegible]~~टीका

वात्तर्थे कर्मन्यासात्व्योयोगस्यतारतम्यतः फलानुदेशतः कर्मकरणेव
लवान्मतं एवमस्य ग्रंथस्य कर्मयोगलक्षणमभिधेयं परमात्मसमाप
त्तिलक्षणं प्रयोजनं च प्रतिपाद्य परिसमाप्तमिव विवक्षितमर्थं मन्वान
संबंधविषययोर्विवक्षायामनेनस्यात्मनिगुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्या
मोहव्युदासाय परमकारणतामाविष्कुर्वन्निममिति त्रिभिः श्रीभगवा
नुवाच इममव्ययमित्येनोक्तं योगं विवस्वते सविवेदं परमेश्वरपवक

कीदृशमव्ययं

गी॰ टी॰ ४

स्मिंश्चित्कालेलीलागृहीततनुः प्रोक्तवानुपदिष्टवान् परमकारणवद्दत्तयेः सनातनंश्रव्ययफलत्वाद्धाऽव्ययं विवस्वान्मनवेस्वपुत्रायमनुरिक्ष्वाकवेस्वपुत्रायाब्रवीत् १

पैचोलीटीका

योयंयोगःकर्मयोगोपायःसंन्यासःज्ञाननिष्ठालक्षणः अध्यायद्वयोक्तस्तस्यैवउत्तरोत्तरसकलगीतासुप्रपंचनांतंसकलगीतार्थपरिसमाप्तेमन्वानोभगवान्वंशकथनेनस्तौति इममितित्रिभिः अहमिमंअध्यायद्वयेनोक्तंयोगंज्ञाननिष्ठालक्षणमव्ययंयोगफलस्यमोक्षस्यविनाशाभावात् अव्ययस्तंविवस्वतेप्रोक्तवान् विवस्वान्मनवेप्राह मनुरिक्ष्वाकवेब्रवीत् १

श्रमावीरसमिद्धोधिनी॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः ॐ अस्यमस्यसमस्तशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्यप्रकरणस्यस्वधर्मानुष्ठानरूपकर्मकौशललक्षणमभिधेयमैहिकंकीर्तिराज्यभोगादिलक्षणंपारत्रिकस्वर्गादिभोगापवर्गलक्षणंचप्रयोजनंप्रतिपाद्येदानींसंबंधविषययोः प्रतिपादनद्वारेणार्जुनस्यात्मनिगुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोहापनुत्तये परमःकारणतामाविष्कुर्वन्वंशपरंपरागततवेनसमूलत्वमिदानीमहमेनदुर्लभतांगोरवंवास्यप्रतिपादयितुंभगवानुवाच इममित्यादित्रिभिः इममध्यायद्वयेनभवंतंप्रतिकथितोयोयोगस्तमेवयोगंकर्मकौशललक्षणंकर्मयोगंविवस्वतेसर्वक्षत्रियवंशबीजभूतायसविशेषुरादमेवपरमेश्वरः प्रोक्तवान् प्रकर्षेणसर्वसंदेहोच्छेदादिरूपेणोपदिष्टवान् सर्गादिकालेगतत्त्वाबलाधानेनतदधीनंसर्वंजगत्पालयितुमितिभावः कीदृशंयोगमव्ययं नकदाचिद्व्येतिक्षीयते यःसोव्ययोजगत्सर्गादिलक्षणंकर्मप्रवर्तयन्नस्ययोगस्यप्रथमोनुष्ठातापरमेश्वरस्तदनुष्ठीयमानत्वादयमप्यव्ययइत्यनेनपरमकारणादस्यप्रवृत्तेः प्राधान्येनसंबंधउक्तःअनुष्ठानसंप्रदायात्तत्वेनसएवसंबंधोविवृतः यद्वाव्ययदेवमूलत्वादव्यभिचारिफलत्वाद्वाव्ययोयंयतेनैवबलाधाननिमित्तत्वमस्यदर्शितं सचविवस्वान्मनवेस्वपुत्रायवैवस्वतायादिराजायप्राहप्रोवाचलिङ्र्थेलट् सचमनुरिक्ष्वाकवेस्वपुत्रायाब्रवीत् १॥

मध्वभाष्य॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्म
भेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन् अध्याये पूर्वानुष्ठितस्वा-
ध्यायधर्मस्त्याज्यमिति मयि सर्वाणीत्युक्तम् तन्माहा-
त्म्यमादितो ज्ञातुमिच्छति १॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

एवंद्वितीयाध्याये ज्ञानंमुमुक्षोः प्रधानंकर्मतत्सहकारीतिनिरूपिताभि
संधित्वेनोक्तेनदनभिज्ञार्जुनप्रश्नापाकरणेनकर्मणःशुद्धिद्वाराज्ञा॰
नोपकारकत्वमितितृतीयेप्रतिपादितंनवेदंतदव्युत्पादिनाभिज्ञशि॰
ष्यांतरस्यकेवलंयुद्धाभिनिवेशमात्रायमात्रसन्निहितपंडितव्युत्
पादयितव्यंकथंश्रद्धेयमित्यर्जुनशंकांपरिहरन् शुद्धिकृत्कर्म॰
विशेषात्तदितिकर्तव्यताविशेषं विज्ञानस्वरूपनिरूपणेनत्त्वाभि
प्रकारंतस्यविवक्षितफलसंबंधंचवक्तुमुपक्रमतेभगवान् इमं
विवस्वतेति इमंप्रदर्शितंकर्मणैवहिसंसिद्धिमित्यादौयोगंकर्म
मोचकज्ञानयोःसाधनसाध्यभावलक्षणंसंबंधमव्ययंविपरीतो॰
यःज्ञानंव्ययःकर्ममोक्षेयथानंज्ञानंतदव्यापारान्तरव्यापाराःयद्वा
ज्ञानं अंगंकर्माणि यद्वाज्ञानकर्मणीदर्शपूर्णमासवत्समुचितेइ॰
त्येवंरूपोनविद्यतेव्ययोयस्मिन्नित्यव्ययः विपरीतसंभावनारहित
मं अथवानास्तिकुतर्कैर्व्ययोबाधोयस्येत्यव्ययमलमिति अव्यय
मोक्षफलकत्वाद्वाव्ययं विवस्वतेसूर्यायाहप्रोक्तवानुपदिष्टवा
त्रैवत्रयात्मकं॰ न् अनेनवेदत्रयात्मकंसंवित्स्वरूपस्याशिष्यकथनेनाव्युत्पादि
ताभिज्ञशिष्यांतरतानिरर्थकता प्रागेवयुद्धाभिनिवेशमात्रफल
कताशेषःस्पष्टः इदानींसन्निहितेष्वेवपंडितेषु अयंप्रकारइत्या
ह १

भाषा अनुवाद

श्रीकृष्ण भगवान आप ही अपना आविर्भाव कहे प्रगट होना और तिरोभाव कहे परमधाम का जाना तिस के प्रकाश करने के निमित्त साम वेद के अंतर्गत जीवब्रह्म प्रतिपादक तत्वमसि महा वाक्य है तिसके तत्पद औ त्वम्पद के विचार के अर्थ कर्म योग की प्रशंसा करते गीता शास्त्र की अभिप्राय जो प्रवृत्ति निवृत्ति लक्षण ज्ञानयोग औ कर्मयोग सो दो अध्या मे कहि चुके यह मानते हुये अब वंश कथन से उस कर्मयोग की स्तुति करते है कि यही कर्म योग मैने पूर्व कालमे सूर्य्य से कहा था औ सूर्य्यने अपने पुत्र श्राद्ध देव मनु से कहा औ मनुने फेरि अपने पुत्र इक्ष्वाकु राजा से कहा था ऐसे परंपरा वहकर्मयोग चला आताथा १ ॥

श्रीभगवानकावाक्य दोहा॥

यौं यह लब्ध परंपरा राज ऋषीहुं जान सो अर्जुनबहुकाल सें योगनाशयहमान २॥

एवंपरम्पराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः सकालेनेह
महतायोगोनष्टःपरंतप २ ॥

शांकरभाष्यं

एवमिति एवंक्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोराजानश्च
तेऋषयश्च राजर्षयोविदुरिमं योगंसयोगःकालेनेहमहता
दीर्घेणनष्टोविच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तोहे परंतपआत्मनोवि-
पक्षभूताःपरेउच्यंते तान्शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापय
तीति परंतपः शत्रुतापनइत्यर्थः २

आनंदगिरिकृतटीका

यथोक्तेयोगेपरम्परागते विशिष्टजनसंमतिमुदाहरति एवमि-
ति तस्यकथंसंप्रति वक्तव्यत्वं तदाह सकालेनेति पूर्वार्द्धंव्या
करोति एवमित्यादिना ऐश्वर्यसम्पत्तिमत्त्वं राजत्वंतेषामेव सू-
क्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमत्वमृषित्वमिहेति भगवतोर्जुनेनसह संव्य
वहारकालोदृश्यते परंतपेतिसंबोधनं विभजतेआत्मनइति २

स्वामिकृतटीका

एवमिति राजानश्चतेऋषयश्चराजर्षयोनिमिप्रमुखाःस्वपित्रादि
भिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंति अद्यतनानामज्ञाने
कारणमाह हेपरंतपशत्रुतापनसयोगःकालवशादिहलोकेन-
ष्टोविच्छिन्नः २

पैशाचभाष्यं

एवंक्षत्रियपरंपराप्राप्तंप्रोक्तमिमंराजर्षयोमनुप्रभृतयोविदुःवि-
जानंतिसयोगोमहताकालेननष्टःविच्छिन्नसंप्रदायःसंवृत्तःपरं
तप परान्तापयतीतिपरंतपशत्रुंतप २

रामानुजभाष्यं

एवंसंप्रदायपरम्परयाप्राप्तमिमंयोगंपूर्वेराजर्षयोविदुः समहताकालेनश्रोतृ
बुद्धिमांद्याद्विनष्टप्रायोभूत् २

सएवा[illegible]स्वरूपः[illegible]योगः[illegible]
मेवप्रपन्नायतेप्रोक्तःसपरिकरःसविस्तरप्रकरइत्यर्थः मद्देवके

गी॰
टी॰
४

६

नामिति तत्र वक्तव्यं नवाक्यं यत इदं वदतो दितमनमं ह स्पष्टमानं २

अभिनवगुप्तकृतटीका नास्ति

एतच्च गुरुपरम्पराप्राप्तमपि अद्य इत्येतन्निष्टमित्यनेन भगवान स्वज्ञानस्य दुर्लभतामौचित्यं च दर्शयति २

परमार्थप्रपाटीका

एवमित्यादिकोः सूर्यवंशप्रधानभूतादुतः सकाशात्परंपराप्राप्तं राजर्षयो राजान ऋषयश्चाविदुस्तेनवत्तः अतिरपि हैतन्यप्रपन्नविमदेवः प्रतिपेदे नुरभवं सूर्यस्येति

स एवमुरातनो योगो महता कालेन नष्टः को वा स्थितो भूत सोऽयं योग इति कारणान्मयातेऽद्य प्रोक्तः वक्ष्यमाणः इतीतिकिं २

वनमालीटीका

एवमादित्यमारभ्य परंपराप्राप्तमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्च प्रभुत्वे सतिसूक्ष्मार्थप्रयोनिमित्तप्रवृत्तयः स्वपित्रादिप्रोक्तं विदुः स महता दीर्घेण धर्मह्रासकरेण कालेन नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायो जातः २

परंपराप्राप्तं तत्संप्रदाय

कुसुमवैजयंतीटीका

मतयातेत्वत्तः सूर्येये

स्वपित

एवं पुत्रादिक्रमेण परंपरया प्राप्तमिमं कर्मयोगं राजर्षयो राजानऋषयश्च ते च कंदगाधिनिमिनहुषाम्बरीषादयइक्ष्वाकुप्रमुखैः स्वस्वपितृभिरुपदिष्टं विदुर्जानन्ति नन्विदानीं सयोगः कुतो न ज्ञायत इति चेदत आह हे परंतप शत्रुतापन इहास्मिन्लोके महता कालेन स योगो नष्टः इह इति पदेन भूलोके तत्रापि भरतखण्ड एव नष्टः पुरुषेष्वस्त्येवेति सूचितं महतेत्यनेन जनानां कालपरिणामित्वेन मंदबुद्धित्वात्प्रापणे च ग्रणानामस्य प्रमाद मोहादिदोषयुक्तत्वाच्च नष्ट इति ग्रोतितं शत्रुतापनेति संबोधनेन यथा नवकाले वैपरीत्यात्स्वधर्मरूपेयुद्धादौ कर्माणि निष्ठा नास्ति परधर्मभूते भिक्षाटनादावास्थिचनतैथैनेषां लोकानां सर्वेषामपि स्वधर्मे निष्ठाभावाद्योगो नष्टस्तस्मादयममवचनात्त्वशत्रुतापनो भवेति सूचितं २

र

मधुसूदनीटीका

एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्तमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमा निमित्त

नंत॰

मुर्वः स्वपित्रादिप्रोक्तं विदुः तस्मादनादिवेदमूलत्वेनाफलत्वेनाना
दिगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेनचक्रुविमनुवंशकानास्पदत्वान्महाप्रभा
वोयंयोगइतिश्रद्धातिशयायस्तूयते सएवंमहाप्रयोजनोपियोगः
कालेनमहतादीर्घेणधर्मह्रासकरेणेहेदानीमावयोर्व्यवहारकाले
द्वापरांतेदुर्बलानजितेंद्रियानधिकारिणःप्राप्यकामक्रोधादिभिरभि
भूयमानोनष्टःविछिन्नसंप्रदायोजातःतंविनापुरुषार्थाःप्राप्तेः अहो
दौर्भाग्यंलोकस्येतिशोचतिभगवान्हेपरंतप॰कामक्रोधादिरूपंशत्रु — पर॰२
गणंशौर्येणबलवताविवेकेनतपसाचभानुरिवतापयतीतिपरंतपः
शत्रुतापनोजितेंद्रियइत्यर्थः दुर्बलपेक्षणायुक्तकर्मदर्शनात् ता॰
स्मात्त्वंजितेंद्रियत्वादत्राधिकारीतिसूचयति २

सदानंदीटीका

एवमादित्यमारभ्यगुरुशिष्यपरंपरया प्राप्तमिमंयोगंराजानऋष
यश्चाते १ प्रभुत्वेसतिसूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमानृपाः विदुर्निम्यादयः
पूर्वेस्वपित्राद्युक्तक्रमादरात् २ अनादिवेदमूलत्वादनंतफलभावतः
अनादिसंप्रदायत्वाद्योगोयंस्तूयतेमहान् ३ एवंमहाफलोयोगोध॰
र्मह्रासकरेणसः नष्टोदीर्घेणकालेनद्वापरांतेपुनादितो ४ दुर्बला
न्प्राप्यभोगादीनत्वरानजितेंद्रियान् कामाद्यैरभिभूतःसन्विछिन्नःसंप्र
दायतः ५ क्रोधादिशत्रुसंचयःशौर्येणस्वविवेकतः तापयत्यर्कवत्
सत्त्वमधिकारीजितेंद्रियः ६ स्वर्लोकेपूर्वशीत्यागिनयासम्यक्वरी॰
ह्नितः परैविप्रलब्धतात्मा॰शौर्यतेजोगभस्तिभिः तापयत्यर्कवद्धार्यं
प्रोक्तस्त्वंहिपरंतपः ८ २

नीलकंठीटीका

एवमिति एवंपरंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिभागादिक्रमेण राजर्षयः
जनकाजातशत्रुकैकयप्रभृतयोराजानः ऋषयश्चसनकवसिष्ठाद्या
सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजानएवऋषयइतिवा अविदुर्ज्ञातवंतःसिजा॰
भ्यस्तविदिभ्यश्चेतिलुङोझेर्जुस् नष्टःअदर्शनंगतः २

आनंदीटीका

राजर्षयःस्वयमनुष्ठायपरैरप्यनुष्ठापयितारःसत्त्वैकनिष्ठपुरुषानु

ष्टेयोयोगइहास्मिंलोकेमहताकालेनत्रेतादौसत्वादीनांगुणानामव्या॰
न्याभिभवजननमिथुनवृत्तिक्रमेणकृष्णपक्षवदपचयान्नष्टोन्तर्भूतः तथा
चोदयन्ः जन्मसंस्कारविद्यादेःशक्तिस्वाध्यायजन्मनां ह्रासदर्शननो
ह्रासःसंप्रदायस्यमीयतइति २

रामकंठीटीका

एवंपरमेश्वरात्देवप्रभृतिपरम्परयायोगपुत्रादिशिष्यनृपप्रवन्न
प्रवृत्त्याख्याततेलोकेप्रथितंसंतमन्येजनकप्रभृतयोराजर्षयोराज्य
लक्षणंकर्मकुर्वाणाअपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादृषयोस्तनयइमंयथो
क्तंविदुःविदांचक्रुरित्यस्मिन्नर्थेस्मादसःप्रयोगःमहताकालेनयुग
सहस्रादिसंख्येनलोकस्यक्रमापचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणत्वाद्यो
ग्यप्रतिपत्त्यभावान्नष्टोंतर्धानमागतःपरमकारणएवअवस्थितः
इत्यर्थः २

~~[illegible]टीका~~

लासिकीटीका

एवंपरमकारणादेवप्रवृत्तिर्योगस्येतिसंबंधमर्थः एवंपरमेश्वरात्
प्रवृत्तिपुत्रतपःशिष्यादिपरम्परयाप्राप्तमिमंयोगंराजर्षयोराजानश्च
तेराज्यलक्षणंकर्मकुर्वाणाअपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादृषयश्चनि
मिजनकप्रमुखाविदुर्विदांचक्रुः अयंतनानामज्ञानेकारणमाह हेपरंतप
शत्रुतापन सयोगोमहताकालेनयुगसहस्रादिसंख्येनेहलोकेलोकस्यक्रमा
पचीयमानप्रज्ञादित्वान्नष्टोन्तर्धानमागतःपरमकारणएवअव
स्थितः एतेनास्ययोगस्यदुर्लभतागौरवंचप्रदर्शितं २

पंचोलीटीका

एवंइतिराजर्षयः एवंपरंपराप्राप्तंक्षत्रियस्यपरंपराप्राप्तमिमंयो॰
गंविदुःहेपरंतपसयोगःइहमहतादीर्घेनकालेननष्टःविच्छिन्नः
संप्रदायः २

एवमिति यथाहं सविवस्वते मनवे मनुश्चेक्ष्वाकवे स च स्वपुत्रे-
भ्यः कथितवान् एवं परंपरया परमेश्वरान्मनएवप्रभृतियोगप
पुत्रादिशिष्यरूपप्रबंधप्रवृत्त्या प्राप्तं लोके प्रथितं संतमिमं योगं
कर्मकौशललक्षणं कर्मयोगमन्येपि जनकादयो राजर्षयः प्रभु
त्वेन सति सूक्ष्मार्थदर्शिनो विदुर्विदांचक्रुः लिडर्थे लट् स एवं महा
प्रयोजनोपि योगो महता युगसहस्रादि संख्येन धर्मह्रासकरेण
कालेन इह कलिद्वापरसंधौ प्रोक्तलक्षणकामाभिभूतानां करण
स्याजितेंद्रियस्य दुर्बलस्य क्रमापचीयमानसर्वगुणत्वात्प्रति पत्त्र
भावान्नष्टोऽनर्थानंगतो विच्छिन्नसंप्रदायत्वात्परमकारणे मय्येवव्य
वस्थित इत्यर्थः एतेन चापतनानां तदज्ञाने कारणमुक्तं २॥

मधुभाष्य॥

२॥

भाषा अनुवाद

इसी प्रकार इस कर्म योग को परंपरा प्राप्त कहे एक से दूसरा दू
सरेसे तीसरे ऐसे राज ऋषि लोग जानते चले आते थे पर अब हे
परंतप शत्रुतापन अर्जुन वहू कर्म योग बहुतकाल पायकर नष्ट
होगया है २॥

दोहा॥

ऐसैं परंपराप्रापतयहराजऋषिहूंजान सो हे अर्जुन बहु
कालसें योगनाशभयोमान २॥

सएवायंमयातेद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः भक्तोसिमे
सखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमं ३

शांकरभाष्यं

दुर्बलान् अजितेंद्रियान्प्राप्यनष्टंयोगमिममुपलभ्य लोकंचापु
रुषसंबंधिनं सएवायमिति सएवायंमयातेतुभ्यमद्येदानीं योगः
प्रोक्तःपुरातनः भक्तोसिमेसखाचेसीति रहस्यंहियस्मादेतदुत्तमं
योगंज्ञानमित्यर्थः ३

आनंदगिरिकृतटीका

किमितिवर्तमानेकालेप्रकृतोयोगः संप्रदायरहितोभूदित्याशंक्या
धिकार्यभावादित्याह दुर्बलानिति तदेवदौर्बल्यंप्रकृतोपयोगित्वे
नव्याकरोति अजितेंद्रियानिति यद्यपि कामक्रोधादिप्रधानान्
पुरुषान्प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानोयोगोनष्टोवि
च्छिन्नसंप्रदायः संजातस्तथापियोगादृते पुरुषार्थोलोकस्यलभ्य
तेचेत् किमनेन योगोपदेशेनेत्याशंक्य यथोक्तयोगाभावे परम
पुरुषार्थाप्राप्तेर्मैवमित्याह लोकंचेति पूर्वोयोगोविच्छिन्नसम्प्र
दायोऽधुना त्वन्ययोगोमदर्थमुच्यते भगवतेत्याशंक्याह सएवे
तिकस्मादन्यस्मैकस्मैचित् पुरातनोयोगोनोक्तोभगवतेत्याशंक्याह
भक्तोसीति उक्तमधिकारिणंप्रतियोगस्यवक्तव्यत्वेहेतुमाह रहस्यं
हीति अनादिवेदमूलत्वात् योगस्यपुरातनत्वंभक्तिः शरणउआशी
नित्तयायुक्तोनिजरूपमवेद्यभक्तोविवक्षितः समानवयाःस्निग्धःस
हायःसखेत्युच्यते एतादृशिनिकथंयोगोविशेष्यतेतत्राह ज्ञानमिति २

स्वामिकृतटीका

सएवायमिति सएवायंयोगोद्यविच्छिन्नेसंप्रदायसतिपुनस्तुभ्यंमयाते
तुभ्यमुक्तः यतस्त्वंममभक्तोसिसखाचेतिअन्यस्मैमयानोच्यते
हियस्मादिदमुत्तमंरहस्यम् ३ ॥

पिशाचभाष्यं

सएवविच्छिन्नसंप्रदायोयोगःप्रोक्तःपुरातनःतेनैवरहस्यमप्रका
श्यमुत्तमंनिरूपमं ३ ॥

सएवायंत्वलितस्वरूपः पुरातनो योगःसख्येनातिमात्रभक्त्याच मामेवप्रपन्नाय ते प्रोक्तः सपरिकरः सविस्तरमुक्तइत्यर्थः मदन्येन केनापि तानु मुक्तं वानप्राकं घनं इदमेवं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यंज्ञानम् ३५

गी॰
टी॰
च

रामानुजभाष्यं

अस्मिन्प्रसंगेभगवदवतारस्याध्यात्म्ययथात्म्यवेदानमर्जुनउवाच ४ ३

अभिनवगुप्तकृतटीका

वास्ति तं भक्तोमत्परमःसखाच चशा

एतच्चगुरुपरंपराप्राप्तमपि आदित्येनानिष्टमित्यनेन भगवान्वक्ता नत्यदुर्लभतो गौरवंचप्रदर्शयति भक्तोसिमेसखाचेती तंभक्तो मत्परमःसखाच चशब्देनान्वाचयउच्यते तेनयथाभिलाटनेभि- क्षाणांप्राधान्यंगवानयनेन प्राधान्यंएवंभक्तिरत्रगुरुंप्रति प्रधानेन सखित्वमपीतितात्पर्यार्थः ३

परमार्थप्रपाटीका

४ सोयंयोगइतिकारणान्मयातेद्यप्रोक्तः वक्तुमुपक्रांतः ४

४इतीतिकिं

यतस्त्वंमद्भक्तःसन्सखाभवसि सखित्वलक्षणाभक्तिस्त्वयिवर्ततइत्यर्थः अथान्यत्रास्यनिर्वाच्यत्वमाह किंभूतोयोगः उत्तमंरहस्यंएकांतवेद्यमित्यर्थः अथसंदिहानोर्जुनःपृच्छति ३

वनमालीटीका

कस्मै ५

यःपूर्वंमयोपदिष्टोनंतरविच्छिन्नसंप्रदायोभूत्सएवायंपुरातनोयोगोद्यातिरोहितेन तुभ्यंप्रोक्तःनत्वन्यस्मैचिन्नइतिहेतोः यतस्त्वंमेभक्तःशरणागतःनत्वसत्यंतदाविच्छिन्नस्तेहस्थाराधान्सखात्वंयेतस्त्वस्मैयस्मात्सि अतस्तुभ्यमुक्तःअन्यस्मैकुतोनोच्यतेतत्राह हियतएतत्ज्ञानमुत्तमंरहस्यमतिगोप्यं ३

उत्तमवैजयंतीटीका

सएवेति यःपूर्वंसूर्यायोपदिष्टइदानीमपिकालगत्यापरम्परयामलिनकर्माचरणत्वेननष्टत्वाद्यश्चनष्टःसएवपुरातनःप्राचीनोऽयंयोगःयेनसूर्यायप्रोक्तस्तेनसूर्यगुरुणैवमयाद्येदानींतेतुभ्यमेवप्रोक्तोनान्यस्मैचितनन्वन्यस्मैकुतोनोक्तइतिचेत्तत्राह मेमत्त्वंभक्तोसि नन्वन्येपितेवहवोभक्ताःसन्ति तेभ्यःकस्मान्नोक्तइतिचेत्तत्राह त्वंसखाचासिहिशब्दाःपृथ्वीइतिशब्दाहेतोएतद्रहस्यमपितत्राएवउत्तममस्तिइतिहेतोस्तुभ्यमेवमयोक्तोनान्येभ्यःयद्वाहिपुक्तोयं।

हेनान्वाचयउच्यते तेन यथाभिलाटने भिक्षाणां प्राधान्यं गवानयनेन प्राधान्यमेवं भक्तिरत्र गुरुंप्रति प्रधानेन सखित्वमपीति तात्पर्यार्थः ३

मर्थः यः केवलं भक्तोसि ममावि त्वमस्य नास्ति तस्मै रहस्यमेव वक्त
व्यं न नूतनं रहस्यं यस्य केवलं सखा वापवास्ति न तु भक्तस्तस्यापि रहस्य-
मेव न तत्तमं त्वंतु भक्तश्चमित्रंचातो मयथर्थमविशिष्टोस्यतस्तुभ्यमेवो
त्तमं रहस्यमेतन्मया प्रोक्तमन्ये च केचिद्भक्ताः केचित्सखायः सन्त्य
तस्तेभ्यो नोपदिष्टमिति रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा
निर्वीर्या विद्या भवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णः विद्या ह वै ब्राह्मणमा-
जगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय न मा
ब्रूया अवीर्यवती च तथा स्यामिति ३

मधुसूदनीटीका

य एवं पूर्वमुपदिष्टोप्यधिकार्यभावाद्विच्छिन्नसंप्रदायोऽभूत् यं विना
च पुरुषार्थो न लभ्यते स एव पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतो योगोऽद्य
संप्रदायविच्छेदकाले मयातिस्निग्धेन ते तुभ्यं प्रकर्षेणोक्तः न त्वन्य
कस्मैः स्मै वितकस्मात् यद्भक्तोसि मे सखा चेति इति शब्दो हेतौ यस्मात्त्वं
मम भक्तः शरणागतत्वे सत्यत्यंतप्रीतिमान् सखा च समानवयाः
स्निग्धः सहायोसि सर्वदा भवसि अतस्तुभ्यमुक्तः इत्यर्थः अन्यस्मै क- मिः
तो नोच्यते तत्राह हि यस्मादेतज्ज्ञानमुत्तमं रहस्यमतिगोप्यं ३

सदानंदीटीका

स एवायं पुरातनस्तुभ्यं स्नेहवशान्मया प्रोक्तोयतस्त्वं मद्भक्तो
मामेव शरणागतः १ सखा स्निग्धः सहायोसि ननस्तुभ्यमनुत्तमं
गोपनीयमिदं ज्ञानं प्रोक्तमत्यद्भुतोपमं २ ३

नीलकंठीटीका

स इति अयं संप्रदायविच्छेदे सति भक्तः शरणागतः सखा प्रीति
विषयः रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा निर्वीर्या विद्या
भवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णः विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गो
पाय मा शेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रू
या वीर्यवती तथा स्यामिति ३

आनंदीटीका

सएवायंविवस्वतेप्रोक्तोमध्येलीनोपिमयादिविदुषापरमेश्वरेणपुरा-
तनःप्रोक्तात्वद्रूपादभ्रष्टःनत्वयत्वत्संभावनामात्रार्थमेवोक्तःयोगस्ते
प्रोक्तःअत्रहेतुमाह भक्तोसिमेसखाचेतितवोपदिष्टःहियस्मात्सउ-
त्तमुत्तमंरहस्यंयस्यकस्यचिद्वास्यनास्तिस्वधर्मत्यागोन्यत्वेस्यनवा
धर्मनिवारणार्थंप्रेमातिशयादुक्तमित्यर्थः ३

रामकंटीटीका

सएवअयंभ्रष्टस्वरूपोयोस्मिन्कालेमयापरमेश्वरेणैवजगदुपकारायया-
दवकुलावतीर्णेनतेतुभ्यंपुरातनोनित्ययोगःप्रोक्तः यतोममभक्तोसि
शुश्रूषुस्त्वं तथासखासुहृत् अतोभक्तिसौहार्दलक्षणगुणविशिष्ट-
गुणसंपन्नायमयातुभ्यमुपदिष्टं यतएतत्ममसर्वरहस्यानांप्रकृष्टंरहस्यं
एवमनेनास्यशास्त्रस्यसंबंधविषयावपिप्रतिपादितौ निरुत्तरविज्ञान-
मयदिव्यचक्षुर्दानेनपुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकस्वरूप-
स्यार्जुनस्यस्वात्मनियदुकुलोद्भूतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिवारणद्वारे-
णभगवतापारमेश्वर्यमात्मनःकथयितुंचप्रस्तुतं ३

[illegible] लासिकीटीका

सइति अयंविष्णुमेसंप्रदायेसतिसएवाभ्रष्टस्वरूपोयंयोगःपुरातनो
नित्योमयापरमेश्वरेणातिस्निग्धेनतेतुभ्यंप्रोक्तःनत्वन्यस्मैकस्मैचित्
यतोममभक्तोसिसखाचासि चेति त्वाचयेनभक्तेःप्राधान्यद्योतकः
इतिशब्दोहेतौकुतोन्यस्मैनोच्यतेतत्राह हियस्मादेतत्रहस्यानामु-
त्तमं प्रकृष्टरहस्यमतिगोप्यं ३

पंचोलीटीका

सएवेति मयाअद्यहेअर्जुनतेतुभ्यंसएवायंपुरातनोयोगःप्रोक्तः
मेममभक्तोसिचपुनःसखाहियस्मादेतत्योगंज्ञानंउत्तमरहस्य-
मितिकारणादुपदिष्टं ३

भगवीरससिद्धोधिनी॥

स एवेति य एवं पूर्वमुपदिष्टः प्रतिपक्षभावाच्छिन्नसंप्रदायत्वेन
मध्ये विलीनोऽभूत् स एव सर्वपुरुषार्थसाधनभूतोऽयं पुरातनोऽना
दिगुरुपरंपरागतत्वेन नित्यो योगः कर्मप्रवृत्तिलक्षणो या॰
स्मिन्नुच्छिन्नयोगसमये मया परमेश्वरेणैव जगदुपकाराय यादवकुला
वतीर्णेन तेऽभ्यं प्रोक्त उपदिष्टो न त्वन्यस्मै कस्मैचित् यतस्त्वं मम भ
क्तः शरणागतत्वे सत्यत्यन्तप्रीतिमान् सखा सुहृत् समानवयाश्चा
सि एतेन चाऽऽर्जुनविषया भक्तिः सौहार्दलक्षणा मुख्या शिष्यगुणसंप
त्तिरुपदेशनिमित्तीभूता प्रतिपादिता अतिप्रौढो रहस्ये कृतो नान्यस्मै
कस्मैचिदुच्यते यत्राह हि यस्मादेतदुत्तमं रहस्यं सर्वरहस्यानां मध्ये॰
प्रकृष्टं रहस्यमतिगोप्यमित्यर्थः ३॥

मधुभाष्य॥

३॥

भाषा अनुवाद

सोई कर्म योग जो परंपरा संप्रदाय से संसार मे न रहा अब फेरि हम ने तुम से कहा क्यों कि तुम मेरे भक्त हो और मित्र भीहो नंही तो मैने फेर और किसी से इसको नंही कहा और न कोई मेरा भक्त छोड इस के कहने योग्य हैं ३

दोहा

सो यह मैने तोहि अब कह्यो पुरातन योग मेरा सेवक मित्र तूं श्रेष्ठ रहस्य यह लोग ३॥

15

अर्ज्जुनउवाच अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः
कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ४

शांकरभाष्यं

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमितिमाभूत्कस्यचित् बुद्धिरितिप-
रिहारार्थंचोद्यमिव कुर्वन् अर्ज्जुनउवाच् अपरमिति अपरमर्वा-
क् वसुदेवगृहेभवतोजन्मपरंपूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत
आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतयाय स्त्वमेवा-
दौ प्रोक्तवानिमंयोगंसएव त्वमिदानीं मह्यंप्रोक्तवानसीति ४

आनंदगिरिकृतटीका

भगवति लोकस्यानीश्वरत्वशंकांनिवर्तयितुं चोद्यमुत्थापय-
ति भगवतेति परिहारार्थंभगवतोमनुष्यवदवस्थितस्यानीश्वर-
त्वमपेत्य तद्वचनेशंकितविप्रतिषेधस्येतिशेषः भगवतोनिज-
रूपमपेत्य वेदनेदंचोद्यंकिंतु लीलाविग्रहगृहीत्वेतिवक्तुं चोद्य-
मिवेत्युक्तंएतत्परिहार्थमेव स्फुटयति यस्त्वमिति ४

स्वामिकृतटीका

भगवतोविवस्वंतंप्रतियोगोपदेशासंभवंपश्यन्नर्ज्जुनउवाच अप-
रमिति अपरमर्वाचीनंतवजन्मपरंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्मतस्मा-
त्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनायविवस्वते त्वमादौयोगंप्रोक्तवानित्येतत्
कथमहंविजानीयांज्ञातुंशक्नुयामिति ४

पिशाचभाष्यं

एवंश्रुत्वार्ज्जुनउवाच अपरमिति अपरंअर्वाचीनंवसुदेवगृहेभव-
तोजन्मपरंपूर्वंविवस्वतःआदित्यस्यजन्मसर्गादौअतःकथमेतद्वि-
जानीयांत्वमादौविवस्वतेप्रोक्तवानिति ४

रामानुजभाष्यं अस्मिन्प्रसंगे भगवदवतारयाथात्म्यं यथात्मभावं ज्ञातुमर्ज्जुनउवाच

कालसंख्ययापरमस्मज्जन्मसमकालंहिभवतोजन्मविवस्वतश्च।

गी॰
टी॰
व

कालसंख्ययापरमष्टाविंशतिचतुर्युगसंख्याने त्वमादौप्रोक्त
वानितिकथमेतदसंभावनीयं विशेषेण यथार्थं जानीयामित्यर्ज-
न्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं जन्मान्तरकृतस्य महतां स्मृतिश्च युज्यत इ-
ति नात्र कश्चिद्विरोधः न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं जानाति सर्वे-
श्वरं न जानाति स एवं द्यातिपरं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पु
रुषं शाश्वतं दिव्यमित्यादिना युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादिभिश्च स
कृच्छ्रुते कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिप्रभवाव्ययः कृष्णस्य हि कृ
ते भूतमिदं विश्वं चराचरमित्येवमादि कृष्णस्य कृते कृष्णस्य शेषभूतं कृत्स्नं
जगदित्यर्थः अतोच्यते जानात्येवायं भवन्तं वसुदेवतनयं पार्थः जान-
नोप्यजानत इव पृच्छतोयमाशयः निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकता
नस्य सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य चावाप्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिस-
जातीये जन्म किमिन्द्रजालमिव मिथ्या किं सत्यं सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारं
किमात्मकोयं देहः कश्च जन्महेतुः कदा च जन्म किमर्थं वा जन्मेति परिहा
रप्रकारेण प्रश्नार्थो ज्ञायते ४

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ४ अर्जुनो भगवत्स्वरूपं जानन्नपि लोके स्फुटीकर्त्तुं पृच्छति ४

परमार्थप्रपाटीका अथ सन्दिहानोऽर्जुनः पृच्छति

अपरमिति भवतस्तव जन्म अपरमाधुनिकं तथा विवस्वतः सूर्यस्य ज
न्म परं प्राचीनं एवं सति आदौ त्वं प्रोक्तवानिति कथं विजानीयां तत्र भग-
वानाह ४

वनमालीटीका

परं ब्रह्म परं धामेति वक्ष्यमाणत्वेन श्रीकृष्णस्वरूपं जानन्नप्यर्जुनो-
ऽज्ञाननिवर्त्तिकामस्य सत्यसंकल्पस्य निखिलदेहभूतस्य जगदुद
यस्थितिसंहृतिलीलस्य मुमुक्षुभिर्ध्येयभक्तैश्च प्राप्यमाणादिपदारविंदमकरंद-
स्य परमकारुणिकस्य सदैकाकारज्ञानबलैश्वर्याद्यनन्तविभूतिसंप-
न्नस्य सर्वेश्वरस्य कर्मवशादेव जन्म किमिंद्रजालमिव मृषा किं वा स
त्यं सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः किमात्मकोयं देहः कश्च जन्महेतुः क
दा च जन्म किमर्थं वा जन्मेति शंकातत्स्वरूपमजानतो हृदिगतो निरा
कर्तुकामः पृच्छति अपरमिति अल्पकालिक इदानीमेव वसुदेवगेहे

भवतोजन्मएवंबहुकालिकंसृष्ट्यादौविवस्वतोजन्म अतःकथमेत
द्विजानीयामविरुद्धार्थकतया एतत्त्वदर्थमाहत्वमिति इदानींतनः
त्वंसृष्ट्यादौकथंप्रोक्तवानविरुद्धमेतज्जानीतिभावः ४

ऊसमैवैजयंतीटीका

एवंकृष्णस्यएवत्रिलोकानामुत्पत्तिप्रभवाप्ययःकृष्णस्यहिकृतेभूतमिदं
विश्वंचराचरंपरंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् पुरुषंशाश्वतंदिव्य
मित्यादिनायुधिष्ठिरराजसूयादिषुव्यासभीष्मादिभिःकृष्णस्यसर्वोत्कृ
ष्टमाहात्म्यमर्जुनेनानुभूतमपितन्मायावेनतज्जन्मश्रोत्रकामोप्युर्वो
भारजिहीर्षयावसुदेवगृहेजातइतिजानन्नप्यजानन्निवात्तजनतानो
तत्स्वरूपविज्ञापनायाहविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानित्येवंभगवदुक्तिनि
शम्यपरमिवमन्वानोर्जुनोभगवंतंपृच्छतिस्मअपरमितिभवतस्तवापरं
मिदानीमस्मत्समानकालीनंवसुदेवगृहेजन्मप्रादुर्भावोविवस्वतःसूर्य
र्यस्यतुजन्मपरंपूर्वं;प्रथमंसूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पय
दितिश्रुतेः तवचसूर्यस्यजन्मनोरन्तरालिकोऽष्टाविंशचतुर्युगस
स्यापरिमितोमहान्कालोगतःआदौप्राक्कालेविवस्वतेत्वंतोतिशयप्राक्का
लीनत्वात्रायुत्वविवस्वतोऽर्वाचीनोत्पन्नोयोगंप्रोक्तवानित्येवंप्रकारे
णैतत्तववचनंसत्यंवामिथ्यावाहंकथंकेनप्रकारेणविजानीयाम्प्रती
यां तवकानिविधानिजन्मानीतितानित्वं जानासिनवेति अतोव्यया
त्मासर्वेषांभूतानामीश्वरस्त्वंकेनप्रकारेणसंभवसीतिकदाकदाकाले
आत्मानंसृजसीतिकस्मैकस्मैप्रयोजनायकस्मिन्युगेसंभवसीत्येवंव
त्वमाणेनत्वरानुसारेणार्जुनेनप्रश्नःकृतइतिभावः ४

याभगवतिवासुदेवेमनुष्यत्वेना मधुसूदनीटीका सर्वज्ञत्वानित्यत्वाशंकामूर्खाणांनामपनेतुमनुवदन्नर्जुन

प्राशंकते अपरमल्पकालीनमिदानींतनंवसुदेवगृहेभवतोजन्मशरीरग्रहणमति देवः
हीनंचमनुष्यत्वात् परंबहुकालीनंसर्गादिभवमुत्कृष्टंचदेवत्वाद्वि
वस्वतोजन्म अत्रात्मनोजन्माभावस्यप्राकृतत्वादित्वादिहाभिप्राये
णैवार्जुनस्यप्रश्नःअतःकथमेतद्विजानीयां विरुद्धार्थतयाएतत्त्वदु
र्थमेवविहीणनित्वमादौप्रोक्तवानिति त्वमिदानींतनोमनुष्यःसर्वज्ञः
सर्गादौपूर्वतनायसर्वज्ञायादित्यायप्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतदिति

भिप्रायः अत्रायं निर्गलितोर्थः एतत्देहानवच्छिन्नस्य तव देहांतरावच्छे
देन वा आदित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं एतद्देहेन वा नाद्यः जन्मांतरानुभूतस्यासर्वज्ञे
न स्मर्तुमशक्यत्वात् अन्यथा ममापि जन्मांतरानुभूतस्मरणप्रसंगः तव
च मम च मनुष्यत्वेनाऽसर्वज्ञत्वाविशेषात् तदुक्तमभियुक्तैः जन्मांतरानु-
भूतं च न स्मर्यत इति नापि द्वितीयः सर्गादाविदानीतनस्य देहस्यासद्भावात्
तदेव देहांतरेण सर्गादौ सद्भावसंभवेपीदानीतनं स्मरणानुपपत्तिः अनेन
देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वा-
भ्यां शंकावदर्जुनस्य पूर्वपक्षो ४

सदानंदीटीका

मायातीतोप्यसंगो विमलमतिमतां भावगम्योप्यगम्यो यः संकल्पेन लो
कान्विरचयति विधिब्रह्मरुद्रादिनेतॄन् यत्तिष्ठत्येव महिम्नि स्वपद इति यो
यो भक्तिविद्यादिसिद्ध्यै स्वात्मानं निष्कलं वपुरिव सृजति श्रीपतिं तं श्र
येहं १ वासुदेवे भगवति मूढानामविचारिणां मनुष्यत्वेन जन्मादिशं
कां यातां सर्वार्जुनः २ अपनेतुमनूद्यैवमुवाच श्रीपतिं प्रति वसुदेवगृ
हे जन्म भवतः साधुनातनं ३ सर्गादौ बहुकालीनं जन्मादित्यस्य चक्र
तं कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थभावतः ४ त्वमिदानीतनस्त्वस्मै स
र्गे प्रोक्तवानिति ४

दौ॰

नीलकंठीटीका

भगवद्देहस्य वसुदेवादुत्पत्तिं मत्वा नोर्जुन उवाच अपरमिति अपरं अ-
र्वाक्कालिकं परं बहुकालिकं विजानीयां यद्यपि शब्दाद्यमर्थो ज्ञातः त-
थाप्यविरुद्धस्य वाक्यस्याबोधकत्वात् कथमेतद्विजानीयामित्युक्तं
पदयोजना स्पष्टा ४

आनंदी टीका

अत्र परमेश्वरस्य भगवतः स्वरूपानभिज्ञ इदं जन्माप्येतयोः पूर्वापरविरो
धं पश्यन्नर्जुन उवाच अपरमर्वाचीनमिदानीन्तनं भवतो जन्म विवस्वतः
परं सर्गादिकालीनं ४

रामकंठीटीका

अतएव संजातसंशयोर्जुन उवाच अ भवांस्तु वास्मिन्कलिद्वापरसंधौ
संभूतत्वादपरमपकृष्टं जन्मोत्पत्तिः विवस्वतश्च सर्गाद्यवस्थितस्य प
रं प्रकृष्टमित्यर्थं कथमेतद्बुध्येय त्वमेदंयुगीनजन्मा सुचिरातीतकाल

जन्मनेप्यस्मैसूर्यायैनंयोगंप्रोक्तवानि[illegible] ४

लासिकी टीका

एवंविषयोप्युक्तः भगवत्स्वरूपंजानन्नपिलोकेस्फुटीकर्तुमर्जु
नउवाच अपरमिति भवतोजन्मवसुदेवगृहेशरीरग्रहणमपर
मिदानीन्तनमपकृष्टंचमनुष्यत्वात् विवस्वतोजन्मपरंप्राक्कालीनं
सर्गादिभवत्वात् उत्कृष्टंचदेवत्वात् अजात्मनोजन्माभावस्यप्राक्
प्रतिपादितत्वादेहाभिप्रायेणैवप्रश्नः अतःकथमेतद्विरुद्धार्थंजा
नीयां किमिति त्वमिदानीतनोमनुष्यःसर्गादावादित्याय प्रोक्त
वानिति रूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरंश्रीभगवानुवाच ५

पैचोलीटीका

कालादौवर्तमानंविवस्वंतंप्रतीदानींवसुदेवगृहोत्पन्नस्यभग
वतः योगोपदेशोऽनुपपन्नइत्यभिप्रायेणाहिपन्नर्जुनउवाच अ
परमिति हेकृष्णत्वमादौप्रोक्तवानितिएतदहंकथंविजानीयां
भगवतोजन्मअपरंअर्वाक्वसुदेवगृहेविवस्वतः जन्मपरंस
र्गादौएतत्संगतेनयुक्तार्थंकथंज्ञास्यामि ४

रसवीरसमिहोधिनी ॥

अथकालिकविप्रकर्षवशात्सर्गादौविवस्वंतंप्रति कर्मकौश
ल लक्षणयोगोपदेशमसंभावयन्संजातसंशयोर्जुनउवाच
अपरमिति हेभगवन् भवतोजन्मअपरमस्मिन्कलियुगपरस्मि
यौसंभूतत्वात्कालकृतविप्रकर्षविहीनमल्पकालीनमित्यर्थः
विवस्वतश्चजन्मपरंसर्गादौसंभूतत्वात्कालकृतविप्रकर्षविशि
ष्टं अतएवयथाक्रममपकृष्टमुत्कृष्टंचेत्यर्थः एवंचसतित्वमे
तद्युगीनजन्मावच्छिन्नकालीनजन्मानंविवस्वंतंप्रति आदौस
र्गादौइमंयोगंप्रोक्तलक्षणंप्रोक्तवानुपदिष्टवानितिकथमहं
विजानीयांबुद्ध्येयेति संभावनास्यमेप्रत्यायकंप्रमाणंब्रूहीतिभावः ६ ॥

मधुभाष्य
अपरमिति नतर्स्नादिर्भवानित्यत आह ४॥

भाषा अनुवाद

जब भगवानने ऐसे कहा कि प्रथम हमने सूर्य्यसे यही कर्मयोग कहा था तबतो अर्जुन संदेह युक्त होय पूछा कि हे महाराज अ पर कहे इस समय मे तो आपका जन्म भया है और पर कहे पू र्व काल मे विवस्वान जो सूर्य्य तिन का जन्म भया था इस से नवी न जो आप सो प्राचीन सूर्य्य के प्रति कर्म योग जो कहा यह हम किस तरह जानैं कि तमने सूर्य्य से प्रथम कहा था यह हमे अ सेभ वासा जानि पडैहै दूसरा अर्थया अपर कहे और भी पूर्व का ल मे आपका जन्म भयाथा कि सूर्य हो का पर कहे इस समय मे कोई जन्म भया है नही तो यह आप का कहना असंभव हम कैसे जानै कितमने सूर्य्य से योग कहा है ४

दोहा

तेरो जन्म सो अब भयो पूर्व रवि को जान कैसें जानो मे यह
जो पूर्व कह्यो तुम ज्ञान ४॥

19

श्रीभगवानुवाच बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितव
चार्जुन तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ५

शांकरभाष्यं

यावासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशंका मूर्खाणांतांपरिहरन् श्रीभगवा
नुवाच यदर्थोह्यर्जुनस्य प्रश्नः बहूनीति बहूनिमेममव्यतीतानि
अतिक्रांतानिजन्मानितवच हेअर्जुन तान्यहंवेदजानेसर्वाणि न
त्वंवेत्थनजानीषे परंतपधर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वादहं पु
नर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वे
दाहं हेपरंतप ५ आनंदगिरिकृतटीका

भगवत्यज्ञानांमनुष्यत्वशंकां वारयितुंप्रतिवचनमवतारयति या
वासुदेव इतिअन्यथाप्रश्नेकथमाशंकांतरं परिहर्तुंभगवद्वचनमि
त्याशंक्य प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्थोहीतियस्याशंकितस्य
विरोधस्यपरिहारार्थः तस्यप्रश्नस्तमेवपरिहारं वक्तुंभगवद्वचनमि
त्यर्थः अतीतानेकजन्मवत्त्वंममैवनासाधारणं किंतुसर्वप्राणिसा
धारणमित्याह तवचेति तानिप्रमाणाभावान्नप्रतिभान्तीत्याशंक्याह
तानीति ईश्वरस्यानावृतज्ञानत्वादित्यर्थः किमितिनहितानिमम
नप्रतीयंते तवावृतज्ञानत्वादित्याह नत्वमिति परान्परिकल्प्य
तत्परिभवार्थंप्रवृत्तत्वात्तवज्ञानावरणंविज्ञेयमित्याह परंतपेति अर्जु
नस्यभगवता सहातीतानेकजन्मवत्त्वेतुल्येपि ज्ञानवैषम्येहेतुमाह
धर्मेति आदिशब्देनरागलोभादयोगृह्यंते ईश्वरस्यातीतानागतवर्त्त
मानसर्वार्थविषयज्ञानत्वेहेतुमाह अहमिति ५

स्वामिकृतटीका

इतिस्पष्टंतमर्जुनंतुरूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभग
वानुवाच बहूनिइति ममबहूनिजन्मानितवचव्यतीतानि तानिस
र्वाण्यहंवेदजानामि अलुप्तविद्याशक्तित्वात् त्वंतुनजानासि अवि
द्यावृतत्वात् ५

पिशाचभाष्यं

आत्मनोनिरीश्वरतांसर्वज्ञबुद्धिपरिकल्पितांपरिहरन्भगवानुवाच ब

ना

गीं टीं वं

हनीति नाम्यहंवेदविजाँमिग्रनावरणत्वात् त्वंतनवेत्थनजानी
षेश्रविद्याकामकर्मावृतत्वात् ५

रामानुजभाष्यं

परिहरतिबहूनीति अनेनजन्मनःसत्यत्वमुक्तंबहूनिमेव्यतीतानिज
न्मानीतिवचनात् तवचेतिदृष्टांतोपादानाच्च ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ५ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

बहूनिव्यतीतानिव्यतिक्रांतानितर्हिकोविशेषइत्याह तानीति तानिस
र्वाणिजन्मानिअहंवेदत्वं नवेत्था ज्ञातवान् अयमर्थःममेश्वरस्यज
न्मस्वेच्छाविर्भावमात्रं अतएवालुप्तज्ञानशक्तित्वात्सर्वाणिवेद्मितवजीव
स्यतुकर्मवशाद्देहधारिणोलुप्तज्ञानशक्तित्वज्ञानप्राक्तनजन्मज्ञानं ५ नभवति

वनमालीटीका

स्वस्यसर्वज्ञत्वंस्वसर्वज्ञप्रमाविषयत्वेनजन्मनांसत्यत्वंप्राच्यामिंदोरिवावि
र्भावमात्रत्वंचाह बहूनीतिममजन्मानिप्राच्यामिंदोरिवाविर्भावलक्ष
णानिबहूनिलोकदृष्ट्याव्यतीतानितवचनूतनदेहलाभरूपाणितानि
सर्वाणिचमदीयानिचवेदजानामिनित्यसर्वज्ञत्वात्त्वंनवेत्थनजानासि
नित्यसर्वज्ञत्वाभावात् अतोनित्यसच्चिदानंदविग्रहस्याप्यनभ्येक
रसस्यसृष्ट्यादावुपदेशोनविरुद्धइतिभावः ५

ऊस्तमवैजयंतीटीका

एवमर्जुनाभिप्रायमाकलय्यसर्वज्ञःसर्वेश्वरोभगवांस्तदुत्तरमाह ब
हूनीति मेममबहून्यनेकानिजन्मान्यवताराव्यतीतानिगतानिभवं
ति हेऽर्जुनतवचव्यतीतानिममचतवचतानिजन्मान्यहंसर्वज्ञोवेद
जानामि यतोममविद्याशक्तिमत्त्वेननिरावरणज्ञानवत्त्वंहेपरंतपशत्रु
तापनतानिजन्मानित्वंनवेत्थनजानासियतस्त्वंअविद्याशक्तिमत्ता
याऽवरणज्ञानवत्त्वं यद्यपितवोपलक्षणंसर्वेषांजीवानांगतित्वेनेकत्वं
नत्वविद्यावच्छिन्नत्वेन एकस्यमोक्षेसर्वमोक्षप्रसंगादेकस्मिन्मृतेस
र्वमृत्युप्रसंगाच्चेत्याद्यनेकदोषदूषितत्वात्सर्वैर्निरस्तत्वाच्चजीवैक्यक
त्व सर्वथानुपपन्नमेवेत्युपलक्षितंकैः यद्यावकारादपिसर्वेषांजीवाना

ग्रहणं यथातवोपलक्षणाच्चशब्दाद्वासर्वेषांजीवानामकर्मपारव
श्येन वहूनिजन्मानिव्यतीतानितथेश्वरस्यममापिभक्तपारवश्यपत्व
नस्वेच्छयावावहूनिव्यतीतानि नन्वेवंचेत्तर्ह्यस्माकंजीवानामीश्वर॰
स्यचकोविशेषइतिचेत्तत्राह सर्वाणीति अहंसर्वेश्वरत्वात्तानिस॰
र्वाणिवेदत्वंनवेत्थतीयान्विशेषः सर्ववेत्तृत्वंममैवास्ति ममापेतृ
याद्युक्तानामपिजातिस्मरणमपिसिद्धानामपिजीवानामल्पशक्ति
त्वेनाल्पवेतृत्वमस्त्येवेत्यर्थः संबोधनाभ्यांयतस्त्वमवदातान्तकर॰
णोमत्सखोसियतश्चकामादिषड्वैरूपशत्रुतापनोनिष्कामभक्तो॰
स्यतप्यवतोप्यस्महमजन्मरूपंरहस्यंब्रवीमीतिसूचितं वहूनीत्यनेन
नवचेतिदृष्टान्तेनभगवतिजन्मनःसत्यत्वमुक्तं ५

मधुसूदनीटीका

तत्रसर्वज्ञत्वेनप्रथमस्यपरिहारं जन्मानिलीलादेहग्रहणानिलो
कदृष्ट्यभिप्रायेणादित्यस्योदयवन्मममवहूनिव्यतीतानितवचाज्ञा
निनःकर्मार्जितानिदेहग्रहणानितवेत्युपलक्षणमितरेषामपि॰
जीवानांजीवैक्याभिप्रायेणवा हेअर्जुनेतिश्लेषेणार्जुननाम्ना
संबोधयन्नाहतज्ञानत्वंसूचयति तान्यहंसर्वज्ञःसर्वशक्ति
रीश्वरोवेदजानामिसर्वाणिमदीयानित्वदीयान्यन्यदीयानिच न॰
त्वमज्ञोजीवस्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वेत्थनजानासिस्वीयान्यपिकिं
पुनःपरकीयाणि हेपरंतपपरंशत्रुंभेददृष्ट्यापरिकल्प्यहन्तुंप्र॰
वृत्तोसीतिविपरीतदर्शित्वादज्ञोसीतिसूचयतितदनेनसंबोधन
द्वयेनावरणविक्षेपौद्वावप्यज्ञानधर्मौदर्शितौ ५

सदानंदीटीका

शंकांपरिहरन्नाहसर्वज्ञःसर्वशक्तिमान् अतिक्रांतानिजन्मानि
स्वेच्छोपात्तवपूंषिमे १ वहूनिपरमेशस्यवासुदेवस्यसद्विभोः न
वचाज्ञानिनःकर्मनिर्मितानितथार्जुन २ अर्जुनेतितिरोनाम्नासूच
यत्याहतांमतिं तानिजन्मानिसर्वाणिसर्वज्ञोहंमहेश्वरः ३ विजा
नामित्वदीयानिमदीयानीत्यलंमहत् नत्वंवेत्थतिरोभूतज्ञानश

गी॰ टी॰ व॰

क्तिनयात्तकः ४ भेदद्दृष्ट्यापरंशत्रुंपरिकल्प्यत्वमुच्यतः हेतंवि
पर्ययज्ञानवत्त्वदित्याशयोहरेः ५ ५

नीलकंठीटीका

स्वदेहस्याजत्वमाथयितंस्वस्यसर्वज्ञत्वेनावदाह बहूनीति स्पष्टा
र्थःश्लोकः ५

आनंदीटीका

आत्मनोनादित्वंसर्वज्ञत्वंसर्वकर्तृत्वंसर्वशक्तिमत्त्वमीश्वरस्वरू
पमर्जुनंप्रतिप्रकाशयन्भगवानुवाच तानितवचात्मनश्चभूतानि
जन्मानिअहमनादिस्सर्वज्ञोजानामित्वंतुनवेत्थ यद्यज्ञःशिष्योने
नदवश्योभविष्यइत्यर्थः अतएवपरंतपेतिसंबोधनं ५

रामकंठीटीका

अत्रभगवानुत्तरमुवाच ॥

सत्यंममतवचाऽपरिसंख्ययानिजन्मानितत्तच्छरीरपरिग्रहेणातीता
न्यतिक्रांतानितानिपुनस्तवचात्मनश्चसमस्तान्येवाहंवेदजानामित्वं
तममात्मनश्चन तान्येवजानासि ५

लास्तिकीटीका

बहूनीति ममबहूनिजन्मान्यतीतानि तवचतानिसमस्तानि त
वचात्मनश्चाहं जानाम्यलुप्तविद्याशक्तित्वात् त्वंतुनजानीषेतिरो
भूतज्ञानशक्तित्वात् स्वीयान्यपिनकिंपुनःपरकीयाणि ५ ॥

पंचोलीटीका

स्वात्मन्यजत्वंसर्वज्ञत्वमीश्वरत्वंचआविष्कुर्वन्परिहरतिभगवान्
बहूनीति हेअर्जुनममतवचबहूनिजन्मान्यतीतानिअहमना
वृतज्ञानशक्तिः अतस्तानिजानामित्वंधर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानश
क्तिः अतस्तानिनजानासि ५

प्रश्नोत्तरं भगवानुवाच बहूनीति ममतव चकारादन्येषामपि
बहून्यपरिसंख्येयानि जन्मानि व्यतीतान्यतिक्रांतानि तानि च स
र्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च अहं सर्वज्ञ ईश्वरो वेद हे
परंतप ऐदंकालीनजन्ममात्रविषयज्ञानवांस्तु त्वं स्वकीयान्यपि
न वेत्थ जानासि किं पुनर्मदीयान्यन्यदीयानि वेति विवस्वंतं प्रति
मत्कर्तृक उपदेशो युक्त एवेति भावः ५ ॥

मधुभाष्य

५ ॥

22

भाषा अनुवाद

तबतो श्रीभगवान बोले कि हे अर्जुन हां मैंने और जन्म मे उपदेश किया था संदेह न करो हमारे और तुमारे भी बहुत जन्म होय बीते हैं पर उन सब को हम जानतेहैं और तुम नहीं जानते हो क्यों कि हमारी ज्ञानशक्ति जाती नहीं बनी रहती है और तुम अविद्या कहे अज्ञानसे आवृत कहे घेरेहौ ५

दोहा

भये व्यतीत बहुजन्म हे अर्जुन तोरहुं मोर मैं जानों तिहसर्व
को पार्थ नजानेको तोहि जोर ५॥

अजोपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन् प्रकृ
तिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया ६

शांकरभाष्यं

कथंतर्हितवनित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेपि जन्मेत्युच्यतेअजोपी
ति अजोपिजन्मरहितोपि संस्तथाव्ययात्माअक्षीणज्ञानशक्तिस्व
भावोपिसन् तथाभूतानांब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां ईश्वरईशनशीलो
पिसन्प्रकृतिंमायांममवैष्णवीं त्रिगुणात्मिकांयस्यावशेसर्वंजगत्
वर्ततेयया मोहितःसन्स्वमात्मानंवासुदेवंनजानाति तांप्रकृतिंस्वा
मधिष्ठायवशीकृत्यसंभवामिदेहवानिव भवामिजातइवात्ममायया
नपरमार्थतोलोकवत् ६ आनंदगिरिटीका

ईश्वरस्यकारणाभावात् जन्मैवायुक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वन्तु दूरोत्
सारितमितिशंकते कथमिति वस्तुतोजन्माभावेपिमायावशाज्जन्म
संभवतीत्युत्तरमाह उच्यतइति परमार्थिकजन्मायोगेकारणंपूर्वार्द्धे
नानूद्य प्रतिभाषिककजन्मसंभवेकारणमाह प्रकृतिमिति प्रकृतिश
ब्दस्य स्वरूपविषयत्वंप्रत्यादिशत्यात्ममाययेत्युक्तेवस्तुतोजन्माभावे
कारणानुवादभागंविवृणोति अजोपीत्यादिना प्रातिभाषिकजन्म
संभवे कारणकथनपरमुत्तरार्द्धं विभजतेप्रकृतिमित्यादिना प्रकृति
शब्दस्यस्वरूपशब्दपर्यायत्वंवारयति मायामितितस्याःस्वातन्त्र्यंनि
राकृत्य भगवदधीनत्वमाह ममेतितस्याश्च अधिकरणद्वारेणवाच्छि
न्नत्वं सूचयतिवैष्णवीमिति मायाशब्दस्यापिप्रज्ञानामसुपाठाद्विज्ञा
नशक्तिविषयत्वमाशंक्याह त्रिगुणात्मिकामिति तस्याःकार्यलिंग
कमनुमानं सूचयतियस्याइति जगतोमायावशवर्तित्वमेव स्फुटय
तिययेति यथालोकेकश्चिज्जातोदेहवानालक्ष्यते एवमहमपिमाया
माश्रित्यतया स्ववशयासंभवामितनमायामयमीश्वरस्यजन्मेत्याह
तांप्रकृतिमित्यादिना संभवामीत्युक्तमेव विभजतेदेहवानिति अ
स्मदादेरिवतवापिपरमार्थिकत्वाभिमानोजन्मादिविषयेस्यादित्या
शंक्यप्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्वादीश्वरस्यमैवमित्याह नपरमार्थ

तइति आवृतज्ञानवतोलोकस्यजन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमा
नःसंभवतीत्याह लोकवदिति ॥

स्वामिकृतटीका

नन्वनादेस्तवकुतोजन्मअविनाशिनश्चकथंपुनःपुनर्जन्मयेनवहू-
निव्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्यचतवपुण्यपापविहीनस्यकथंजीव
वज्जन्मेत्यतआह अजोपीति सत्यमेवंतथाप्यजोपिसन्नहं तथाव्य
यात्मापिअनश्वरस्वभावोपिसन्नतथाईश्वरोपिकर्मपारतंत्र्यरहितो
पिसन्स्वमाययासंभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानवलवीर्यादिशक्त्यैवा
भवामि ननु तथापिषोडशकलात्मकलिंगशून्यस्यतवकुतोजन्मे
त्यतःउक्तं स्वांशुद्धसत्वात्मिकांप्रकृतिमधिष्ठायस्वीकृत्यविशुद्धोर्जि
तसत्वमूर्त्यास्वेच्छयाअवतरामीत्यर्थः ॥

जन्मशून्योपि

देह

पिशाचभाष्यं

कथंतर्हितवनित्येश्वरस्यधर्माधर्माभावेजन्मेत्युच्यतेनस्यप्रश्नेसतिभग
वान् अजोपिजन्मरहितोपिसन्नव्ययात्माअनुपक्षीणज्ञानशक्तिस्व
भावः भूतानामाब्रह्मस्तंभपर्यंतानामीश्वरः ईशनशीलोपिप्रकृ
तिंममवैष्णवींमायांत्रिगुणात्मिकांयस्यावशेसर्वजगद्वर्ततेयथामो
हितंस्वमात्मानंवासुदेवंमानजानाति तांप्रकृतिंस्वामधिष्ठायस्वीकृ-
त्यसंभवामिदेहवानिवजातइवचभवामिआत्ममाययाआत्मनोमा-
ययानपरमार्थतोलोकवत् ॥

रामानुजभाष्यं

आत्मनोवतारप्रकारंदेहयाथात्म्यंजन्महेतुंचाह अजोपीति अ-
जत्वाव्ययत्वसर्वेश्वर्यप्रकारमजहदेवस्वांप्रकृतिमधिष्ठायात्ममा
ययासंभवामि प्रकृतिःस्वभावःस्वमेवस्वभावमधिष्ठायस्वेनैवरू-
पेणस्वेच्छयासंभवामीत्यर्थः स्वरूपंतुआदित्यवर्णंतमसःपर-
स्तात् भूयतमसस्परजसःपराकम्प्येंतरादित्येहिरण्मयःस्तस्मि
न्नयंपुरुषोमनोमयोमृतोहिरण्मयः सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषा
दधिभासःसत्यसंकल्पआकाशात्मासर्वकामःसर्वगंधःसर्वरस
महारजतंवासइत्यादिश्रुतिसिद्धंआत्ममायया आत्मज्ञानेनमा-

यावयुनंज्ञानमितिज्ञानपर्यायोऽत्रमायाशब्दःतथाचाभियुक्तप्रयो
गःमाययासततंवेत्तिप्राचीनानांशुभामिति आत्मीयेनज्ञानात्म-
त्मासंकल्पेनेत्यर्थः अतोपहतपाप्मादिसमस्तकल्याणगुणात्म
कत्वसर्वेश्वरस्वभावमजहदेवस्वमेवरूपंदेवमनुष्यादिसजाती
यसंस्थानंकुर्वन्नात्मसंकल्पेनदेवादिरूपसंभवामीति तदिदमाह
अजायमानोबहुधाभिजायतइतिश्रुतिः इतरपुरुषसाधारणज
न्माकुर्वन्देवादिरूपेणस्वसंकल्पेनोक्तप्रकारेणजायतइत्यर्थः बहूनि
मेतान्यहंवेद तदात्मानंसृजाम्यहं जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्ति
[illegible]तत्त्वत इतिपूर्वापराविरोधाच्च ।

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] । नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

अथस्वेश्वरत्वंप्रकटयन्नाह अजोपीति अजः उत्पत्तिधर्मा अव्य-
यः विनाशधर्मा भूतानामीश्वरःकर्मपारतन्त्र्यरहितःसन्संभवामि
सम्यक्प्रकारेणाल्पसर्वज्ञत्वादिगुणःसन्भवामि नन्वीश्वरत्वे
लिंगदेहादिशून्यस्यकथंजन्मेत्याह प्रकृतिमितिस्वांस्वस्मिन्नध्या
स्तांशुद्धसत्वात्मिकांप्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठायस्वेच्छाविर्भूतशुद्धस
त्वात्मकमूर्त्याआविर्भवामि तदुक्तं सतोहिमायया जन्मजायतेनत-
त्वतः असतोमाययाजन्मतत्वतोनहियुज्यते वंध्यापुत्रोनतत्वेन
माययावापिजायतइति । वनमालीटीका

स्वावतारप्रकारंविग्रहयाथात्म्यमवतारहेतुंचाह अजोपीतिअ-
जोपिसन्नुत्पत्तिरहितएवसन्अव्ययआत्मादेहोयस्यसः भूतानांप्रा
णिनांचतुर्मुखादिस्तंबपर्यन्तानामीश्वरोपिस्वांप्रकृतिंसर्वनियंतृ
त्वादिस्वभावमधिष्ठायाजहदेवात्ममाययास्वीयसर्वविषयकज्ञा
नेनसहसंभवाम्याविर्भवामि मायावयुनंज्ञानमितिवचनात् मा
ययाकृपयावामायाकृपायांदंभेवेतिकोषात् सदेकरससच्चिदा
नंदघनविग्रहोभिन्नोहंस्वस्वरूपेस्थितएवप्राप्यामिंडूरेवाविर्भवा-
मीत्यर्थः नचतद्विग्रहस्यानित्यत्वेमानाभावः आदित्यवर्णंतमसःप

रस्मात् यदापश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधू
यनिरंजनः परमं साम्यमुपैति पुरुषं कृष्णपिंगलं विश्वतश्चक्षुः सहस्रा·
शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादीनामुक्तप्राप्यत्वतमःपदवाच्य
प्रकृति परत्वबोधकश्रुतीनां मानत्वात् पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो
थसहस्रशः सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमिति वक्ष्यमाण
त्वाच्च नचादित्यवर्णमित्यस्य स्वप्रकाशं विद्याविलक्षणस्वरूपतयोपा·
स्यपरतयाचोपपत्तिः त्वदभिमतनिराकारस्वरूपं वर्णपदाद्यसंगतेः
तमसः परस्तादित्याद्युक्तस्य तमसः प्रकृतेः परत्वस्योपास्यसंभवात्
पूर्वोक्तरादित्यो हि हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यत्र वर्तमानत्वेनाप [illegible]
विषयत्वोक्तेः नहि योषित्याग्नित्वं दृश्यत इत्युक्त [illegible]
प्यादिनासर्वात्मकतया सर्वनियामकतया च ब्रह्म [illegible]
त्वाद्युक्तिः नियम्यदुःखित्वशोकित्वादिना दुःखिता दि [illegible]
च सर्वतः पाणिपादत्वाद्यसंभवः एकैकावयवे सर्वावयवकार्यक·
णसामर्थ्यपरत्वात् नच पादाद्यभिन्नविग्रहस्य व्यापकत्वे देशविशेषा
वच्छेदेन परमपुरुषे गम्यत्वप्रवेष्टृत्वादेश्चोक्तिः संगतेति वाच्यं नित्यावा·
विद्यानिहर्तव्यं हि प्रकृतेः परस्य देशस्य प्राप्तिरुच्यते नवैवाश्रमस्य स·
विग्रहब्रह्मणः प्राप्यत्वं तत्राणुत्वाद्यनंतशक्तिस्वीकारेण प्रवेष्टृत्वोपप
त्तेः अन्यत्र सर्वगते प्रतिव्यक्तिसमाप्यभावेऽपि गोत्वादिजातावेकारणादि
रूपं व्यक्तिरिति मते रूपादिरूपे च प्रतिव्यक्तिसमाप्तिवदन्यत्र सर्वगते ए
त्वक्रिययोरभावेऽपि प्रमाणबलात् ब्रह्मण उभयमस्ति अतोंतर्यामितया नि
यम्येषु प्रवेशः सूपपन्नः नचाणुत्वमहत्त्वयोरेकत्र विरोधः अचिंत्यशक्त्या
विरोधपरिहारात् नचैवमत्रत्वदुःखित्वादिकमपि तत्र स्यात् ऐश्वर्याविं
रोधिनां अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिश्रुत्युक्तानां तत्र समावेशे
पि तद्विरोधिनां दुःखित्वादीनां समावेशासंभवात् अनंतब्रह्मांडानिसं·
ख्यानि सलोकपालानि सृष्टाकरस्थादौ स्थितस्य मुखे पश्यतो यशोदार्जु
नादीनां प्रत्यक्षस्यापि तत्र मानत्वात् नहि दिव्यं ददामि ते चक्षुरिति वद
ता परमात्मनेंद्रजालिकवन्माया प्रदर्श्यते एकशरणाः प्रतारणीयाः षो·
डशसहस्रादिसंख्याकानां विवाहः प्रतिगृहमेकस्मिन्नेव मुहूर्ते वसुदे·
वादीनां स्वस्य चानेकत्ववदेकस्याचिंत्यमहिम्नो नेकरूपत्वोपपत्तेः नचप

रूपत्वं चन्द्रसूर्यात्मकरणं इति विरोधः चक्षुरादिभिन्नावयवस्यापि चक्षु
रादिकार्यकरत्वोक्तेः एतन्मयोक्तं न स्देवतत्त्वं नारायणो विश्वमिदं पु
राणः स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च संहरति भूयः संहृत्य सर्वं
निजदेहसंस्थं कृत्वाप्सु शेते जगदन्तरात्मेति प्रलयेपि विग्रहवत्त्वस्यो
क्तेश्च वेदेषु विप्रयोगेषु गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृ
त्तो महापुरुषे यस्मिन् प्रयुज्यमाने तु गुणयोगः स मुख्यफलः तत्रैव मुख्यवृ
त्तोयमन्यत्रोपचारत इति गारुडे विग्रहस्यैव मुख्यब्रह्मशब्दार्थत्वमुक्तं वे
दाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्तमेव विद्वानमृत इह भ
व[illegible]ः पन्था विद्यते अयनायेत्यादिना विग्रहस्य महत्त्वं पुरुषत्वंस्य
[illegible]कमयः प्राकृतः सहस्रशीर्षेत्यादिना विग्रहं
[illegible]स्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति सर्वभू
[illegible]शस्य त्वं तस्यानित्यत्वादिकं चोपदिश्यानन्तरं तस्माद्वि
राडजायतेति त्रैलोक्यशरीरस्य विराजस्तत उत्पत्त्युक्तौ न चापाणिपाद
इत्यादिश्रुतिविरोधः प्राकृतपाणिपादादेरेव निषेधात् अन्यथा सर्वमित्या
दिना सर्वरूपत्वस्यापि निषेधापत्तेः नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना
विग्रहस्य मूर्तकारणत्वोक्तेः न च नाभित्वादिकल्पनया विराड्रूपमेवोक्त
तमसः परस्तादिति प्रकृतेः परत्वोक्तेः विराजः प्रकृतिकार्यत्वात् एको
नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शंकर इति प्रलयेपि विग्रहसत्त्वोक्तेः न च ना
रायणपदं मायोपहितपरं न ब्रह्मेत्यादिनिषेधासंगतेः मायोपहितत्वस्य
शंकरादिसाधारणत्वात् नारायणपदस्य विग्रहविशेषविशिष्टे योगरू
ढत्वाच्च पुराकल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य शेते इति श्रुतेः प्रलयेपि वि
ग्रहसत्त्वोक्तेः सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः परमानंदसंदो
हा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः इति श्रुत्या नित्यत्वाद्युक्तेश्च आनंदरूपम[illegible]मृ
तं यद्विभाति आप्रमाणाच्चात्मा सर्वप्रवानंद इत्यादिश्रुतेश्च स्वरूपविग्रहयोर्भे
दाभावेप्यहिकुंडलन्यायेन भेदप्रतिनिधिना विशेषरशक्तिविशेषेण भे
दव्यवहारोपपत्तेः विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण इति श्रुतेः आत्मनि चैवं वि
चित्राश्च हीति सूत्राच्च न च श्रुतशक्तिमात्रेण विग्रहसिद्धौ ब्रह्मैवेदं सर्वमि
त्यादिना प्रपंचस्य ब्रह्मरूपतापि स्यादिति वाच्यं प्रपंचस्य ब्रह्मरूपत्वे प्रत्य

गी॰
टी॰
च॰

त्वादिविरोधश्चप्राकृतेविरोधाभावात् नचपरूपत्ववद्वैरूप्याप्रकृदा-
र्घं नप्रतिकर्तृत्वाद्युपपत्तिरीशस्यजन्यज्ञानानंगीकारादितिवाच्यं नि-
त्यप्रत्यपि तेन साधारणकर्तृतायाः संभवात् एवंभगवद्विग्रहोऽन-
न्त्योमहत्त्वेसतिरूपवत्वाद्विग्रहत्वात्सावयवत्वादस्मद्विग्रहवदिति
गौडाधमप्रलपितंतत्र प्राकृतत्वस्योपाधित्वात् तथोपाधिः साधन-
व्यापकः भगवद्विग्रहेप्रकृतिकार्यत्वरूपप्राकृतत्वस्यश्रुत्यादिबा-
धितत्वात् ईश्वरस्यादृष्टभोगाद्यभावेनजन्यविग्रहवत्वेमानाभावात्
अप्रामाणिकध्वंसप्रागभावकल्पनागौरवाच्च दध्यौ च स परं विश्वप्रवि-
ष्टपद्मनाजलफणासहस्रमालाधवलमंदर्दशमः तस्योत्संगे
घनश्याममाताम्रायतलोचनं चलद्वीडमुदारांगं चक्राद्यायुधभू-
षितं इतिपरब्रह्मणःसमाधिविषयंरूपमुक्त्वाबलहोस्तथाक्रूरःप्र-
त्यभिज्ञायविस्मित इतिमूलविग्रहावतारविग्रहयोरभेद उक्तो वै-
श्वे भावेतेच हरिंसहस्रशीर्षंसहस्रवक्त्रेक्षणं शार्ङ्गनारायणं
देवंविश्वस्यपरायणं यद्वाक्यैश्चवाक्यैश्रुतिषत्सूपनिषत्सुच गृ-
णंतिविश्वकर्माणंसत्यंसत्येषुकर्मसु यंदेवंदेवकीदेवीवसुदेवाद-
जीजनत् भौमस्यब्रह्मणोगुप्त्यैदीप्तमग्निमिवारणिः महतस्तमसः
पारेपुरुषंशाश्वतंहरिं यंज्ञात्वामुच्यतेमर्त्यस्तस्मैज्ञानात्मनेनमः इ-
तिविग्रहविशिष्टज्ञानात्मोक्तः यस्याग्निरास्यंद्यौर्मूर्धाखंनाभिश्चरणौ
क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशःश्रोत्रंतस्मैलोकात्मनेनमः इतिलोकमयप्रा-
कृतविग्रहमुक्त्वानत्वप्रपश्यामितत्वेनयत्तद्रूपमनानने योत्त्वया
क्षीरसागरमापन्नोदेवीवसुंधरा विक्रमेणत्रयोलोकाःपुरुषोसिस-
नातन अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतं येनमस्यंतिगोवि-
दंनतेषांविद्यतेभयमिति वैप्राकृतोविग्रहउक्तः यत्तत्वयानविज्ञेयं
रूपवानितिदृश्यते मायाह्येषामयासृष्टायन्मांपश्यसिनारदेतिना-
रायणीयंवाक्यं तस्यायंरूपवानितिहेतोर्मायावत्त्वाद्दृश्यतइतित्व-
यानविज्ञेयंनहीद्रियप्रकाशकस्तज्ञोवरोभवति किंतुमयैषामाया
कृपासृष्टाप्रकटीकृतायस्याद्यामांपश्यसीत्यर्थः मायाकृपायांदंभे
चेतिकोषात् यमेवैषवृणुतेतेनैवलभ्यइतिश्रुतेः धन्योस्यनारदोही

25

५

नोसियन्नेदृष्टः स्वयंप्रभुः नहितंदृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपिस्वयं
मारदैतद्धिनामसत्यंवचनंसमुदाहृतं नास्यभक्तोस्तितत्परोलोकेक
श्चनविद्यतेइतितत्रैवश्रीविग्रहदर्शनस्यदुर्लभत्वोक्तेः यत्तुभगव
द्विग्रहेतत्तनरुधिरादिकंविग्रहत्यागादिकंक्वचिच्छ्रवणादौप्रतीय
तेतत्त्वसुराणांव्यामोहायभगवतामायाप्रदर्श्यते किंचशरीरे
ष्वेषात्यज्यतेव यंत्रवालकौमाराद्यवस्था प्रदर्शनेमातृस्त्रीयानां
स्वास्मिन्ननुरागोत्पादनायकृपाख्यामाया नहिलोकेयादृशोनुरा
गःपुत्रादौस्वाभाविकोभवतितादृशःस्वनियामकेराविर्भवति
निखिलनिगमगीतेश्रीहरौविष्णुयोनौ स्फटमितगुणसिंधौहेयशू
न्येस्वदेह प्रलपतियदकांडेस्तवणाभासमुखैः स्वगतशिशुरूपे
ह्यपीदैत्यप्रायःसाशिष्टैः १ प्रथममवदद्भिःश्रीहरेःषणाभासंस्वान
पुषिमुरारिपोःपश्चात्तज्जनानामिकस्मात् परमितिमुरलीयकत्काय
गीयीनवसन्नात्सहरविग्रुरूपेत्याविचकःसर्वशिष्टैः २

ऊसमवैजयंतीटीका

तत्रजीवानामिवममापिबहूनिजन्मानिव्यतीतानीतितवोक्तिस्त
मभाऽवद्दिनेवाभातियतोऽजस्यतेवैकमपिजन्मनसंभवतिबहू
नीतित्वकथमुपपद्यतेऽजत्वहानेः यथाकथंचिदेतत्संभवेपिपूर्व
देहत्यागादेवापरस्यदेहस्यप्राप्तिर्जन्मशब्देनोच्यतेतत्तुजीवस्यैवा
संभवतितत्त्वव्ययात्माऽव्ययदेहस्तस्यासकृद्देहत्यागग्रहणासं
भवाद्यच्चशुभाशुभकर्मभिरेवदेहोत्पत्तिर्देहप्राप्तिश्चापिस्यात्त
त्तत्त्वय्यनुपपन्नंयतस्त्वंभूतानामीश्वरोनियन्तासर्वजीवनियन्तुस्त
वपुण्यापुण्यादिकर्मजन्यदेहप्राप्तेरसंभवस्तस्मात्तवकिंप्रकारः
कोवतारःकिमाकारोवादेहःकोवाजन्महेतुरितित्वंवदेत्यपेक्षा
यामवतारप्रकारादिकंप्रश्नत्रयमाह अजोपीति अजोपिसन्जन्म
रहितोपिसन्नव्ययात्मापिसन् व्ययोविनाशोनव्ययोयस्येत्यव्ययोऽ
व्ययोःविनाशआत्मादेहोयस्यसतथाऽविनाशिदेहोपिसन् भूतानां
ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामीश्वरोपिसन्नियन्तापिसन् शुभाशुभकर्म
रहितोपिसन् तत्तदजन्ववाव्ययत्वेश्वरत्वादिसकलहेयप्रतिभटकः

गी॰
टी॰
च॰

26

त्यानाद्यनंतगुणाश्रयत्वसर्वज्ञत्वानंतशक्तित्वाऽपहतपाप्मत्वनिर्दो·
षत्वसर्ववशकरत्वसर्वनियन्तृत्वतेजस्त्वबलत्वादिधर्मैश्वर्यरूपप्र·
कारमत्यजन्नेवाहं यएषोन्तरादित्येहिरण्मयः सर्वेनिमिषाजज्ञिरेविद्यु
तः पुरुषादधिभारूपः सत्यकामः सत्यसंकल्पः आकाशात्मासर्वकामः
सर्वगंधः सर्वरसोहिरण्यकेशोहिरण्यश्मश्रुः आप्रणखात्सुवर्णः म
हारजतंवासः आदित्यवर्णंतमसः परस्तात् त्वयंतमसस्परजसः पराके
इत्यादिश्रुतिनिरूपितांस्वांस्वकीयांप्रकृतिंस्वभावंस्वरूपमित्यर्थः सं
सिद्धिप्रकृतीत्विमेस्वरूपंचस्वभावश्चनिसर्गश्चेत्यमरकोशात् अधिष्ठा
यावलंब्यस्वस्वरूपेणेत्यर्थः आत्ममायया आत्मज्ञानेनस्वसंकल्पेनैवमा
यावयुनंज्ञानमितिनैघंटुककोशात् माययामनंतंवेत्तिप्राचीनंचपुभाष्य
भमिति एतेनमायाशब्दोऽत्रज्ञानपरः संभवामिस्वेच्छयाविर्भवामि
अजोपिसन्नित्यनेनापूर्वप्राकृतदेहप्राप्तिर्निराकृता अव्ययात्मेत्यने
नविद्यमाननित्यदिव्यदेहसंयोगोपिनिराकृतः भूतानामीश्वरोपीत्यने
नचपुण्यापुण्यकर्मसंबंधोपिदूरीकृतः अजोपिसन्नित्यादिसमस्त·
पदत्रयेणस्वावतारस्यप्रकारोदर्शितः प्रकृतिंस्वामधिष्ठायेत्यनेनस्व
स्याप्राकृतविग्रहत्वंसूचितं आत्ममाययेत्यनेनचस्वस्यजन्महेतुर्दर्शि
तः एवमपिसकलशक्तिपूर्णशक्तिमतोभगवतोममान्यानपिपूर्ण
पुरुषलीलावेशकलांशपूर्णादीनवतारानपित्वंजानीहीत्याशयः ६

मधुसूदनीटीका

नन्वतीतानेकजन्मवत्त्वमात्मनः स्मरसिचेत्तर्हिजातिस्मरोजीवस्त्वंपर
जन्मज्ञानमपियोगिनः सर्वात्माभिमानेनशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेव
वदितिन्यायेनसंभवति तथाचाहवामदेवोजीवोप्यहंमनुरभवंसू
र्यश्चाहंकक्षीवानृषिरस्मिविप्रइत्यादिदाशतय्यां अतएवनमुख्यः स
र्वज्ञस्त्वंतथाच कथमादित्यंसर्वज्ञमुपदिष्टवानस्यनीश्वरः सन्न·
हिजीवस्यमुख्यंसार्वज्ञ्यंसंभवतिव्यष्ट्युपाधेःपरिच्छिन्नत्वेनसर्वसंबंधि
त्वाभावात्समष्ट्युपाधेरपिविराजः स्थूलभूतोपाधित्वेनसूक्ष्मभूतपरि
णामविषयंमायापरिणामविषयंचज्ञानंनसंभवति एवंसूक्ष्मभूतो·
पाधेरपिहिरण्यगर्भस्यतत्कारणमायापरिणामाकाशादिसर्गक्रमा

अनेकजन्मस्मरणं ५

द्दिविषयज्ञानाभावः सिद्ध एव तस्मादीश्वर एव कारणोपाधित्वाद-
तीतानागतवर्त्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवानुद्भवः सर्वज्ञ अतीता-
नागतवर्त्तमानविषयं मायावृत्तित्रयमेकैव वा सर्वविषयां मायावृत्ति-
मित्यन्यत् तस्य च नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्माधर्माद्यभावेन जन्मैवानु-
पपन्नमतीतानेकजन्मवत्त्वं तत्स्मृतिः तत्स्मारितमेव तथा च जीवत्वे सर्व-
ज्ञत्वानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति शंकाद्वयं परिहरन्नः नि-
त्यत्वपक्षस्यापि परिहारमाह ॥ अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहणं जन्म पूर्व-
गृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगो व्ययः तदुभयं तार्किकैः प्रेत्यभाव इत्युच्यते
तदुक्तं जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य चेति तदुभयं धर्माधर्म-
वशाद्भवति धर्माधर्मवश्यत्वं चाज्ञस्य जीवस्य देहाभिमानिनः क-
र्माधिकारित्वाद्भवति तत्र यदुच्यते सर्वज्ञेश्वरस्य सर्वकारणस्येदृश-
देहग्रहणं नोपपद्यत इति तत्तथैव कथं यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं
स्यात्तदा व्यष्टिरूपत्वे न जाग्रदवस्थास्मदादिवत्स्वल्पत्वं स्वप्नावस्थासंपन्ने
रस्मदादिभिर्जीवैः समष्टिरूपत्वे च हिरण्यगर्भजीवत्वं तस्य तदुपाधि-
त्वात् तथा च भौतिकं शरीरं जीवानाविष्टं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति
सिद्धं न च जीवाविष्टतादृशशरीरेण तस्य भूतावेशवदावेश इति वाच्यं
तच्छरीरावच्छेदेन तज्जीवस्य भोगाभ्युपगमे तद्यामिरूपेण सर्वशरीर-
प्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपगमवैयर्थ्यात् भोगाभा-
वे च जीवशरीरत्वानुपपत्तेः अतो न भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वार्धे-
नांगीकरोति अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन्निति अजो-
पि सन्निति अपूर्वदेहग्रहणं अव्ययात्मापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदं
भूतानां भवनधर्मिणां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वरोपि सन्नि-
ति धर्माधर्मवशत्वं निवारयति कथं तर्हि देहग्रहणमित्युत्तरार्धेना-
ह प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवामि प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानेकश-
क्तिमघटमानघटनापटीयसीं स्वां स्वोपाधिभूतामधिष्ठाय चिदाभा-
सेन वशीकृत्य संभवामि तत्परिणामविशेषैरेव देहवानिव जात इ-
व भवामि अनादिमायैव मदुपाधिभूता यावत्कालस्थायित्वेन च नि-
त्या जगत्कारणत्वसंपादिका मदिच्छयैव प्रवर्त्तमाना विशुद्धसत्त्वमयत्वे-

हः

तत्पत्नाम्

समष्टित्वे च विराड्जीवत्वं तस्य तदुपाधित्वात् प्रथमस्तु दम भूतकार्यम् तदा व्यष्टिरूपत्वे च

प

नममभस्तर्निसह्विशिष्टस्याजत्वमव्ययत्वमीश्वरत्वंचोपपन्नं अतोते
ननित्यैनैवदेहेनविवस्वंतेचत्वांचप्रतीमंयोगमुपदिष्टवानहमित्युप॰
पन्नं तथाचश्रुतिः आकाशशरीरंब्रह्मेति आकाशोन्नाव्याकृतंआ॰
काशपवनदीनंचश्रोतंचेत्यादौतथादर्शनात् आकाशस्तल्लिंगादिति
न्यायाच्च नहिभौतिकविग्रहाभावात्तदुर्भमनुष्यत्वादिप्रतीतिःकथमि
तिचेत्तत्राह आत्ममाययेति मन्माययैवमपिमनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लो
कानुग्रहायनतुवस्तुहत्येतिभावः तथाचोक्तंमोक्षधर्मे मायाह्येषा
मयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तंनतुमांद्रष्टुमर्हसी
ति सर्वभूतगुणैर्युक्तंकारणोपाधिमाचर्मचक्षुषाद्रष्टुंनार्हसीत्यर्थः
उक्तंभगवताभाष्यकारेण सचभगवान्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यते
जोभिः सदासम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकांवैष्णवींस्वांमायांप्रकृतिंवशीकृ॰
त्य अजोऽव्ययोभूतानामीश्वरोनित्यशुद्धमुक्तस्वभावोपिसन्स्वमायया
देहवानिवजातइवलोकानुग्रहंकुर्वन्लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेपि॰
लोकानुजिघृक्षयेति व्याख्यातारभिप्रायोक्तं स्वेच्छाविनिर्मितेनमाया॰
मयेनदिव्येनरूपेणसंबभूवेति नित्योयःकारणोपाधिर्मायाख्योने॰
कशक्तिमान् सएवभगवद्देहइतिभाष्यकृतांमतं अन्येतुपरमेश्व
रेदेहदेहिभावंनमन्यंतेकिंतुयश्चनित्योविभुः सच्चिदानंदघनोभग
वान्वासुदेवःपरिपूर्णोनिर्गुणःपरमात्मासएवतद्विग्रहोनान्यःक
श्चिद्भूतभौतिकोमायिकोवेति अस्मिन्पक्षेयोजना आकाशवत्सर्व
गतश्चनित्यश्चअविनाशीवा अरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतेः
असंभवस्तुसतोनुपपत्तेःनात्मश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यइत्यादिन्यायेभ्य
वस्तुगत्याजन्मविनाशरहितःसर्वभासकःसर्वकारणमायाधिष्ठा
नत्वेनसर्वभूतेश्वरोपिसन्नहं प्रकृतिंस्वभावंसच्चिदानंदघनैकरसमा
यांव्यावर्तयतिस्वामितिनिजस्वरूपमित्यर्थःसभगवानेकस्मिन्प्रति
ष्ठितःस्वेमहिम्निइतिश्रुतेःस्वस्वरूपमधिष्ठायस्वरूपावस्थितएवस
न्संभवामि देहदेहिभावमंतरेणैवदेहिवद्व्यवहरामि कथंतर्हिदेह
सच्चिदानंदघनेदेहित्वप्रतीतिरतआह आत्ममाययेतिनिर्गुणेशुद्धे
सच्चिदानंदैकरसघनेमयिभगवतिवासुदेवेदेहदेहिभावश्रन्यते॰

रूपेणाभीतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः तदुक्तं कृष्णमेनमवेहित्वमा
त्मानमखिलात्मनांजगद्धितायसोप्यत्रदेहीवाभातिमाययेति अहो
भाग्यमहोभाग्यंनंदगोपव्रजौकसां यन्मित्रंपरमानंदंपूर्णंब्रह्मसना
तनमिति केचित्तुनिष्कलस्यनिरवयवस्यनिर्विकारस्यापिपरमानंदस्या
२४ वयवावयविभावंवास्तवमेवेच्छंतितेनिर्युक्तिकंश्रुत्यर्णस्तनास्माभिर्वि
निवार्यतइतिन्यायेनानापवाद्याः यदिसंभवेत्तथैवास्तुकिमतिपल्लवि
तेनेत्युपरम्यते [illegible] ॥ ६

सदानंदीटीका

सर्वज्ञस्यतवेशस्यधर्माधर्माद्यभावतः जन्मैवासंभवि स्वामिन्कुत
स्तवकथाजनिः १ इत्यत्राहविदानंदकंदलः श्रीरमापतिः अपूर्वदेह
संबंधोजन्मतद्वर्जितोप्यहं २ पूर्वदेहस्यविच्छेदोव्ययस्तद्रहितोपि
सन् ब्रह्मादीनांचभूतानांसर्वेषामीश्वरोपिसन् ३ विचित्रानेकश
क्त्याख्यामायाख्याप्रकृतिःस्विका स्वोपाधिभूतामत्तत्संभावितप्र
दर्शिनी ४ विद्याययावशीकृत्यस्यामहंदेहवानिव अजातोजा
तवद्वचस्वेच्छयास्वात्ममायया ५ वेत्सवीममामायेयंमत्तद्ध्यत्वादि
नाटनं लोकस्यानुग्रहायैववस्तुत्वात्यातनन्मयि ६ मायाह्येषा
मयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तंनतुमांद्रष्टुमर्ह
सि ७ मोक्षधर्मोक्तरीत्यापिवस्तुतोहंनिराकृतिः यस्याविद्याय
संबंधोजन्मतस्यैवयुज्यते ८ निरविद्यस्यशुद्धस्यकथंभूतमयंव
पुः तथैवोक्तंपुराणेपिब्रह्मांडाख्येमहर्षिणा ९ स्त्रीपुंसेनानुषा
गात्मादेहोनास्यविजायते किंतुनिर्दोषचैतन्यस्वच्छनिर्माणस्वकांत
तं १० प्रकाशयतिस्वैवंयंजानिविज्ञानचापरा निर्मायःकारणोपा
धिर्मायाख्यानेकशक्तिमान् ११ सएवभगवद्देहइतिभाष्यकृता
मतं अत्यन्ताज्ञैनैवास्तिदेहदेहिभिदाहरौ १२ किंत्वखंडचिदानंद
घनोयोविभुरव्ययः निर्गुणोनित्यपूर्णात्माविग्रहोस्यसएवहि १३
भौतिकोमायिकोवास्यनास्तिदेहोहरेर्विभोः अतएवाहसर्वंविस्मर
णइत्यादिकागिरः १४ आकाशवत्सर्वगतोनित्यइत्यादिवेदतः प्र

श्रितं स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वस्वरूपे ह्यवस्थितः १६ देहे च विहरामीशो देहदेहिभिदोज्झितः १७ स्वतः स्वच्छे बोधे
विगलितमहामोहतिमिरे मयीशे जन्मादेर्न भवति कदाचापि कलना स्वभक्तोद्धारार्थं स्वयमहमजोऽप्यात्मकलया
चिदानन्दाकारं वपुरिव सृजामीड्य ममलम् १८ ॥ ६

कृतिं स्वां चिदानंदस्वभावं प्रकृतेः परं १५ ६ [illegible] संनित्यं स्वेमहिम्नि प्रवृत्ति

नीलकंठीटीका

किं तर्हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीवोसीत्याशंक्याह अजइ
ति देहान्निष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेन त्वेवाहं जातु नासमित्यत्र साधिते
इह तु देहविशिष्टस्यैव तदुच्यते ईश्वरोपीत्यनेन देहान्निष्कृष्टस्यास्मदा
देरपीश्वरत्वं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशि
ष्टस्यैवाजत्वनित्यत्वेश्वरत्वानि क्रियंते अन्यथानीश्वरत्वप्रसंगात् नन्वादित्यां
तर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवा
निति वक्तुं शक्यः अकर्मजत्वात् कर्मफलस्य हि परा काष्ठा हिरण्यगर्भ
शरीरप्राप्तिः न च पुरुषो ह वै नारायणोकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि
भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुम
पश्यदित्यादिना श्रुतपश्येन नारायणाख्यस्य परमात्मनः सहस्रशीर्षा
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलं
इति पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति च पुरुषसूक्तश्रुति
प्रायस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पंचरात्रा
ख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्देन हि
रण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वा
न्तिक्रम्यास्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भव
ति ननु परमेश्वरेपि कामना दृष्टा सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेती
ति चेत् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियो यत आप्तकामस्य का स्पृहेति
श्रुतेर्लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलयैव ब्र
ह्माण्डकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्येव किंकरेण कर्म
णा सार्वात्म्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति तस्मान्न कर्मफलं भगवत
शरीरं अत एव न भौतिकं विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभा
वात् तस्मात्कृतकमजोपि सन्निति न च तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपा
दानं अविद्येति चेन्न परमेश्वरे तदभावात् जीवाविद्या चेन्न शुक्तिरज
तादेरिव तत्कृत्वापत्तेः चिन्मात्रं चेन्न चितः साकारत्वायोगात् तथा

त्वेवातस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः तस्मात्किमालंबनो भगवद्देहो देवकीगर्भप्रवे-
शजननबाल्यकौमारपौगंडयौवनादिप्रतीतिविषय इति चेत् शृणु प्रकृ-
तिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति अयमर्थः जीवात्मानो हि अनात्म-
भूतां प्रकृतिं तेजोऽबन्नात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभवंति जन्मा-
दीं लभंते अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं शुद्धचैतन्यमेवेत्यर्थः तदेवाधि-
ष्ठाय न तूपादानांतरं आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि यथा कश्चि-
न्मायावी स्वयं स्वरूपान्नादप्रच्युतस्वभावोऽपि अदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभू-
तान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमा-
र्गेण गगनमारोहंतं सृजति एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोयाशः स्वमायया वि-
न्मयमात्मनः शरीरं सृजामि तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दर्शया-
मि एतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावी मायामनुपसंहरन् द्वितीयं माया-
विनमप्युपसंहरति अहं तु तामनुपसंहरन् स्वविग्रहमपि नोपसंहरामीति
एवं हि सति हिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्यांतस्तद्धर्मो-
पदेशादित्यादिन्यायसिद्धं वियदाद्युपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वमुपपद्यते ना-
न्यथेति तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति एकेनैव देहेन
विवस्वंतमुपदिश्य त्वामप्युपदिशामीति अन्यत्रापि नित्यैव सा जगन्मूर्तिरि-
ति सावधारणं प्रतिज्ञायते देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा उ-
त्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयत इति नित्याया अप्याविर्भावापे-
क्षया सर्वं संभवबाल्यादिकं उपपत्याद्युपगम्यते भाष्ये तु स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं
त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवा-
निव जात इवात्मनो मायया न परमार्थतो लोकवदिति व्याख्यातं ६

आनंदीटीका

कथं पुनरीदृशः सन् पुनः पुनर्जायस इत्याशंकामपाकुर्वन्नाह अजोऽपि-
सन्ननुत्पाद्योऽपि सन् अव्ययानो नाशहीन आत्मा स्वरूपं यस्य ईदृशोऽपि सन्
भूतानां सर्वेषामुत्पत्तिमतामीश्वरो निग्रहानुग्रहशक्तोऽपि सन् धर्माधर्मा-
नुपभोगतया यद्यपीदं शरीरत्यागः परशरीरग्रहणं च नास्ति तथापि स्वा-
त्मनो मायया अतिदुर्घटकारिण्या मदभिन्नया परमैश्वर्यशक्त्या परानुजिह्य-
त्वानुपया स्वां स्वोपभोगस्थानं प्रकृतिं विस्तरेणाग्रे लद्वयिमाणामपरा

गी॰ टी॰ च॰

त्मिकामधिष्ठायाश्रित्य संभवामि प्रादुर्भवामि ६

रामकंठटीका

अतोहं – अजोप्यात्मा नित्यत्वे जन्मविनाशरहितोपि तथा सर्वभूतानां स्थावरजंगमानां स्थितिविनाशादिष्वयत्नेष्टकर्तृत्वादीश्वरः प्रभुरपि सन् स्वां प्रकृतिं आत्मीयं परं स्वभावमधिष्ठायाद्वयचिन्मात्रलक्षणं नैव वस्थित्वात् तस्मात् स्वभावादप्रच्युतः स्वमायया स्वया स्वात्माधीनया मायया हेतावभासनमात्रप्राणेन शक्तिविशेषेण हेतुभूतेन संभवामि जन्मादिसत्तां परिगृह्णामि अतो नित्यत्वादीश्वरत्वाच्च स्वेच्छापरिगृहीतत्वाच्च स्वप्रादुर्भावांस्त्वाहं शोचन् सर्वदेहिनां भूतानां भवि[नो]ष्यतां विद्यमानानां जन्मादिविकारान् सततमविस्मृतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि ६ [illegible]

लासिकी [illegible]टीका

ननु तवेश्वरस्य जन्मकारणपुण्यपापविहीनत्वात्कथं जीववज्जन्मपरिग्रह इत्यत आह अज इति नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोपि तथा भूतानां स्थावरजंगमात्मकानां ईश्वरोपि सर्गादिष्वयत्नेष्टकर्तृत्वात् प्रभुरपि सन् एतेन कर्मादिपारतंत्र्यं निवारितं स्वामैश्वरीं नत्वभूतमैवेषि नी प्रकृतिं स्वरूपगोपनरूपां त्रिगुणसाम्यात्मिकामधिष्ठायालं[illegible]वीकृत्य संभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिरेव देहवानिव जात इव भवामि ननु तथापि षोडशकालात्मकलिंगशून्यस्य तव कुतो जन्म इत्यत उक्तं स्वमाययेति स्वया स्वाधीनया मायया हेतावभासनमात्रप्राणेन शक्तिविशेषेण ६

पंचोलीटीका

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्माधर्माभावे जन्मेत्यत आह अजोपीति अजः जन्मरहितः अव्ययात्मा अक्षीणः ज्ञानशक्तिस्वभावः सन् भूतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानामीश्वरोपि सन् अहं स्वां वैष्णवीं मायां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि न परमार्थतः ६

नन्वनादेः सर्वज्ञस्येश्वरस्य तव कुतो जन्मेत्यत आह अजोपीति
यो हि प्रागभावप्रतियोगी स जायते अहं सदा विद्यमानत्वादजो ज
न्मरहितोपि सन् अत एवाव्ययात्मा विनाशरहितोपि सन् यो हि
जायते स ध्वंसप्रतियोगी भवति यश्च विनश्यति स पुनः प्रागभाव
प्रतियोगित्वाज्जायते अहं तु नित्यत्वाद्विनाशरहितः अत एव सर्व
विलक्षणत्वाद् भूतानां सर्वेषां प्राणिनामीश्वरोन्तर्यामितया स्थितो
पि सन् स्वां प्रकृतिं स्वकीयां स्वेनैव व्यवस्थापितां स्ववर्णोचितां वा॰
स्वदेहयोग्यनुरूपां वा प्रकृतिं प्रकृष्टं कृतिं कर्म तु प्रकृतिरूपामधि
ष्ठाय स्वीकृत्य स्वमायया निजमायाशक्त्या संभवामि देहं स्वीकरोमी
ति लोके धर्मव्यवस्थापनार्थं तादृशदेहानुरूपवर्णाश्रमोचिता
चारप्रवर्तनार्थं देहमिवांगीकरोमीति न मम तत्संबंधेन काचिद
नित्यताप्रसक्तिरिति स्वमाययेत्यनेन द्योत्यते मायाव्यपि लोकः
प्रतीत्यर्थं तादृशं विडंबनं कुर्वन्नपि पर्यंते स्वकीयेनैव रूपेण सर्वे
षां प्रतिभाति एवं जन्मादिरहितोपीश्वरोहं लोकधर्मव्यवस्थाप॰
नार्थं तादृशानि बहूनि शरीराणि धारयामीति तात्पर्यार्थः॥ ६॥

मधुभाष्य

अजोपीति अव्ययः आत्मा देहोपीत्यव्ययात्मा अनंतं विश्व
तो मुखमिति रूपविशेषणमनंतरं च एतन्नानावताराणां नि
धानं बीजमव्ययमिति च जगद्भूतिस्तु व्यक्तिः श्रुतयस्मृतयः
आत्मानादिर्विभुः सर्वसमं कथमनादिनित्यस्य जनिः प्रकृतिं
स्वामधिष्ठाय प्रकृत्या जातेष्वात्तु देवादिषु तथैव तेषां जातत्व
प्रतीयत इत्यर्थः न तु स्वतंत्रामधिष्ठायेत्याह स्वामिति इच्छक

र्मे चेति स्तुतम् साहितगोक्ता ततः सर्वस्रष्टेः आत्ममायया आ
त्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथगभिधानात् केङः केवुस्थितिस्थितम्
कत्वमेतिमनीषामायेतिस्रभिधाने सृष्टिकारणयातेषामा
गेतादिस्रष्टुर्विमोहिकयाज्ञानतस्त्वाज्ञानतएवप्रतीयतेवाउक्त
मद्दादेस्तुमातायाश्रीभूमिरितिकल्पिताविमोहिकावउ
गीख्यातामिविस्तरणोपिहि जानतवस्थयतेशात्मविहुत्वान्नू
दवेनस्तामिति ईश्वरः ईशेभ्योपिवरः ईशेभ्योब्रह्मरुद्रइन्द्रीश
प्रादिभ्योयतोभवान् वर्ततेईश्वराख्यातेमुख्यानान्यस्यकस्य
चिदिति ब्रह्मवैवर्ते समुर्णईशाद्युक्तस्तहुरणवमीश्वरइतिच
नजन्मनेवपरित्राणादिकंकार्यमितिनियमः तथापिलील
यास्वभावेनयद्युइष्टचारी तथाप्युक्तं देवस्यैषस्वाभावोयम्
लोकवत्तुलीलाकैवल्यं क्रीडतोबालकस्येवचेष्टातस्यनिशा
मय अरिभयादिवस्त्वयंतुराध्यवात्मीयदनंतवीर्यः पूर्णे
यमस्यात्रनकिंचिदप्राप्ततथापिसर्वाः कुरुतेप्रवृत्तीः अतोवि
कुंठेभूमिमवदंतिपरापरज्ञास्तुनयः प्रशांतात्स्यार्थवेदावि
लेषु पृथक्गुरुयुक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थं नतनावस्मा
रेणामुक्तिरित्युक्तं वेदाद्युक्तेनसर्वेयोज्ञानोपासेसदाहिमां
तस्येवदर्शनपथंयामिनान्यस्यकस्यचिदित्युक्तेश्चमद्दूकौ
मेश्रयोक्तस्यैतद्भावैवजन्मनैमीतिगतिः अतएवाकांतानाः
न्यागतिः नान्यस्यकस्यचिदितिविशेषणात् तत्त्वइति
विशेषणाच्चसर्वज्ञानमापततीति यद्वैवंभवतितद्यततत्वत
इति विशेषणेनविरोधः अतएवएकंचततत्त्वतोज्ञात्वाविनास
वेत्तृतानरः नसमर्थोमद्दैह्येपितस्मात्सर्वेजिनसेदितिस्कां
दे मतिवतनयामुक्ता इत्यादि ८॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि अनादि जो तुम तुमारा जन्म कैसे और अविनाशी हो तुमतुमारा पुनर्जन्म ही वा कैसे संभव होय जो कहते हो कि बहुत जन्म हमारे व्यतीत भये हैं और भी तुम ईश्वर तुमारे पुन्य औ पाप दोनो भी नंही तो फेरि जीव की नाई तुमारा जन्म कैसे संभव होय सके तिसपर कहते है किहां यह बाततो ठीक है पर हम जन्म रहित और अविनाशी स्वभाव होके भी तथा ईश्वर अर्थात् कर्मके वश नंही भीहै पर तो भी अपनी मायाके द्वाराव इच्छा से प्रगट होते हैं और जो कहो कि तोभी पंच ज्ञानइंद्री औ पंच कर्मइंद्री पंच प्राण और एक अंतःकरण ये सोरह कलारूप लिंग शरीर के विना किसतरह जन्म होना संभवे इस पर कहतेहैं कि हम अपनी शुद्ध सत्वात्मक प्रकृतिको स्वीकार करि अति जाज्वल्यमान सत्वमूर्ति से स्वेछाधीन अवतार लेतेहैं ६

दोहा

अज हों अव्यय आत्मा ईश्वरहोंसमभूत निज प्रकृति को धार
के हों निजमायाके संभूत ६॥

31

यदायदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्था॰
नमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहं ७

शांकरभाष्यं

नत्वजन्मकदाकिमर्थंवेत्युच्यते यदेति यदायदाहिधर्मस्य ग्लानि
हीनिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य
अभावोभवतिभारत अभ्युत्थानंसमुद्भवोऽधर्मस्य तदा तदात्मानंसृ
जाम्यहं मायया ७ आनंदगिरिकृतटीका

यदीश्वरस्यमायानिबंधनंजन्मोक्तंतस्यप्रश्नपूर्वकं कालंकथयति
नत्वित्यादिना चातुर्वर्ण्यंचतुराश्रम्येचयथावदनुष्ठीयमानेनास्तिध॰
र्महानिरिति मत्वानोविशिनष्टिवर्णेति वर्णाश्रमेस्तदाचारैश्चल॰
क्ष्यते ज्ञायतेधर्मःतस्येतियावत्धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभंगोभ
वतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति नचयथोक्तसर्वधर्मस्यहानिः सो॰
ढुंशक्योभवानित्याह भारतेतिनकेवलंप्राणिनांधर्महानिरेव भग
वतोमायाविग्रहस्यपरिग्रहे हेतुरपितुतेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह
अभ्युत्थानमिति यदायदेति पूर्वेणसंबंधः ७

स्वामिकृतटीका

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति ग्लानिर्हानिःअभ्युत्थान॰
माधिक्यं ७

पिशाचभाष्यं

तत्त्वजन्मकदाकिमर्थंचेत्यत्रोच्यते यदायदायस्मिन्कालेधर्मस्यप्रा
णिनामभ्युदयस्यनिश्रेयसःसाधनस्यग्लानिर्भवति अधर्मस्ययदा॰
भ्युत्थानमुद्भवोभवतितदाहमात्मानंसृजामिउत्पत्स्यामीति ७

रामानुजभाष्यं

जन्मकालमाह यदायदाहीति नकालनियमोमत्संभवस्य यदायदा
यदाहिधर्मस्यवेदेनोदितस्यचातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयावस्थितस्य
धर्मस्यग्लानिर्भवति यदाच तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानंतदाहमे

वा॰

व स्वसंकल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि १

अभिनवगुप्तकृतटीका

[illegible] श्रीभगवान्किल
पूर्णषाड्गुण्यत्वाच्छरीरसम्पर्कमात्ररहितोपि स्थितिकारित्वात्कारुणिक
तयात्मांशं सृजति आत्मा पूर्णषाड्गुण्यः अंशउपकारकत्वेनाप्रधानभूतो
यत्र तदात्मांशं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः १

परमार्थप्रपाटीका

अथाविर्भावावसरमाह यदेति यदा धर्मस्य ग्लानिर्हानिः तथा अधर्म
स्याभ्युत्थानं अभ्युदयस्तदात्मानं सृजामि स्वयं स्वेच्छयाविर्भवामि १

वनमालीटीका

अवतारकालमाह यदेति यदा यदा धर्मस्य मयाराधनरूपस्य वर्णादिपु
रस्कारेण वेदविहितस्य ग्लानिर्हानिरधर्मस्य वेदनिषिद्धस्योत्थानमुद्भव
स्तदात्मानं स्वस्वरूपाभिन्नं देहं सृजाम्याविर्भावयामि यद्यपि वेदविहित
धर्मस्य तिरोधानमीश्वरेच्छामात्रेणैव स्यान्नावतारप्रयोजनमस्ति तथापि
तत्र भगवद्रूपगुणकर्मलीलादिचिंतनेकतत्पराणां धर्मस्य भगवदाविर्भा
वं विना रक्षणं न भवतीति भावः १

ऊस्तमवैजयंतीटीका

एवं स्वावतारप्रकारादिकमुक्त्वेदानीं कस्मिन्काले तव जन्मेत्याशंक्य मम
जन्मनः कालनियमो नास्तीत्याह यदा यदेति हे भारत यदा यदा यस्मि
न्यस्मिन्यस्मिन्काले धर्मस्य वेदोक्तवर्णाश्रमादिलक्षणस्य मदुपासन
रूपस्य वा ग्लानिर्हानिर्भवति हि शब्द उक्तसमुच्चयार्थं चार्थकः यदा यदा
चाधर्मस्य वेदोक्तविपरीतस्याभ्युत्थानमभ्युदयो भवति तदा तदा तस्मि
न्तस्मिन्नेवावसरेहं सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः पूर्वोक्तप्रकारेण स्वरूपेण स्वसंक
ल्पेनैवात्मानं देहं सृजामि प्रकटयामि न तु निर्मा[illegible]णं करो[illegible]मि हे भारते
ति संबोधनेन स्वधर्मपालकस्य भरतस्य राजर्षेः कुले जातोसि यद्वा भा ज्ञा
नं तस्मिन्रतः प्रीतियुक्तो यतः परधर्मरूपमधर्मं त्यक्त्वा सौर्यादिलक्षणे

स्वधर्मसमाचरणधर्माचरणंतवातीवायोग्यमितिसूचितं १

एवंसच्चिदानंदघनस्यतव **मधुसूदनीटीका** कदाकिमर्थंवादेहिवद्व्यवहारइतितत्रोच्यते॥

धर्मस्यवेदविहितस्यप्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्यप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिलक्षणस्यवर्णाश्रमतदाचारव्यंजकस्ययदायदाग्लानिर्हानिर्भवति
हेभारतभरतवंशोद्भवत्वेनभारतानंतरतत्वेनवात्वंनधर्महानिंसोढुं
शक्नोषीतिसंबोधनार्थः एवंयदायदाभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्यवेदनि
षिद्धनानाविधदुःखसाधनस्यधर्मविरोधिनः तदातदात्मानंदेहंसृजा
मिनित्यसिद्धमेवसृष्टमिवदर्शयामिमायया [illegible]
[illegible]
[illegible]नित्याह १

सदानंदीटीका

सर्वदैव[illegible] स्वस्वरूप[illegible]
[illegible] १ देहिवद्विहरामीशोदेहदेहिभिदोज्झितः [illegible]
दैविगलितमहामोहतिमिरेमयी [illegible]भवतीकदाकापिकल
ना [illegible]जोप्यात्मकलयाचिदानंदाकारंवपुः
[illegible]मले चिदानंदघनस्यैवंकिमर्थंतववाकदा देहिवद्व
व्यहारोस्तीत्यतआहजगद्गुरुः १ द्विविधस्यास्यधर्मस्यवेदप्रामाणिका
स्यच स्वर्गमोक्षनिमित्तस्यप्राणिनांहियदायदा २ क्षतिर्भवत्यधर्मोशेः
स्वर्गमोक्षविरोधिभिःश्रुतिस्मृतिनिषिद्धस्याधर्मस्यानर्थकारिणः ३
उद्भवोधर्मशत्रोश्चभवतीहयदायदा तदातदाहमात्मानंदर्शयामिस्व
मायया ४ नित्यसिद्धंसृष्टमिवविद्धिनेपरमार्थतः ७

नीलकंठीटीका

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्ह्रासः अभ्युत्थानंवृद्धिः १

आनंदीटीका

प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततेइतिसंप्रदायप्रयोजनार्थमात्मनः
शरीरग्रहणमुपपादयति आत्मानंशरीरंसृजामिगृह्णामि उक्तंपुरा-
णेऽपुनाकारणात्कारणाद्वाकारणात्कारणाच्च शरीरग्रहणंव्यापिन्

गी॰
टी॰
च॰

३३

धर्मत्राणायकेवलमिति १

रामकेटीटीका ईर्थस्वजन्मपरिग्रहस्यप्रयोजनमाह॥

यदायदायत्रयत्रकालेधर्मस्यवर्णाश्रमनियमविभक्तस्यसदाचा
रस्यग्लानिरुपहत्योभवति ततस्तद्विपरीतस्याधर्मस्यवर्णादिव्यव
स्थाव्यत्थानहेतोर्दुराचारस्याभ्युत्थानमुद्भवोभवति तदातत्रकाले
हंपरमकारणभूतस्यात्मनःकेचिदंशांशक्तिलेशंस्वेच्छापरिकल्पि
तजगत्क्रीडापरिरक्षणायसृजाम्युत्पादयामि १

लासिकीटीका

कदासंभवामीत्यपेक्षायामाह यदेति यदायदायस्मिन्यस्मिन्कालेव
र्णाश्रमविभागेनवेदोक्तस्यनिःश्रेयसाभ्युदयकारणस्यसदाचारस्य
ग्लानिर्भवति तथाधर्मस्यतद्विपरीतस्योद्भवोभवति तदातदात्मानं
स्वमैश्वरंरूपंसृजामि स्थूलदेहेनसंयोजयामि १

पंचोलीटीका

तच्चजन्मकदेत्याह यदायदेति हेभारतहियस्माद्यदायदाधर्मस्य
वर्णाश्रमप्रयुक्तस्यग्लानिर्भवतिअधर्मस्यधर्मविपरीताचरणस्याभ्यु
त्थानंउत्पत्तिर्भवतितदाहमात्मानंसृजामिदेहवान्भवामि १

रणवीरसमिद्योथिनी॥

एतदेवविवृणोति यदायदेति यस्मिन्यस्मिन्कालेधर्मस्यप्रवृत्ति
रूपस्यस्वस्ववर्णाश्रमविभागेनमयैवव्यवस्थापितस्यग्लानिः प्र
तिपत्त्रभावेनसंप्रदायविच्छेदाद्धानिर्भवति अधर्मस्यचाभ्युत्थानं
वृद्धिर्भवति तदाहमात्मानंसृजामि ७॥

मधुभाष्य

७॥

भाषा अनुवाद

तोअपनी इच्छासे कब आप जन्म ग्रहण करते हो इस अपेक्षा पर कहते है कि हे भारत भरतवंशी अर्जुन जब धर्मकी ग्लानि अर्थात् हानि होतीहै और अधर्म का अभ्युत्थान कहे वृद्धि होती तब तब हम शरीर धारणकरतेहै १

जब४

दोहा

जबजब होतहैं धर्मकी हेभारत अतिहान अधर्महोतहैं प्रगट तबकरों रूपसंधान ७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां। धर्मसं-
स्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८

शांकरभाष्यं

किमर्थं परित्राणायेति परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मा-
र्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणां किंच धर्मस्य संस्थाप
नार्थाय सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगं ॥ ८

आनंदगिरिकृतटीका

यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रश्नपूर्वकं
प्रयोजनमाह किमर्थमित्यादिना यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां
निग्रहश्च भगवदवतारफलं तथा फलांतरमपि तस्यास्तीत्याह किंचे
ति धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्यन्यथा भिन्नमर्यादं जग
दसंगतमापद्येतेत्यर्थः ॥ ८ स्वामिकृतटीका

किमर्थमपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनां स्वधर्मनिरतानां रक्ष-
णाय दुष्टं कर्म कुर्वंतीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च एवं धर्मस्य संस्थापना
र्थाय साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे सं
भवामीत्यर्थः नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोपि नैर्घृण्यं शंकनीयं यथाचा-
हुः लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके तद्वदेव महेशस्य नियं-
तुर्गुणदोषयोरिति ॥ ८ पिशाचभाष्यं

किमर्थमित्यत्राह परित्राणायेति युगे युगे प्रतियुगे ॥ ८

रामानुजभाष्यं

जन्मनः प्रयोजनमाह साधव उक्तलक्षणा धर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा म-
माश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणामवाङ्मनसगोचरतया मद्द
र्शनादृते स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमाना अणुमात्रकालमपि यु
गसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिला भवेयुरिति जानन्स्वरूपवेदनाचेष्टाना-
यलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय

क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मर्यादारक्षणरूपस्य साराक्ष्य स्वरूपप्रदर्शनेन स्था
पनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे संभवामि कृतत्रेतादियुगे विशे
षनियमोपि नास्तीत्यर्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

किमर्थमित्याह परित्राणायेति साधूनां स्वमार्गवर्त्तिनां परित्राणाय वि
घ्नेभ्यो रक्षणाय तथा दुष्टकर्म कुर्वन्ति ते दुष्कृतस्तेषां विनाशाय एतदपि
किमर्थं धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मसंस्थापनमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै युगे यु
गे तत्तदवसरे अन्यथा जातिसंकरः स्यात् स्या[illegible] स्मृतिरपि समेत्य विधरणा
मेषां लोकानामसंभेदायेति अत्र तुल्यदृष्टेः परमेश्वरस्य साधुसंरक्षणं खल
निर्बर्हणमयुक्तमिति नाशंकनीयं तथाहुः लालने ताडने मातुर्नैवैषम्य
यथार्भके तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोरिति ॥

वनमालीटीका

साधूनां वेदोक्तस्वधर्मानुष्ठातॄणामनुक्तनिषिद्धाननुष्ठातॄणां परित्राणा
य दुःकृतां तद्विपरीतानां विनाशाय युगे युगे संभवामि मुख्यप्रयोज
नमेतत्साधूनां तत्तद्रूपादिचिंतकानां परित्राणं दुःकृतां दैत्यानां स्वस्वरूपैर्भ
क्तादिप्रदर्शनेनावज्ञादिकमुत्पादयन् रकपानादिरूपं नाशनं न च सर्वसु
हृद्भगवान् कथं नाशयतीति वाच्यं वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादिति
सूत्रायनुसारात्तेषां तादृशादृष्टानुसारेण भगवतः फलादिदातृत्वेन च वै
षम्याद्यभावात् ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

ननु यदि धर्महानिरधर्मवृद्धिश्च तवावतारस्य कारणं भवति तर्हि धर्मप
रित्यज्याधर्ममेव करिष्यामि यस्माद्धर्मान् मंगलमूर्तेर्मन्मित्रस्य तवाविर्भा
वः साक्षाद्दर्शनादिकं च न स्यात्तस्य हृद्यानां किं भवतीत्येवमर्जुनस्याधर्मबु
द्धिनिश्चयमेव यायामाहो मदुक्तार्थमविचार्यैव त्वं वदसि न केवलं ममो
त्पत्तेर्धर्महानिरधर्मवृद्धिश्च कारणमिति मदुक्तस्य तात्पर्यमस्ति किंतु ध
र्मवृद्धावधर्महानावेव तद्देवदर्शयन् स्वजन्मनः प्रयोजनमाह परित्राणा
येति साधूनां मत्स्वामिसाधनशीलानां मत्स्वरूपगुणकर्माणामहरहस्मि

तनकीर्तनस्मरणश्रवणमननध्यानाद्ययनलभर्जितप्राकृतविषयवा
सनानाशयकोशानांमत्स्मरणानंदपुलकितांगानांमदितरदेवभाव॥
साधनफलरहितानांयद्दर्शनानिरतानांमदर्थत्यक्तसकलकुलकुटं
बधनधामदारस्नेहैहिकामुष्मिकभोगसाधनानांमत्कामानांमदीक्ष
णमदृर्शनेविनाक्षणमपिप्राणधारणासमर्थानांमदर्पणकृतनिखि
लात्मात्मीयसम्पत्तीनांवैष्णवानांसाधूनांपरित्राणायसंसारदुस्तार॥
णायदुष्कृतांपापात्मनांमद्विद्विषाणांमद्भक्तविरोधिनामहममाभि॥
मानेनत्यक्तशास्त्राचार्यमर्यादानां गृहपुत्रदारधनकामोपहतचि
त्तानांमदितरदेवनिष्ठानांमदभक्तानामवैष्णवानांविनाशायसंसार
प्रशमये धर्मसंस्थापनार्थायधर्मस्यवेदविहितस्यमदाराधनरूपस्य
संस्थापनार्थायवर्णाश्रमादिषुतत्तदधिकारिषुप्रवर्तनेकर्तव्येयुगेयुगे
तत्तदवसरेनत्वदृष्टतादिष्वेवेतिनियमः संभवामिप्रादुर्भवामीत्यन
न्वयं मत्संभवस्यप्रयोजनंसाधून्पुण्यकर्मकारयित्वातत्रसनातन॥
मदाराधनरूपधर्ममाचारयित्वातान्सद्गतिंप्रापयामिदुष्कृतस्त्व
पापकर्मकारयित्वा॰धर्मस्थापयित्वा॰योगतिंनिरयतल्पंसंसारंप्रा
पयामिसएवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतेस॥
एवासाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यो॰धोनिनीषतइत्यादिश्रु
तेः नन्वेवंचेत्तर्हितववैषम्यनैर्घृण्यादिदोषस्यादितिचेन्नतेषामना॥
दितत्तत्पुण्यपुण्यादिकर्मसापेक्षत्वेनतत्कर्मकारयितुर्ममनिर्दोष
त्वात् यद्वायथामातास्वपुत्रान्निलालनार्थमेवदंडयति नततुनाशाय
तथाहमपिदुष्कृतोजीवान् संसारेपातयित्वातत्रदुःखरूपंदंडंदत्वा॥
पुनःसंसाराडद्धरामि लालनेपालनेमातुर्नाकारुण्यंयथार्भके
तद्वदेवमहेशस्यनियंतुर्गुणदोषयोरितिस्मरतेरतोममनदोषवत्त्व
मितिभावः ८ मधुसूदनीटीका

+तत्किंधर्मस्यहानिरधर्मस्यवृद्धिस्तवपरितोषकारणं येनतस्मिन्नेवकालेआविर्भवसीतितत्राचानर्थावहएवत ... वावतारःस्यादितितेम्पाह+

+धर्महान्याहीयमानानांसाधूनांपुण्यकारिणांवेदमार्गस्थानापरि
त्राणायपरितःसर्वतोरक्षणायतथा॰धर्मवृद्ध्यावर्धमानानांदुष्कृतांपा
पकारिणांवेदमार्गविरोधिनांविनाशायच तदुभयंकथंस्यादितितदा
ह धर्मसंस्थापनार्थायधर्मस्यसम्यगधर्मनिवारणेनस्थापनेवेदमार्गपरिरक्षणंधर्म

गी॰
टी॰
४॰

संस्थापनेतदर्थंसंभवामिप्रदुर्भवयुगेप्रतियुगं ८

सदानंदीटीका

धर्माधर्मविपर्यासःकिंनवाभिमतोयतः तदेवाविर्भवेस्येवमपेक्षा यामितीर्यते १ साधूनांहीयमानानांधर्महान्यामहात्मनां वेदमा र्गोस्थितानांचरक्षणायसमंततः २ पापिनांवर्द्धमानानामधर्मस्याङ्गवेनच विध्वंसनायदुष्टानांवेदमार्गविरोधिनां ३ वेदमार्गपरित्रा णधर्मसंस्थापनायच नित्यसिद्धःप्रतियुगेस्वयंप्रादुर्भवाम्यहं ४ ८

मि॰

नीलकंठीटीका

किमर्थमात्मानंमाययासृजसीत्यतआह परित्राणायेति दुष्कृतांदु ष्टकर्मकुर्वतांपापिनां संभवामिआविर्भवामि ८

नाशायच

आनंदी टीका

अत्रपरानुग्रहार्थंचेत्पारमेश्वरीप्रवृत्तिस्तर्हिकोनामायमसतांविना शेनुग्रहइतिविचारोलिखितएवोपोद्घाते ८

रामकंठीटीका

अतोदेवासुरसर्गविभेदेनस्वयमवभासितेजगतिदैवसर्गभाजो शास्त्रोपदेशविषयभूतानांसाधूनांसत्त्वगुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञानां परित्राणायसतक्रियाविघातहेतुभ्योविघ्नेभ्योरक्षणाय तथादुष्कृ तांशास्त्रीयनियमातिक्रमात् जगत्स्थितिविप्लवकदुष्टकर्मका रिणामसतांविनाशायप्रध्वंसायतएवधर्मस्यजातिदेशकालादिप्रवि भक्तविशेषस्यसदाचारस्यसंस्थापनायसम्यक्प्ररोपणायप्रतियुगं तेनकारेणसमुद्भवाम्यहंतनुमतांदर्शयामि नतुवस्तुतोहंजन्मवि नाशादिभावविकारकलंकस्पर्शमनुभवामि

लासिकी [illegible]टीका

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परीति साधूनां स्वधर्मवर्तिनां तत्क्रि-
याविघातहेतुभ्यो रक्षणाय दुष्कृतां शास्त्रीयनियमातिक्रमाज्ज-
गत्स्थितिविघ्नायैव दुष्टकर्मकारिणां विनाशाय च अनपवधर्मसं-
स्थापनार्थाय धर्मस्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे संभवामि उत्प-
त्तिमत्तां दर्शयामि न तु वस्तुतो हं जन्मादिविकारकलंकस्पर्शम-
नुभवामि न चैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोपि नैर्घृण्यं शंकनीयं यदाहुः ला-
लने ताडने मातुर्न कारुण्यं यथार्भके तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गु-
णदोषयोरिति ८

पंचोलीटीका

तत्र जन्म किमर्थमित्यत्राह परित्राणायेति हे अर्जुन अहं साधूनां
परित्राणाय सन्मार्गगामिनां रक्षणाय च अपरं दुःकृतां पापकारिणां
विनाशाय धर्मसंस्थापनार्थाय युगे युगे संभवामि उत्पत्तिं करोमि ८

रमावीरसमिद्बोधिनी॥

ननु तर्हि भवतोपि धर्महानितद्वृद्धीपवपरितोषनिमित्तं येन
तदैव प्रादुर्भवसीति भवदवतारादनर्थपवस्यादित्याशंक्याह
परित्राणायेति परप्रयोजनार्थैव मम प्रवृत्तिरितिभावः लाल-
ने ताडने मातुर्नकारुण्यं यथार्भके तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गु-
णदोषयोरिति स्मृतेर्नैस्वरस्य साधुरक्षणेतरनिग्रहाभ्यां वैष-
म्यनैर्घृण्ये आशंकनीये इति तात्पर्यं ८॥

मधुभाष्य

८॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि ऐसे समय मे आप क्यों शरीर धारणकर अवतरते हो तो कहते है कि साधु कहे स्वधर्म के करने वाले लोग उन की रक्षा और दुष्कृत कहे अधर्मी पापी जनोंके नाशके हेतु मै जन्म लेता हूं इस से यह आया कि धर्म का स्थापन औ साधु का रक्षण दुष्टों का वध करि के धर्मकीवृद्धि करनी को सोइ सोई समय मै शरीरग्रहणकरनाहै नही कहा कि संभवामि युगेयु गे जोकोई शंका करै कि दुष्ट नाश करने से भगवान को निर्दे यता आवती तो ऐसा कभी कहना नही देखो माता पिता गुरु ये जो पुत्र शिष्य को शिक्षाके ताड़न करते हैं तो क्या निर्दई हैं ऐसे ही ईश्वर गुण दोष नियम के अर्थ दंड देतेहैं पर शत्रुता से नही ८ ॥

दोहा ॥

साधनकीरक्षाकरण दुष्टनाशके हेत धर्मस्थितिके कारणें
युगयुग जन्म हीं लेत ८ ॥

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः त्यक्त्वादेहंपु
नर्जन्मनैतिमामेतिसोर्जुन ९

शांकरभाष्यं

जन्मेति तज्जन्ममायारूपंकर्मचसाधूनां परित्राणादिमेमम दिव्य
मप्राकृतमैश्वरमेवं यथोक्तंयो वेत्तितत्त्वतः तत्त्वेनयथावत्त्यक्त्वा दे
हमिमं पुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिं नैतिनप्राप्नोति मामेत्यागच्छतिसमुच्य
ते अर्जुन ९

आनंदगिरिकृतटीका

मायामयमीश्वरस्य जन्मनवास्तवं तस्यैवचजगत्परिपालनं कर्म
नान्यस्येति जानतःश्रेयोवाप्तिंदर्शयन्विपक्षे प्रत्यवायंसूचयति
तज्जन्मेत्यादिना यथोक्तंमायामयंकल्पितमिति यावत्वेदनस्य
यथावत्त्वेयस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वं यदिपुनर्भगवतोवा
स्तवं जन्मसाधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैवकर्मेतत्त्वियस्येति विव
क्षतेतदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तोजन्मादिः संसारोदुर्वारःस्यादितिभा
वः ९

स्वामिकृतटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मकर्मेति मेजन्म
स्वेच्छं कृतंकर्मचधर्मपालनरूपंदिव्यमलौकिकं तत्त्वतःपरानुग्रहा
र्थमेवेतियोवेत्तिसदेहाभिमानंत्यक्त्वा पुनर्जन्मनैतिनप्राप्नोतिकिंतु
मामेवप्राप्नोति ९

पैशाचभाष्यं

जन्मकर्मचेति जन्ममायारूपंकर्मचधर्मसंस्थापनार्थीयकंसवदादि
रूपंदिव्यंअप्राकृतमैश्वर्यंयोवेत्ति तत्त्वतःयथावद्देहंत्यक्त्वापुनर्जन्म
नगच्छतिकिंतुमामेवैतिप्राप्नोतिमुच्यतइत्यर्थः ९

रामानुजभाष्यं

एवंकर्ममूलहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपंजन्मरहितस्यसर्वेश्वरत्वस
र्वज्ञत्वसत्यसंकल्पादिसमस्तकल्याणसंसाधुपरित्राणायमत्समा
श्रयणीकप्रयोजनंदिव्यप्राकृतंमदसाधारणंमजन्मचेष्टितंचतत्त्वतो

योवेत्तिसवर्त्तमानेदेहंपरित्यज्यपुनर्जन्मनेतिमदीयदिव्यजन्मचेष्टित
यथात्म्यज्ञानेनविध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिपाप्मात्रास्मिन्ने
वजन्मनिमयोदितप्रकारेणमामाश्रित्यमदेकप्रियोमदेकचित्तोमा
मेवप्राप्नोति ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अतएवास्यजन्मदिव्यंयतआत्ममाययायोगप्रवृत्त्यास्वसातंत्र्यमात्मा
रंभनकर्मभिःकर्मापिदिव्यंफलदानासमर्थत्वात् यश्चैवमेनंतत्त्ववे
त्तिआत्मन्यप्येवमेवमन्यतेसोपवर्गंभगवद्भावस्वदेवतत्त्वंजानाति ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांज्ञानेफलमाह जन्मस्वेच्छाकृतंकर्म
पालनरूपंतत्त्वतःअनुग्रहार्थमेवेतियोवेत्ति यथावत्परमेश्वरस्वरूपं
वेत्तिसर्ववर्त्तमानेदेहंत्यक्त्वापुनर्जन्मनेतिकिंतुमामेतिमामेवप्राप्नोति ॥

वनमालीटीका

स्वावतारज्ञानफलमाह जन्मेति ममजन्मश्रीरामकृष्णादिरूपेणाश्रा
च्यामिंदोरिवाविर्भावरूपमेतत्वंयथागोर्द्धनोद्धरणादिरूपंजगदुद्यादि
रूपंचकर्मदिव्यंमदेकसाधारणंलोकविलक्षणंतत्त्वतोनिःसंदिग्धंयोवे
त्ति देहंलिंगदेहंत्यक्त्वापरमानंदस्वरूपमाप्नोतिनपुनर्जन्मेतिकिंतु
स्वस्वरूपाविर्भावरूपंमोक्षंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कृस्तमैवैजयंतीटीका

एवमात्मनोजन्मनःकारणंप्रयोजनंचोक्तमिदानींजन्मकर्मज्ञानेफ
लमाह जन्मकर्मचेति मेजस्याव्ययात्मनःसर्वभूतेश्वरस्यममैवमुक्त
प्रकारेणप्रकृतिमंडलस्थामपिदिव्यमप्राकृतमीश्वरत्वाद्यनन्तनिज
धर्मयुक्तंस्वेच्छाकृतेनस्वसंकल्पविहितंजन्माविर्भावरूपंनरहरिरकुय
डवरादिरूपंकंनसर्वजनप्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः कर्मचासुरवध
स्वजनपालनादिरूपंकंतत्त्वतोयाथात्म्यतोयोऽनंतजन्मार्जितानेकपु
ण्यपुंजवान्वेत्तिजानाति हेऽर्जुनस्वेच्छानुकरणसचरमजन्माप्रु
रुषोदेहंप्रकृतिकार्यरूपंलिंगदेहंत्यक्त्वापरित्यज्यपुनर्देहत्यागानंत
रंजन्मप्रकृतिमंडलेप्राकृतेनदेहेनाविर्भावंनैतिनाविर्भावंनैतिनप्रा

प्नोति पुनः संसारजन्ममृत्युलक्षणं कदाचिदपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ननु
तर्हि क्व गच्छतीत्यपेक्षायामाह मामेतीति अयंभावः अप्राकृतमज्ञ
न्मयथात्म्यज्ञानदावानलभस्मसात्कृतनिःशेषानादिकर्मात्मिका
विद्याजनितानादिप्रकृतिसंसर्गतत्कार्य्यरूपषोडशकलात्मकलिं
गदेहो मच्चरणे मदाश्रयणे मदात्मको मज्जनसंसर्गकनिर्वासिता
त्मलक्षणेभूत्वा केशवेशाघमरनिकराननतचरणकमलमनपा
यिश्रीभूलीलालोललोचनराजीवराजिपूजितं जगदभिन्ननिमित्तो
पादानकारणं महाविभूतिपतिं सच्चिदानंदविग्रहं चेतनात्मानमनं
तगुणशक्तिकं सविशेषं नारायणं कृष्णं मामर्चिरादिमार्गेणेतिमा
ज्ञावेश प्राप्नोतीति ९

मधुसूदनीटीका

जन्मनित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानंदघनस्य लीलया तथानुकरणं क
र्म च धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्रा
कृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपि सन्नित्यादि
ना प्रतिपादितं यो वेत्ति तत्त्वतो भ्रमनिवर्तनेन मूढैर्हि मनुष्यत्वभ्रांत्या
भगवतोपि गर्भवासादिरूपमेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्म त्वेरोपितं
परमार्थितः शुद्धसच्चिदानंदरूपत्वज्ञानेन तदपनुद्या जस्यापि माया
या जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येवं यो वे
त्ति सत्यात्मनोपि तत्त्वस्फुरणात्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म नैति किंतु मां
भगवंतं वासुदेवमेव सच्चिदानंदघनमेति संसारान्मुच्यत इत्यर्थः
हे अर्जुन [illegible] र्थ
[illegible] ति ९

सदानंदीटीका

जन्मैव नित्यसिद्धस्य चिदानंदघनस्य मे लीलया मोचयाशक्या त
थानुकरणं लीलो १ धर्मसंस्थापनेनैव जगतः परिपालनं कर्म मे
वासुदेवस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य च २ अक्रियस्यापि शुद्धस्य दिव्यमप्रा
कृतं परं अन्यैः कर्तुमशक्यं यदसाधारणमेश्वरं ३ यो वेत्ति तत्त्वतो भ्रा

तिंत्यक्त्वैवं मत्प्रथीगतो सच्चिदानंदरूपस्याजस्यापि स्वात्ममायया
जन्मानुकरणं चैवमकर्तुरपि सर्वथा कर्मानुकरणं लोकानुग्रहा
येति वेत्ति यः ५ स आत्मतत्त्वविज्ञानात्त्यक्त्वा देहमिमं पुनः प्राप्नोति
न पुनर्जन्म मामेवैति विद्वद्वयं ६ जीवन्मुक्तो मुनिर्भूत्वा संसारान्मु
च्यतेऽर्जुन ७ ९

नीलकंठीटीका

जन्म मायामयं कर्म साधुत्राणादि दिव्यमप्राकृतं यो वेत्ति स त्यक्त्वा देहं
पुनः जन्म न प्राप्नोति किं तु मामेति मामेव प्राप्नोति एतेन भगवतो ज
न्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितं ९

आनंदी टीका

एवं परानुग्रहादेव दिव्यमद्भुतं मंदबुद्धिभिरसंभाव्यं न तु सामान्यजा
नवद्धर्माधर्मपारतंत्र्येण रागद्वेषवद्धलमिति तत्त्वतः परमार्थतो यो वे
त्ति स इदं शरीरपातादनंतरं मत्सायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ९

रामकंठीटीका

अतएव — एवमुक्तेन प्रकारेण जन्म कर्म च यः प्रभुर्जोतत्त्वतः परमार्थतो जा
नाति यत्र शरीरत्वे सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्युतिः यत्र तत्र
तु क्रियाफलासंस्पर्शस्तात एव दिव्यमलोकसामान्यसत्ताहृशोय
थोक्तविज्ञाननिष्णातमति देहं त्यक्त्वा देहप्रतिपत्तिपुनर्जन्म जन्मनैति
नित्यस्वभावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वव्यामोहं जहाति अतो मामे
ति मत्स्वभावमापद्यते [illegible] ९

लासिकी टीका

यत एवं ततः जन्म परानुग्रहार्थं दिव्यमलौकिकं परतः स्वभावादप्रच्यु
तत्वात्स्वातंत्र्यशक्त्यारब्धत्वाच्च न तु कर्मभिः तथा कर्म च धर्मपालना
दिरूपं दिव्यं फलदानासमर्थत्वात् एवं तत्त्वतः परमार्थतो यो वेत्ति सो
ऽन्योऽपि एवमेव मन्यते स तत्त्वतस्तत्त्वज्ञानाद्देहे देहाहंभावं त्यक्त्वा पुन

र्जन्मनैति किंतमामेवमत्स्वभावमेवैति प्राप्नोतिमुच्यतेइत्यर्थः
तत्त्वतइत्याहृत्यार्थत्मियं ९

पंचोलीटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणांचज्ञानफलमाह जन्मकर्मेति
हेअर्जुनयःमेजन्ममायारूपकर्मसाधुपरित्राणादिदिव्यमलौकि
कमैश्वरंएवंअमुनाप्रकारेणतत्त्वतःयाथार्थ्येनवेत्तिजानातिसदेहं
त्यक्त्वापुनर्जन्मनैतिकिंतमामेतिमोहंनप्राप्नोति ९

रणवीरसमिद्धोथिनी॥

फलितमाह जन्मेति मेममजन्म अजस्यापि जन्मानुकरणं क
र्मचकृतकृत्यत्वादविद्यमानकर्तव्यस्यापि स्वधर्माचरणानुरूप
कर्मानुकरणंदिव्यमलौकसामान्यमेवं परानुग्रहप्रयोजनंयो
वेत्तिनिश्चिनोति अजेनापि परमेश्वरेणजगतांश्रेयोविधानार्थं
जन्मधृतंकृतकृत्येनापिलोकशिक्षार्थंकर्मानुष्ठितंकाकथान्ये
षामिति निश्चित्ययःस्वधर्ममनुतिष्ठति सयुद्धेसंमुखमरणादि
नादेहंत्यक्त्वा यद्वास्वधर्मभूतंयुद्धंविधाययागंकृत्वाविजित्यराज्यंल
ब्ध्वाश्वमेधादिभिर्देवानिष्ट्वातिथींश्चसंतर्प्यप्रजाश्चधर्मतःपाल
यित्वांतकालेच देहंत्यक्त्वापुनर्जन्मनैति किंतुमांमत्सायुज्यमा
प्नोति एतेनचकर्मणैवमोक्षइतिप्रतिपादितं ९॥

मधुभाष्य

९॥

भाषा अनुवाद

अब अपने जन्म कर्म जानने का फल कहते है कि हमारे स्वे-
च्छासे दिव्य कहे अलौकिक आश्चर्य रूप जो जो जन्म औ कर्म
केवल लोक के अनुग्रहार्थ है तिनके तत्व पूर्वक जानने से लो
ग देह अभिमान छांडि फेरि संसार मे जन्म ग्रहण नही करते
वरु हमारे ही को प्राप्त होते अर्थात् आवागम से रहितहोते है ९

दोहा

जन्म कर्म मम दिव्य है यह तत्त्व जानत जोय जन्म न लेवें देह
तज मोहि पावें अर्जुन सोय ९॥

42

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १०

शांकरभाष्यं

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागेति वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयञ्च क्रोधश्च रागभयक्रोधाः वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वराभेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः संतो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः इतरतपोनिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिंगं ज्ञानतपसेति विशेषणं १०

आनंदगिरिकृतटीका

संप्रति प्रस्तुतमोक्षमार्गस्य नूतनत्वेनाव्यवस्थितत्वमाशंक्य परिहरति नैष इति मन्मयत्वस्य मद्भावगमनेनापौनरुक्त्यं दर्शयति ब्रह्मविद इति आत्मनो भिन्नत्वेन वा ब्रह्मणो वेदनं व्यावर्तयति ईश्वरेति अभेददर्शनेन समुच्चित्य कर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे मामेवेति तदुपाश्रयत्वमेव विशदयति केवलेति मामुपाश्रिता इति केवलज्ञाननिष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसा पूता इति किमर्थं पुनरुच्यते तत्राह इतरेति १०

स्वामिकृतटीका

कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत आह वीतरागेति अहं शुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीता विगता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते विक्षेपाभावान्मन्मया मदेकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिताः संतो मत्प्रसादलब्धं यदात्मज्ञानं तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मस्तयोर्द्वंद्वैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमला मद्भावं मत्सायुज्यं प्राप्ता बहवः न त्वधुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः तदेवं तान्यहं वेद सर्वाणीत्यादिनाऽविद्याविद्योपाधिभ्यां तत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौ प्रदर्श्येश्वरस्य चाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वात् जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः

विन॰

गीं
टीं
चं

शुद्धस्यसतश्चिदंशेनतदैक्यमितिद्रष्टव्यं ॥

पैशाचभाष्यं

नैषमोक्षमार्गइदानींप्रवृत्तःकिंतर्हिपूर्वमपि वीतरागेति मन्मयाब्रह्म
विदःमामुपाश्रिताःमामेवपरमेश्वरमाश्रिताःज्ञानमेवतपःतेनज्ञा
नतपसापूताःशुद्धाःमद्भावमीश्वरभावमागतामुक्ताइत्यर्थः ॥

रामानुजभाष्यं

तदाह मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानाख्येनतपसापूताबहवएवंसंवृत्ता :
तथाचश्रुतिः तस्यधीराःपरिजानंतियोनिमितिधीराधीमतामग्रसरा
एवतस्यजन्मप्रकारंजानंतीत्यर्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

तथाचैवंविदंतःमन्मयत्वात्परिहृतौच्छत्वात्क्रोधादिरहितानिष्फलं
कर्मकरणीयंकुर्वाणाबहवोमत्स्वरूपमवाप्ताः ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथकथमेतावतैवतत्प्राप्तिःस्यादतआह वीतरागेतिवीताअतिक्रां
तारागभयक्रोधायेभ्यस्तेअतएवमन्मन्मयाःमदेकचित्ताःअतएवमामे
वोपाश्रिताःसंतोमत्प्रसादाल्लब्धेचज्ञानतपसाज्ञानमात्मानात्मविवेक
रूपंतपश्चतन्निमित्तभूतंकर्मतेनबहवोयोगिनःपूताःशुद्धाःसमितभूते
केसंतोमद्भावंमत्सायुज्यमागताः ॥

वनमालीटीका

ममजन्मादिज्ञानेनबहवोमुक्ताजाताइत्याह वीतेतिरागोविषयभो
गतृष्णासर्वविषयान्विहायमोक्षमार्गेकथंप्रवर्तितव्यमितित्रासोभयं
सर्वविषयोच्छेदकोऽयंमोक्षमार्गःकथंहितःस्यादितिद्वेषःक्रोधःएतेवी
ताभगवज्जन्मादिचिंतनहेतुकप्रसादेनविगतायेभ्यस्तेमन्मयामदेकचि
त्तामामुपाश्रिताएकांतप्रेमभक्त्यामामीश्वरंशरणंगताःबहवोज्ञानरू
पेणतपसातेनपूतानिरस्ताविद्याःसंतोमद्भावंशुद्धबुद्धसदानंदघन॰

नित्यमुक्तस्यममभावंसाम्यापरपर्यायंसायुज्यरूपंमुक्तिमागताः नि
रंजनः परमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतेः १०

उत्तमवैजयंतीटीका

नन्वनेनज्ञानेनकश्चिदपिजनस्त्वांप्राप्तोनवेत्यपेक्षायांवहवोमद्भावंगता
इत्याह वीतरागभयक्रोधाइतिरागः प्रियविषयेषुधनपुत्रदारादिषु
प्राकृतेषुप्रीतिः भयंमोक्षमार्गेअनेकविघ्नरूपेदेवेभ्योव्यालव्याघ्रा-
दिभ्योवाकाममोहादिभ्योवात्रासः क्रोधः स्वकर्मप्रेरकेपुरुषेद्वेषरू-
पः वीताविशेषेणदूरीकृतारागभयक्रोधायैस्ते अतएवमन्मयाः
मांव्यापकरूपंतत्पदार्थमीश्वरंत्वंपदार्थादंतर्यामिनोभेदाभेदेन-
साक्षात्कृतवन्तोमदेकमनसोवामामुपाश्रिताः अतएवप्रियस्यभक्ते-
श्वरमात्मानंमांशरणंप्राप्ताः वहवोकामाज्जाताः ज्ञानतपसाज्ञानंम-
ज्जन्मकर्मयाथात्म्यरूपंतपोमन्त्राराध्यविलसाथंनेज्ञानमेवतपस्तेन
यद्वा ज्ञानंचेतनाचेतनयोर्ब्रह्मतादात्म्यरूपंतपः प्राकृतविषयकाम
सन्तापनंतच्चतच्चानयोःसमाहारस्तेनपूताः पवित्रीकृतायैतंसंसार
सन्तापास्तेतामद्भावंममसमानरूपंनिरावरणज्ञानत्वात्मसमान-
विग्रहंवाआगताः प्राप्ताः मज्जन्मकर्मज्ञानेनैववहवोधीरामोक्षंप्रा-
प्ताइत्यर्थः तस्यधीराः परिजानन्तियोनिमित्यादिश्रुतेः धीराः धीमता
मग्रेसराः सूरयोपतेपवतस्यभगवतोममयोनिंजन्मजानन्तिनान्य
इतिश्रुत्यर्थः १०

मधुसूदनीटीका

मामेतिसोऽर्जुनेनतुक्तंतत्रस्वस्य सर्वस्तुक्तप्राप्यतयाकुरुपार्थत्वमस्यमो

मार्गस्यानादिपरं
परागतत्वंवद
र्शयति०

रागस्तत्फलतृष्णासर्वान्विषयान्परित्यज्यज्ञानमार्गेकथंजीवि
तव्यमितित्रासोभयं सर्वविषयस्वोच्छेदकोयंज्ञानमार्गःकथंहि
तःस्यादितिद्वेषःक्रोधःतपतेरागभयक्रोधावीताविवेकेनविगता
येभ्यस्तेवीतरागभयक्रोधाःशुद्धसत्त्वाःमन्मयाःमांपरमात्मानंतत्प
दार्थंत्वंपदार्थाभेदेनसाक्षात्कृतवंतःमदेकचित्तावामामुपाश्रिता
एकांतप्रेमभक्त्यामामीश्वरंशरणंगताः वहवोऽनेकेज्ञानतपसाज्ञा
नमेवतपःसर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहवि-

गतैतिहिवदंति तेनपूताः क्षीणसर्वपापाः संतोनिरस्ताज्ञानत-
त्कार्यमलाः मद्भावंमद्रूपत्वंविशुद्धसच्चिदानंदघनंमोक्षमागताः अ-
ज्ञानमात्रापनयेनमोक्षंप्राप्ताः ज्ञानतपसापूताः जीवन्मुक्ताः संतो-
मद्भावंमद्विषयंभावंरत्याख्यंप्रेमाणमागताइतिवा तेषांज्ञानीनि-
त्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतेइतिहिवदंति १०

सदानंदीटीका

सर्वमुक्तजनैःप्राप्यंस्वात्मानंसंप्रदर्श्यच मोक्षाध्वनोप्यनादित्वं
दर्शयन्नत्रनाहरिः १ तत्तत्फलेषणारागोभयंभोगेषुदीनता वि
षयोच्छेदकत्वेनज्ञानमार्गःकथंहितः २ इतिद्वेषोत्रक्रोधोस्तिते-
त्रयोत्यक्ताःसदाः विवेकाद्विगतायेभ्यःशुद्धसत्वाविरागिणः ३
तत्वंपदार्थाभेदेनमामेवाद्वयमांतरं साक्षात्कृत्यैवमद्रूपामामेव
शरणंगताः ४ ज्ञानमेवतपःसर्वकर्मविध्वंसकारणं तेनपूताः
परिक्षीणाज्ञानतत्कार्यकल्मषाः ५ बहवःसच्चिदानंदघनंमद्भा
वमागताः ६ १०

नीलकंठीटीका

एतस्यापिभगवत्साम्येद्वारमाह वीतेतिरागोविषयेषुप्रीतिःभयं
स्वोच्छेदाशंका क्रोधःस्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनंतेत्रयोवीताःयेभ्य
स्तेवीतरागभयक्रोधाःअतएवमन्मयाःमदेकप्रधानाःकिंजारिणी
यथाजारमपिभर्तारंचाश्रितायोगक्षेमार्थंतद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिता
ज्ञानतपसाज्ञानमयेनतपसाआलोचनेनममजन्मकर्मणोःस्वरूपस्यचानि
त्यंतरंचिंतनेनयस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतिप्रसिद्धंज्ञानंतपःतेनपूताःसं
तोमद्भावंमत्तादात्म्यंप्राप्ताइत्यर्थः १०

आनंदी टीका

एवमीश्वरस्वरूपमुद्दिश्यप्रकृतंज्ञानकर्मसमुच्चयमेवलक्षयति

वीता विगता रागो विषयाभिलाषो रजोगुणकार्यं भयं तद्विघात
केभ्यस्त्रासो रजस्तमसोः कार्यं क्रोधो विघातकप्रतीकारायचित्त
ज्वलनं येभ्यस्ते अतएव मन्मया मदेकस्वभावाः शुद्धसत्त्वाः तथाहमे
व व्यपाश्रयो विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते बहवो ज्ञानतपसा
ज्ञानसम्पत्त्विते न तपसा कर्मणा पूताः क्षीणकल्मषा मद्भावं मत्सायु
ज्यमागताः तपःशब्दोत्र कर्मार्थवाचकः ज्ञानसम्पत्त्वितं च तत्तपो ज्ञा
नतप इति मध्यपदलोपी समासः १०

रामकंठीटीका

यतएतेन — यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुनात्र तविशेषेण पूताः प
वित्राः सन्तो बहवो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामागताः मद्भेदं शमा
इत्यर्थः यतो ऽधिज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः रागो विषये
ष्वभिलाषस्तथा तद्विघातहेतुभ्यो शक्यप्रतिकारेभ्यो भयं त्रासस्तथा
शक्यप्रतिकारेषु क्रोध इत्येते संसारदृढगडरुच्छेद निगडभूता दोषा वी
ता विगतास्त्यक्ता येषां ते अतएव मन्मया मदेकस्वभावा मद्व्यपाश्र
या अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते
धः तथाविधाः ननु प्रवृत्तो भगवतैकमेव तत्त्वं यथोक्तविशेषणविशिष्टं
परमार्थसत्त्वेन [illegible] प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्तया व्यपदिश्यते
तत्कथं केचिदेव मद्भावमागता इत्युच्यते [illegible]
[illegible] १०

लासिकी [illegible]टीका

नकेवलमिदानीमेव तत्त्वतो जन्म कर्म ज्ञानेन मुच्यते किं तु पुरापि मु
क्ता एव इत्याह वीतरागेति रागो विषयेष्वभिलाषः भयं तद्विघात
हेतुभ्यो शक्यप्रतीकारेभ्यस्त्रासः तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः इत्ये
ते विगता येषां ते तथा मन्मया मदेकस्वभावा मामेव परमात्मानम
भेदेन साक्षात्कृतवन्तः तथा मां परमेश्वरं भक्त्योपाश्रिताः शरणमा
गताः अतएव मत्प्रसादलभ्येनात्महेतुलक्षणज्ञानरूपेण तपसा पूताः

दा

क्षीणविकल्पकलंकाः क्षीणकल्मषा वा निरस्ताज्ञानंतत्कार्यम
लावा बहवो मद्भावं मत्सायुज्यमागताः न त्वधुनैव प्रवृत्तोयं मद्भक्ति
मार्ग इत्यर्थः तदेवं तान्यहं वेद सर्वाणीत्यादिना विद्याविद्योपाधि
भ्यां तत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौ प्रदर्श्येश्वरस्य विद्यैकभावेन नित्यशुद्ध
त्वात् जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य सतः वि
देशेन तदैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यं १०

पैचोलीटीका

नैष मोक्षमार्गः इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपीत्याह वीतरागेति हे
अर्जुन बहवः वीतरागभयक्रोधाः मन्मया मत्स्वरूपाः मामुपाश्रिताः
मन्निष्ठा ज्ञानतपसा ज्ञानरूपेण तपसा पूताः मद्भावमागताः परां सिद्धि
मागताः मोक्षं प्राप्ताः १०

भगवीरसमसिद्धोधिनी॥

उक्तमेवार्थं विवृणोतीति वीतेति रागः पुत्रमित्रादि विषयः स्नेहः प्र
वृत्तिनिरोधकः भयं महाबलेभ्यः परेभ्यः सकाशाज्जातं यद्वा कथ
महं युद्धे स्वबंधून्हत्वा तपिता जीवामीत्येवंरूपस्त्रासः क्रोधः सर्वेषां
बंधादीनां विच्छेदकोयं युद्धमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः तद्रहि
ताः मन्मया मामेव कर्मसु प्रवृत्तं प्राप्तुर्येन प्रमाणीकृतवंतः अत
एव मामेव सिद्ध्यसिद्धिविषये उपाश्रिताः शरणीकृतवंतः बहवो
परिसंख्येयाः पूर्वे राजर्षयो मद्भावं मत्सायुज्यमायाताः प्राप्तवंतः
यतो ज्ञानतपसा पूताः ज्ञानं अहमिदं स्वधर्मं युद्धमवश्यमनुष्ठा
स्यामि तेन च मम सर्वपुरुषार्थावाप्तिर्भवेदित्येवंरूपनिश्चयात्मकं
तत्र तपो नियमधारणरूपं तेन पूताः अनुष्ठितस्वधर्माण इत्यर्थः ते
न त्वमपि मां शरणीकृत्य स्वधर्मं युद्धमनुतिष्ठ ततश्च मत्सायुज्यं
प्राप्स्यसीति भावः १०॥

मधुभाष्य

वीतरागेति मन्मयाः मत्पद्भुताः सर्वज्ञमांविनानकिंचित्प्र
प्रीत्यर्थः नचमद्भजनमात्रेणमुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादिरू
पेण तथापि सर्वेषामानुरूप्येणफलंददामीत्याह ९

भाषा अनुवाद

जो कहोकि ईश्वरके जन्म कर्म जानने हीसे कैसे ईश्वर प्राप्त
होयहै इस पर कहतेहै किशुद्ध सतोगुण से अवतार लेय हमा
रे जोपरम दयालुता के कर्म ति नके जानने से सतोगुण के
द्वारा सत्व वृद्धि होती फेरि वे लोग संसार से विगत स्नेह औ गत
क्रोध निर्भय होय मेरे आश्रित मद्रूप अर्थात् सत्वभाव बहुतेरे
ज्ञान संपन्न परम पवित्र होय मद्भाव को प्राप्त भये हैं अर्थात् मेरे
स्वरूप मेलीन होगयेहैं १० ॥

दोहा

रहित राग भय क्रोध जो मो मय मो शरणाय बहुतप ज्ञान प
वित्र होय मोरे भाव समाय १० ॥

येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहं मम वर्त्मा
नुवर्त्ततेमनुष्याःपार्थसर्वशः ११

शांकरभाष्यं

तवतर्हिरागद्वेषौस्तःयेनकेभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसिनसर्वेभ्यइत्युच्य
तेये यथेति येयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेन यत्फलार्थितयामांप्रप
द्यंतेतांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यहमनुगृह्णाम्यहं इत्यतःतेषांमोक्षं
प्रत्यत्ते प्रत्यनर्थित्वान्नह्येकस्यमुमुक्षुत्वंफलार्थित्वंच युगपत्संभवति
अतोयेयत्फलार्थिनःतान्तत्फलप्रदानेनयेयथोक्तकारिणस्त्वफ-
लार्थिनोमुमुक्षवश्चतान् ज्ञानप्रदानेनयेज्ञानिनः संन्यासिनोमुमुक्षव
श्चतान्मोक्षप्रदानेन तथाआर्त्तानार्त्तिहरणेनेत्येवं यथायेनप्रकारेणमां
प्रपद्यंतेयेतांस्तथैवभजामीत्यर्थः नपुनःरागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं
वा किंचिद्भजामि सर्वथापिसर्वावस्थस्यममेश्वरस्यवर्त्ममार्गमनुवर्तंते
येमनुष्याःयत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृताःयेप्रयतंतेतेमनु
ष्याअत्रउच्यंते हेपार्थसर्वशःसर्वप्रकारैः ११

आनंदगिरिकृतटीका

ईश्वरःसर्वेभ्योभूतेभ्योमोक्षंप्रयच्छतिचेत् प्रागुक्तविशेषणावैयर्थ्यं यदि
तुकेभ्यश्चिदेव मोक्षंप्रयच्छेत्तर्हि तस्यरागादिमत्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति
शंकतेतवतर्हीति येमुमुक्षवस्तेभ्योमोक्षमीश्वरोज्ञानसम्पादनद्वारा प्र
यच्छति फलांतरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठापनेन तत्तदेवददातीति
नास्यरागद्वेषाविति परिहरति उच्यतइति मुमुक्षूणामीश्वरानुसारित्वे-
पि फलांतरार्थिनांतुनतदनुसारित्वमित्याशंक्यफलमत उपपत्तेरिति
न्यायेनतत्फलस्येश्वरायत्तत्वात्तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह ममेतिभगव
द्वचनभागिनां सर्वेषामेवकैवल्यमेकरूपं किमितिनानुगृह्यतेतत्राह ते
षामिति अभ्युदयनिःश्रेयसार्थित्वं प्रार्थनावैचित्र्यादेकस्यैव किंन-
स्यादित्याशंक्यपर्यायेण तदनुपपत्तिंसाधयतिनहीति मुमुक्षूणांफला
र्थिनांचविभागेस्थितेसत्यनुग्रहविभागंफलितमाह अतइति फलप्रदा
नेनानुगृह्णामीति संबंधः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायिनामेव फलार्थि

त्वाभावेसतिमुमुक्षुत्वे कथंतेष्वनुग्रहः स्यादितितत्राह येयथेति
ज्ञानप्रदानेनभजामीत्युत्तरत्र संबंधः संतिकेचित्यक्तसर्वकर्माणोज्ञा
निनोमोक्षमेवापेक्षमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति येज्ञानिनइति
केचिदार्त्तास्ततोज्ञानादिसाधनांतररहिता भगवंतमेवार्त्तिमत्वहर्त्तमनु
वर्त्तंते तेषुभगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयतितथेति पूर्वोक्तव्याख्यानमुप
संहरति इत्येवमिति भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरंनिवारयति नपुनरि
ति फलार्थित्वेमुमुक्षुत्वेच जन्तुना भगवदनुसरणमावश्यकमित्युक्तः
राई विभजते सर्वथापीति सर्वावस्थत्वेनेनतेनात्मना परमेश्वरस्या
वस्थानं मार्गोज्ञानकर्मलक्षणः मनुष्यग्रहणादितरेषामीश्वरमार्गानु
वर्त्तित्वमप्युदासः स्यादित्याशंक्याह यत्फलेतिसर्वप्रकारैर्ममार्गम
नुवर्त्तंते इतिपूर्वेणसंबंधः ॥

स्वामिकृतटीका

ननुतर्हिकिंत्वय्यपिवैषम्यमस्ति यस्मादेवंत्वदेकशरणानामेवात्मभावं
ददासिनान्येषांसकामानामित्यतआह येयथेति यथायेनप्रकारेण
सकामतयानिष्कामतयावायेमांभजंति तानहंतथैवतदपेक्षितफ
लदानेनभजाम्यनुगृह्णामिनतुयेसकामामांविहायेंद्रादीनेवभजंती
तितानहमुपेक्षेइतिमंतव्यं यतःसर्वशःसर्वप्रकारैरिंद्रादिसेवकाअपिम
मेववर्त्मभजनमार्गमनुवर्त्तंतेइंद्रादिरूपेणापिममैवसेव्यत्वात् ॥

पिशाचभाष्यं

मद्भावमागताइत्युपक्रम्यमोक्षमेवप्रयच्छतिभगवान्भक्तानांनत्वानैश्व
र्यादिफलमित्यर्जुनस्यवचनमाशंक्याह येयथेति येयत्फलप्रार्थिनः
पुरुषायथायेनप्रकारेणसात्त्विकराजसतामसभावेनमांप्रपद्यंतेतान
हंतथैवतत्फलदानेनैवपैश्वर्यादिफलार्थिनः तद्दानेनैवेत्यभिप्रायः
ममेश्वरस्यमन्मार्गंयथाभिलषितफलप्रदत्वमनुवर्त्तंतेअनुसरंति य
त्फलमभिलषितंतदेवमांप्रार्थयंतइत्यभिप्रायः ॥

रामानुजभाष्यं

ये यथा मामिति न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रय-
णापेक्षपरित्राणं करोमि अपि तु मत्समाश्रयणापेक्षं यथा येन प्रका-
रेण स्वापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते तान्प्रति तथैव-
तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मां दर्शयामि किमत्र बहुना सर्वे मनु-
ष्या मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्वं योगिनामप्यवाङ्-
मनसगोचरमपि स्वकार्यैश्चक्षुरादिकरणैः सर्वशः सर्वप्रकारैरनुभू-
यानुवर्तन्ते ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

भक्ति॰

ये यथैव बुद्ध्या मामाश्रयन्ते तान्प्रति तदेव तद्रूपं गृहीत्वा
ताननुगृह्णामि एवमेव मदीयं मार्गं मन्मया अम-
न्मयाश्च सर्व एवानुवर्तन्ते न हि ज्योतिष्टोमादिरन्यो
मार्गो मदीय एव स तथैव हि वर्त्यते हि
वानुवर्त्यं मयास्तन्नमिति अन्यस्त्वाह
लिङर्थे लट् यथातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति गृह्णीयादित्यर्थः एवमिहा-
प्यनुवर्तेरन्निति ॥

परमार्थप्रपाटीका

मा॰

ननु ये त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यत्त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि
नकामिनामित्यत आह ये यथेति ये उपासकाः मुमुक्षवः यथा यदिदं
रूपं मां प्रपद्यन्ते यच्छरणं व्रजन्ति अहमपि तांस्तथैव भजामि तत्तदुद्देश-
पूर्णीकरोमि न तु कस्मैचिद्द्वेषाय हृदपाप्तिनार्थद इति अथ तत्तदुद्देश-
प्रवर्तकोऽप्यहमेवेत्याह ममेति सर्वशः सर्वे मनुष्याः मम वर्त्म मार्गमन्त-
र्लीकृत्य वर्तन्ते सर्वान्तर्यामित्वेन तत्तद्रूपेण विशिष्टबुद्धीनां प्रेरकोऽप्य-
हमेवास्मि ॥

वनमालीटीका

ननु त्वं जन्मादिविनिर्मलभुवत्पदपरोक्षेण ये भक्तास्तान्मोक्षं ये च विविधा-
स्तान्स्वर्गादिकं ये त्वामवजानन्ति तान्नरकमिति रागद्वेषवान्वीचयोनि-
रूपोऽसि ननु ... प्रापयसीति विषमोऽसीति कथं त्वं भजनीयस्तादृशस्य ज्ञा-
नात्मोक्षः कथं स्यादत आह ये इति ये यथा सकामतया निःकामतया
द्वेषावज्ञादिना मां भजन्ते तांस्तथैव स्वर्गमोक्षनरकसंसारादिदानेन
भजामि यथा कल्पतरुर्यो यथाश्रयति स तथैव ततः फलं प्राप्नोति
तद्वदिति भावः ननु ते विद्यानामिन्द्रादियाजित्वात्कथं ते मुच्यन्ते कथं
वा त्वां प्रपद्यन्ते तत्राह ममेति मम सर्वान्तर्यामिणो वर्त्म भजनमार्गं
सर्वे देवान्तर्याजका अप्यनुवर्तन्ते शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वान्म-
नुष्या इत्युक्तं इन्द्रादौ स्थितस्तु पूजाया ग्राहकः फलदाता चाहमेव तथा
च वक्ष्यति येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेऽपि मामेव कौन्ते-
य यजन्त्यविधिपूर्वकमिति ॥ ॥

ऊरुक्रमैवेजयंतीटीका

ननु येन त्वामुपाश्रितास्तेन तव जन्मकर्म च ज्ञात्वैव मोक्षं प्राप्नुवंतीति
वेन्नहि ये केवलं त्वां समाश्रिता एवं त्वज्जन्मादिकं न जानंति तेषां का ग
तिरित्याशंक्य मत्प्राप्तेर्ज्ञानादिसाधनापेक्षैव नास्ति तस्याश्रयसाध
नानपेक्षत्वेन स्वतंत्रत्वादित्याह येयथेति हे पार्थ यथा पूर्वं यथापि सर्व
शः सर्वे मनुष्यास्तदपि मम ईश्वरस्य वर्त्म विराडादिमार्गं विधिपाशिवादीनां
योगेश्वराये सराणामपि कथं विज्ञानस्वरूपं विषयं स्वरूपं वर्त्मशब्दो ऽत्र गा
तिपर्यायः स्वरूपवाचकः गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षीति वचनात् शास्त्राचा
र्याद्युपदेशेनानुभूय वर्तंते प्रपद्यंते नात्र संदेहः परंतु ये केचिन्नराकार
मात्राः शास्त्राचार्योपदेशादिरहिताः सदाचारविहीनाः सर्वज्ञानादिसा
धनशून्या जातिकुलधर्मकर्मादिवर्जिताः शबरहूनादयः पापजीवाय
प्यायेन केनापि प्रकारेण मां सर्वेश्वरं विश्वासं कृत्वा प्रपद्यंते समाश्रयंते ता
नूजनांस्तथैव तेन तेनैव तत्तन्मनीषितप्रकारेणेश्वरोऽहं भजामि तन्मयतः
विषयो भूत्वानुगृह्णामि एवं प्रकारेण न्यूनाधिकफलं न ददामीति सूचितं
पार्थेति संबोधनेन त्वं मनुष्याग्रेसरो मत्प्रपन्नो मदनन्यभक्तोसि यथा य
था मां मां ज्ञापयसि तथा तथैवाहं सर्वेश्वरोपि करोमि त्वत्प्रपन्नाधीनं मा
मीश्वरं सात्त्वतात्त्वत्वचत्तुषैव पश्येति सूचितं ११

+ ननु येज्ञानतपसा पूता निष्कामास्ते तद्भावं **मधुसूदनीटीका** गच्छंति ये त्वपूताः सकामास्ते न गच्छंतीति फ
लदौत्वं त्वय्यपि वैषम्यं नैर्घृण्यं स्यातामिति नेत्याह +

+ ये आर्ता अर्थार्थिनो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च यथा येन प्रकारेण सकामत
या निष्कामतया च मामीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्यंते भजंति तांस्तथैव
तदपेक्षितफलदानेनैव भजाम्यनुगृह्णाम्यहं न विपर्ययेण तत्रा मु
मुक्षूनार्तानर्थार्थिनश्चार्तिहरणेनार्थदानेन चानुगृह्णामि जिज्ञासू
न्विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मानुष्ठातॄन् ज्ञानेन तदा
ज्ञानिनश्च मुमुक्षून्मोक्षदानेन न त्वन्यत्कामायान्यद्ददामीत्यर्थः ननु
तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि न त्वन्यदेवभक्तानामिति वैषम्यं स्थि
तमेवेति नेत्याह ममवर्त्मानुवर्तंते इति मम सर्वात्मनो वासुदेवस्य व
र्त्म भजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तंते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारै
रिंद्रादीनप्यनुवर्तमाना मनुष्या इति कर्मादिकारिणः इंद्रमित्रं वरुण

मग्निमाहुरित्यादिमंत्रवर्णात् फलमत उपपत्तेरितिन्यायाच्च सर्वरूपे
णापिफलदाताभगवानेकएवेत्यर्थः तथाचबृहस्पतिर्येप्यन्यदेवताभ
क्ताइत्यादि [illegible]
[illegible] ॥

सदानंदीटीका

येज्ञानतपसापूतास्तद्भावंयांतितेजनाः नेतरेवेतिवैषम्यंफलदा॰
तस्तवेतिचेत् १ आर्त्तावित्तकामाश्चज्ञानिनश्चमुमुक्षवः सका॰
मत्वेननिष्कामतयायेमांयथेश्वरं २ समस्तफलदातारंभजंतेतांस्त
थैवच तदभीष्टप्रदानेनत्वनुगृह्णाम्यहंहरिः आर्त्तानामार्त्तिविनाशेन
वित्तदानेनचार्थिनः जिज्ञासूनज्ञानदानेनज्ञानिनोमोक्षदानतः ४
अनुगृह्णाम्यहंस्वामीनान्यकामायचान्यथा फलार्थित्वेमुमुक्षुत्वे
हरिरेवनृणांगतिः ५ इत्याहाखिलभूतानामात्मास्वामीगुरुःसखा
सर्वात्मनःपरेशस्यममममार्गेहितैषिते ६ ज्ञानकर्मात्मकेसर्वेजीवाः॰
कर्माधिकारिणः अनुवर्त्ततएवास्मिन्पार्थसर्वप्रकारतः ७ अन्यदेवा
न्भजंतोपिभजंतेमामखिलात्मकं ८ ॥

नीलकंठीटीका

ननुसाधुसाधोस्त्राणविनाशौकुर्वतस्तववैषम्यनैर्घृण्येस्तोऽतः किंत
वास्मदादितुल्यस्यजन्मकर्मस्वरूपाणांचिंतनेनेत्याशंक्याह येयथेति
येमनुष्याः मांसर्वशरीरस्थंयथायेनप्रकारेणशत्रुत्वेनमित्रत्वेनवाप्रप
द्यंतेप्राप्नुवंतितांस्तेनैवप्रकारेणाहमपिभजाम्यनुसरामि येतुमम
वर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्त्ततेतान्ममात्मभूतांस्तथैव
सर्वशःसर्वैःप्रकारैरनुवर्त्तेहमितियोजना ततश्चमद्बिंबभूतेप्राणिजा
तेयथाऽयंप्रीतिद्वेषंवाकरोतितस्मिन्मत्प्रतिबिंबभूतेहमपितथैवप्री
तिद्वेषंवाकरोमि बिंबपूजापरिभवौप्रतिबिंबेपर्यवस्यतोऽतोनमम
वैषम्यनैर्घृण्येस्तः तस्माच्छ्रेयोऽर्थिनासर्वस्यकल्याणमेवध्यातव्य
मितिभावः भाष्येतुयेयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेन आर्त्ताजि
ज्ञासवोऽर्थार्थिनोज्ञानिनोवाप्रतिपद्यंतेतांस्तथैवपीडापरिहारेणा

नदानेनअर्थदानेनमोक्षदानेनवाऽनुगृह्णामि सर्वथातेममैववर्त्मानुवर्त्तन्तइतिअन्यदेवताभक्ताइतिचेतन्नेत्याचक्षते ॥

आनंदी टीका

वीतरागद्वेषवयदित्वंसायुज्यप्रदोनेतरेभ्यइतिवैषम्यप्रसक्तिशंकांप्रकारांतरेणापनयति येस्वर्गादिकामफलार्थंमांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजामिस्वीकरोमिस्वर्गादिफलभागिनएवकरोमियेतुमोक्षार्थिनस्तान्मोक्षभागिनएवकरोमि हेपार्थसर्वशःसर्वएवलोकाभोगार्थिनोमोक्षार्थिनोवाममैववर्त्मानुवर्त्ततेमत्कृतमेवमार्गमनुगच्छंतिप्रवृत्तिमार्गोनिवृत्तिमार्गश्चमयैवदर्शितः ॥

रामकंठीटीका

इत्यर्जुनस्यसम्यगगृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्पमाशंक्याह ॥

सत्यमेवाहंसमस्तानामन्योन्यभिन्ननानाविधस्वरूपाणांयेनबुद्बुदकल्लोलकलापानामुदधिरिवोदयास्तमयानिलयएकएवतादृशेनमयानिजमायाशक्त्यातत्तन्नियतसामर्थ्यावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिताःस्वकारत्वेन येतेत्रज्ञानानारूपानुभवाभ्यस्ताःस्वे यथायेनप्रकारेणयादृशेनसंकल्पेनयेकेचनमांप्रपद्यंतेमांप्रार्थयंते तत्कालेमत्समापन्नाभवंति तानहंतथैवतत्संकल्पोचितफलदानरूपेणप्रकारेणभजामि सेवयामि सर्वथैवमनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासम्पादनार्थिनावसरेममसर्वेभ्यःसर्वमनोरथफलसाधनैकचिंतामणेर्वर्त्मप्राप्तिहेतुंनिर्विकल्पात्माहलक्षणंपंथानमनुवर्तंते नुकुर्वंतियथाहंपरेणोत्साहेनैकएवसर्वंकरोमिजानामिच तथातेप्रतिनियतंकार्यंज्ञेयंचकुर्वंतोज्ञानंतश्चममत्समापत्तिवेदनशक्तिशून्यत्वादहंकरोम्यहंजानामीतिकिंचित्कर्तारःकिंचिज्ज्ञेयतादृशेस्वात्मनिकर्तृत्वादिकंमन्यंते किमनेनोक्तंभवति यथाकीलोकेनानुग्रहीतदृष्टयस्तिर्यग्गोवालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठाःतेतेस्वंस्वंविषयंप्रपश्यंति नचैतेन मन्यंतेमत्कर्तृत्वात यतस्तादृशेनव्यवहारेणकृतयत्रास्तथैवसर्वेदेवज्ञास्तत्तदर्थक्रियार्थिनोमयैवततत्क्षणप्रार्थितेनस्वप्रकाशानु॰

स्तिष्ठम॰

९॰

गृहीतसंविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वे कुर्वंति जानंति च
दा० मायामोहितत्वात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यंते न च मां तत्र कारणत्वे
न मन्यंते ॥ [illegible]

लास्तिकी[illegible]टीका

ननु किं तर्हि त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यत् एवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां कामा[illegible]फलं विना नाइत्यत आह येयथेति यथा ये न प्रकारेण भक्तीच्छया कामाभिलाषेण वा ये जिज्ञासवो ज्ञानिनः आर्ता अर्थार्थिनो वा मां भजंति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजाम्यनुगृह्णामि न तु तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि न त्वन्यदेवभक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह मम सर्वात्मनो वर्त्म भजनमार्गं सर्वशः सर्वैः प्रकारैरिंद्रादिसेवका अपि अनुवर्तंते इंद्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् नहि ज्योतिष्टोमादिरन्यो मार्गो मदीये वसातथेक्षा ॥ ११

पंचोलीटीका

तर्हि तव रागद्वेषौ स्तः येन कस्मैचित्तव भक्ताय आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्यत आह येयथेति हे अर्जुन ये अधिकारिणः यथा ये न प्रयोजनेन मां प्रपद्यंते तानहं तत्फलदानेन तथैव भजामि अनुगृह्णामि मनुष्याः सर्वशः सर्वप्रकारैः मम वर्त्म मार्गमनुवर्तंते अनुसरंति ॥ ११

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

ईदृशस्य च मत्प्रीणनार्थं स्वोचितकर्मणः सर्वकामनानां साधनभावं प्रतिपादयंस्तत्रैव प्रवृत्तिमनुशास्ति ये यथेति युग्मेन ये पुमांसः यथा येनाभिलाषेण मां शरणं प्रपद्यंते परमेश्वरेण चोदितं स्वधर्मभूतं युद्धं प्रारभमाणानामस्माकं स एवाभिलषितां सिद्धिं दास्यतीति निश्चयेन तत्र प्रवर्तंते अहं च तांस्तथैव तदभिलाषानुसारेणैव भजामि अनुगृह्णामि तं तं स्वर्गभोग

यभिलाषं पूरयामीत्यर्थः अतो मनुष्याः कर्माधिकारिणः सर्व
प्राः सर्वैर्वैदिकैः पारत्रिकैरापवर्गिकैश्चाभिलाषैर्मम वर्त्मम
यासर्वेश्वरेण प्रवर्तितं वैकमनुवर्तन्तेनुवर्तेरन्निति लिङ्. र्थे
प्रेरणार्थे लट् तदनुष्ठानाश्च ते सर्वकामनाभाजो भवन्तीति ता
त्पर्यं ११॥

मधुभाष्य

येयथेति सेवयाभिफलदानेन न ह्यगुणभावेन कथमयं
विशेषमित्यत आह ममवर्त्मेति अन्यदेवतायजन्तोपि
ममवर्त्मैवानुवर्तन्ते सर्वकर्मकर्तृत्वात् भोक्तृत्वाच्च मम येः
प्यन्यदेवताभक्ता इति वक्ष्यति यो देवानां नामधा एक एवेति
श्रुतिः भगवानेव चेतनत्वाभिधीयते अजस्य नाभावध्येकमर्पि
तमितिलिंगात् अतो ममवर्त्मानुवर्तन्त इति शेषः अत एव
हि फलप्राप्तिः तस्मात्तेयन नसनय इति श्रुतिः अहमेव हि
कर्तेत्याह ११॥

भाषा अनुवाद

तो तुमारे भी क्या विपरीत भाव कहे स्वपर बुद्धिहै जिस हेतु शा-
रणागत को कृपाकरि आत्मस्वभाव देते और दूसरे को नही देते
हो इस का सिद्धांत कहते है कि हेपार्थ अर्जुन जो मनुष्य जब
जिस प्रकार अर्थात् सकाम या निष्काम रूप हमको भजते सेव
ते हैं उनको वैसे ही फलप्रदान करि मैभी अनुग्रह करताहू और
काम ना करकेजो लोग इंद्र आदि देवतों का भजन पूजन करते
हैं उनका अनादर या त्याग हम नही करते कारण यह कि जिस
किसी की पूजा भजन करै वह मेरी ही पूजा होतीहै क्यों कि सर्व
रूपमय मैहों हूं सोहे पार्थ मेरी ही राह मे सब मनुष्य वर्तमान
हैं पर जैसी जिसकी भावना तैसा तिस को फल मिलता है इस
से सकाम लोगोंको कर्मानुसार फल लाभ देवाया औ निष्का
म तो मेरा रूप हीहैं ॥

दोहा

जो जैसें मोहि भजतहै तिह तैसें भजों मैंह मो मार्गमें चल
तहै नरसम नरन संदेह ॥११॥

कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिंयजंतइहदेवताः क्षिप्रं
हिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा १२

शांकरभाष्यं

यदितवेश्वरस्यरागादिदोषाभावः तदासर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां
तुल्यायांसर्वफलप्रदानसमर्थेच त्वयिसतिवासुदेवःसर्वमितिज्ञाने
नैवमुमुक्षवःसंतःकस्मात्त्वामेवसर्वेनप्रतिपद्यंते इतिशृणुतत्रकार॰
णं कांक्षंतइति अभिलषंतःकर्मणांसिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो
यजंतइहास्मिन्लोकेदेवता इंद्राग्न्याद्याः अथयोन्यांदेवतामुपास्तेन्यो
सावन्योहमस्मीति नसवेदयथापशुरेवंसदेवानामिति श्रुतेःतेषां
हि भिन्नदेवतायाजिनांफलाकांक्षिणांक्षिप्रंशीघ्रं हियस्मान्मानुषे॰
लोके मनुष्यलोकेहिशास्त्राधिकारः क्षिप्रंहिमानुषेलोकेइति वि॰
शेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिंदर्शयति भगवान्मानुषेलोकेवर्णाश्र
मादिकर्माणीतिविशेषःतेषांच वर्णाश्रमाद्यधिकारिणांकर्मणांफ
लसिद्धिःक्षिप्रंभवतिकर्मजाकर्मणोजाता १२

आनंदगिरिकृतटीका

अनुर्यस्याणां ज्ञानकर्मानुरोधेनभगवता तेषामनुग्रहविधानात्तस्यरा
गद्वेषौयदि नभवतस्तर्हितस्यरागाद्यभावादेवसर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहे॰
च्छातुल्या प्राप्नोतिचतस्यांसत्यामेव फलस्याल्पीयसःसम्पादनेसाम॰
र्थ्येनतुभगवतोमहतोमोक्षाख्यस्य फलस्यप्रदानेशक्तिरिति युक्त
मप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तव सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात्त॰
था चयथोक्तानुजिघृक्षायां सत्यांत्वयिचयथोक्तसामर्थ्यवति सति
सर्वेफल्गुफलादभ्युदयात् विमुखामोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेनत्वामे
व किमितिनप्रतिपद्येरन्निति चोदयतियदीति मोक्षापेक्षाभावात्तदु॰
पायभूतज्ञानादपि वैमुख्याद्भगवत्प्राप्त्यभावे हेतुमभिदधानःसमा
धत्ते शृण्विति कर्मफलसिद्धिमिच्छन्तः किमितिमानुषेलोके देवतापू
जनमिच्छन्तितत्राह क्षिप्रंहीति कर्मफलसम्पत्तिप्रार्थिनां यष्टृयष्टव्यवि
भागदर्शिनां तद्दर्शनेकारणमात्माज्ञानमित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमु

गी॰
टी॰
व

दाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथेत्युक्तं उपायनं भेद
दर्शनमित्यन्यूयकारणमात्माज्ञानं ननत्रैतिदर्शयतिनेतियथास्म
दादीनां हलवहनादिना पशुरुपकरोत्येवमज्ञो देवादीनां यागादिभि
रुपकरोतीत्याह यथेति किमिति तेफलाकांक्षिणोभिन्नदेवताया·
जिनोज्ञानमार्गंनापेक्षंते तत्रोत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन योजयति तेषामित्या
दिना यस्मादयथोक्तानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्तं फलं लोकवि
शेषे [illegible]टितिसिध्यति तस्मात्तेषां मोक्षमार्गाद्वत्तिर्वैमुख्यमित्यर्थः मा
नुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशंक्याह मनुष्यलोकेहीति लो
कांतरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्य क्षिप्रविशेषणस्य ता·
त्पर्यमाह क्षिप्रमिति क्वचित्कर्मफलसिद्धिरविलंबेन भवत्यन्य
त्र विलंबेनेति विभागे कोहेतुरित्याशंक्य सामग्रीभावाभावा·
भ्यामित्याह मनुष्य इति मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शैघ्र्यात्तदभि
मुखानां ज्ञानमार्गवैमुख्यं प्रायिकमित्युपसंहरति तेषामिति १२

स्वामिकृतटीका

तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत आह कांक्षंत इति कर्मणां
सिद्धिं फलं कांक्षंतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इंद्रादिदेवता एव यजंते न तु
मां कस्मात् हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं शीघ्रं भवतीति न तु
ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्प्रापत्वात् ज्ञानस्य नन्वन्ये केचित्सकामतया मदर्च
नेकेचिन्निष्कामतया कर्मवैचित्र्यं न त्वकर्तॄणां ब्राह्मणादीनामनुमम
श्रमादिवैचित्र्यं १२

पिशाचभाष्यं

किंच कांक्षंत इति कामयमानाः कर्मणां यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादि·
फलं यजंते पूजयंति इह लोके देवता इंद्राद्याः यस्मात्क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे·
लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते न लोकांतरे वर्णाश्रमा·
दिविशेषालाभात् १२

रामानुजभाष्यं

इदानीं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्र
कारं वक्तुं तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह कांक्षंत इति

सर्वएव पुरुषाः कर्मणां फलं कांक्षमाणा इंद्रादिदेवता यथाशास्त्रं य
जंते आराधयंति नहि केचिदनभिसंहितफलमिंद्रादिदेवतात्मभू
भ१ तं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां ज्ञानेकृतं एतत्‌ एतद्धि क्षिप्रमस्मिन्नेव
प१ मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्या सिद्धिर्भवति मनुष्यलोकशब्दः
स्वर्गादिलोकप्रदर्शनार्थः सर्वएव हि लौकिकाः पुरुषाः अक्षीणाना
दिकालप्रवृत्तानंतपापसंचयतया विवेकिनः क्षिप्रफलाभिकांक्षि
णः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थितया सर्वाणि कर्माणींद्रादिदेवताराधनमा
त्राणि कुर्वते न तु कश्चित्संसाराद्विग्नहृदयो मुमुक्षुरुक्तलक्षणं कर्म
योगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः १२

अभिनवगुप्तकृतटीका

येयथैवमुपासते तांस्तथैव तेन देवस्वरूपेणाहं [illegible]
एवमेव मदीयं मार्गमनुवर्तन्ते [illegible] सर्वएवानुवर्तन्ते नहि कोपि
लोकादिव्यामार्गो मदीयेव [illegible] चातुर्वर्ण्यं मयासृ
ष्टमिति [illegible] यस्मात्[illegible]
[illegible] एवमितापरवर्तेरातीति मानुषएव लोके भोगापवर्गल
क्षणा सिद्धिर्नान्यत्रेति १२

परमार्थप्रपाटीका

अथ तदेव प्रकटयन्नाह द्वाभ्यां कांक्षंत इति केपि कर्मणां सिद्धिं कांक्षं
तः संतो देवता इंद्रादीन्यजंते तेषां हीति निश्चयेन कर्मजा सिद्धिः इहैव
मानुषे लोके क्षिप्रं शीघ्रं भवति न तु जन्मांतरविलंबेन यतो यद्देवता
र्पणं कुर्वंति तेन तद्देवतातर्पणाया ह्यहमेव संतर्पितो भूत्वा तत्तद्देवतारूपे
ण कामान्प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ अथवैतत्परीहारार्थमाह चातुर्वर्ण्यमिति १२

वनमालीटीका

नन्वेवं त्वामेव सर्वेश्वरमनंतसद्गुणालयं परकारुणिकं शरणागतव
त्सलं सर्वे कुतो न भजंते तत्राह कांक्षंत इति सर्वएव पुरुषाः कर्मणां सि
द्धिं फलमिहास्मिन्नेव जन्मनि कांक्षंतः इंद्राद्यादेवता यजंते न तु फ

गी॰
टी॰
च॰

लाभिसंधिराहित्येनसर्वयज्ञानांभोक्तारंमामाराधयंतःस्वयंसर्वफलदा-
तारंमांभजंतेतनमोरजोभ्यामाविष्टचित्तत्वेनतेषांपापाविष्टविचित्तत्वे
नचकामान्विहायनिःकामतयामदाराधनेप्रवृत्तिर्नभवति विषया
विष्टचित्तानांकुत्स्नावेशासमज्ञता नराणांक्षीणपापानांकृष्णेभ-
क्तिःप्रजायतेइत्यादिस्मृतेरित्याशयेनाह क्षिप्रमितिक्षिप्रमस्मिन्नेव
जन्मनिमानुषेलोकेज्योतिष्टोमादिकर्मजास्वर्गपुत्राद्यासिद्धिर्भव
ति अक्षीणानादिकालसंचितसदसत्कर्मवासनाप्रवाहेनलुप्तविवे
काअतएवविषयभोगत्वरिताःक्षिप्रफलाभिकांक्षिणःपुत्राद्यर्थं
तयासर्वाणिकर्माणीन्द्राद्याराधनमात्राणिकुर्वंतिनतुसंसारदुः-
खेनोद्विग्नचित्तानिःकामंमदाराधनरूपंकर्मकुर्वंतीतिभावः १२

कृतमैवैजयंतीटीका

नन्वेवंप्रकृतेभक्तेश्चैवंमाहात्म्येतर्हिसर्वेपिजनास्त्वामेवकथंन-
सेवंतइत्याशंक्यप्रासंगिकंपरिसमाप्यप्रकरणप्राप्तस्यकर्मयोगस्य-
ज्ञानरूपतांवदिष्यन् तथाविधकर्मयोगाचरणकर्तारोधिकारिणो-
विरलाःसंतीत्याह कांक्षंतइतिसर्वेपिप्रायःसकामाःपुरुषाअनादिकाल
प्रवृत्तपुण्यादिकर्मफलभोगवासनयाकर्मणांयज्ञादिरूपाणांसिद्धिं
फलंपुत्रपश्वादिरूपंकांक्षंतइच्छंतःसंतइहमर्त्यलोकेदेवताइंद्र-
सूर्यविनायकादीन्मत्तःसर्वेश्वरात् पृथक्रूपत्वेनयजंतेसेवंतेनहि-
केचिदपिसर्वकर्मफलदातारंसर्वकर्मभोक्तारंसर्वेश्वरेश्वरंतत्तद्देवतान्-
तर्यामिनंसर्वदेवस्वामिनंसर्वपितरंसर्वशरण्यंतत्तद्देवाशयकेनवर्तमानंभ-
गवंतंमांयजंते कस्मादेतत् हियस्मान्मानुषे तयानामरोगनाविहारा-
दिरूपाभवति अतःशीघ्रफलप्राप्तिकामनया॰विवेकिनोमदन्यैश्वर्या-
न्मत्तस्त्वान्मदधीनानेवाराधयंति नतुकश्चिदपिविवेककुशलोमुमुक्षुः
सांसारिकाध्यात्मादितापत्रयजनितदुःखनिहतयेमदाराधनलक्षणेन
निष्कामकर्मयोगेनमामाराध्यमत्पदप्राप्तिमिच्छतीत्यभिप्रायः १२

+ कर्मणांसिद्धिंफलनिष्पत्तिंकांक्षंतइहलो मधुसूदनीटीका ॥ + ननुत्वामेवभगवंतंवासुदेवंकिमितिसर्वेनप्रपद्यंत
के देवानिंद्राग्न्यादीन्यजंतेपूजयंति अज्ञानप्रतिहतत्वान्नतुनिष्कामाःसं॰ इतितत्राह ॥

तोमांभगवंतंवासुदेवमितिशेषःकस्मात्हियस्मात्इंद्रादिदेवताया
जिनांतत्फलकांक्षिणांकर्मजासिद्धिःकर्मजन्यफलंक्षिप्रंशीघ्रमेव
भवतिमानुषेलोकेज्ञानफलंत्वंतःकरणशुद्धिसापेक्षत्वान्नशीघ्रंभव
तिमानुषेलोकेकर्मफलंशीघ्रंविशेषणादन्यलोकेपिवर्णाश्रमधर्म
व्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवतासूचिता यतस्तन्मंदत्वदफलसिद्ध्य
र्थंसकामामोक्षविमुखाअन्यादेवतायजंतेःनतुमुमुक्षवइवमांवासु
देवंसाक्षात्प्रपद्यंतइत्यर्थः [illegible]
[illegible] १२

सदानंदीटीका

नतुत्वामेवसर्वेशंनभजंतेकुतोखिलाः सर्वाभीष्टप्रदातारमित्यत्राह
रमापतिः १ कर्मणांफलनिष्पत्तिंप्रार्थयंतोजनाइह पूजयंतींद्रव
ह्न्यादीनज्ञानहतबुद्धयः २ कर्मजन्यफलंयस्मादिंद्रवह्न्यादियाजिनां
तत्फलकांक्षिणांपुंसांशीघ्रंभवतिभारते ३ तत्वज्ञानफलंबुद्धिशुद्धि
सापेक्षभावतः नशीघ्रंभवतीत्यस्मादन्यान्देवान्भजंतिते ४ क्षिप्रंहि
मानुषेलोकइत्यस्मात्तुविशेषणात् अन्यलोकेपुपासादिकर्मजासि
द्धिरूहिता ५ सकामामोक्षविमुखास्ततस्तुद्रफलाप्तये अन्यदेवा
न्यजंतेतोमांभजंतिमुमुक्षवः ६ १२

नीलकंठीटीका

कांक्षंतइति हियस्मान्मानुषेलोकेकर्मजासिद्धिःकाम्यकर्मफलंपुत्रप
श्वादिकंक्षिप्रंभवतिनतुनिष्कामकर्मजाचित्तशुद्धिः अतोयेकर्मणां
सिद्धिंफलंइहैवक्षिप्रंकांक्षंतःकांक्षमाणाःदेवताःइंद्रादीन्यजंतेतेपि
ममैववर्त्मानुवर्ततइतिपूर्वेणान्वयः वक्ष्यतिचयेप्यन्यदेवताभक्ताइत्या
दि १२

आनंदीटीका

तत्रप्रवृत्तिमार्गमेवतावत्प्रपंचयति इहभोगभूमौभारतेवर्षेकर्म
णांसिद्धिंभोगापवर्गरूपांकांक्षंतःभोगार्थिनोमोक्षार्थिनोवादेव
ताःश्रुतिमन्त्रोपदिष्टान्मदंशानिंद्रादीन्मामेवपरमेश्वरंवायजंतेहिप

स्मान्मानुषेलोकेकर्मणः सकामान्निष्कामाद्वाजातासिद्धिः क्षिप्रंभ
वति १२

रामकंठीटीका

अतएवकिंवाक्षन्नस्तेममवर्त्मानुवर्तंतइत्याह ॥

दृष्टप्रयोजनेनकर्मणातत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणांसिद्धिंकर्मफलंप्रा
र्थयमानाः तथाअदृष्टप्रयोजनेनयज्ञादिनातत्तल्लोकांतरभोगसु
खप्राप्तिलक्षणफलाभिलाषिणः सतोदेवताइंद्रादिरूपायजंतेहः
विर्दानादिनापूजयंतः किमत्रतात्पर्यं आब्रह्मणःकीटपर्यंतेयोयः
कश्चिद्येनयेनाभिसंधिनायत्किंचनचिकीर्षतिजिज्ञासतेवा तत्तत्फ
लंसंपत्तेस्तत्कालमवश्यभाव्यपि असंचेत्यमानामत्समापत्तिरेवैकं
कारणंयस्मात् अस्मिन्मानुषेलोकेसर्वस्यप्रत्यक्षभूते कर्मणः तत्तत्सं
कल्पमूलव्यापारसमुत्थासिद्धिःफलप्राप्तिः क्षिप्रंतत्कालमेवमत्समा
पत्तिबलादेवसमुत्पद्यते परमार्थतःकर्तृजीवत्वस्यासंभवात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १२

लासिकी [illegible]टीका

नत्वेमेव [illegible] भगवंतंकिमितिनसर्वेप्रपद्यंतेइतितत्राह कांक्षंतइति प्रा
यशःकर्मणांदृष्टादृष्टरूपांफलसिद्धिं कांक्षंतइहमनुष्यलोकेइंद्रादि
देवता एवभजंतेनतुसाक्षान्मामेवकुतः हियस्मादिंद्रादिदेवयाजिनां
कर्मजाफलसिद्धिः शीघ्रमेवभवति नतुज्ञानफलंकैवल्यंदुष्प्रापत्वाज्ज्ञा
(जीवस्य) नस्य १२

पंचोलीटीका

तर्हिमोक्षार्थमेवसर्वैस्त्वयासमेनप्रेरिताःत्वामेवकिमितिनभजन्तेइत्य
त्राह कांक्षंतइति इहअस्मिन्लोकेकर्मणांसिद्धिंफलनिष्पत्तिंकांक्षं
तःप्रार्थयंतःदेवताःइंद्रादयःयजंतेहियस्मात्मानुषेलोकेकर्मजाः
कर्मणोजातानाफलरूपासिद्धिःक्षिप्रंशीघ्रंभवति १२

स्वमार्गानुवर्तनप्रकारमेवाह काङ्क्षंत इति ये कर्मणां स्ववर्णा
श्रमोचितानां युद्धादीनां व्यापाराणां सिद्धिं निष्पत्तिं भोगापवर्ग-
लक्षणफलसंपत्तिं वा काङ्क्षंतस्त इह प्रारभ्यमाणे युद्धलक्षणे
व्यापारे कर्मणामनेकविधानां मध्ये देवता अस्त्रदेवता जंयते अ
जेरन् अस्त्रैः संयुंजीरन् अस्त्रदेवतामंत्रानुद्दिश्य प्रयोगादीन्संदधीर
न्निति यावत् यज देवतापूजासंगतिकरणदानेष्वित्यस्य संगति
करणार्थस्य प्रीरणायां लिङः ऐलट् एष एव च मम मार्गः यदस्त्र
देवतामंत्रानुद्दिश्य प्रयोगधारणादीनथानुसंधाय मद्बलाश्रयि यु
युत्सवो युद्ध्यंते इति ततश्च भवताप्यस्त्रदेवताः संस्मृत्य प्रयोगादि
संधाने समाहितेन भूत्वा योद्धुकामा भीष्मादयो महावीरा योद्ध
व्यास्ततश्च ते भोगापवर्गोभयलक्षणापि सिद्धिर्भविष्यतीति ता
त्पर्यं यद्वा पूजार्थस्यैव यजे रूपं तथा चायमर्थः देवताः प्रक्रांत
युद्धे औचित्येनास्त्रदेवता इह युद्धयज्ञे यजेरन् पूजयेरन् युद्धे ते-
षां प्रयोगप्रवृत्तेति पूर्वेणासमाने हि यस्मात्कर्मभ्यः क्षात्रादि
योग्यरणादिलक्षणेभ्यो जाता सिद्धिर्मानुषे लोके क्षिप्रं शीघ्रमे
व भवति जये पराजये वा सति राज्यस्वर्गादिप्राप्तेस्तत्काले भावि
त्वादिति तात्पर्यं १२॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

जो ऐसा कहो कि तौ फेरि मोक्ष ही के वास्ते सब लोग भगवा-
न का आराधन क्यों नहीं करतेहै इसपर कहते है कि मनुष्य
लोकमे बहुतेरे लोग कर्मफल की अभि लाषा करि इंद्र आदि
देवतों की सेवा करते और साक्षात् हमारी सेवा नही करते हैं क्यों
कि कर्मसे फल शीघ्र प्राप्त होता और मेरी साक्षात् सेवामे ज्ञान
का फलरूप जोभक्ति सो दुष्प्रापहै बडे कठिन से चिरकाल मे मि
लतीहै १२

दोहा

कर्मसिधिकों कां— के पूजत देवहिं जोय सिद्धहि मानुष
लोकमें कर्मसिधि होय सोय ॥१२॥

57

चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्म्मविभागशः तस्य कर्तारमपिमांविद्ध्यकर्त्तारमव्ययं १३

शांकरभाष्यं

मानुषएवलोकेवर्णाश्रमादिकर्म्माधिकारो नान्येषुलोकेष्विति नियमःकिंनिमित्तइति अथवावर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताःमनुष्या ममवर्त्मानुवर्त्तंते सर्वशइत्युक्तं कस्मात्पुनःकारणात्नियमेन त वैववर्त्मानुवर्त्तंते नान्यस्येत्युच्यते चातुर्वर्ण्यमिति चातुर्वर्ण्यंचत्वारः एववर्णाश्चातुर्वर्ण्यंमयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितंब्राह्मणोस्यमुखमासी दित्यादिश्रुतेः गुणकर्म्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणाः सत्वरजस्तमांसि तत्रसात्विकस्यसत्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्यश मोदमस्तपइत्यादीनिकर्म्माणिसत्वोपसर्जनरजः प्रधानस्यक्षत्रि यस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्म्माणितमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्यकृष्यादीनिकर्म्माणि रजउपसर्जनतमःप्रधानस्यशूद्रस्य शुश्रूषैवकर्म्मेत्येवं गुणकर्म्मविभागशः चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टमित्य र्थः तच्चेदंचातुर्वर्ण्यंनान्येषुलोकेषुअतोमानुषेलोकेइतिविशेषणं ह न्ततर्हि चातुर्वर्ण्यस्यसर्गादेःकर्म्मणः कर्त्तृत्वात्तत्फलेनयुज्यसे अ तोनत्वंनित्यमुक्तोनित्येश्वरश्चेत्युच्यते यद्यपिमायासंव्यवहारेण तस्य कर्म्मणःकर्तारमपिसंतंतथापिमांपरमार्थतो विद्ध्यकर्त्तारमतएवा व्ययमसंसारिणंचमांविद्धि १३

आनंदगिरिकृतटीका

मनुष्यलोकेचातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यमित्यनेन द्वारेणकर्म्माधिकारनि यमे कारणंपृच्छति मानुषएवेति आदिशब्देनावस्थाविशेषाविवक्ष्यं ते प्रकारांतरेणवृत्तानुवादपूर्वकं चोद्यमुत्थापयति अथवेत्यादिना प्रश्नद्वयंपरिहरति उच्यतइतितर्हितवकर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मदा दितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याह हन्तेति ईश्वरस्यविषमसृष्टिंविदधान

स्वसृष्टिवैषम्यनिर्वाहकं कथयति गुणेति गुणविभागेन कर्म्मवि-
भागस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिमेवोपदिष्टां स्पष्टयति तत्रेत्यादिना प्र
श्नद्वयप्रतिविधानं प्रकृतमुपसंहरति तत्रेदमिति मनुष्यलोके परं
वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्म्मण्यधिकारः तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वात्
लोकान्तरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव चातुर्वर्ण्याश्रमादिविभागः
भागिनोऽधिकारिणोऽनुवर्त्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वा
त्तदनुवर्त्तनस्य युक्तत्वादित्यर्थः तस्येत्यादि द्वितीयभागाद्योग्यं चोद्यम
नुद्रवति हेतोति यदि चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्राग्युक्तो निय
मोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च धर्म्मादेर्निवर्त्त
कत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तत्र प्रसंगात्
नित्यमुक्तत्वादिनेतस्यादित्यर्थः मायया कर्तृत्वं परमार्थतस्त्वकर्तृ
त्वमित्यभ्युपगमान्नित्यमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह उच्यत इति मा
याप्रवृत्तेन संव्यवहारेण चातुर्वर्ण्यादेस्तत्कर्म्मणश्च यद्यपि कर्त्ताहं
तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्त्तारं विद्धीति योजना अकर्तृत्वा
देवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह अत एवेति १३

ननु च केचिन्निष्कामतया प्रवर्त्तन्ते केचि **स्वामिकृतटीका** न्निष्कामतयेति कर्म्मवैचित्र्यं तत्कर्त्तॄणां ब्राह्म

णादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वतस्तव कथं वैषम्यं नास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो व
र्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः अयमर्थः सत्वप्रधाना ब्राह्मणा-
स्तेषां च शमदमादीनि कर्माणि सत्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौ
र्ययुद्धादीनि कर्माणि रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां च कृषिवाणिज्या-
दीनि कर्माणि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणि
इत्येवं गुणानां कर्माणां च विभागशः विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्टमि-
ति सत्यं तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतः अकर्तारमेव मां विद्धि तत्र हेतुः
अव्ययमासक्तिराहित्येन श्रमरहितमित्यर्थः १३

पिशाचभाष्य

अतएव चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टं गुणाः सत्वादयस्तद्विभा

गेन च तत्र सात्विकस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि
सत्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्मा-
णि रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि तामसस्य शूद्रस्य शु-
श्रूषैव कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः
तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारं मामीश्वरं विद्धि विजा-
नीहि वस्तुतोऽकर्तारमव्ययमविकारिणं १३

रामानुजभाष्यं

यथोक्तकर्मारंभविरोधिपापक्षयहेतुमाह चातुर्वर्ण्यमिति चातु-
र्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन त-
त्तद्गुणशमादिभागेन च विभक्तं मया सृष्टं ग्रहणं प्रदर्शनार्थं मयै-
व रक्ष्यते मयैवोपसंह्रियते तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमपि अकर्तारं
मां विद्धि १३

अभिनवगुप्तकृतटीका अक्रमं १३ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

अथ वैषम्यपरिहारार्थमाह चातुर्वर्ण्यमिति

चत्वार एव वर्णानां भावश्चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्ररूपं गुणकर्मवि-
भागशः मयैव सृष्टं गुणाः सत्त्वादयः कर्म वर्णाश्रमोचितं तद्विभा-
गेन तद्वर्णोचितेन निमित्तेन विराड्रूपेण तस्य चातुर्वर्ण्यस्य विराड्रूपेणै-
व कर्तारं मां विद्धि जानीहि तथाप्यव्ययमहं परस्वरूपमसंगम-
कर्तारं विद्धि अत्र शातपथी श्रुतिः तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्र इत्यग्निनैव
देवेषु ब्रह्माभवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः
शूद्रेण शूद्र इति भाष्यं ब्रह्म क्षत्रविट्शूद्र इति यच्चातुर्वर्ण्यं तदेतत्
तत् किं तदेवतेषु अग्निना वैश्वानररूपेण विराड्रूपेण समष्टिना
देवेषु ब्रह्माभवत् स एव मनुष्येषु व्यष्टिरूपेण ब्राह्मणो भवत् तथा दे-
वेषु क्षत्रविधेन इंद्रवरुणादिना क्षत्रियेण मनुष्येषु क्षत्रियो भवत् तथा
देवेषु विड्विधेन वसुरुद्रादित्यादिना वैश्येन मनुष्येषु वैश्यो भवत्
तथा देवेष्वेकविधेन पूषसंज्ञकेन शूद्रेण मनुष्येषु शूद्रो भवत् तथा-
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृत इत्यादि अथ विराट्कर्तार

मत्वायमिनैवविद्याह १३

वनमालीटीका कानं॰

देहारंभकगुणवैषम्याज्जगत्यित्तमर्ममभंजत्वभावस्तत्तस्तेषांमोहेनधि
कारइतिबोधयितुंगुणभेदेनप्रजानामुत्पत्तिंस्वकर्तृकामाहचातुर्वर्ण्य
मितिचत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यंस्वार्थेष्यञ् मयासर्वेश्वरेणगुणविभा
गशःकर्मविभागशश्च तथाहिसत्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांशमदमा॰
दीनिकर्माणि सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियास्तेषांशौर्यादीनिकर्मा
णि तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्यास्तेषांकृष्यादीनितादृशान्येवकर्मा
णि तमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांतादृशान्येवत्रैवर्णिकशुश्रूषादीनिकर्मा॰
णि नन्वविषमसृष्टिकर्तृत्वात्तवापिवैषम्यंतत्राह विद्धीतितस्यचातुर्व॰
र्ण्यस्यकर्तारमपिक्रियायामभिनिवेशाभावादकर्तारमतएवाव्ययंकर्तृ
त्वप्रयुक्तव्ययेनविकारेणरहितं यद्वाप्रकर्तारंनास्तिकर्तायस्यतंकर्तृर॰
हितंविद्धीत्यर्थः १३

ऊस्तमवैजयंतीटीका

नन्वयतोवाइमानिभूतानिजायंतेजन्माद्यस्ययतइतिश्रुतिसूत्रैस्त्वंस
र्वविचित्रजगत्कर्तावेदनःसएवसाधुकर्मकारयतितमितिश्रुतिस्त
त्वाकर्मकारयितारमपिवक्तियेसकामतयादेवान्यजंतेयेचनिष्काम
ते तयात्वांयजन्तेषांसर्वेषामपिजन्मकर्माकर्मकारयितात्वमेवास्य
तोजन्मकर्तरिकर्मकारयितरिचत्वयिवैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्राप्तिः
स्यादित्याशंक्यस्वदोषंपरिहरन्कर्मयोगारंभविरोधिनःपापस्यनाश
हेतुमाह चातुर्वर्ण्यमितिचत्वारश्चतेवर्णाश्चचतुर्वर्णाश्चतुर्वर्णाएव
चातुर्वर्ण्यंस्वार्थिकःष्यञ्प्रत्ययःचातुर्वर्ण्यमित्युपलक्षणंसर्वजगतां
चातुर्वर्ण्यप्रभृत्याब्रह्मस्तंबपर्यंतंसर्वंचेतनात्मकंजगन्मयासर्वे॰
श्वरेणसृष्टंस्थितिसंहारयोरुपलक्षणमेतत्पालितंसंहृतंचकेतिव्यपे॰
क्षायामाह गुणकर्मविभागशःगुणानांविभागेःकर्मणांविभागेश्चा
यमर्थःसत्वगुणप्रधानाःशमदमादिकर्माणश्चविप्राःसत्वरजोगुण॰
प्रधानाःशौर्ययुद्धादिकर्माणश्चक्षत्रियाःरजस्तमोगुणप्रधानाःकृषिवा
णिज्यादिगुणकर्माणश्चवैश्याःतमोगुणप्रधानास्त्रैवर्णिकशुश्रूषादि॰

कर्मणां च सृष्टा इत्येवं गुणकर्मविभागैर्विभक्तं निखिलं जगन्मया सृष्ट्या
दिकं कृतमित्यर्थः तस्य विचित्रजगत्सृष्टिस्थितिलयादेः कर्तारमपि मां त
त्कर्मशक्तिरहितत्वादकर्तारं त्वं विद्धि जानीहि कुत एतत् यतोऽव्ययं जग
त्सृष्टृत्वेऽपि कर्म कारयितृत्वेऽपि च स्वस्वभावसाम्यान्न व्ययतो वैषम्यनैर्घृण्या
दिदोषमयि नास्त्येव तथा सूत्रकारोऽप्याह वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति
परमेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये दोषो न भवतः कुतः क्षेत्रज्ञानां कर्मसापेक्षत्वा
त् क्षेत्रज्ञकर्मानुसारेणैव तत्तद्विषमस्वभावस्य सृष्ट्यादेः कर्तात
त्वेऽपि पापादिकर्मकारयिता वाहं भवाम्यतो मम न वैषम्यादिदोषवत्त्व
मित्यर्थः भगवान्पराशरोऽप्याह निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गक
र्मणि प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः निमित्तमात्रमुक्त्वैकं ना
न्यत्किंचिदपेक्षते नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तुतामिति सृज्यानां
जीवानां सर्गकर्मणि सृष्टिकर्मणि अयं पुरुषोत्तमो निमित्तमात्रमेव का
रणमात्रमेव वै निश्चयेन यतो हेतोः सृज्यशक्तयः सृज्यानां जीवानां प्राची
नकर्मशक्तय एव प्रधानकारणीभूता मुख्यकारणरूपा भवंति अतो नि
मित्तमात्रमेकं व सृष्ट्यादिकर्तारं पुरुषोत्तमं मुक्त्वैवान्यत्किंचिन्नापेक्षते
इदं जीववस्तु सुरनरादिभावं यात्वित्येवं नापेक्षते किंतु हे तपतां श्रेष्ठ हे मै
त्रेय स्वशक्त्या विगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव वस्तूनां सुरनरादिवस्तुभावं
नीयते प्राप्यते इति स्पष्टार्थः १३

मधुसूदनीटीका

शारीरारंभकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावा इत्याह ॥

चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ् मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं गु
णकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च तथाहि सत्त्वप्रधा
ना ब्राह्मणास्तेषां सात्त्विकानि शमदमादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनर
जःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च तादृशानि शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । त
मउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां च कृष्यादीनि तादृशानि कर्माणि । त
मःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च तामसानि त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणि मा
नुषे लोके व्यवस्थितानि । एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यस्रष्टृत्वेन तव
वैषम्यं दुर्वारमित्याशंक्य नेत्याह तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य

60

वहारदृष्ट्याकर्त्तारमपिमांपरमार्थदृष्ट्याविद्ध्यकर्त्तारमव्ययंनिरहंकार॰
त्वेनाक्षीणमहिमानं १३

सदानंदीटीका

गुणानामपिवैषम्याच्छरीरारंभकारिणां नसर्वेतुल्यशीलाःस्युरित्या
हप्रकृतेःपतिः चत्वारएववर्णास्तत्र्यजःस्वार्थविधानतः गुणकर्म॰
विभागेनवर्णास्तेब्राह्मणादयः २ चत्वारोनिर्मिताःसर्गेमयाभगवता
वेयातः[?] सत्वप्रधानायेविप्रास्तेषांकर्मशमादिकं ३ सत्वगौणरजो
मुख्यान्नृपाःशौर्यादिकर्मिणः तमोगौणरजोमुख्यावैश्याःकृष्यादि
कर्मिणः ४ तमःप्रधानाःशूद्रास्तत्कर्मशुश्रूषणादिकं तदिदमात्र
घेलोकेचातुर्वर्ण्यंव्यवस्थितं ५ एवंवैषम्यसृष्टेस्तेकर्तृत्वात्तत्फलेन
च संबंधोदुर्निवारःस्यादित्यतःप्राहमाधवः ६ व्यवहारदृशातस्य
चातुर्वर्ण्यस्यसर्वशः कर्तारंसंतमपिमांपरमार्थदृशाव्ययं ७ विद्ध्य
कर्तारमक्षीणस्वभावमनहंकृतिं निर्विकारंतयासंतंमांज्ञात्वामुच्यते
भयात् ८ १३

नीलकंठीटीका

अन्यदेवताभक्ताअपिकस्मात्पुनःकारणात्त्वामेववर्त्मानुवर्तंतेनान्य
स्येत्यतआह चातुर्वर्ण्यमितिचतुर्णांवर्णानांहितंचातुर्वर्ण्यं गुणाश्च
कर्माणिचेतिगुणकर्म द्वंद्वैकवद्भावःकर्माणिअग्निहोत्रादीनिगुणा
श्चइज्यदेवतादिरूपाः विभागशःसाधारणासाधारणविभागेन
तथाहि दानजपादिकंसर्वसाधारणं अग्निहोत्रादिकंत्रैवर्णिकस्यै
वनशूद्रस्य राजसूयादिकंराजन्यस्यैवनेतरेषामितिविभागोदृश्यते
यतश्चातुर्वर्ण्यंगुणकर्ममयासृष्टंततोऽन्यदेवतानामपिमदन्यत्वा
त्तत्प्रीत्यापितद्विवतत्प्रीत्याममैवतृप्तिरस्तीत्यर्थःयद्वागुणविभा॰
गशःकर्मविभागशइतियोज्यं तथाहिसत्त्वप्रधानाब्राह्मणास्तेषांक
र्मशमदमादिकं सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियास्तेषांकर्मशौ॰
र्यादि तमउपसर्जनरजःप्रधानावैश्यास्तेषांकर्मकृष्यादि रजउपस॰

जेनतमः प्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शुश्रूषैवेति गुणकर्मविभागो दृश्यते त
था चातुर्वर्ण्यमिति स्वार्थे ष्यञ् चत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृ
ष्टा इत्यर्थः अन्यदेवताभक्ता अपि मद्भक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ता एवेति भा
वः ननु यद्येवं त्वं संततितर्पणेन स्वाज्ञाकरणेन प्रीयसे तदर्थं च त्वया चातु
र्वर्ण्यं सृष्टं तर्हि महान्संसारित्वमसीत्याशंक्याह तस्यापि कर्तारं मायायो
गात् वस्तुतोऽकर्तारं अत एवाव्ययं अविकारिणं ॥ १३ ॥

आनंदीटीका

सर्वैः श्रेयः प्राप्तये त्वामेव कथं न यजंत इत्याह मयेश्वरेण गुणैः सत्त्वादिभि
र्हेतोयः कर्मणो ब्राह्मणत्वादिर्जात्याश्रयत्वाद्विभागो विस्तरादग्रे लक्षयि
ष्यमाणस्तेन गुणकर्मविभागेन चातुर्वर्ण्यं सृष्टमित्यत एव निजजातिजन्य
कृत्यतद्रूपं तत्तदर्थं नया देवताय जंत इत्यर्थः अत्रापि त्वत्कृतमेव वैषम्य
मित्याह तस्य सर्गस्य कर्तारमपि मां परमेश्वरमकर्तारं तत्कार्यत्वमव
द्धं फलमनाश्रयंतं विद्धि अनयोर्मत्स्वात्मनः क्लेशकर्मविपाकाशयैर
परामर्षीवर्शीम ॥ १३ ॥

रामकंठीटीका

+ ननु त्वमेव चेदेकः कर्ता तत्त्वं चहुभावेन हीतेः कर्मभिस्त्वमेव तत्फलेन संबध्यसे ततश्चेतरजीववत्त्वादिसंबंधस्तवापि प्रसक्तः तत्पञ्जनाशंका परिहरन्काम आह +

+ सत्त्वगुणादिविभागेन अयं सात्त्विकोऽयं राजसोऽयं तामस इत्येवं रूपेण सर्ग
भेदमूलेन तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणेनाध्येतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्ये
वमादिरूपेण मया यथा तत्स्वरूपेणैकेन कर्त्रा चातुर्वर्ण्यं सृष्टं चत्वारो
वर्णा ब्राह्मणादयो निर्मितास्तस्यैवंविधस्य चातुर्वर्ण्यस्य गुणकर्मवि
भागसमुचितकर्मानुरूपतत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामक
र्तारं तद्गताहंकर्मफलसंबंधाभावात्कर्तृधर्मरहितं जानीहि कुत
इति हेतुगर्भं विशेषणमाह कीदृशं संतमकर्तारं विद्धि अव्ययं नित्यमेक
स्मात्स्वरूपाद्यतो हे न व्येमि न व्यपगच्छामि अद्वयचिन्मात्रस्वभावता
मेव न जहामि एवं चाव्ययं संतं मामकर्तारं विद्धि हे त्वं ज्ञाहि मन्मायोद्भा
विता निसदेहा यहंकारमया स्त्रिगुणाः संकल्पकारिणः सत्त्वादिभि
फलैर्युज्यंते न त्वहं गुणातीतस्वभाव स्तेजातु युज्यते ततश्च ॥ १३ ॥

लासिकी [illegible]टीका

शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समस्वभावा इत्याह चातुर्वर्ण्यमि-
ति चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ् सत्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां च श-
मदमादीनि कर्माणि सत्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्ययुद्धादी-
नि कर्माणि रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां च कृषिवाणिज्यादीनि कर्मा-
णि तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणीत्येवं
गुणानां कर्मणां च विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैवेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं एवम-
पि तव विषमस्वभावस्रष्टृत्वेन वैषम्यं दुर्वारमित्याशंक्यनेत्याह तस्य विष-
मस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य लोकदृष्ट्या कर्तारमपि वस्तुदृष्ट्याऽकर्तारमेव
मां विद्धि अत्र हेतुगर्भं विशेषणमव्ययमिति स्वस्वभावाज्जीववत्क्षयमि
नव्यपगच्छामि १३

पंचोलीटीका

कस्मात्कारणान्नियमेनतवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्य अन्यत्र ब्राह्मणा-
दिकं सकामनिष्कामतया विचित्रं वर्तमानं उत्तममध्यमादिरेव विचित्रं कुर्व-
तः तव वैषम्यं प्राप्नोतीत्यत आह चातुर्वर्ण्यमिति मया ईश्वरेण चातुर्व-
र्ण्यं वर्णचतुष्टयं गुणकर्मविभागशः गुणानां सत्वरजस्तमसां कर्म-
णां शमदमशौर्यकृषिसेवादीनां ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रवर्णानां
विभागेन सृष्टमुत्पादितं तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि सन्तं मां परमा-
र्थतः अकर्तारमसंसारिणं जानीहि १३

भाषार्थसमिद्दीपिनी ॥

चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं विप्रक्षत्रियविट्शूद्रल-
क्षणं मया सृष्टं कथं गुणकर्मविभागशः गुणाः सत्वादयः कर्मा-
णि भिक्षाचर्यादीनि सेवांतानि तान्विभज्येत्यर्थः तत्र ब्राह्मणाः सत्व-
प्रधानाः शमदमभिक्षाचर्यादिकर्माणश्च क्षत्रियाः सत्वरजःप्रधानाः
शौर्ययुद्धादिकर्माणश्च विशो रजस्तमःप्रधानाः कृषिवाणिज्यादि-
कर्माणश्च शूद्रास्तमःप्रधानास्त्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणश्चेति य-
थावत्ते गुणानुरूपेण कर्माणि यथा स्वकर्मव्यतयानिर्दिष्टानि तस्य

चातुर्वर्ण्यस्यकर्त्तारमपिमामीश्वरमकर्त्तारंविद्धिजानीहि यो
हिकर्त्तासकथंकर्तृत्वप्रतियोगिकाभाव विषयोभवतीतिवि
रोधोलंकारः समाधिस्त्वित्थंनविद्यतेन्यःकर्त्तायस्येत्यकर्त्ता
सर्वकारणस्यमेवनकश्चिन्मत्कारणमितितात्पर्यं यतोव्ययंवि
नाशरहितं योहिविनश्यति सनाद्यते यश्चजायते सविनश्य
तीति नकश्चिज्जनकोमेइत्यर्थः समुदायार्थस्तु सर्वजनकेन
मयेश्वरेणयथास्वमनुष्ठितानिकर्माणिप्रजाभिरवश्यंवि
धेयानि ममतुकारणान्तराभावान्नकश्चिच्छास्तेत्यतोयद्यपि
ममकर्माणिनावश्यमाचरणीयानितथापितेषुलोकसंग्रा
हार्थंप्रवृत्तएवास्मि एवंविचार्यत्वमपिकर्माधिकारीसन्स्व
धर्ममेवाचरेतिभावः १३॥

मधुभाष्य

चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्वर्णसमुदायः सात्विकोब्राह्मणः सा
त्विकराजसःक्षत्रियः राजसतामसोवैश्यः तामसःशूद्रइ
तिगुणविभागः कर्मविभागस्तुशमोदमइत्यादिनावक्ष्यते
क्रियायांवैलक्षण्याकर्त्ताकर्त्ता मयाहिश्रुतिः विश्वकर्म
विमानाद्इत्यादि तत्रविद्याक्रियाकृतिरितिच सार्थितत्वेतु
स्वरस्तात् अतएवनमांकर्माणिलिंपति अतश्चनलिंपती
त्याह नमेकर्मफलेस्पृहाइति इच्छामात्रंवास्ति नतत्राभि
निवेशः नचोक्तं प्राकादन्नपिदेवोसोनेच्छमेलोकवत्परः
नह्याप्तकामस्यविश्वोर्ज्ञानकामोहितस्यविति नवकेविन्नुः
क्ताभवंतीतिकर्मणासर्वशक्तिः तथाहिश्रुतिः ज्ञात्वातमेन
मनसाहृदाचभूयोनमृत्युमुपयातिविद्वानिति कथंवाइत्य
नेनात्यतेनतवदितिदोषाचाति एवंज्ञात्वापिकर्मकरणेशावा

रेप्यस्तीत्याद॥५

और जो कहो किचारो वर्णके कर्त्ता भी तुमही हो और अनेक प्र
कार कर्म भी वेद के द्वारा तुम्हीने कहा है फेरि उन्ही कर्मो के
करने वाले ब्राह्मण आदि वर्णो को उत्तम औ अधम कर्मभी तुमने
कहा तोइस सबके करने औ कहने वाले एक तुम ठहरे फेरि
किसी की प्रवृत्ति सकाम कर्म मे और किसीकी निष्काममे जोहो
तीहै तो कहो वैषम्य दोष कहे विषम स्वभाव तुमारा क्यों नहींहै
इन बातों से अलबत्ते तुमकोपक्ष पात दोष हो सकताहै इसके
उपर कहते हैं किहो चातुर्वर्ण्य कहे सतोगुण प्रधान जोब्राह्मण
उनके कर्म शम दम उपरति तितिक्षा समाधान श्रद्धा है और स-
त्व रजप्रधान जो क्षत्री उनके कर्म भूमि रक्षा प्रजापालन युद्ध
आदिक हैं और रजोगुण तमोगुण प्रधान जो वैश्य तिनके क
र्म व्यापार खेती आदि कहे और तमोगुण प्रधान शूद्रका कर्म
इन तीनो वर्ण की सेवा है सो यह बात ठीकहै पर जोभी हमइ
नके कर्त्ताहैं तोभी अकर्त्ताही जानो क्योंकि हम अव्यय हमारी
आसक्ति इन कर्मोमे नहीहै १३

दोहा

चतुर वर्णजो मे रचे करविभाग गुणकर्म ताकोकर्त्ताजा
न मोहि अव्यय अकर्त्ता परम १३॥

नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा इ॥
तिमांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते १४

शांकरभाष्यं

येषांतुकर्मणांकर्तारंमांमन्यसेपरमार्थतस्तेषामकर्त्तैवाहं यतः
नेति नमांतानिकर्माणिलिंपंति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभा
वान्नच तेषांकर्मणांफलेषुमेस्पृहा त्वस्मातेषांतुसंसारिणां अहं
कर्तेत्यभिमानः कर्मसुस्पृहा तत्फलेषुचतानिकर्म्माणि लिम्पन्
तीति युक्तंतदभावान्नमांकर्माणिलिम्पन्तीत्येवं योऽन्योपि मा॰
मात्मत्वेनाभिजानाति नाहंकर्त्तानमेकर्मफलेस्पृहेति सकर्मभि॰
र्नबध्यतेतस्यापिनदेहाद्यारंभकाणिकर्माणिभवंतीत्यर्थः १४

आनंदगिरिकृतटीका

ईश्वरस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसंबंधवैधु
र्यंफलतीत्याह येषांत्विति कर्मतत्फलसंस्पर्शशून्यमीश्वरं मांपश्य
तोदर्शनानुरूपफलंदर्शयति नमामिति तानिकर्माणीतियेषां॰
कर्मणामहंकर्तेतित्वाभिमतस्तानीति यावत्देहेंद्रियाद्यारम्भ॰
कत्वेनतेषांकर्मणामीश्वरेसंस्पर्शाभावेनस्यतत्कारणावस्थाया
महंकाराभवंहेतुंकरोति अहंकाराभावादिति कर्मफलतृष्णा
भावाच्चेश्वरं कर्माणिनलिम्पंतीत्याह नचेति उक्तमेवप्रपंचयति
येषांत्विति तदभावात्कर्मस्वहंकर्तेत्यभिमानस्य तत्फलेषुस्पृ
हायाश्चाभावादित्यर्थः ईश्वरस्यकर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमा
यातमित्याशंक्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे एवमिति अभिज्ञानप्रकारम॰
भिनयतिनाहमिति ज्ञानफलंकथयति सकर्मभिरिति कर्मसंब
धेविद्धधिविषदयति नस्यापीति १४

स्वामिकृतटीका

तदेवदर्शयन्नाहकर्माणिविषमस्थादीन्यपिमांनलिंपंतिआसक्तेः॰

गी॰
टी॰
च॰

नकुर्वंति निरहंकारत्वात् आप्तकामत्वेन मम कर्मफलेस्पृहा
भावाच्च मां न लिंपंति इति किं वक्तव्यं यतः कर्मफलेस्पृहाराहित्येन
मां योभिजानाति सोपि कर्मभिर्न बध्यते मम निर्लेपत्वे कारणं निरहं
कारत्वनिस्पृहत्वादिकं ज्ञानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥१४॥

पिशाचभाष्यं

कर्तृत्वे कर्मफलसंबंधानवानीश्वरत्वमित्याशंक्याह नमामिति
न मां कर्माणि यज्ञादीनि लिंपंति उपश्लेष्यंति देहाद्यारंभकालेनाहं
हंकाराभावान्न मे कर्मफले स्पृहा अतो हेतोरकर्तात्माज्ञानादहं
कर्मभिरलिप्त इत्यतोपि मां परमात्मानं योभिजानात्यवगच्छति क
र्मभिर्न स बध्यते न लिप्यते ॥१४॥

रामानुजभाष्यं

कथमित्यत्राह नमामिति यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि न मां
कर्माणि लिंपंति न बध्नंति न मत्प्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवै
चित्र्याणि सृज्यानां पुण्यपापप्रयुक्तानामर्थं अतः प्राप्ताप्तविवेकेन वि
चित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता यतः ते क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकरणकलेवराः
सृष्टिलब्धभोगप्रजातफलसंगादिहेतुभिः स्वकर्मानुगुणं भजंते
सृष्ट्यादिकर्मफले च तेषामेव स्यादिति न मे स्पृहा तथाह सूत्रकारः
वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति तथाह भगवान्पराशरः निमित्त
मात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्मणि प्रधानकारणीभूता यतो वै
सृज्यशक्तयः निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं नान्यत्किंचिदपेक्षते नीयते तप
तां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतामिति सृज्यानां देवक्षेत्रज्ञानां सृष्टेः कारणमा
त्रमेवायं परमपुरुषः देवादिवैचित्र्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षे
त्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव अतो निमित्तमात्रं मुक्त्वा सृष्टेः कर्ता
रं परमपुरुषं मुक्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्रभावे नान्यदपे
क्षते स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्यैव देवादिवस्तुभावमुपनीयत इत्यर्थः
एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफल

संगरहितंचयोमामभिजानातिसकर्मयोगारंभविरोधिभिः फल-
क्लिष्ट संप्राचीनकर्मभिर्नबध्यतेमुच्यतेइत्यर्थः १४

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] १४ ममकिलकथमाकाश्वा

परमार्थप्रपाटीका अथविषयकतारमव्ययमित्येवंविव

व्याह नमामिति मांकर्माणिसृष्ट्यादीनिकर्तृत्वेऽपिनलिंपंतिअसंगत्वात्
अतएवनमेकर्मफलेस्पृहावांछापिअवाप्तसकलकामेनमयाकिमु-
द्दिश्यतत्कर्तव्यमित्यर्थः यथासूर्योजगद्व्यापारहेतुत्वेपितत्कर्म-
णानलिप्यते एवमित्युक्तप्रकारेणयोमामभिजानातिसोपिकर्मभि-
र्नबध्यतेकिंपुनरहमित्यर्थः १४

वनमालीटीका

तदेवाहनेतियतोममकर्मफलेस्पृहानास्त्यतोमांकर्माणिनलिंपं-
पाधिहीनं ति इतीत्थंजीवोमांसर्वेश्वरंकर्मफलाद्यभिनिवेशरहितंयोवदस्तम-
त्प्रसादलब्धनिर्लेपसामर्थ्यंप्रवाहानादिकर्मरूपयाविद्ययानबध्य-
तेक्रियमाणादिभिरपिकर्मभिर्नबध्यतइत्यर्थः १४

ऊस्तमेवेजयंतीटीका

पुनरपितदेवविशदंकुर्वन्तत्केनप्रकारेणभवतीत्याह नमामिति
कर्माणिविचित्रविश्वसर्गादीनिमांसर्वेश्वरेश्वरंनलिंपंतिनबध्नंति
स्वज्यानांजीवानांपुण्यपुण्यप्रयुक्तानीमानिसुरासुरनराद्यनेकवि-
चित्ररूपाकाराणिभवंतिनमत्प्रयुक्तानियतोमेममसर्वेश्वरस्यकर्मफले
विश्वसृष्ट्यादिकर्मफलेस्पृहेच्छानास्त्यतोमांतानिनलिंपंतीत्यर्थः इ-
त्येवंप्रकारेणयोमामनुस्मर्तासृष्ट्यादिकर्तारमप्यकर्तारंकर्मफलेच्छा-
शून्यमभिजानातिसआकल्पंनवर्तते पुरुषःकर्मभिर्निष्कामकर्मयोगा-
रंभविरोधिभिःसकामप्राचीनकर्मभिर्नबध्यतेसंसारान्मुच्यतइत्यर्थः १४

मधुसूदनीटीका

कर्माणिविश्वसर्गादीनिमांनिरहंकारत्वेनकर्तृत्वाभिमानहीनंभगवं- नं

गी॰
टी॰
च॰

65

नंनलिंपंतिदेहारंभकत्वेननवध्नंति एवंकर्तृत्वंनिराकृत्यभोक्तृत्वंनि
राकरोति नमेमत्मामकामस्यकर्मफलेस्पृहात्तस्मान्मकामंस्पृहे· सकाः
तिश्रुतेःकर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यांहिकर्माणिलिंपंतीति तदभा·
वान्नमांकर्माणिलिंपंतीतिकिंचवक्तव्यं इत्येवंयोन्योपिमामकर्तारम
भोक्तारंचात्मत्वेनाभिजानातिकर्मभिर्नसवध्यतेअकर्तात्मज्ञानेनमुच्य
तइत्यर्थः [illegible]कर्मभिर्नवध्यते
ते: १४

मदानंदीटीका

कर्तृत्वंस्वेनिराकृत्यनिराचष्टेथभोक्तृतां कर्माणिविषयस्पृहादीन्य
नहंकारमीश्वरं १ देहाद्यारंभकत्वेननमांवध्नंतिविद्धनं नवाममा·
मकामस्यतस्याकर्मफलेयतः २ कर्तृत्वाभिनिवेशेनतथैवाफलतृ
ष्णया लिंपंत्यज्ञास्तुकर्माणितदभावान्नमांहरिं ३ एवंयोन्योपिमामी
शमात्मत्वेनश्रुतेर्नयात् अकर्तारमभोक्तारंवेत्तिस्वानुभवेनच ४ य
र्माथमीदिनूपाणिकर्माणिवंधकान्यपि तस्यापिनैवदेहाद्यारंभका·
णिभवंतिवै ५ सचाकर्तात्मबोधेनमुच्यतेकर्मवंधनैः ६ १४

नीलकंठीटीका

ननुकर्तुरपिकथमकर्तृत्वमतआह नमामिति कर्मलेपोपिकुतो·
नास्तीत्यतआह नमेइति यःकर्तृत्वाभिमानीसलिप्यतेयस्तुफले·
च्छुःसएवात्मनःकर्तृत्वंममतइतिफलेच्छाभावादकर्ताअकर्तृत्वाच्च
नलिप्यतेऽयंइतिमांयोभिजानातिसकर्मफलस्पृहात्यागात्कर्मभि
र्नवध्यते १४

आनंदी टीका

कथमेतदित्याह नमांकर्माणिलिंपंतिनमेकामफलेष्वपि यतो
मेकर्मणांफलेषुकामःस्पृहानास्तिततोमांकर्माणिनलिंपंति अ·
तोहंकृत्वाप्यकर्तैवेत्यर्थः अन्यदेप्येतयाज्यययज्वनो तदेवंसर्वमीश्वर
लक्षणमात्मनिप्रकाशयन्प्रकृतेकर्माणिपार्थस्पष्टज्ञांजनयति इती
त्थंप्रकारेणयोमांसर्वज्ञंसर्वकर्तारंसर्वानुग्राहकंपरमेश्वरमभिजा

इतिमांयोभिजानाति
कर्मभिर्नबध्यते

नातिज्ञानेनसाक्षात्करोतिसकर्मभिः क्रियमाणैर्नबध्यतेज्ञानपू
र्वंक्रियमाणंहिकर्मनबंधकमित्यर्थः १४

रामकंठीटीका

ततश्च कर्माणिपुण्यपापलक्षणानिक्रियानमांलिंपंति सुखदुःखादिल
क्षणस्वफलरूपेणकलंकेननमलिनयंति यतोनित्यनिजानंदतृप्त
स्यममकर्मणांफलेषुतत्तदुत्तरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेष्वपिनकामोना
भिलाषः यथाप्रतिपादितस्वरूपैकमयत्वेनसर्वमिदमनुपश्यतः य
श्चयथोक्तेनज्ञानेनमननिकरेणनिर्धौतसकलविकल्पकलंकत्वान्नि
र्मलप्रज्ञोयोगीत्येवंयथोक्तस्वरूपंमामभिजानाति प्रतिपद्यते सत्वय
क्रियमाणैःकर्मभिर्नबध्यते नरागादिक्लेशपाशनियंत्रितःक्रियते
[illegible] १४
[illegible] १४

लासिकी [illegible]टीका

ततश्चनमामितिकर्माणिविश्वसृष्ट्यादीनिमामीश्वरंस्वरूपादप्रच्युत
त्वेननलिंपंति कर्तृत्वाभिमानरूपेणसुखदुःखादिफलरूपेणचक
लंकेननमलिनयंति यतोनमेकर्मफलेस्पृहा आप्तकामस्यकास्पृहे
तिश्रुतेः एतेनकर्तृत्वंभोक्तृत्वंचनिराकृतं एवमन्योपियोमामकर्तार
मभोक्तारंचात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिःक्रियमाणैरपि समसन्नब
ध्यते नक्लेशपाशनियंत्रितःक्रियते १४

पंचोलीटीका

तदेवदर्शयन्तज्ज्ञानेफलमाह नमामितिकर्माणिमांनलिंपंतिदे
हाद्यारंभकाणिनभवंतिमेममकर्मफलेस्पृहानयइतिमामभिजा
नातिसकर्मभिर्नबध्यतेतस्यकर्माणिदेहारंभकानिनभवंति १४

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

अतश्च नमामिति कर्माणिसर्वजनकेनेश्वरेण यथावर्णमनु
ष्ठितानियुद्धादीनिविगुणान्यपिमांनदयिकादिरणंनलिंपंति
पापफलेननबध्नंति यतोमेममकर्मफले कर्मणःप्रहृतिरू
पस्यस्ववर्णोचितस्ययुद्धादेःफलेराज्यभोगादिलक्षणेनस्पृहा
फलोद्देशेननकर्मसुप्रहृतिः किंत्वीश्वराज्ञैषा पालनीयेतिधि
यैवेत्यर्थः इत्यनेनप्रकारेणयोमामभिमांलक्षणीकृत्यमत्प्रवृत्तिं
प्रमाणीकृत्येतियावत् जानातिनिश्चिनोति स्वधर्मसवपापावर
णीयत्वेनेतिशेषः सकर्मभिः हिंसाप्रधानैरपियुद्धादिव्यापारै
र्नबध्यते पापासंगेनेतिशेषः १४ ॥

मधुभाष्य

१४ ॥

भाषा अनुवाद

वही कर्म की आसक्ति देखलाति हुये कहते है कि देखो विश्व सर्जन आदिकर्म हमको नहीं लगते और न कर्म फल की इच्छा हमैंहै क्योंकिहम निरहंकार कर्मकरते है और पूर्ण काम है इससे कोई विषयके दर्शनादि से हमारी भोगमे इच्छा नही होती तोये कर्म हमे कैसे आसक्त करसके और क्या कहै देखो जो मनुष्य हमको कर्ममे निर्लिप्त जानतेहै वेभी कर्म बन्धमे नही पडते कारणयह कि जो हमारे निर्लेपता केहेतु अनहेकार औ निस्पृहत्व है सो उनके जानकार पुरुषके भी शिथिल होते कहे नाम मात्र को रहजाते औरऊछ नाम देखने योग्य नहीं रहतेहै १४

दोहा

कर्म न मोकों लिप्त दे न कर्मफल मो अभिलाष ऐसेंजो
मोहिजानदे नहि कर्म बंध तिह भाष १४

एवंज्ञात्वाकृतंकर्म्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः कुरुक
र्म्मैवतस्मात्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतं १५

शांकरभाष्यं

नाहंकर्त्तानमेकर्मफलेस्पृहेति एवमिति एवंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैर
प्यतिक्रांतैर्म्मुमुक्षुभिः कुरुतेनकर्म्मैवत्वंनतूष्णीमासनंनापिसंन्यासः
कर्त्तव्यस्तस्मात्वंपूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्ययनात्मज्ञस्त्वं तदात्मशुद्ध्यर्थं
तत्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिःपूर्वतरंकृतं नाधुनातनं
कृतं निर्वर्तितं १५

आनंदगिरिकृतटीका

तवकर्म्मतत्फलसंबंधाभावे तथाज्ञानवतस्तदसंबंधेममापिकिं
कर्म्मणेत्याशंक्य कर्म्मणांकर्तृत्वाभिमाने तत्फलेस्पृहायांचाकृत्वा
मुमुक्षुवत् त्वयाकर्म्मकर्त्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना एवमितिना
हंकर्त्तेत्येवमादि परामृश्यतेतेनपूर्वैर्म्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्य
र्थः कर्म्मैवेत्येवकारार्थमाह नेत्यादिनात्वंशब्दस्यक्रियापदेनसंबंध
तस्मादित्युक्तमेवस्फुटयति पूर्वैरितियद्युक्तंकिंममकर्म्मणेति तत्रत्व
मज्ञोवा तत्वविद्वायद्यज्ञस्तदाचित्तशुद्ध्यर्थंकुरुकर्म्मेत्याह यदीति द्वि
तीयंप्रत्याह तत्वविदिति कुरुकर्म्मेतिसंबंधः पूर्वैर्मुमुक्षुभिराचरितमित्ये
तावता किमितिविवेकवतामयातत् कर्त्तव्यमित्याशंक्याहजनका
दिभिरिति नेतदेवसंपाद्यकर्म्मकृतवंतोनतदिदानीमप्रामाणिकत्वा
दनुष्ठेयमित्याशंक्याह पूर्वतरमिति १५

स्वामिकृतटीका

येयथामांप्रपद्यंत इत्यादिभिश्चतुर्भिःश्लोकैःप्रासंगिकमीश्वरस्यवैष
म्यपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयितुमनुस्मारयति एवंज्ञात्वेति
अहंकारादिरहित्येनकृतंकर्मबंधकंभवतीतिएवं ज्ञात्वापूर्वैः जनका
दिभिरपिमुमुक्षुभिः सत्वशुद्ध्यर्थंपूर्वतरंयुगांतरेष्वपिकृतंतस्मात्वम
पिप्रथमंकर्म्मैवकुरु १५

पैशाचभाष्यं

गी॰ टी॰ च॰ पूर्व

68

एवंज्ञात्वेति अहमेवेश्वरः कर्मणः स्रष्टा अहमेव च कर्त्तेति ज्ञात्वा पूर्वैर्मु
कृतं पूर्वतरमेव कृतं कर्म त्वं तस्मादेव हेतोः कुरु ॥१५॥

रामानुजभाष्य

एवमिति एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षणं कर्म
कृतं तस्मात्त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापैः पूर्वैर्विवस्वन्मन्वादि
भिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणाकारं कर्मैव कुरु ॥१५॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

ममाविलत्वमथमाकाशकल्पस्य कर्मनिर्लेपः आकाशप्रतिमं च काम
नाभावादित्यनेन ज्ञानप्रकारेण यो भगवन्तमेवाश्रयते सर्वत्र सर्वदानन्द
दयन्नेवनेव नवीनदेवात्परमात्मा किंविदितमिति नीत्वाविन्दत्यानीतस्य
किं कर्मभिर्बन्धः तस्मादनया बुद्ध्यापवित्रीकृतस्त्वमपि कर्माण्यवश्यक
र्त्तव्यानि कुरु ॥१५॥ परमार्थप्रपाटीका

अथ प्रकृतमनुसरति एवमिति एवममुना प्रकारेण मदीयं कर्तृत्वा
द्यभिमानशून्यत्वं ज्ञात्वा मुमुक्षुभिर्मोक्षमिच्छद्भिः पूर्वैः पुरातनैरपि क
र्म कृतं तस्मात्त्वमपि प्रस्तुतं कर्मैव कुरु यतः पूर्वैः पूर्वतरमनादिसिद्धं
कृतं अनेन शिष्टाचारोपि सप्रमाणमिति सूचितं ॥१५॥

वनमालीटीका

यतोभिमानाभावात्कर्मकर्त्तारं मां कर्माणि न लिंपन्त्यतोभिमानरा
हित्येन त्वमपि कर्म कुर्वित्याह एवमिति यतः पूर्वैर्यदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षु
भिरेवं कर्तृत्वाद्यभिमानाभावे कर्माणि न लिंपतीत्येवं ज्ञात्वा कर्तृत्वाद्य
भिमानशून्यतया कर्म कृतं तस्मात्त्वमपि मुमुक्षुर्विद्वान्वा ज्ञानसंपादना
त्वात्क्षत्रियत्वेन संन्यासानधिकाराच्च कर्मैव फलाभिसंधिशून्यः सन्
कुरु पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरमतिपूर्वयुगान्तरेपि कृतं ॥१५॥

कुसुमवैजयंतीटीका

इदानीं पूर्वैः कृतत्वेन कर्मयोगस्यावश्यककर्त्तव्यतामाह एवमिति
एवं कर्मफलेच्छादिरहितं मां ज्ञात्वा मुमुक्षुः पूर्वैर्मदनुवर्त्तिभिर्जनकादि॰

भिर्मुमुक्षुभिर्लोकसंग्रहार्थं मेनतत्करणशुद्धयेचकर्मसदाचारायनल
क्षणफलानुसंधानरहितंकृतंयस्मादेवंतस्मात्त्वमपिपूर्वोक्तलक्षणं
कर्मैवकुरुपूर्वैर्मद्विषयज्ञानविधुतपापैःमच्छिष्यैर्वैवस्वतमन्वा
दिभिःकृतंपूर्वतरमतिप्राचीनं १५

यतो नाहं कर्ता न मे कर्म **मधुसूदनीटीका** फलेस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्नबध्यतेऽतः ॥

एवमात्मनोकर्तृःकर्मालेपंज्ञात्वाकृतंकर्मपूर्वैरपिअस्मिन्युगेअ
न्ययुगेवाययातियदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिःतस्मात्त्वमपिकर्मैवकुरु
नतूष्णीमासनंनापिसंन्यासं यद्यतत्त्ववित्तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्ववित्त्वे
लोकसंग्रहार्थंपूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरमतिपूर्वंयुगांतरेपिकृतं
पूर्वै^ एतेनास्मिन्युगेऽन्ययुगेचपूर्वतरैःकृतत्वादवश्यंत्वयाकर्तव्यंकर्म
निदर्शयति [illegible] १५

सदानंदीटीका

एवमेवात्मनोकर्तृःकर्मालेपंविचार्यैव कृतंकर्मयुगेप्यस्मिन्नति
क्रांतैर्मुमुक्षुभिः १ तस्मात्त्वमपिकर्मैवकुरुत्यागस्तुनोचितः धी
शुद्ध्यर्थंमुमुक्षुश्चेत्तज्ज्ञश्चेत्संग्रहायच २ युगांतरेकृतंपूर्वैःकृतंतज्ज
नकादिभिः अवश्यंपकर्मकर्तव्यंकृतत्वात्सार्वकालिकैः ३ १५

नीलकंठीटीका

एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकंव्याहरयति एवंज्ञात्वेति पूर्वतरंवेदो
क्तत्वात् नत्वधुनाकेनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरंप्रमेयंतरंकृतंतत्र
त्यावश्यकत्वादितिवार्थः १५

आनंदी टीका

एवमीश्वरोद्देशमुपसंहृत्यकर्तव्यसिद्धांतमाह स्पष्टम् १५

रामकंठीटीका

किंचयस्मादनयाबुद्ध्यापवित्रीकृतस्त्वमपिअवश्यकर्तव्यानिकर्माणि कुरुइत्येवाह ॥

एवंयथाप्रतिपादितेकर्तृत्वेण्यकर्तृत्वपर्यवसायित्वात् तत्त्वंज्ञात्वा

गी॰ टी॰ च॰

पिगमपूर्वैरपिमन्वादिभिर्मुमुक्षुभिःकर्मशास्त्रचोदितं कृतमनुष्ठि
तं तस्मात्त्वमपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेनकर्मैव स्वजातिविहितंयुद्धादि
व्यापारमेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतर
म॰ मादितरं नुष्ठितं [illegible] १५

लासिकी[illegible]टीका

अतएव एवमिति एवंस्वस्वभावादप्रच्युत्या फलानभिलाषेणच।
कृतेकर्मबंधकेनभवतीत्येवंज्ञात्वा पूर्वैर्मनुजनकादिभिरपिमुमुक्षु
भिःकर्मकृतमनुष्ठितं अनेनश्लोकार्थेनकर्मसंन्यासस्यलक्षणंउक्त
मितिद्रष्टव्यं तस्मात्त्वमपियथोक्तबोधनिष्ठत्वेनकर्मैवस्वजातिवि
हितंयुद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तै
स्तैःपूर्वतरमादितरंयुगांतरेष्वपिवर्तमानंकृतं १५ ॥

पंचोलीटीका

येयथामांप्रपद्यंतेइत्यादिनाचतुर्भिःश्लोकैरीश्वरस्यवैचित्र्यंकुर्वतः
वैषम्यप्राप्तंपरिहृत्यपूर्वोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयित्वमनुस्मारयति
एवमिति पूर्वैरपिमुमुक्षुभिःजनकादिभिःएवंज्ञात्वाफलाकां
क्षारहितंकर्मबंधकेनभवति इत्येवंविज्ञायकर्मकृतंतस्मात्त्वंक
र्मैवकुरुपूर्वैःपूर्वतरंकृतंपूर्वैर्जनकादिभिःयुगांतरेपिसत्वशुद्ध्य
र्थंकृतं १५

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अत्र सदाचारंप्रमाणयनुक्तमर्थमुपसंहरति एवमिति एवमुक्ते
नप्रकारेणज्ञात्वानिश्चित्यपूर्वैर्जनकादिभीराजर्षिभिर्मुमुक्षुभिर
पिमोक्षकामैरपिकिमुतभोगेच्छुभिः कर्मस्ववर्णाश्रमोचितंकृतम
नुष्ठितम् तस्मात्त्वंकर्मप्रवृत्तिरूपमेवकुरुनपुनर्निवृत्तिमातिष्ठयतः
पूर्वतरंमत ईश्वरतः सर्गादौप्रवृत्तत्वात्पूर्वैश्चविवस्वदादिभिरनुष्ठि
तम् १५॥

मधुभाष्य

एवमिति पूर्वतरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः कर्मकर्तृत्वमुक्त
मू. तस्य कर्मणोऽविज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तं १५ ॥

भाषाअनुवाद

अब ऐसे चारि श्लोक से प्रसंग प्राप्त ईश्वर के वैषम्य दोषको दूर करते हुये पूर्व कथित कर्म योग को विस्तार करि कहा त है कि अहंकार रहित किया हुआ कर्म ज्ञानका बाधक न ही होता है यह जानि करिके पूर्वकालके मुमुक्षु जनक आ दिकों नेकिया था इस से तुमभी अभी इस प्रथम अवस्थामे क र्मकरो जब ज्ञान अवस्था प्राप्त होगी आपही छूट जांयगे अभी छोड़ने से सतोगुण की शुद्धि होना दुर्घटहै देखो और और यु गमेभी लोगोंने प्रथम कर्म को किया है यह कर्म युग युगांत रसे किया चला आताहैं १५

दोहा

यों जाने कर्महि किया पूर्व मोक्ष हित जोय तातें तुमभी क र्मकर ज्यों पूर्व पुरुष कृतसोय १५॥

किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः तत्ते
कर्मप्रवक्ष्यामियद्ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात् १६

शांकरभाष्यं

तत्रकर्मचेत् कर्तव्यंत्वद्वचनादेवकरोम्यहं किंविशेषितेन पूर्वैःपूर्व
तरंकृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यंकर्माकर्मणिकथंकिंकर्मेति
किंकर्मकिंचाकर्मेति कवयोमेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविष
येमोहिताःमोहंगताः अतस्तेतुभ्यमहंकर्माकर्मचप्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वाविदित्वाकर्मादिमोक्ष्यसेशुभात् संसारात्नचैवंत्वयामंतव्यं
कर्मनामदेहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म नामतदक्रियातूष्णीमास
नंकिंतत्र बोद्धव्यमिति १६

आनंदगिरिकृतटीका

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति मनुष्यलोकःसप्तम्यर्थःकर्मणि म
हत्वैषम्यस्यविद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेनपूर्वतरत्वेनचविशेषि
तत्वेतस्मिन्प्रवृत्तिस्त्वयाकरोति युक्तंविशेषणमितिपरिहरति उच्य
तइति कर्मणिदेहादिचेष्टारूपेलोकप्रसिद्धेनास्तिवैषम्यमिति शं
कते कथमितिविज्ञानवतामपिकर्मादिविषयेव्यामोहोपपत्तेःसुत
रामेवतत्वतद्विषये व्यामोहसंभवात्तदपीहार्थमाप्तवाक्यापेक्षणाद
स्तिकर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह किंकर्मेति तत्तेकर्मेत्यत्राकारानु
बंधेनापिपदंछेत्तव्यंकर्मादिप्रवचनस्यप्रयोजनमाह यज्ज्ञात्वेति तत्
कर्माकर्मचेतिसंबंधःअतोमेधाविनोऽपि यथोक्तेविषयेव्यामोहस्य
सत्वादित्यर्थःकर्मणोकर्मणश्चप्रसिद्धत्वात्तद्विषयेनकिंचिद्बोद्धव्य
मिति चोद्यमनूद्यनिरस्यतिनचेति १६

स्वामिकृतटीका

तच्चतत्वविद्भिःसहविचार्यकर्तव्यं नलोकपरम्परामात्रेणेत्याह किं
कर्मेति किंकर्मकीदृशंकर्मकरणंकिमकर्मकीदृशंकर्माकरणमि
त्यस्मिन्नर्थेविवेकिनोपिमोहिताःअतोयज्ज्ञात्वानुष्ठायाशुभात्संसारा

न्मोक्षसे मुक्तो भविष्यसि तत्कर्माकर्म च तत्त्वं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥

पिशाचभाष्यं

अथात्मज्ञानेन कर्मफलं शान्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणामाध्यात्मिकस्वरूपाविष्करणार्थमाह किं कर्म किमकर्मेति कर्माकर्मस्वरूपमजानन्तः कवयोऽपि मोहिताः परममूढाः तत्त्वतः तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यत्कर्मस्वरूपं ज्ञात्वा अशुभात्संसारात् विमोक्ष्यसे ॥

रामानुजभाष्यं

वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह किं कर्मेति मुमुक्षुणामनुष्ठेयं कर्म किंस्वरूपं कर्म च किं फलाभिसंधिरहितं भगवदाराधनरूपं कर्म अकर्मेति कर्तुरात्मनो याथात्म्य[ज्ञ]ानमुच्यते अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किंरूपमित्यर्थः अत्र कवयो विद्वांसोऽपि मोहिता यथावन्न जानन्तीत्येवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वानुष्ठायाशुभात्संसारबन्धान्मोक्ष्यसे ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकाउपक्रमे ॥

अत्रोच्यते करणादेव सिद्धिरिति निश्चयतः ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह किं कर्मेति त्रिभिः कर्म वेदबोधितं कीदृशं तत्स्थानत्वमामिरूपमकर्म नैष्कर्म कीदृशमित्यत्र कवयः पण्डिता अपि मोहिताः किंपुनर्भवादृशा इत्यर्थः यस्मादेवं तत्त्वतस्मात्ते मुमुक्षु[णामनु]ष्ठेयं कर्म प्रवक्ष्यामि तत्किं यत् ज्ञात्वा अशु[भा]त्संसारात् [वि]मोक्षसे ॥

वनमालीटीका

ऊरुकर्मेत्युक्तस्य कर्मणो जिज्ञासार्थं दुर्ज्ञेयत्वं वदन् विशेषेण वक्तुं प्रतिजानीते किमिति किं कीदृशं कर्म अकर्म कर्माकरणं विरुद्धकर्म च यास्तत्राभावं विरुद्धकर्म [अ]पहेयार्थत्वात् काम्यकर्मणो मोक्षविरोधित्वान्निषिद्धता भवति अत्रार्थे कवयोऽपि सदसद्विवेकसमर्था अपि मोहिता भवन्ति अतस्तत्कर्म ते तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि अनुष्ठानपर्यन्तं यज्ज्ञात्वाशुभात्संसारात् मोक्ष्यसे ॥

ऊस्तमवैजयंतीटीका

ननु यत्कर्म पूर्वतरैः पूर्वैरपि कृतं तस्य किं विषयकं रूपं तत्त्वं वदेत्यपेक्षायां क
र्मयोगस्य दुर्बोधत्वमाह किं कर्मेति किं कर्म भगवदाराधनरूपं मुमुक्षु
भिरनुष्ठेयं कर्म किं स्वरूपकं स्यादथ च किमकर्म अत्राकर्मशब्दो ज्ञानवाच
कः कर्मणोऽन्यदकर्म ज्ञानं तदन्यत्वे अत्र नञ्समासः पूर्वेषां मुमुक्षूणामनु
ष्ठानार्हं यत्कर्म तस्मादन्यं यत्क्रतुरात्मनो याथात्म्यज्ञानेन तदकर्मेत्यर्थः इ
त्येवं प्रकारेणात्र कर्माकर्मविभागनिर्णये कवयोऽपि कर्तव्याकर्तव्यवि
चारकुशलाः शास्त्रज्ञा अपि मोहितास्तयोर्याथात्म्यस्वरूपनिर्णयासाम
र्थ्यान्मोहं प्राप्ता न जानन्तीत्यर्थः तदुक्तमाणज्ञानगर्भकं कर्मयोगं ते मत्
प्रियाय मद्भक्ताय मन्मित्राय तुभ्यमहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः प्रव
क्ष्यामि वदिष्यामि यन्निष्कामलक्षणं श्रेयस्करं ज्ञात्वा कर्माकर्मस्वरूपज्ञा
नपूर्वकमनुष्ठायाशुभादमंगलरूपात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसी
त्यर्थः १६

मधुसूदनीटीका

ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयो योऽप्यस्ति येन पूर्वैः पूर्वतरैः कृतमित्युक्तं तत्र निर्बंधासि अस्ती
वेत्याह नौस्थस्य निष्क्रियेष्वपि तटस्थवृक्षेषु गमनभ्रमदर्शनात् तथा दूराच्चक्षुः
सन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषेषु अगमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं
कर्म किं वा परमार्थतोऽकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्विषये मोहि
ताः मोहं निर्णयासामर्थ्यं प्राप्ताः अत्यंतदुर्निरूपत्वादित्यर्थः ततस्मात्ते तु
भ्यमहं कर्म प्रकारश्लेषेणच्छेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण संदेहोच्छे
देन वक्ष्यामि यत्कर्माकर्मस्वरूपं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि अशुभा
त्संसारात् [illegible] १६

सदानंदीटीका

नन्वत्र कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽस्ति वा पूर्वैः पूर्वतरं वेति येनोक्तमिति
चेच्छृणु १ निष्क्रियेष्वपि तीरस्थवृक्षेषु गमनभ्रमः नौस्थस्य दृश्यते तेषु स
त्स्मात्किं कर्म वस्तुतः २ वर्त्मस्थासन्निकृष्टेषु गच्छत्स्वप्यगतिर्हि तः नरेषु
गमनभ्रांतिदर्शनात्किमकर्म न तत् ३ अतः किं वस्तुतः कर्म किमकर्मेति
वार्थतः मेधाविनोऽपि कर्मादिविषये निर्णये स्थितः ४ असामर्थ्यं गताः ख्या
ति दुर्निरूपतया खिलाः तस्मात्तुभ्यमहं कर्म वक्ष्यामि तदकर्म च ५ क

र्मा कर्मस्वरूपं यज्ज्ञात्वा मुक्तो भविष्यसि अशुभागार संसार जन्ममरण प्रवाहतः ६ १६

नीलकंठी टीका

आवश्यकत्वेपि न कर्मणो गतानुगतिकतयानुष्ठानं कर्तव्यं किंतु ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति वचनात् कर्माश्रितं किंचिद्विशेषं ज्ञापयितुं उपोद्घातयति किं कर्मेति यतः कर्माकर्मणी कवीनामपि दुर्निरूपे तत्तस्मात् ते तुभ्यं कर्म अकर्म चाकारप्रश्लेषेण ग्राह्यं ते उभे प्रवक्ष्यामि यत्तद्द्वयं ज्ञात्वा शुभात्संसारात् मोक्ष्यसे १६

आनंदी टीका

अथ भेदेन कर्म लक्षयति अशुभात्कर्मबंधनात् १६

रामकंठी टीका

किंत किं कर्मानुष्ठेयं किं वा कर्म परिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोपि दृष्टादृष्टपि मुनयो मोहिताः तेपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते तस्मादकर्मपरिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं वक्ष्यामि कथयिष्यामि यद्विदित्वा संसारबंधलक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि १६

लासिकी टीका

ततश्च तत्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परामात्रेणेत्याह किमिति किं कर्मानुष्ठेयं किं वा कर्म परिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयो विवेकिनोपि मोहिताः तस्मादकर्मपरिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि १६

पंचोली टीका

तच्च तत्वविद्भिः तद्विचार्य कर्तव्यं न लोकपरंपरामात्रेण तदर्थं कर्मस्वरूपेण दुर्विज्ञेयतां दर्शयति किं कर्मेति किं कर्म कीदृशं कर्म किमकर्म कीदृशं कर्माकरणमिति अत्रैव कर्मविभागे कवयोपि मेधाविनोऽपि मोहिताः तत्कर्म ते तुभ्यं वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे १६

ननुकालमाहात्म्यवशेनाधिकारिणांश्रोतृणांत्वपचयेपि
व्यासादिमहर्षीणांत्रिकालदर्शिनांधर्मनिर्णायकानांतज्ज्ञानम
स्त्येवेतिनसर्वथाकर्मयोगसंप्रदायविच्छेदःसंभाव्यतइतिकथमु
क्तंयोगोनष्टइतीत्याशंक्याह किंकर्मेति कर्मविहितमनुष्ठेयंकिं
कीदृशं अकर्मनिंदायांविपर्ययेचनत्र तथाचनिषिद्धंपरिहार्यं
कर्मकिंकीदृशं तथाकरणाभावाश्चकीदृशाइत्यस्मिन्नर्थेकव
यःक्रांतदर्शिनोपिमोहप्राप्ताः स्वयंसंदिग्धत्वेनपरान्निर्णयथि
तुमसमर्थाः अतस्तेतुभ्यंतत्कर्मअकारप्रश्लेषादकर्मच विहि
तनिषिद्धनिवृत्तिलक्षणंत्रिविधमपि प्रकर्षेणसर्वसंदेहोच्छि
त्तिरूपेणवक्ष्यामि अनुष्ठेयत्वेनपरिहार्यत्वेनचकथयामि यत्त्रि
विधमपिज्ञात्वाशुभादमंगलान्मोक्ष्यसेमुक्तोभविष्यसीति १६

मधुभाष्य

किंकर्मकिमकर्मेति नकेवलंतज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेज्ञातैवेत्या
प्रायवानाह १६॥

भाषा अनुवाद

और देखो तत्वज्ञानी के साथ विचार करके कर्म करना चाहिये केवल भेड़िया धसेन की नाई लोक परं परा मात्र देखकर करना अनुचित जानो यह कहते है कि देखो कोन कर्म कर्तव्य और कोन अकर्तव्य है इस कर्म अकर्म के विचार मे कवि कहे वडे वडे पंडित भी मोहित हो जाते पता नही लगताहै इससे जिस कर्मके करने से इस अशुभ संसार से मुक्त होउगे सो और अकर्म जो अकरणीय कर्म ये दोनो हम तुमसे कहते हैं सो सावधान होसुनो जिसको जानिके अशुभ संसारसे छूट मुक्त हो जावगे १६

दोहा

क्याहैं कर्म क्या अकर्म है कवि मोहे इह मांहि ताते तोकों कर्मकहुं जानत अशुभ छूट जांहि १८

कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचविकर्मणः अक
र्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः १७

शांकरभाष्यं

कस्मात् उच्यतेकर्मणइति कर्मणःशास्त्रविहितस्यहियस्मात् अ
प्यस्तिबोद्धव्यंबोद्धव्यंचास्त्येव विकर्मणःप्रतिषिद्धस्य तथाअकर्म॰
णश्चतूष्णींभावस्यबोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारःकर्तव्योयस्मात्
गहनाविषमादुर्ज्ञेयाकर्मणइत्युपलक्षणार्थंकर्मादीनांकर्माकर्म
विकर्मणांगतिर्याथात्म्यंतत्त्वमित्यर्थः १७

आनंदगिरिकृतटीका

तत्रहेत्वाकांक्षापूर्वकमनंतरं श्लोकमवतारयतिकस्मादिति त्रिष्व
पि कर्माकर्मविकर्मसुबोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्तस्मान्मदीयं
प्रवचनमर्थवदितियोजना बोद्धव्यसद्भावेहेतुमाह यस्मादिति त्रितयं
प्रकृत्यान्यतमस्य गहनत्ववचनमयुक्तमित्याशंक्यान्यतमगहनस्योप॰
लक्षणार्थत्वमुपेत्य विवक्षितमर्थमाहकर्मादीनामिति १७

स्वामिकृतटीका

ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिव्यापारात्मकंअकर्मचतदव्यापारात्म
कं अतःकथमुच्यतेकवयोप्यत्रमोहिताःमोहमापुरितितत्राह कर्मण॰
इति कर्मणोविहितव्यापारस्यतत्त्वंबोद्धव्यमस्तिनतुलौकिकप्रसिद्धमा॰
त्रमेवअकर्मणोव्यापारस्यापितत्त्वंबोद्धव्यमस्तिविकर्मणोनिषिद्धस्यापि
तत्त्वंबोद्धव्यमस्तियतःकर्मणोगतिर्गहनाकर्मणइत्युपलक्षणार्थंकर्मा॰
कर्मविकर्मणांतत्त्वमतिदुर्विज्ञेयमित्यर्थः १७

पिशाचभाष्यं

कर्मनामशरीरेंद्रियव्यापारः तदभावश्चाकर्मकथमत्रकवयोपिमो॰
हिताइतिचेदुच्यते कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंशरीरेंद्रियव्यापारनिर्वर्त्यरूपंबो
द्धव्यंकिंचिदस्तितथाविकर्मणःप्रतिषिद्धस्यापिबोद्धव्यंप्रतिषेध्यरूपमस्ति
तथाअकर्मणःकर्माभावस्यापिबोद्धव्यंरूपमस्तियतःकर्मणोगतिर्गह
नादुर्बोधा १७

रामानुजभाष्यं

कर्तव्यं कर्मज्ञानं स्वनुष्ठानफलं कुतोस्य दुर्ज्ञानमित्यत आह कर्मण इति
यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मणि हि बोद्धव्यमस्ति विकर्मणि च नित्यनैमि-
त्तिककाम्यरूपे तत्साधनद्रव्यार्जनद्वारेण विविधतामापन्नं विकर्म न कर्म कर्म
तस्मिन कर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति गहना दुर्ज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो
गतिर्विकर्मणि बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फल
भेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैव शास्त्रार्थत्वानुसंधानं त
देतत्सव्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्च्यते १७

अभिनवगुप्तकृतटीका

कर्माकर्मणोर्विभागो दुःपरिज्ञानः तथा च कर्मण्यपि मध्ये दुष्टकर्मापि
अग्निष्टोम इव पशुवधः विरुद्धेपि च कर्मणि शुभमस्ति कर्म तथा हि स्व
प्राणिवधे प्रजोपतापाभावः अकरणेपि च शुभाशुभं कर्मास्ति वा मनसा
कृतानां कर्मणामवश्यंभावित्वात् तेषां ज्ञानमन्तरेण दुःपरिहरत्वात्
अतः कुशलैरपि गहनत्वात्कर्म न ज्ञायते अनेन शुभकर्मणा शुभमस्मा
कं भविष्यति अनेन च कर्मणामनारंभेण मोक्षो न भविष्यतीत्य तस्माद
द्यमाणो विज्ञानवह्निरेवावश्यं सकलशुभाशुभकर्मेधनप्लोषसमर्थः
शरणत्वेनान्वेष्य इति भगवतोभिप्रायः १७

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मगहनत्वमेवाह कर्मण इति मोक्षनिरूपणे तावत्कर्माकरण
विरुद्धकर्मणोरनुपक्रान्तत्वात्कर्मणो वेदविहितात् किं भवतीति बोद्ध-
व्यं तत्त्वतो ज्ञातव्यं तस्मिन्वक्ष्यमाणप्रकारेण हिथात्ताने सति विनश्वरफ
लं कर्म विकर्म स्वर्गप्रापकं तस्मात् किं भविष्यतीति बोद्धव्यं तथा अकर्मण
तस्माभिरूपात् नैष्कर्म्यात् किं भविष्यतीति बोद्धव्यं यतः कर्मणो गतिर्ग
हना तदुक्तं टिप्पणिकारैः कर्माकर्म विकर्म मर्मस्य धिया बोद्धव्यमेवादितः
कर्मस्याद्विधिप्रवृत्तं कृतं मनसा सर्वेन्द्रियव्यापृतिः ननु द्वैधासफलफलेनर-
हितत्वाद्य विकर्म स्यात्तेव थादन्यदकर्म शुद्धिकरणं नैष्कर्म्यतामागतमि-
ति अस्यार्थः सुधिया पुरुषेण आदितः प्रथमतः कर्माकर्मविकर्मणाम
मर्म रहस्यं बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्र कर्म किं नामेत्याह विधिप्रवृत्तं कयपा भवति

तथा मनसा सह सर्वेंद्रियव्यापृतिः सत्वसंपन्नेन मनसा साकं सर्वेंद्रिया
णां ज्ञानकर्मेंद्रियाणां या व्यापृतिर्व्यापारस्तत्कर्मेत्युक्तं यज्ञोपकरण
दर्शनं तत्प्रतिपादकवेदश्रवणं होममंत्राघ्राणं यज्ञपात्रस्पर्शनं पुरोड
शास्वादनं यज्ञसामग्रीसंपादनार्थं हस्तपादक्रियाः ऋतौ भार्याभिगम
नं दक्षिणस्यां दिशि मलोत्सर्ग इत्यादि विधियुक्त इंद्रियव्यापारः कर्मशब्देनो
च्यते अथ तत्कर्म द्विधा सफलं स्वर्गप्रापकफलेन रहितं मोक्षप्रापकं च
उभयत्र विधिस्तुल्य एव परं तु संकल्पकृतो भेदस्तत्राद्यं स्वर्गप्रापकं विक
र्म विनश्वरफलं ज्ञातव्यं यातव्यं पुनर्हेतुत्वात् तथान्यन्मोक्षप्रापकं कर्म अक
र्म यतः स्वचित्तशुद्धिकरणादनंतरं स्वयमुपरमप्राप्तं संन्यासेनैष्कर्म्यतामागतं ज्ञा
नप्रदत्वप्राप्तमित्यर्थः १७

वनमालीटीका

नन्वहमेतज्जानामि देहेंद्रियव्यापारः कर्म तत्त्यागो अकर्म किमत्र वक्तव्य
मस्तीति अत आह कर्मण इति हि यतः कर्मणः वेदविहितस्यापि तत्त्वं बो
द्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णींभावस्यापि त्रितयेपि त
त्वमस्तीत्यध्याहारः कर्मण इत्युपलक्षणं कर्मविकर्माकर्मणां गतिस्तत्त्वं ग
हनमित्यर्थः १७

उत्तमवैजयंतीटीका

ननु शरीरेंद्रियव्यापाररूपं कर्म सर्वैः ज्ञाज्ञाश्चापि जनाः अकुर्वंत कुर्वंति
करिष्यंति च सर्वेषामस्य कर्मणः प्रत्यक्षविषयत्वेनानुभवविषयत्वाद्यत्र क
वयोपि मोहिता इति यदुक्तं तदपि तन्मया कथं संभावनीयं स्यादित्याशंक्यास्य
रूपं न हि सर्वैर्ज्ञातुं शक्यते किं त्वेकैकप्रवसाकल्येन जानामीत्यभिप्रायेनास्य
दुर्ज्ञेयतामाह कर्मण इति अपि निश्चये हि यस्मात्कर्मणः फलानुसंधानर
हितस्येश्वराराधनरूपस्य मोक्षसाधनभूतस्य स्वरूपं बोधव्यं ज्ञातव्यमस्ति
च पुनः विकर्मणः संसारप्रापकस्य मोक्षविरोधिनः काम्यनिषिद्धरूपस्य स्व
रूपं बोधव्यमस्ति अकर्मणश्च कर्मेतरस्यात्मज्ञानस्य स्वरूपं बोद्धव्यमस्ति त
त्स्वरूपज्ञातृभिः सह विचार्यमस्तीत्यर्थः तस्मात्कर्मणः कर्माकर्मविक
र्मरूपस्य गतिः स्वरूपं गहना दुर्गमा अनुसंधानेन दुर्ज्ञेयमर्थः अतः कवयो
प्यत्र मोहिता इत्युक्तं मया त्वया तन्मद्वचनं नासंभावनीयं स्यादिति भावः १७

मधुसूदनीटीका

ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेवैतज्जानामि देहेंद्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मेति
तत्र किं वक्तव्यं त्वयेति तत्राह ॥

ह्रियस्मात्कर्मणः शास्त्रविहितस्यापितत्वंबोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्यअकर्मणश्चतूष्णींभावस्य अत्रवाक्यत्रयेपितत्वमस्तीत्यध्याहारः यस्माद्गहनाडुर्ज्ञानाकर्मणइत्युपलक्षणंकर्माकर्मविकर्मणांगतिस्तत्वमित्यर्थः [illegible] १७

सदानंदीटीका

सर्वलोकप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानाम्यहमेवतत् देहेंद्रियादिव्यापारःकर्माकर्मविपर्ययः १ किंत्वयानत्रवक्तव्यमितिचेत्श्रृणुतत्वतः यस्माच्छास्त्रविधानस्यबोद्धव्यंतत्वमस्तिते २ निषिद्धस्यापिबोद्धव्यंतत्वमस्तिविकर्मणः तूष्णींभावस्यबोद्धव्यमस्तितत्वमकर्मणः ३ यतस्तत्वंचडुर्ज्ञेयंकर्माकर्मविकर्मणां ४ १७

नीलकंठीटीका

एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मणइतितत्वंबोद्धव्यमस्तीतिस्थलत्रयेपितत्वमस्तीतिपदद्वयाध्याहारः कर्मणः शास्त्रविहितस्य विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य अकर्मणस्तूष्णींभावस्य गहनाकर्मणइत्यत्रकर्मणइतित्रितयोपलक्षणंकर्मविकर्माकर्मणांगतिर्याथात्म्यंतत्वंगहनं १७

आनंदीटीका

कर्माकर्मविकर्मेतित्रिविधंकर्म तत्रकर्मणोवर्णाश्रमधर्मत्वेनश्रुतिःस्मृतिविहितस्यनित्यस्यकर्मणोबोद्धव्यंस्वरूपंविचार्यंविकर्मणःश्रुतिस्मृतिनिषिद्धस्यपरिहरणीयस्यकर्मणःस्वरूपंबोद्धव्यंअकर्मणोविहितनिषिद्धाभ्यांकर्मभ्यामितरस्यकाम्यस्यचकर्मणःस्वरूपंबोद्धव्यमित्यत्राप्यणामानयेतिवत्त्समासार्थः अथवाकर्मणामभावोकरणंतस्मादकर्मणःकर्मसंन्यासस्यस्वरूपंबोद्धव्यं यतःकर्मणोगतिर्गहनादुर्ज्ञेयास्ति १७

रामकंठीटीका

यतः सामान्येनात्रहेयतयोपदिष्टस्यकर्मणोबोद्धव्यंविशेषात्मकंवस्तुविद्यते अकर्मणश्चकर्मपरिहारस्यापिबोद्धव्यंविद्यते विकर्मणश्चविरुद्धस्यापिकर्मणस्तथैवबोद्धव्यंविद्यते यतोस्यत्रिप्रकारत्वेव्यवस्थितस्य

कर्मणो गहना दुरवबोधा यथार्थतत्त्वागतिर्व्याप्तिः सा च स्याः ऽ वयार्थेते
तत्त्वबुद्धिर्यादपि तस्मात् १७

लासिकी [illegible]टीका

ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकम् अकर्म च तदव्यापा
रात्मकम् अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहिता इति तत्राह कर्मण
इति कर्मणोऽनुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं त
त्त्वमस्ति यथा लोके विहिते कर्मण्यपि मध्ये दुष्टं कर्मास्ति अग्निष्टो
मे च पशुवधः विकर्मणो विरुद्धस्यापि कर्मणस्तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति
यथा विरुद्धेपि लौकिके कर्मणि शुभमस्ति कर्महिंस्रप्राणिवधे
च प्रजोपतापाभावः अकर्मणः कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति
यथा लौकिके अकरणेपि शुभाशुभमस्ति वाङ्मनसकृतानां कर्म
णामवश्यंभावित्वात् यतः कर्मणो गतिर्व्याप्तिर्गहना दुरवबोधा यथार्थत
त्वा कुशलैरपि गहनत्वात्कर्म न ज्ञायते तस्माद्वक्ष्यमाणेन विज्ञानव
द्भिरेवावश्यं सकलशुभाशुभकर्मेन्यन्तलोषसमर्थः शरणत्वेना
न्वेष्य इति भगवतोभिप्रायः कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणां
तत्त्वं दुर्ज्ञेयम् १७

पंचोलीटीका

ननु कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं अकर्म च तदकरणं किमत्र
बोद्धव्यमित्यत्राह कर्मण इति हि यस्मात्कर्मणः शास्त्रविहित
स्य तत्कर्मस्वरूपं बोद्धव्यं ज्ञातव्यं विकर्मणः प्रतिनिषिद्धस्य कर्म
णः स्वरूपं बोद्धव्यं ज्ञानिनो निषिद्धकर्मस्वभावापन्नं अनहंकारे
ण कृतं तत्स्य दोषाय न भवति विवेकी देहेन्द्रियादिभिरेव कर्मकृत
मन्यते आत्मानमकर्तारं कूटस्थमन्यते अज्ञस्य तु रागतः अहं
कारेण कृतं निषिद्धकर्म दोषाय भवति यतः प्रज्ञः देहेन्द्रियादि
गतं कर्तृत्वमात्मनि अविद्यमानमपि विद्यमानं मन्यते एवं वि
कर्मणः स्वरूपं बोद्धव्यं अकर्मणः कर्माऽकरणस्य स्वरूपं बोद्ध
व्यं गहना दुर्विज्ञेया त्रयाणां कर्मादीनां गतिः स्वरूपं १७

78

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

तदेवाह कर्मण इति हि शब्दो निश्चये त्वया कर्मणोपि सका
शाद्बोद्धव्यं प्रबुद्धेन भाव्यं विकर्मणश्च सकाशाद्बोद्धव्यं अक
र्मणश्च सकाशाद्बोद्धव्यं यत्कर्म विहितं तदनुष्ठेयमेव यच्च
निषिद्धं तत्परिहार्यमेव यच्चाकर्म स्ववर्णोचितविहितकर्मा
ननुष्ठानं तत्रापि प्रत्यवायं परिज्ञाय तस्मान्निश्चयः प्रवर्तनी
य इति भावः अतश्च कर्मणः अकर्मप्रश्लेषाद कर्मणश्च गति
र्गहनातिरहस्या भवतीति तात्पर्यं ॥ १७॥

मधुभाष्य

कर्मण इति त्वयोक्तं अत्रात्र भगवान्कस्य कर्माकर्मवि
कर्मेकं दर्शनं यांतिदिष्टु नेऽतो भक्तिस्यतहिनेति अक
र्म कर्माकरणं कर्माकर्मान्यहि कर्म निषिद्धकर्म बंधकत्वा
त् ततो विद्यकर्मादिवोद्धव्यमित्यादि न च यापादिनाकव
योप्यत्र मोहिताः अपाकं चैतज्ज्ञानमित्याह गहनेति कर्मा
दिस्वरूपमाह १७॥

भाषा अनुवाद

जो कहो किमन वचन देह के व्यापार ही तो कर्म है ओर दे-
हादि व्यापार का अभाव ही अकर्म है यही तो लोक मे प्रसिद्ध
है फेरि जो आप ने कहा कि पंडित लोग भी कर्म अकर्म के
विषय मे मोहको प्राप्त होते सो कैसे इसवात पर कहते है कि
कर्म तो शास्त्रविहित व्यापार कातत्व जानि करके कर्तव्य है
केवल लोक व्यवहार देखि अवश्य कर्तव्य कर्म नहीं ओर अक-
र्म तो संन्यास आश्रम अंगीकार करिशास्त्रकी रीतसे कर्मका
त्याग करना पर तत्व ज्ञानवान होकर उचित है ओर विकर्म
जो निषिद्ध कर्म उसका भी तत्व जानना आवश्यक है क्योंकि
सब कर्मो की गति का ज्ञान होना कठिन है सोई कहा कि कर्म
की गति गहन कहे वडी कठिन सहज से जानवे जोग नहीं है १७

दोहा

कर्महि जानन योग्य है जानन योग्य विकर्म जानन योग्य
अकर्म त्यों गहन कर्मगतिपर्म १७

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः स बु
द्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

शांकरभाष्यं

किंपुनस्तत्कर्मादि यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते कर्मणीति
कर्मणि क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मण्यकर्म कर्माभा
वं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतंत्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्व
प्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः
पश्येत् यः पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृ
त् समस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ननु
किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति न
हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा नन्वकर्मै
व परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्म
वत् तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्या-
दि अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतं दर्श
नमुच्यते न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात् यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशु
भादिति चोक्तं तस्मात् कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्वि
पर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं कर्मण्यकर्म य इत्यादि न चात्र क
र्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मा
स्ति कर्माभावत्वादकर्मणोऽतो विपरीते गृहीते एव कर्माकर्मणी लौ-
किकैः यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतं ननु कर्म कर्मै
व सर्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति तन्न नौस्थस्य नावि गच्छंत्यां तटस्थेष्वग-
तिकेषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषोऽसन्निकृष्टेषु गच्छ
त्सु गत्यभावदर्शनादेवमिहाप्यकर्मणि अहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्म
णि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्य-
कर्म यः पश्येदित्यादि तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्श
नाभावितया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्या
प्रसंगमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्

दुर्विज्ञेयत्वं चालस्य वस्तुनः अव्यक्तोयमचिंत्योयं न जायते म्रियते इ
त्यादिनात्मनिकर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च
तस्मिन्नात्मनिकर्माभावे अकर्मणि कर्म विपरीतदर्शनमत्यंत निरूढं
यतः किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिता देहाद्याश्रयं कर्मात्म
न्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मया स्य कर्मणः फलं भोक्तव्यमिति च
तथाहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकर
णाश्रयं व्यापारोपरमं कर्मैव तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करो

मि किंचित् तूष्णीं सुखमासामि इत्यभिमन्यते लोकस्तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्श
नापनयनायाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि अत्र च कर्मकं
र्मैवसन्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहिते अविक्रिये आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पं
डितोप्यहं करोमीति मन्यते अत आत्मसमवेतता सर्वलोकप्रसिद्धे क
र्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोम्येनातोऽकर्म कर्माभावं
यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत् कर्मणि च कार्यकरणव्यापा
रोपरमे कर्मवत् आत्मन्यध्यारोपितं तूष्णीमकुर्वन् सुखमासे इत्यहंका
राभिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः पश्येत् य एवं कर्माकर्म
विभागज्ञः स बुद्धिमान् पंडितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च
सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ अयं श्लोकोन्यथा व्या
ख्यातः केश्चित् कथं नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां त
त्फलाभावादकर्माणीतान्युच्यंते गौण्या वृत्त्या तेषां चाकरणमकर्म त
च्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म
यः पश्येत् फलाभावाद्यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्र
यच्छतीति तद्वत् तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि च कर्म यः पश्येत् नरकादि
प्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति नैतद्युक्तं व्याख्यानमेवं ज्ञानादशुभान्मो
क्षानुपपत्तेर्यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत क
थं नित्यानामनुष्ठानादशुभात् स्यात्राम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञा
नात् नहि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्म
ज्ञानं वा न च भगवतैवेहोक्तं एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तं नह्यकर्मणि
कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रं न चाकरणा
न्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात् किंचित्फलं स्यात् नापि नित्याकर

णंज्ञेयत्वेनचोदितंनापिकर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं
नचबुद्धिमत्त्वंयुक्तताकृत्स्नकर्मकृदित्यादिचफलमुपपद्यतेस्तुतिर्वा
मिथ्याज्ञानमेवहिसाक्षादशुभरूपंकुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणंनहित
मस्तमसोनिवर्तकंभवतिननुकर्मणिवाकर्मदर्शनं अकर्मणिवाक
र्मदर्शनंनतन्मिथ्याज्ञानंकिंतर्हिगौणंफलभावाभावनिमित्तं नक
र्माकर्मविज्ञानादपिगौणात् फलस्याश्रवणात्नापिश्रुतहान्यश्रुतप
रिकल्पनया कश्चिद्विशेषोलभ्यतेस्वशब्देनापिशक्यंवक्तुं नित्यकर्म
णांफलंनास्त्यकरणाच्चतेषांनरकपातःस्यादितितत्रव्याजेनपरव्या
मोहरूपेण कर्मण्यकर्मयःपश्येदित्यादिनाकिंतत्रैवंव्याचक्षाणेन
भगवतोक्तंवाक्यंलोकव्यामोहार्थमितिव्यक्तं कल्पितंस्यान्नचैतच्छद्म
रूपेणवाक्येनरक्षणीयंवस्तुनापि शब्दांतरेणपुनःपुनरुच्यमानं सु
बोधंस्यादित्येवंवक्तुंयुक्तंकर्मण्येवाधिकारस्तइत्यत्रहिस्फुट
तरउक्तोऽर्थोनपुनर्वक्तव्योभवति सर्वत्रचप्रशस्तंबोद्धव्यंचकर्तव्य
मेवननिष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यतेनचमिथ्याज्ञानंबोद्धव्यंभवति
तत्प्रत्युपस्थापितंवावस्त्वाभासंनापिनित्यानामकरणादभावात् प्र
त्यवायोत्पत्तिर्नासतोविद्यतेभावइतिवचनात् कथमसतःसज्जायेते
तिचदर्शितमसतः सज्जन्मप्रतिषेधात् असतःसदुत्पत्तिंब्रुवताअसदे
वसद्भवेत् सच्चाप्यसद्भवेदित्युक्तंस्यात्तच्चाप्ययुक्तं सर्वप्रमाणविरो
धान्नचनिष्फलंविदध्यात्कर्मशास्त्रंदुःखरूपत्वात् दुःखस्यचबुद्धिपू
र्वकतयाकार्यत्वानुपपत्तेःतदकरणेचनरकपाताभ्युपगमेऽनर्थायै
वोभयथापि करणेकरणेचशास्त्रंनिष्फलंकल्पितंस्यात्स्वाभ्युपग
मविरोधश्चनित्यंनिष्फलंकर्मेत्यभ्युपगम्यते मोक्षफलायेतिब्रुवत
स्तस्माद्यथाश्रुतएवार्थःकर्मण्यकर्मइत्यादेस्तथाचव्याख्यातोऽस्मा
भिःश्लोकः १८

आनंदगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकमाकांक्षापूर्वकमुपादत्ते किंपुनरिति प्रथमपादस्योत्त
रोत्थमर्थं कथयतिकर्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापिशब्दप्रकाशि
तमर्थंनिर्दिशति कर्मणिचेति कर्माभावेयःकर्मपश्यतीतिसंबंधः

प्रवृत्तेरेवकर्मत्वान्निवृत्तेस्तदभावत्वात्तत्रकथंकर्मदर्शनमित्याशंक्य द्वयोर
पिकारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह कर्तृतंत्रत्वादिति प्रवृत्ताविव निवृ॰
त्तावपिकर्मदर्शनमविरुद्धमितिशेषः ननुनिवृत्तेर्वस्त्वधीनत्वात्कारकनि
वंधनाभावान्न तत्रकर्मदर्शनंयुज्यतेतत्राह वस्त्विति क्रियाकारकफलव्य
वहारस्यसर्वस्याविद्यावस्थायामेवप्रवृत्तत्वाद्वस्तुसंस्पर्शशून्यत्वात् प्रवृत्ति
वन्निवृत्तावपियःकर्मपश्यतिसमनुष्येषुबुद्धिमानितिसंबंधः कर्मण्यकर्म
अकर्मणिचकर्मपश्यतोबुद्धिमत्त्वंयुक्तं समस्तकर्मकृत्त्वंचकथमित्याशं॰
क्याह इतिस्तूयतइतिश्लोकस्यशब्दोत्थेऽर्थेदर्शितेतात्पर्यार्थापरिज्ञानान्मि
थ्याविरोधंशंकतेनन्विति कथमिदंविरुद्धमित्याशंक्याह कर्मणीति वि
षयसप्तमीवास्यादधिकरणसप्तमीवेतिविकल्पाद्येऽन्याकारंज्ञानमन्याव
लंबनमितिस्पष्टोविरोधःस्यादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मतायोगात्क
र्माकर्मणोरभेदासंभवादकर्माकारंकर्मावलंबनंज्ञानमयुक्तमित्यर्थः द्वि
तीयंदूषयतितत्रेति कर्मण्यधिकरणेतत्तोविरुद्धमकर्मकथमाधेयंद्रष्टु
द्रष्टुमीष्टेनहिकर्माकर्मणोर्मिथोविरुद्धयोराधाराधेयभावःसंभवतीत्यर्थः
विषयसप्तमीमुपेत्यसिद्धांतीपरिहरतिनत्वकर्मैवेति लोकस्यमूढदृष्टेर्वि
वेकवर्जितस्यपरमार्थतोब्रह्माकर्माक्रियमेवसद्भ्रांत्याकर्मसहितंक्रिया
वदिवप्रतिभातीत्युत्तरार्थः परस्पराध्यासमुपेत्योक्तंतथेति यथात्वल॰
कर्मब्रह्मकर्मवदुपलभ्यतेतथाकर्मसक्रियमेवेदंतदक्रियेब्रह्मण्यधिष्ठाने
संसृष्टंतद्वज्ज्ञातीत्युत्तरयोजना कर्माकर्मणोरितरेतराध्यासेसिद्धेसम्यग्दर्शि
नसिद्ध्यर्थंभगवतोवचनमुचितमित्याह तत्रेति यथायदिदंरजतमितिप्रति
पन्नेतदिदानींशुक्तिसकलेपश्येतिभ्रमसिद्धरजतरूपविषयानुवादेनतदधि
ष्ठानंशुक्तिमात्रमुपदिश्यतेतथाभ्रमसिद्धकर्मायात्मकविषयानुवादेन
तदधिष्ठानंकर्मादिरहितंकूटस्थंब्रह्मभगवताद्युपदिश्यते तथाचभग॰
वद्वचनमविरुद्धमित्याह अतइति इतश्चाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं
तदधिष्ठानस्यकर्मादिरहितस्यनिर्विशेषस्यब्रह्मणोभगवताबोध्यमानत्वा
न्नतत्रविरोधाशंकावकाशोभवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादिति कूटस्थात्ब्रह्म॰
णोन्यस्यसर्वस्यमायामात्रत्वात् अन्यज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वसर्वकर्मकृत्त्वा
नामनुपपत्तेरत्रबुद्धिमान्नित्यादिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशात् तद्वस्तुज्ञानादेव

न्या॰

तदुपपत्तेः सर्वविक्रियारहितं ब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः बोध
शब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यम
स्तीति वदता सम्यग्ज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वादपि स्फुटमस्य ब्रह्मज्ञाना
भिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमिति फलवचनपर्यालोचनायामपि स्फुटमस्य
ब्रह्मज्ञानाभिप्रेतं प्रतिभातीत्याह न चेति सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्र न श्रु
तमित्याशंक्याह यज्ज्ञात्वेति अध्यारोपापवादार्थं भगवद्वचनमविरुद्ध
मित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति तद्विपर्ययेत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो
गृह्यन्ते विषयसप्तमीपरिग्रहेण परिहारमभिधायाधिकरणसप्तमीपक्षे
दर्शितं दूषणमंगीकारेण परिहरति न चेति व्यवहारभूमिरत्रेत्युच्यते योग
प४ त्वे सत्यनुपलब्धेरित्यर्थः अकर्माधिकरणे कर्म न संभवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह
कर्माभावत्वादिति न हि तुच्छस्याधिकरणत्वं क्वचिद्दृष्टमिष्टं वेत्यर्थः नि
रूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणाधिकर्तव्यभावासंभवे फलितमाह अ
त इति शास्त्रपरिचयविरहिणामध्यारोपमुदाहरति यथेति कर्माकर्मणो
रारोपितत्वमुक्तममृष्यमाणः शंकते नन्विति कर्म कर्मैवेत्यत्राकर्म चाकर्मै
वेति द्रष्टव्यं विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात् ब्रह्मवदित्यर्थः तत्र कर्म तत्त्वतो ना
व्यभिचारि कर्मत्वान्नौस्थस्य तटस्थवृक्षगमनवदित्यव्यभिचारित्वं कर्मणि
कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति नेति अकर्म च तत्त्वतो न व्यभिचारि कर्माभा
वत्वात् दूरप्रदेशे चैत्रमैत्रादिषु गच्छत्सु चक्षुषा सन्निधानविधुरेषु दृश्य
मानगत्यभावादित्याह दूर इति दूरत्वादेव विशेषतः सन्निकर्षविरहितेषु
तेषु स्वरूपेणावद्धं सन्निकृष्टेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति योजना ग
तिरहितेषु नरेषु गतिदर्शनवत् प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्मदर्शनं सक्रिये
देहे तत्प्रपंचे चावितिमत्सु चैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवत् कर्माभावस्य विपरी
तदर्शनं येन हेतुना संभवति तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगव
द्वचनमिति दार्ष्टान्तिकं निगमयति एवमित्यादिना ननु कर्म तदभावयोरा
रोपितत्वादविक्रियस्य ब्रह्मणो ज्ञानमात्राभिप्रेतं चेदव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न
जायते म्रियते वेत्यादिना पौनरुक्त्यं प्राप्तं नैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्व
स्योक्तत्वादिति तत्राह तदेतदिति तदेतदात्मनि शंकितं सक्रियत्वमस
कृदुक्तं प्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षयात्यन्तविपरीतदर्शनं

मिथ्याज्ञानेनेनभावितंत्वंतत्संस्कारप्रपंचवत्त्वं ततोतिशयेनमोहमापद्यमा
नोलोकःकृतिमपितत्त्वंविस्मृत्यपुनर्यत्किंचित् प्रसंगमापद्यमक्रियत्व
मेवात्मनश्चोदयतीति पुनःपुनस्तत्त्वभूतमुत्तरंभगवानभिधत्तेवस्तुन
श्चदुर्विज्ञेयत्वात्पुनःपुनःप्रतिपादनेनतत्त्वभ्रमनिराकरणार्थमुपयुज्यते
तथाचनास्तिपुनरुक्तिरित्यर्थः प्रसक्तकउक्तप्रतिवचनमेवानुवदति अ
व्यक्तोयमितिकर्माभावउक्तइतिसंबंधः उक्तस्यनजायतेम्रियतेवाविप
श्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्यैतावत्संगत्वादिन्यायेनचप्रसिद्धत्वमस्तीत्याह
श्रुतीति नकेवलमुक्तःकर्माभावःकिंतुसर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यत्या
दौवक्ष्यमाणश्चेत्याह वक्ष्यमाणश्चेति ननुकर्मणांदेहादिनिर्वर्तकत्वेन
त्रैविध्यात् कूटस्थस्वभावस्यात्मनोऽसंगत्वात्तद्व्यापाररूपस्यकर्मणोऽ
प्रसिद्धत्वात् नतस्मिन्नकर्मणिविपरीतस्यकर्मणोदर्शनंसिध्यतीत्याशं
क्याह तस्मिन्निति कर्मैवविपरीतेनतस्यदर्शनमितियावत् अहंकर्तेत्यात्म
समानाधिकरणस्यव्यापारस्यानुभवात् कर्मभ्रमस्तावदात्मन्यस्त्यंतरुक्तो
स्तीत्यर्थः आत्मनिकर्मविभ्रमोस्तीत्यत्रहेतुमाह यतइतिआत्मनोनिः
क्रियत्वेकृतस्तस्मिन्नुभयथाकोविभ्रमःसंभवेदित्याशंक्याह देहेति इदा
नीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरतितत्रेत्यादिना यथाशुक्तौस्वाभाविकमऽ
रूप्यत्वंरूप्यत्वमारोपितं तदभावोप्यारोप्याभावत्वादारोपपदपाती त
थात्मनोपिस्वाभाविकमविक्रियत्वंपुनरध्यस्ततदभावत्वात् कर्माभावो
प्यध्यस्तएवेतिमन्वानःसमुपसंहरतितत्रेदमिति आत्मनिकर्मादिविभ्र
मेलौकिकेसिद्धेसतिएवंकर्मणीत्यादिवचनंतत्परिहारार्थंभगवानुक्त
वानित्यर्थः संप्रसक्तेर्थेश्लोकान्तरसमन्वयंदर्शयितुं कर्मणीत्यादिव्या
चिख्यासुःभूमिकांकरोतिअत्रचेति व्यवहारभूमौकार्यकारणाधिक
रणंकर्मस्वेनैवरूपेणाव्यवस्थितंसदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपण
द्वारेण सैवारोपितमित्यत्रहेतुमाहयतइतिअविवेकिनोत कर्तृत्वाभि
मानःसततमितिवक्तुमपिशक्यः आत्मनिकर्मरहितेकर्मारोपेदृष्टान्त
माहनदीति एवमात्मनिकर्मारोपमुपपाद्यप्रथमपादंव्याचष्टे अतइ
तिआरोपवशादात्मनिष्ठत्वेनकर्मणिसर्वलोकप्रसिद्धेकर्माभावंयः
पश्येत्सबुद्धिमानितिसंबंधःअकर्मदर्शनस्ययथाभूतत्वेसम्यक्त्वं त

दृष्टांतमाह गत्यभावमिवेति द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणीवेति
अध्यारोपमभिनयति तूष्णीमिति अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिमाह अहं
कारेति पूर्वार्द्धेनोक्तमनूद्योत्तरार्द्धं विभजते यएवमिति आत्मनिकाः
र्य्यकरणसंघातसमारोपद्वारेण तद्व्यापारमात्रे कर्मणि शुक्तिकायामि
व रजतमारोपिते विषये तदभावमकर्मवस्तुतो योरजताभाववदनुभ
वति अकर्मणि च संघातव्यापारोपरमे तद्द्वारा स्वात्मन्यहं तूष्णीमासे सुख
मित्यारोपिते गोचरे कर्माहंकारहेतुकं यस्तत्त्वतो मन्यते सद्रूपं तदभाव
विभागहीनं शुक्तिमात्रवदात्ममात्रं कर्मतदभावविभागशून्यं कूटस्थं
परमार्थतोवगच्छन् बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतां गच्छतीत्येवं स्वाभि
प्रायेण श्लोकं व्याख्याय वृत्तिकारव्याख्यानमुत्थापयति अयमिति
अन्यथा व्याख्यानमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमित्यादिना ईश्वरार्थे
नानुष्ठाने फलाभाववचनं व्याहतमिति मत्वाह किलेति नित्यानामकः
र्मत्वमप्रसिद्धमित्याशंक्य फलराहित्यगुणयोगात्तेषु कर्मत्वव्यवहारः सि
ध्यतीत्याह गौण्येति नित्यानामकरणमभावस्तस्यैवाशब्दकर्मवाच्यमिः
त्याह तेषां चेति तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वगुणयोगात्
गौणप्रवृत्त्या प्रवृत्तिरित्याह तच्चेति पातनिकामेवं कृत्वा श्लोकाक्षः
राणि व्याचष्टे तत्रेत्यादिना अकर्मणि चेत्यादि व्याकरोति तथेति स बुद्धि
मानित्यादि पूर्ववत् परकीयं व्याख्यानमनूद्य दूषयति नैतदिति नित्यकः
र्माकर्मनित्याकरणं कर्मेति ज्ञानात् दुरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनं
वृत्तिकारमतेन बाधितं स्यादित्यर्थः कर्मणा पापमपनुदतीति श्रुतेर्नित्या
नुष्ठानात् दुरितनिवर्हणप्रसिद्धेस्तदनुष्ठानस्य फलांतराभावात्तदक
र्मेति ज्ञात्वानुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभं त्वयोनेति शंकते कथमिति
देवज्ञोस्मस्वरज्ञाना हि शुद्धिः परमा मतेति स्मरणात् कर्मणांत्यतिकाशु
भत्वयाभावेप्यगौणत्वं परिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभ
त्वयेयिनास्मिन् प्रकरणे तद्विवक्षितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेशुभादिति ज्ञाना
दशुभत्वयस्य प्रतिज्ञातत्वान्नच तज्ज्ञानफलाभावविषयमेषितव्यमिः
त्याह नत्विति अशुभस्य फलाभावाज्ज्ञानकार्यत्वाभावात् न फलाभाव
ज्ञानात्त्वयः सिध्यतीत्यर्थः किंचातींद्रियोर्थः शास्त्रान्निश्चीयते न चनि

त्यकर्मणां फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह न
हीति नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्तिफलत्वेन चोदित
मस्तीत्याह नित्यकर्मेति भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशंक्याह
न चेति साधारणमेव यत्ज्ञात्वेत्यादि भगवतो वचनं न तु नित्यानां फ
लाभावं ज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः अशुभमोक्षणासंभवप्रदर्शने
न कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्मणि कर्मदर्शनं निराकरो
तिपतेनेति नामादिवत्फलाय ब्रह्मदृष्टिवदकर्मण्यपि फलार्थं कर्मदृ
ष्टिविधानाच्चाशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशंक्याह न हीति अत्र हि लो
के नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते विवक्षितमतस्त्वाकर्मणि कर्मदर्शनं
विधीयते तत्फलायेति कल्पना परस्य सिद्धांतविरुद्धेत्याह नित्यस्ये
ति परमतेपि नित्यस्य कर्तव्यमात्रमस्मल्लोकेन विवक्षितं किं तु नित्या
नुष्ठाने प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं नित्याकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानमपि
कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशंक्याह न चेति न तावत्प्रवृत्तिरस्यावि
ज्ञानस्य फलं नियोगादेव तदुपपत्तेर्नापि फलांतरमनुपलंभादतोऽफ
लत्वादकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्तव्यत्वेन विवक्षित
मित्यर्थः किं चाकरणे कर्मदृष्टिविधावकरणस्यालंबनत्वेन प्रधान
त्वात्ज्ञेयत्वं वक्तव्यं तच्च तुच्छत्वादनुपपन्नमित्याह नापीति अकरण
स्यासतो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासंभवेपि सामानाधिकरण्येनेदं
रजतमितिवद्दर्शनं भविष्यतीत्याशंक्याह नापि कर्मेति आदिशब्देन स
र्वोत्कर्षादिगृह्यते फलतत्वस्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं न मिथ्याज्ञानस्या
नुपपत्तेरित्यर्थः स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलवदुपलब्धमित्याशंक्य मि
थ्याज्ञानस्याशुभाविरोधित्वान्न तस्मात्तन्निवृत्तिरित्याह मिथ्याज्ञानमे
वेति अशुभादेवाशुभानिवृत्तौ दृष्टांतेनाह न हीति अविवेकपूर्वकमि
दं रजतमिति सदसतोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानं युक्तं कर्माकर्म
णोस्तु विवेकेन भासतोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयो
रिव गौणं न मिथ्याज्ञानमिति शंकते नन्विति कर्माकर्मेति दर्शने फ
लाभावो गुणः अकर्म कर्मेति दर्शने तु फलाभावो गुणस्तन्निमित्तमि
दं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेपि प्रामाणिक

फलाभावापन्नतद्गौणतोचितेति दूषयति नेत्यादिना कर्माकर्मेत्या-
दिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्यकर्मकर्तव्यतया विवक्षितत्वा-
द्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमित्याशंक्याह नापीति ज्ञानादशुभ
मोक्षणस्योक्तस्य हानिरुक्तस्य नित्यानुष्ठानस्य कल्पनेत्यनेन व्यापा
रगौरवेण न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः उक्तमेव प्रपंचयति स्वशब्दे
नेति नरकपातः स्यादतो विधेरेवानुष्ठेयानि तानीति शेषः यथोक्तवाच
कशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसंभवे भगवतो व्याजवचनकल्प-
नमनुचितमित्याह तत्रेति प्रकृते श्लोके हन्तिकृतो व्याख्यानेन परमा-
प्तस्यैव भगवतो विप्रलंभकत्वमापादितमिति तदीयव्याख्यानमुपेक्षि
तव्यमिति फलितमाह तत्रैवमिति नित्यकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं व्याजरूप
मिति भगवद्वचनमनुचितमित्याशंक्य स्वशब्देनापीत्यादिनायुक्तं परिपा
ठ्यापि तदनुष्ठानबोधनसंभवान्नैवमित्याह न चैतदिति वस्तुशब्देन नि
त्यकर्मानुष्ठानमुच्यते यथात्मप्रतिपादनं सुबोधत्वसिद्ध्यर्थं पौनःपुण्ये
न क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं कर्मण्यकर्मेत्यादि शब्दा
न्तरेणोच्यमानं सुबोधं स्यादिति भगवतः शब्दान्तरं युक्तमित्याशंक्य नस्य
नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावान्नैवमित्याह नापीति किंच पूर्वमेव नित्या
नुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वान्न तस्य सुबोधनार्थं शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह
कर्मण्येवेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यतायां
तात्पर्यमित्येतन्निराकृत्य कर्माकर्मादिदर्शनं गौणमिति पक्षे दूषणान्तर
माह सर्वत्र चेति लोके वेदे च यथा प्रशस्तं देवतादितत्त्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठा
नार्हमग्निहोत्रादि तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते न निष्फलं काकदन्तादि कर्म
ण्यकर्मदर्शनं अकर्मणि च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं च
नातस्तद्बोद्धव्यमिति वचनमर्हतीत्यर्थः किंच कर्मादेर्मायामात्रत्वाद्गौण
मपि तद्विषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह न चेति
मिथ्याज्ञानस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्धव्यता सिद्ध्येदित्याशंक्य
वस्त्वभावत्वान्नैवमित्याह तस्यानुपस्थापितं चेति यत्पुनरकरणस्य प्र-
त्यवायहेतुत्वं प्रकरणे गौणमाहत्याकर्मशब्दप्रयोगनिमित्तमिति तद्दूषय
ति नापीति अकरणात्प्रत्यवायो भवतीत्युक्तिस्मृतिविरोधमभिधाय

युक्तिविरोधमभिदधाति असत इति असतः सद्रूपेणाभवनमभवनं च
निःस्वरूपत्वादनुपपन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्य किंचित्ताभ्युपगमे सर्वप्र
माणानामप्रामाण्यप्रसंगादित्याह तच्चेति यत्तु नित्यानां फलराहित्यं
तत्राकर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तन्निरस्यति न चेति न केवलं विशुद्ध
शेषफलाभावान्नित्यानां विध्यनुपपत्तिरपि तु तथात्वर्थस्य क्लेशात्मक
त्वात्तत्र श्रुतफलाभावे नैव विधिरवकाशमासादयेदित्याह दुःखेति
दुःखरूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिः स्यादिति
चेन्नेत्याह दुःखस्य चेति स्वर्गादिफलाभावेपि नित्यानामकरणनिमित्त
निरयनिवारणार्थं दुःखरूपाणामपि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशंक्याह तदक
रणे चेति फलांतराभावेपि मोक्षसाधनत्वात्मुमुक्षुणा नित्यानि क
र्माणि अनुष्ठेयानीत्याशंक्याह स्वाभ्युपगमेति इतिकारव्याख्याना
संभवे फलितमुपसंहरति तस्मादिति कोसौ यथाश्रुतोर्थः श्लोकस्येत्या
शंक्याह तथा चेति १८

स्वामिकृतटीका

तदेवं कर्मादीनां दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मेति परमेश्वरारा
धनलक्षणे कर्मणि विषयेऽकर्म कर्मेदं न भवतीति यः पश्येत् तस्य ज्ञान
हेतुत्वेन बंधकत्वाभावात् अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः पश्येत्प्रत्य
वायापादकत्वेन बंधहेतुत्वात् मनुष्येषु कर्मकुर्वाणेषु स बुद्धिमान् व्यव
सायात्मिका बुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः तं स्तौति स युक्तः योगी तेन कर्मणा ज्ञानयो
गाप्तेः स एव कृत्स्नकर्मकर्ता च सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये तस्मिन्कर्म
णि सर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदेवमारुरुक्षोः कर्मयोगाधिकारा
वस्थायां न कर्मणामनारंभादित्यादिनोक्त एव कर्मयोगः स्फुटीकृतः त
त्प्रपंचरूपत्वाच्चास्य पौनरुक्त्यदोषः अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्त्वा
त्मरतिरेव स्यादित्यादिना यः कर्मानुपयोग उक्तस्तस्याप्यर्थात्प्रपंचः कृतो
वेदितव्यः यदा आरुरुक्षोरपि कर्म बंधकं न भवति तदा आरूढस्य कुतो
बंधकं स्यादित्यत्रापि श्लोको योज्यते कर्मणि देहेंद्रियादिव्यापारे वर्तमाने
प्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्म स्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्ये
त् तथाकर्मणि च ज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्याकर्मत्यागे कर्म यः पश्येत् तस्य प्र

तिबंधकत्वेनमिथ्याचारत्वात्तदुक्तंकर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेम
नसास्मरन्नितियएवंभूतःसतुसर्वेषुमनुष्येषुबुद्धिमान्पंडितःतत्रहेतु
यतःकृत्स्नानिसर्वाणियदृच्छयाप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणिकुर्वन्न
पिसयुक्तएवअकर्त्रात्मज्ञानेनसमाधिस्थएवेत्यर्थः अनेनैवज्ञानिनः
स्वभावादापन्नेकलंजभक्षणादिकेनदोषःअज्ञस्यरागतःकृतेदोषइति
विकर्मणोपितत्त्वंनिरूपितंद्रष्टव्यं कर्मण्यकर्मयःपश्येत्इतिश्लोकस्यर्थो
भ्यांयदुक्तंअर्थद्वयंतदेवस्पष्टयति १८

पिशाचभाष्यं

इदानींकर्माकर्मविकर्मणांबोधव्यंस्वरूपंदर्शयितुमाह कर्मणीति क
र्मणिशरीरेंद्रियव्यापारलक्षणेकर्मण्यकर्मनित्यसिद्धत्वात्आत्मस्वरू
पंद्रष्टव्यमितिशेषः यथामरीच्युदकेउदकस्यस्वरूपभूतामरीचयस्तद
भावेउदकस्यनैरात्म्यप्रसंगादेवंकर्मणिअकर्त्रात्मस्वरूपमस्ति तथाअ
कर्मकेवस्तुनिनिश्चलेकर्मस्वरूपंद्रष्टव्यं यथानाविस्थितस्यनिश्चलेत
टेनगेभ्रमेनकर्मदर्शनमतएवयःकर्मणिअकर्मरूपंअकर्मणिकर्मरू
पंपश्यतिसमनुष्येषुधिकारिषुपुरुषेषुबुद्धिमान्सचयुक्तोयोगीसच
कृत्स्नकर्मकृत्स्न[illegible]र्वकर्मकृदित्यर्थःतस्मात्त्वमपिकर्माकर्मणोर्यथा
वत्स्वरूपपरिज्ञानेनकर्माणिकुर्वित्यर्थः १८

रामानुजभाष्यं

कर्माकर्मणोर्बोद्धव्यमाह कर्मणीति कर्मशब्देनात्रकर्मेतरंप्रस्तुत
मात्मज्ञानमुच्यते कर्मणिक्रियमाणएवात्मज्ञानंयःपश्येत् अकर्म
णिचात्मज्ञानेवर्तमानएवयःकर्मपश्येत् किमुक्तंभवतिक्रियमाणमे
वकर्मात्मयाथात्म्यानुसंधानेनज्ञानाकारंयःपश्येत्तच्चज्ञानंकर्मण्यन्त
र्गततयाकर्माकारंयःपश्येदित्युक्तंभवतिक्रियमाणेहिकर्मण्यकर्तृभू
तात्मयाथात्म्यानुसंधानेनतदुभयंसंपन्नंभवतिएवमात्मनोयाथा
त्म्यानुसंधानगर्भंकर्मयःपश्येत्सबुद्धिमान्कृत्स्नशास्त्रार्थवित् मनुष्ये
षुयुक्तमोक्षार्हःसएवकृत्स्नकर्मकृत्कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् १८

गी॰
टी॰
व॰

९५

अभिनवगुप्तकृतटीका

उभेवोद्घाथयितुमाह कर्मणीति आत्मीयेषु कर्मसु यः अकर्तृत्वादकर्मत्व
पश्यति प्रशांततया अकर्मसु च परकृतेष्वात्मकृतत्वं जानाति परिपूर्णो-
दितस्वरूपत्वेन स एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् कार्त्स्न्येन साकल्येनासौ कर्मक
रोति अतोऽस्य केन कर्मणा फलं दीयतामित्युदितदशायां प्रशांतत्वेन कृत्स्ना
नि कर्माणि कृतानि छिनत्ति अतः सर्वमेव करोति न किंचिद्वा करोतीत्युपनि
षत् कर्माणि देहेंद्रियक्रियायामकर्मस्वात्मनि निष्क्रियत्वं श्रोत्रादीनि शब्दा-
दिषु वर्तंते वागादीनि वचनादानादौ मम किमायातमित्येवं लक्षणः पश्येत्
अकर्माणि च परैः प्रमातृभिः कृते कर्मणि पूजादौ कर्मक्रियां जानाति एते कर्त्तार
सर्वेऽहमेवेति दृष्ट्या पूजकेरविभेदेन सदा पूजेति पूजनमिति सिद्धभाषाप्रमाणा
त् स एवं मनुष्येषु सामान्यजनेषु मध्ये बुद्धिमान् देहेंद्रियादिष्वपि कर्तृत्वदर्श
नादात्मनि निष्क्रियत्वदर्शनाच्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् कर्त्रंतरेषु स्वरूपदृष्ट्य
वसायात् पूजनाख्यास्ति मे तद्विर्नास्ति विदोऽस्य पूजनात् पूजकेरविभेदेन सदा पू
जेति पूजनमिति सोमानंदपादाः ननु परकृते कर्मणि कथं स्वकीय कर्मदर्शने
न ह्यन्यकृतभोजनेन स्वकृतभोजनाक्षपगमः तस्मादकर्माणि च कर्म यः प
श्येदिति कथमिति चेत् ज्ञानिन एवंविधानुसंधानादिति भ्रमः यतो निष्प्र-
निष्कंपविज्ञानशालिनः प्रमेयांतरप्रमात्रंतरजातं बहुविधमनुसंधानमस्ति
यथा य एवाहं घटादीन्वेद्मि स एव पटादीन् एवं चैत्रमैत्रादिप्रमात्रंतरविषय
मनुसंधानं ज्ञेयं अत एव सिद्धपादोऽपि पूजकेरविभेदश्च उपदिष्टे तस्मात्कृ-
त्स्नं अकर्माणि चेति १८

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेव विविच्याह कर्मणीति वेदविहिते कर्मणि यः अकर्म नैष्कर्म्यं पश्येत् त
था अकर्मणि नैष्कर्म्ये निमित्तभूते कर्मैव पश्येत् एवमित्थं कार्यकारणरू
पत्वं पश्येत् स एव व्यवसायात्मिकबुद्धिमान् स एव कृत्स्नकर्मकृत् मुक्तो सर्व
कर्मफलानामंतर्भूतत्वात् अत्र फलितार्थस्तु अज्ञानभूमिकं कर्म विप्रयुक्त
मपि कारणं विकर्माकर्मणो ज्ञेयं मिथ्यासत्यत्वरूपयोः नौकारोहणकर्म-
१८ णा सरिदतिक्रांतेषु रस्तीरगेहवृक्षे धावनमीव तेन तटगतो भूयो भवत्यन्यथा
तत्राकर्माणि कर्मकारणमिति ... प्रायो मनः प्रत्ययस्तस्माच्छ्रीयडनायकेन

गादितं कर्मण्यकर्मेति च २ यद्वा नीयमाने घटे गेहाज्जलाहरणाहेतवे तदाह
तं नभस्तेन सह यातीति भासत इति यद्वा वृक्षस्तंभितनौकास्थो वृक्षं स्था
वरमीक्षते मुक्तनौकास्थितो मर्त्यो धावंतमत्र पश्यति परपारस्थकक्षांत्रिव·
हवेनाः प्रपश्यति स्थावरं विश्वमस्मात्तमुक्तं धावत्प्रपश्यति १८

वनमालीटीका

कीदृशं तर्हि कर्मादितत्त्वं तत्राह कर्मणीति यो विहिते कर्मणि क्रियमाणे त
थामिप्रेरितं देहेंद्रियादौ कर्म भवति अहं निर्विकारः स्वतो वर्ती यथा देहादिः
कर्मीश्वरप्रेरितं कर्मणि प्रवृत्तं तथाहमपि न मदीयमिदं कर्म किंत्वीश्वरीयं त
स्यैव पूजारूपं चेत्यकर्मस्वस्य कर्माभावं पश्येत् अकर्मणि कर्म विहायत्व
क्ष्णीभावमहं यं कर्म मयात्यक्तमकर्महितिष्ठामीत्यभिमानरूपं कर्म यः पश्ये
त् यथा सकामं कर्म संसृतिदं तथा देहतत्कर्मादावहं वं ममेत्यभिमानोपि सं
सृतिदश्शनि कर्मपदेनोच्यते कर्तृत्वाभिमाने सत्यसति च विकर्म निषिद्धकर्म
त्याज्यं तथैव पश्यतीसोपि च शब्देन ससवितं मनुष्येषु शास्त्राधिकारिषु समो
त्नोपयुक्तबुद्धिमान् स एव युक्तः शास्त्रविचारवान् स एव मत्प्रसादहेतुमः
दाप्रोरोतत्प्रयोजककृत्स्नकर्मकृत् स्वस्य कर्तृत्वाभिमानराहित्येन निःकामं भ
गवदाराधनरूपं कर्म तेनांतःकरणशुद्धिद्वाराऽविच्छिन्नस्नेह संततिरूपेवं
के मर्वोत्तमत्वेनानंतगुणालयस्य हरेरपरोक्षं तन्महाप्रसादं ततः स्वस्वरूपाने
दाविर्भावरूपां मुक्तिमितिभावः १८

ऊस्मर्मवैजयंतीटीका

नन्वकर्माकर्मणोः स्वरूपं केन प्रकारेण बोद्धमस्तीत्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह
कर्मण्यकर्मेति यो विद्वान् कर्मणि क्रियमाण एव कर्मणि अकर्म अकर्मेतरमा
त्मज्ञानं पश्येत् यो कर्मणि कर्मान्यस्मिन्नात्मज्ञाने वर्तमाने कर्मानुष्ठीयमा
नं पश्येत् अयमर्थः यो तत्कारणशुद्धये ऽनुष्ठीयमाने कर्मात्मज्ञानानुसंधिक
गर्भकत्वेन ज्ञानाकारं पश्येत् तंज्ञानमपि कर्मानुगतत्वेन ज्ञानाकारं पश्येत्
कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति यस्य कर्तृरूपात्मस्वरूपानुसंधानस्यांतर्भूतयोरे
व कर्मज्ञानयोरेकात्मविषयत्वेनैकमेव फलं भवतीत्यतो द्वयोरेकरूपत्व
मेव वक्ष्यते च सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिता इति स मनुष्येषु म·

नुष्येषु मोक्षोपायपटुशीलेषु बुद्धिमान् व्यवसायात्मिकाधीमान् स एव यु-
क्तः ज्ञानसमन्वितः स एव च कृत्स्नकर्मकृत् निखिलकर्मकर्त्ता भवति स एव
विचारवान् स एव ज्ञानवान् स एव कर्मवान् स एव मोक्षभागी भवतीत्यर्थः

कीदृशं तर्हि कर्मादीनां मधुसूदनीटीका तत्त्वमिति तदाह ॥

कर्मणि देहेंद्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च अहंकरोमीति धर्माध्यासे-
नात्मन्यारोपिते नौस्थेनाचलेषु तटस्थवृक्षादिषु समारोपिते चलन इव
अकर्त्रात्मस्वरूपालोचनेन वस्तुतः कर्माभावं तटस्थवृक्षादिष्विव यः पश्ये-
त्पश्यति तथा देहेंद्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु
निर्व्यापारस्तत्साक्षी सदामामेस इत्यभिमानेन समारोपिते कर्मणि व्यापारो-
परमेषु दूरस्थः चक्षुः सन्निकृष्टेषु रूपेषु गच्छत्स्वपि गमन इव सर्वदा सव्या-
पारदेहेंद्रियादिस्वरूपपर्यालोचनेन वस्तुगत्या कर्मनिवृत्त्या व्यप्रयत्नरूपं
व्यापारं यः पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिवौदासीन्यावस्थायामप्युदासी-
नोहमासमित्यभिमान एव कर्म एतादृशः परमार्थदर्शी स बुद्धिमानित्यादिना
बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्व सर्वकर्मकृत्त्वैस्त्रिभिर्धर्मैस्तूयते अत्र प्रथमपादेन
कर्मविकर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादे-
न चाकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति द्रष्टव्यं अयं तु मन्यसे कर्मणो बंधहेतुत्वात् तू-
ष्णीमेव मया स्थेयं न स्थातव्यमिति नन्वेवं सति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य
प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणो बंधहेतुत्वाभावात् तथा च व्याख्यातं न मां कर्मा-
णि लिंपंतीत्यादिना सति च कर्तृत्वाभिमाने तूष्णीमहमासमित्यौदासीन्या-
भिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बंधहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात्क-
र्मविकर्माकर्मणां तत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणी परित्यज्य कर्तृत्वाभि-
मानफलाभिसंधिहानेन विहितं कर्मैव कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः अपरा व्याख्या कर्म-
णि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठा-
नमकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् तथा अकर्मणि
च स्वप्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थसत् दृग्दृश्य-
योः संबंधानुपपत्तेः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु
चात्मानं ततो न विजुगुप्सत इति श्रुतेः एवं परस्पराध्यासेपि शुद्धं वस्तु यः
पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान् नान्यः अस्य परमार्थदर्शित्वात् न

स्य चापरमार्थदर्शित्वात्सत्वशुद्धिसाधनयोगयुक्तः अन्तःकरणशुद्ध्येका
ग्रचित्त अन्तःसर्व्वान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तवधर्मे
ऐव स्तूयते यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावतैव कृत्स्नक
र्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः अतो यदुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति
यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति सबुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च ता
त्सर्वं परमार्थदर्शने संगच्छते अन्यज्ज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः
अतत्त्वं वान्यत्र बोद्धव्यमस्तीति न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमिति युक्तैव परमा
र्थदर्शिनां व्याख्या यत्तु व्याख्यानं कर्माणि नित्यपरमेश्वरार्थं अनुष्ठीयमाने
बन्धहेतुत्वाभावादकर्मेदमिति यः पश्येत् तथाकर्मणि च नित्यकर्माकर
णे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति यः पश्येत् स बुद्धिमानित्यादि तदसंगत
मेव नित्यकर्मण्यकर्मेदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्या
ज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभहेतुत्वाच्च नचैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं ना
प्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिर्भ्रान्तत्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि
स्वरूपेणान्तःकरणशुद्धिद्वारोपयुज्यते न तत्राकर्मबुद्धिः क्वाप्युपयुज्यते
शास्त्रेण नामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् नापीदमेव वाक्यं तद्विधाय
कमुपक्रमादिविरोधस्योक्तेः एवं नित्यकर्माकरणमपि स्वरूपेणानित्यक
र्मविरुद्धकर्मलक्षकतयोपयुज्यते न तु तत्र कर्मदृष्टिः क्वाप्युपयुज्यते
नापि नित्यकर्माकरणात्प्रत्यवायः अभावाद्भावस्योत्पत्त्ययो
गात् अन्यथा तदविशेषेण सर्वदोषोत्पत्तिप्रसंगात् भावार्थाः कर्मशब्दा
स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयत इत्यत इति न्यायेन भावार्थस्यैवापूर्व
जनकत्वात् अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णातीत्यादावपि संकल्पविशेषस्यै
वापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादि प्रजापतिव्रत
वत् अतो नित्यकर्मानुष्ठानार्हकाले तद्विरुद्धतयावायदुपवेशनादिकर्म तदेव
नित्यकर्माकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकानां सिद्धान्तः अतएव
वाकुर्वन् विहितं कर्मेत्यत्र लक्षणार्थे शतृव्याख्यानतः लक्षणहेत्वोः क्रिया
या इत्यविशेषस्मरणेप्यहेतुत्वानुपपत्तेः तस्मान्मिथ्यादर्शनापनोदस्य
स्तु ते मिथ्यादर्शनव्याख्याने शोभते तराम् नापि नित्यानुष्ठानपरमेतद्वाक्यं
नित्यानि कुर्यादित्यर्थे कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तद्बोधकं वाक्यं प्रयु

ज्ञानस्य भगवतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि भाष्य एव विस्तरेण व्याख्यातं इ
त्युपरम्यते तदेतत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मभिर्लिप्यते
प्रपंच्यते अकर्मकर्मसमाधिनेत्यंतेन ॥ १८

सदानंदीटीका

कीदृशं तर्हि कर्मादितत्त्वमित्यत्र कथ्यते देहेंद्रियादिव्यापारे निषिद्धे वि-
हिते तथा १ कर्मण्यहं करोमीति धर्माध्यासेन कल्पिते स्वात्मन्यसंगचि
द्रूपे निरीहे निष्क्रिये मले २ पश्यत्यकर्म यो वस्तुदृष्ट्या सम्यग्विवेकतः
यथा नौस्थैर्नतीरस्थवृक्षेष्वविचलेष्वपि ३ कल्पितं चलनं तद्वदक्रिये कर्म
कल्पितं अकर्त्रात्मविचारेण कर्माभावं च वस्तुतः ४ तीरस्थवृक्षेष्विव
यः पश्यत्यात्मस्वरूपवित् तथा मायाविकारेषु सदा देहेंद्रियादिषु ५
सव्यापारेष्वतच्छून्यस्तूष्णीमासे सुखं त्विति आरोपिताभिमानेन व्यापा
रोपरमाभिधे ६ गच्छत्स्वगमनं यद्वत्कल्पितं न्वद्रुमगैः सदा देहेंद्रिया-
दीनां सव्यापारविचारणात् ७ यश्च कर्म निहत्याखिलव्यापारं परिपश्यति
उदासीनदशायामप्यहमासे सतादृशः ८ एवंरूपोभिमानोस्ति कर्मैव
चेति पश्यति एवंभूतः स आत्मज्ञो बुद्धिमत्त्वादिभिर्गुणैः ९ स्तूयते वासु
देवेन सम्यग्दर्शितया मुनिः अत्राद्यपादे संप्रोक्तं तत्त्वं कर्मविकर्मणोः १०
विहिते प्रतिषिद्धे च कर्मशब्दप्रयोगतः अकर्मणो द्वितीयेन तत्त्वमत्र प्रद-
र्शितं ११ मन्याकर्तृत्वबुद्धौ हि तूष्णीमासेहमित्यपि बंधहेतुरविद्येयं वा-
स्तुतत्त्वाविचारणात् तस्मात्त्वमीदृशं तत्त्वं कर्माकर्मविकर्मणां ज्ञात्वा क
र्मैव विहितं कुरु त्यक्त्वोभयं त्रिषु १२ यद्वा कर्मणि दृश्येस्मिन् जडे हि ज्ञान
कर्मणि सत्तास्फूर्त्यात्मना तत्त्वमनुस्यूतं सदद्वयं १४ भ्रमाधिष्ठानचैतन्यमकर्माविषयमांतरं परमार्थदर्शी वं यः पश्यत्यद्वाविविक्तदृक् १५ तथा
कर्मण्यदृग्वस्तु स्वप्रकाशे प्रकल्पितं कर्मदृश्यं मृषारूपं मायाकार्यं तु रंज
डं १६ दृग्दृश्ययोर्न संबंधो विनाध्यासं भ्रमात्मकं अन्योन्याध्यासमावध्यय:
शुद्धं वस्तु पश्यति १७ स बुद्धिमान्मनुष्येषु तत्त्वदर्शितयोत्तमः स युक्तो-
योगफलभाग्योगी स्यात्सर्वकर्मकृत् १८ तस्मात्त्वमपि याथात्म्यं ज्ञात्वा वस्तु
त्यो भवात्मनः इदमेव हि बोद्धव्यं तत्त्वं कर्मादिगोचरं १९ एवं ज्ञानाद्विमुक्तः

स्यात्तंसाराज्ञान्यवोधतः अत्रपद्येऊथीभिर्यत्कल्पितंस्वकपोलतः २
त्वेडितभाष्यकारैस्तद्व्याख्यानंनवात्मसंगतं २। १८

नीलकंठीटीका

यत्कर्मादेस्तत्वंवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातंतदाह कर्मणीतिकर्मणिकर्माक
र्मविकर्मात्मकेदेहेंद्रियादिव्यापारेअविद्ययाप्रत्यगात्मन्यारोपितेसति
तत्रअकर्मकर्माभावंनौस्थेनतीरस्थतरौचलनेआरोपितेसतितत्वदृष्ट्यातत्रच
लनाभावमिवयःपश्येत् तथाचलःगुणोहतमितिन्यायेनत्रिगुणात्म
केषुदेहेंद्रियादिषुनित्यकर्मवत्स्वयक्षदूनारकादौगत्यभावमिवतूष्णीं
भूतोहमस्मिनकिंचित्करोमीत्यध्यस्तेअकर्मणिकर्माभावेकर्मतन्निग्रहा
ख्यप्रयत्नरूपंयःपश्यतिसमनुष्येषुबुद्धिमान्तत्वदर्शी आत्मनिभ्रांतिज
नितव्यापारस्यअनात्मनिचतादृशनिर्व्यापारत्वस्यवाधात् सएवयुक्तोयो
गीकृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्यतत्वज्ञानस्यप्राप्तत्वादितिस्तुतिमात्रं
आत्मनोऽकर्तृत्वसंज्ञातस्यैवकर्तृत्वमितिभावयताकर्माणिकर्तव्यानी
त्यर्थः यद्यप्येतद्दृष्ट्वाप्रपंचितंअव्यक्तोयमित्यादौ तथापितत्वस्यदुर्ज्ञे
यत्वात्पुनःपुनरुच्यतइतिध्येयः यत्तुकर्मणिनित्येपरमेश्वरार्थेअनुष्ठीय
मानेवंधहेतुत्वाभावादकर्मेदमितियःपश्येत्तथाऽकर्मणिनित्यकर्माक
रणेप्रत्यवायहेतुत्वेनकर्मेदमितियःपश्येत्सबुद्धिमानितितदसंगतमे
व नित्यकर्मणिअकर्मेदमितिज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्या
ज्ञानत्वेनतस्यैवाशुभत्वाच्च नैवेतादृशंमिथ्याज्ञानंबोद्धव्यंतत्वेनाप्येता
दृशाज्ञानेबुद्धिमत्वादिस्तुत्युपपत्तिरितिदिक् यत्तुकर्मणिज्ञानकर्मणि
दृशोजडेसद्रूपेणस्फुरणरूपेणवानुस्यूतंसर्वभ्रमाधिष्ठानंअकर्मअवेद्यंस्व
प्रकाशंचैतन्यंपरमार्थदृष्ट्यायःपश्येत् तथाअकर्मणिस्वप्रकाशेदृग्वस्तु
निकल्पितंकर्मदृश्यंमायामयंनपरमार्थसदितियःपश्यतिसबुद्धिमानि
तिपरमार्थदर्शित्वाद्यास्तवैरेवगुणैःस्तूयतइत्यपिव्याख्यानंतदप्यसंगत
मेवकर्मऊरुकर्मप्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्यकर्मप्रस्तावेतत्वज्ञानावसरात् नाऽ
पिकर्तृशीघ्रितनमंकर्मेतिपारिभाषिक्याकर्मसंज्ञयादृश्यस्यकर्मशब्दार्थ
त्वग्रहीतुंशक्यं तस्मात्त्रुटिभाष्यसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति
संक्षेपः वस्तुतस्तुकर्मणोह्यपीतिश्लोकेकर्मविकर्माकर्मणांगतिशास्त्रिंते

पर्यवसानं गहनत्वाद्बोधव्यमित्युपक्षिप्तं तद्व्याख्यानेकर्मण्यकर्मयःप
श्येत्समनुष्येषुबुद्धिमानिति तथाहि कर्मणाकर्माकर्मविकर्मत्रैविध्य
कर्मतद्वैपरीत्यंशास्त्रतोदृश्यते यथाकर्तुःकर्मण्यश्रद्धाहीनस्यकृतो
प्यकृतएवभवतीत्यकर्मणिपर्यवस्यति दांभिकस्यतुविकर्मणिपर्य
वस्यतियथोक्तं अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् असदित्युच्यते
पार्थनचतत्प्रेत्यनोइहेतिचत्वारिकर्माण्यभयकराणिभयंप्रयच्छंत्यय
थाकृतानि मानाग्निहोत्रमुतमानमौनंमानेनाधीतमुतमानयज्ञइति
च एवमौदासीन्यमकर्मापिशक्तस्यार्तपरित्राणाभावाद्विकर्मणिपर्यव
स्यति दीक्षितस्यभगवत्ध्यानाद्यासक्तस्यवासकालेपंचयज्ञादिकर
णादीक्षितोनददातीत्यादिवचनात्सर्वधर्मान्परित्यज्येतिआदिवचनाच्चक
र्मण्येवपर्यवस्यति नित्यकर्मकालेप्रत्यवायहेतोरंयस्याविहितस्याकर
णात् एवंविकर्मापिहिंसाअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिवचनाद्यज्ञेवक
र्मैवभवति सैवहृद्यानहेपशौनकर्मविध्यर्थानिष्पत्तेःनापिविकर्मका
मकारेणाकृतत्वात् किंतुपरिशेषात्कृताप्यकृतेवेत्यकर्मणिपर्यवस्य
ति एवंस्तेनप्रमोचनंतत्सहृद्यानांकर्मापिराज्ञोविकर्मस्तेनःप्रमुक्तो
राजनिपापंमार्ष्टीतिवचनात् नदेवयतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म ए
वंहिंसाफलकेसत्यादौदानफलकेअनृतादौचविकर्मत्वकर्मत्वेबोध्ये
तस्मात्कर्माकर्मविकर्माख्येकर्मण्यकर्मतद्वैपरीत्यंयःपश्येत्सकार्या
कार्यविभागज्ञोबोद्धानामेषांप्रबोधात्बुद्धिमानित्युच्यते तथाकिंक
र्मेतिश्लोकेयत्रकवीनामपिमोहोस्तियदोप्यज्ञानमशुभमोक्षहेतुःते
कर्माकर्मणीप्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तंतद्व्याख्यानमकर्मणिचकर्मयःपश्ये
त्सयुक्तइति चकारोदर्शनद्वयसमुच्चयार्थःतेनयोबुद्धिमान्युक्तश्चसए
वकृत्स्नकर्मकृत्नत्वेकैकइत्यपिज्ञेयं तथाहि अकर्मणिस्पंदशून्येकू
टस्थेवस्तुनिकर्मसस्पंदंवासंवियदादिआभ्यंतरंप्राणमात्रादिकंचाधारा
धेयभावेनवाउपादानोपादेयभावेनवाअधिष्ठानाध्यस्तभावेनवापश्यं
तःशास्त्रविदःकर्माणिकुर्वंति तत्राद्यःसांख्यःअसंगेमय्यसंघातधर्मा
एवसन्कर्त्रादिरविवेकात्स्फटिकेलौहित्यमिवभातीतिमन्यते द्वितीय
स्तुकनककुंडलवत्ब्रह्मोऽहंसर्वंब्रह्मैवेतिकर्मतत्साधनादिकंब्रह्म

ये

चब्रह्मैवेतिभावयन्करोति एतौयुक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तःकरोति
तस्यसर्वंश्रमदेवभवतिनत्वशुभमोक्षाय योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा
स्मिन्लोकेयजतिददातितपस्तप्यतेपिबहूनिवर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
तद्भवतीतिश्रुतेः यस्त्वयुक्तोपिनिर्बुद्धित्वादकार्यमपिकरोतिसप्रत्यवे·
ति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् अनयोश्चाविद्याविद्याश
ब्दितयोःकर्मापरोक्षज्ञानयोःसमुच्चयःश्रूयतेविद्यांचाविद्यांचेतिमन्त्रे य
द्वाद्विविधंकर्मण्यकर्मदर्शनंपरोक्षमपरोक्षंच तत्राद्यवान्ज्ञानकर्मस
मुच्चयानुष्ठाताबुद्धिमानुच्यते अपरोक्षमपिद्विविधं उपास्यसाक्षात्कार
रूपंतत्वसाक्षात्काररूपंच तत्राद्यमपिव्याकृताव्याकृतरूपोपास्यभेदेनद्वि
विधं तत्रापिव्याकृतंसूत्रंकार्यं तद्दर्शीविगतदेहाहंकारत्वात्योगशास्त्रेवि
देहउच्यते अव्याकृतंकारणंतद्दर्शीप्रकृतिलयउच्यते अनयोरुपासनयोः
संभवासंभवसंज्ञयोःसमुच्चयोविधीयते अन्यदेवाहुःसंभवादित्यादिना
सोयंयुक्तइत्युच्यते अस्याप्यग्रेकर्तव्यमवशिष्टमस्तीतिनायमपिकृत्स्न
कर्मकृत् किंतुयस्यकर्मबाधेनाकर्मदर्शनंमुख्यमस्तिसएवकृतकृत्य
त्वान्मनुष्येषुकृत्स्नकर्मकृदिति एतेषांयोमनुष्येषुदेहाभिमानिष्वेवबु·
द्धिमानित्युक्तोतद्दर्शित्वादकविरेवमध्यमोक्तौतद्दर्शिनावपितत्वविषये
मूढत्वात्कवयोप्यत्रमोहिताइत्युक्तौएतयोर्व्यवधानेनाशुभान्मुक्तिः
उत्तमस्तुजीवन्नेवाशुभान्मुक्तइतिश्लोकार्थःप्रतिभाति व्याख्यातृष्वपि
मेनास्तिभाष्यकारेणतल्पता गुहावद्योतितोप्यास्ति किंदीपस्याकल्प·
ल्पता यद्वाकर्माकर्मणीवक्तव्यत्वेनबोद्धव्यत्वेनचोपलिप्यात्रतयोर्ल
क्षणप्रदर्शनमुचितं अतोयदकर्मणाविशेषितंतदेवकर्मत्वान्यदिति
कर्मलक्षणं यत्तुकर्मणाविशेषितंतदेवाकर्मेत्यकर्मलक्षणमितिव्या
ख्येयंअक्षरार्थस्तुकर्मयज्ञादिकंससाधनं तत्राकर्मसंदृष्टुमुद्दिश्य
ब्रह्मयःपश्येत् कर्मतदंगेषुब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् अहंक्रतुरहंयज्ञःस्व
धाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतमित्युक्तप्रकारेण
अन्यथायत्कृतंतद्वृथाचेष्टारूपमेवातोगहनाकर्मणोगतिः किंतदक
र्मयत्कर्मणिपश्यस्यतइत्याकांक्षायांयत्रैतत्कर्मपुण्यपापात्मकंदृश्यते
पुण्यपापैःपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतितत्फलेचसुखदुःखादिकं·

अहंसुखीअहंदुःखीतिसप्रत्ययकर्त्तेतनोःकर्म तेनैवेदंकर्मअस्पंदेस्पंदा
त्मकमसर्पेसर्पइवाध्यस्तमितियःपश्येदिति अयंभावःयथारज्वामध्य
स्तंसर्पंपश्यन्नायंसर्पोरज्जुरियमितिवाक्यात्तस्यरज्जुत्वेविदितेपप्राबल्या
दप्रतिपद्यमानोनरःसर्पमिमंरज्जुदृष्ट्योपास्वेतितिनियोज्यते सचोपासना
दार्ढ्यात्सर्पविस्मृत्यारज्जुतत्त्वमेवविंदति यस्तुवाक्यादेवरज्जुतत्त्वंविंदति
नतस्यप्रत्ययाहतिलक्षणायाउपास्त्याप्रयोजनमस्ति एवमकर्मण्यध्य
स्तंकर्त्रादितत्त्वमसीतिवाक्याद्बाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्व
स्यअन्यस्यतुकर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्याउपासीनस्यभावनादार्ढ्यात्कर्त्रादि
रूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति यद्वाकर्मणीवअकर्मण्यपिवि
कर्मसहितेअकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंक्याह कर्मणीति विहिताकरणे
प्रतिषिद्धाचरणेचकर्मदृष्टिरेवभवेत् अकर्मतोविभ्यत्कर्मब्रह्मदृष्ट्या
कुर्यात्तत्त्वकर्मापिनादृशादृष्ट्याकुर्यादित्यर्थः १८

आनंदी टीका

वोढव्यप्रकारमेवाह क्रिययाप्राप्नुमिष्टंकर्मकर्मणिस्वजातिविहि
तेनियतेनैवश्यकरणीयेअकर्मनित्यनैमित्तिकयोरभेदेनफलाग्रहणा
म दबंधकत्वंयःपश्येद्विचारयेत् एवंकर्मणिविपरीतेनिषिद्धकर्मणिक कर्मणि
र्मबंधकत्वंयःपश्येत् तथैवाकर्मणिविहितनिषिद्धाभ्यामितरस्मिन्का
म्येकर्मणिकर्मस्वभावंबंधकत्वंयःपश्येत् एवमकर्मणिकर्मणामक
रणेसंन्यासेकर्मप्रत्यवायफलदत्वंयःपश्येत्समनुष्याणांमध्येबुद्धिमा
न् ज्ञानवानुक्तःसचकृत्स्नस्यसंपूर्णपुरुषार्थसाधकस्यकर्मणःसंपा
दकउक्तः तथाचविस्तीर्यलिखितमपोह्यते अविद्ययामृत्युंतीर्त्वेत्या
दिश्रुतिषु विहिताकरणात्तुभिरित्यादिस्मृतिषु तथायानिकर्माणि
काम्यानिप्रतिषिद्धानियानिपितानिर्बंधनत्वपजुर्वंतंनित्यनैमित्तिका
न्यपीतिवैशेषिकप्रमाणोपपत्तेः १८

रामकंठीटीका

साचयथाऽवधार्यतेतथाप्रतिपादयितुमाह ॥
यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानेशास्त्रचोदितस्वव्यापारेयस्तत्त्ववित् अ

कर्मकर्माभवं संसारबंधलक्षणकर्मकार्याकारणत्वेनैव पश्यन्नव:
त्पश्यति तथा कर्माणि यथाविहितकर्मप्रतिषेधेष्वौक्तोपपत्त्यारा
गादिदोषानुषंगस्य दुरुच्छेदत्वात् बंधलक्षणकर्मकार्यकारणात्कर्म
त्वं पश्यति ज्ञानदृष्ट्यानिश्चिनोति स मनुष्येषु मध्ये प्रशंसया तु युक्त
क्तः स एव समृद्धो रुषार्थ्यसंपादकत्वात्कृत्स्नस्याविकल्पस्य कर्मणः
कर्तानुष्ठातोच्यते भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलांगमप्यनुष्ठित
मपवर्गलक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति अतस्तदनुष्ठाता कृत
स्नकर्मकृदित्यर्थः एवमनेन श्लोकेन कर्मण्यकर्म यद्बोद्धव्यमस्ति तद्व्या
ख्यातं (अथ कर्मण्यकर्म भवतीत्येतद्दृष्टकर्मापि हृदयप्रतिपत्तये स्मा
रयन्निवृत्तोति) लासिकी [illegible] टीका

अथ कर्मण्येवाकर्म भवतीति यदनद्दर्शकमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारय
न्निवृत्तोति यथेति) कर्मण्यकर्मपलक्षणार्थं कर्माकर्मविकर्मणा
नेकुर्वीत्वेयं तदेवोक्तोपपत्तिमाह कर्मणीति विहिततया स्वभा
वतो वा कर्मणि देहेंद्रियक्रियमनुष्ठीयमानार्यमपि यथोक्तस्वस्वभा
वनिष्ठतयाऽकर्म स्वात्मनि निष्क्रियत्वं श्रोत्रादीनि शब्दादिषु वर्तंते वा
गादीनि वचनादौ मम किमायातमित्येवं नैव किंचित्करोमीति वक्ष्य
माणया युक्त्या यः पश्येत् ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति तथाऽकर्मणि कर्मे
न्द्रियाणां संयमे तु कृदृष्ट्या ज्ञानरहिते कर्मत्यागे यः कर्म पश्येत् ज्ञा
नंमंतरेण मानसानां कर्मणामऽपरिहार्यतया तथा रागादिदोषस्य
दुरुच्छेदतया च बंधलक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं यो निश्चिनोति
स एव मनुष्येषु मध्ये तत्त्वतो बुद्धिमान् प्रत्यगात्मबोधयुक्तः स एव युक्तः
प्रत्यगात्मनि समाहितः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नानि कर्माणि
कर्तुं जानाति इति स एव कृत्स्नानि कर्माणि कृंततीति च सर्वकर्म
कुर्वाणोप्यात्मनिष्ठतया मधुपानमत्त इव न किंचित्करोत्यहंकाराभा
वात् इत्यारुरुक्षुदशायां आत्मबोधयुक्त एव तत्समाहितश्चेनं रहस्यो
पदेशं तत्त्वतो जानाति नान्यो देहाभिमानतिरोहितः अथ योगारूढा

वस्थायां अकर्मणि च परैः अनात्मभिः कृते कर्मणि अज्ञादौ कर्मक्रि
यां जानाति पते कर्तारः सर्वेहमेवेति दृष्ट्या अज्ञजैकेरविभेदेन सदा अज्ञे॰
नि अज्ञजनं इति सिद्धभाषाप्रामाण्यात् स एव मनुष्येषु मध्ये बुद्धिमा॰
नित्यादि ननु परकृते कर्मणि कथं स्वकीयकर्मदर्शनमिति चेत्
निष्पन्ननिष्कम्पविज्ञानशालिनो ज्ञानिनो यथा य एवाहं घटादीन्
वेद्मि स एव घटादीनिति प्रमेयान्तरगतमनुसंधानमस्ति एवं वेद
मैत्रादिप्रमात्रन्तरविषयेनुसंधानादिति भ्रमः तदुक्तं ब्रह्मविस्मम
हेशाया यद्यत्कुर्वन्ति सर्वतः तदहं विष्णुः सर्वं करोमीत्येवं भावये
ति १८ ॥

पंचोलीटीका

किं च नः तत्कस्मादेव यद्बोद्धव्यं भगवता वक्ष्यामीति प्रतिज्ञायते तत्राह
कर्मणीति यथात्मतत्त्वविद्देहेंद्रियांतःकरणाश्रिते आत्मनि वास्तवार्थे प्रती
यमाने कर्मणि कर्माभावेन कर्म्य कर्मरहितमात्मानं पश्येत् तत्र दृष्टांत
माह यथा अतिरंहसा चलत्या नौकायां नदीतीरे स्थितेषु वृक्षेषु प्रति
लोमेनाध्यारोपिते कर्मणि चलनलक्षणे भ्रांत्या प्रतीयमानेपि विवेकी
तेषु कर्माभावमचलत्वं पश्यति तथा कर्माणि देहेंद्रियादिव्यापारोपरमे
स्वहं न करिष्यामीति देहेंद्रियादिव्यापाराभावं भ्रांत्या आत्मन्यारोपयति
तस्मिन्कर्माभावे यः कर्म पश्येत् तस्य कर्माभावस्याहंकारपूर्वकप्रयत्न
साध्यत्वात् अज्ञानिनः दुःखबुद्ध्या कर्मयोगस्य त्यागस्य मिथ्याचारत्वा
त्कर्मत्वं भवति स युक्तः योगी सकलकर्मकृत् तथा च बाह्यांतरेयः कर्म
णि परमेश्वरार्पणबुद्धि क्रियमाणे अकर्म अबंधकत्वात् कर्मेदं न भवति
इत्येव पश्यति यः अकर्मणि विहिताकरणे कर्मैव प्रत्यवायोत्पादक
त्वात् पश्यति स मनुष्येषु बुद्धिमान् युक्तः योगी सकलकर्मकृत् १८

रंगावीरसमिश्रोयिनी ॥

कर्मण्यकर्मेति यः कर्मणि स्वजात्युचिते विहिते युद्धादिव्यापारे
अकर्म हिंसाद्यधर्मत्वान्निंदितं कर्म पश्येत् परिहार्यमेतदिति वि
चारयेत् अकर्मणि अविहिते वर्णांतरोचिते तत्पश्यति यः क
र्म पश्येत् अनुष्ठेयमेतदिति जानीयात् स मनुष्येषु प्रवरः बुद्धि॰

मात्मनुष्येषुबुद्धिंतर्कात्मिकांमानयंतीतिबुद्धिमानः बौद्धाः ते
हि प्रत्यक्षमेवमानयंतिनपुनः परोक्षमपि तेचतेमनुष्यास्ते
षुनास्तिकेषुचार्वाकादिषुविषयेसंयुक्तः युक्तंयोगः भावेक्तः
युक्तेनयोगेनसंगत्यासहवर्ततेयः सबौद्धेषुकृष्णसंगतइतिया
वत् बौद्धशिष्योसेयइतिशेषः अतएव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्ना
नांकर्माधिकारिणांकर्माणियथास्वंविहितानिकृंततिछिनत्ती
ति राज्ञिधर्मिणिधर्मिष्ठाः पापेपापाःसमेसमाः राजानमनुव
र्तंतेयथाराजातथाप्रजाइति स्मृते राज्ञोबौद्धमतानुसरणेनत
नुवर्तिनीनांप्रकृतीनामपि परलोकासंभावनायांजातायांनि
यतधर्महानोयथारुचियकिंचित्कर्तव्यतायांवर्णाश्रमविभा
गनिमित्तकर्मलोपाद्धर्मसांकर्यप्रवृत्तेतज्जन्यपापफलनरका
दिप्राप्तिः प्रायशोराज्ञएवेतितंस्वकर्मैवानुष्ठेतितात्पर्यं यद्वा.
कृंततिछिनत्तिसंगानिपरस्परमस्यायोधाइतिकृत् शुद्धतरस्ता
ति अभिषुण्वंतीति कृत्स्नाः शुद्धाभिषिक्ताः क्षत्रियाः यद्वाकर्तने
कृत् उष्ट्रपाद्यातस्त्राभिषिक्ताराजन्यास्तेषांकर्माणिशुद्धयत्त
लंभनादीनिकृंततिछिनत्तीतिकृत्स्नकर्मकृत् बौद्धादिपरम
कारुणिकत्वात् हिंसातोबिभ्यतः परार्थंस्वजीवमपिपरित्यजं
तिनपुनर्हिंसांकुर्वंतीति तन्मतानुवर्तिनिराज्ञिसतिप्रजाअपि
हिंसातोनिवर्तिष्यंतीतिवधभयाभावादुष्टप्रचारेजातेलोके
महाननर्थप्रसक्तौसर्वकर्मलोपःस्याद्राज्ञैवचतत्फलभागितिता
दृशींबुद्धिंविहाय स्वकर्मणिकर्तव्यतानिश्चयात्मिकांतांस्वी
कुर्य्यादितिभावः अत्रापराव्याख्या कर्मण्यकर्मणीतिनिर्धारणे
षष्ठीजातौचैकवचनं तथाच कर्मणिसामान्यतोयथावर्णा

अमं विहितानां कर्मणां मध्ये अकर्म अकारो वै विष्णुरिति श्रुतेः अ
स्य विष्णोर्विष्णुकर्तृकं कर्म यः पश्येत् तत्तदवतारे सर्वेश्वरेण वि
ष्णुना किमनुष्ठितमिति विचार्य मयापि तदनुवर्तिना तदेवानुष्ठे
यमिति निश्चिनुयात् एवं च कपिलाद्यवतारेषु तपः संन्यासा
द्येव तेन स्वीकृतमिति तदेवास्माभिरपि श्रेयस्कामैः क्रियते इति
किमतिघोरे शोकसंतापदायिनि युद्धव्यापारे नियोजयसीत्या
शंक्याह अकर्मणीति वा अयमर्थः न केवलं कर्मण्येवाकर्म पश्ये
किं त्वकर्मण्यपि विष्णुकृतकर्मणां मध्येऽपि कर्म स्ववर्णाश्रमो
चितं यः पश्येत् मां प्रति तदनुशिष्टं तदनुष्ठितं च यत्तदेवाहं क
र्तुमर्हामीति विचारयेत् यद्वर्णाश्रमानुकारिणा परमेश्वरेण यद
नुष्ठितं तदेव तद्वर्णाश्रमलिंगिना कर्तव्यं तथा च रामावतारे नि
न्दितमपि ताडकावालिवधलक्षणं कर्म केनापि परोपकार
फलेनानुष्ठितं अस्मिंश्चावतारे एतेनाकंसादिवधवयं कृत
मित्यादिमत्कर्म विचार्य मा त्वं समरारंभान्निवर्तस्वेति तात्पर्यं यश्चै
तादृशाविवेकपूर्वकप्रवृत्तिमान् स मनुष्येषु मध्ये बुद्धिमान् प्रशा
स्यतरधीर्युक्तः स एव युक्तः कर्मकौशलवान् सन्नद्धः अतएव
कृत्स्नं समग्रं यथा स्यात्तथा कर्माणि करोतीति सर्वश्रेयोभाक्
स एवेति भावः १८ ॥

मधुभाष्य

कर्मणीति कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म यः पश्येत् विष्णो
र्देव कर्म नाहं चित्प्रतिबिंबः किंचित्करोमीति अकर्मणि स्वव्या
दे अकरणावस्थायां परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव
परमेश्वरः सर्वदा सर्वं सृष्ट्यादि करोतीति स बुद्धिमान् ज्ञानी स
एव च युक्तः योगयुक्तः सर्वाकरणात् स एव च कृत्स्नकर्मकृत्

ज्ञातृत्वफलत्वात् एतदेव प्रपंचयति यस्येत्यादिश्लोकपं
चकेन उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं नचकामसं
कल्पाभावेनाले प्रसंगस्तेदं चात्यक्ता ज्ञानस्वरूपमाह उ
नर्नित्यत्वमइति नित्यत्वमनिराश्रयस्वरूपोहमस्मीतित
थाविधः कामादित्यागोपायमाह १८॥

भाषा अनुवाद

जो कहा कि कर्म की गति गहन कहे जानबे जोग नही है औ
र कहा कि कर्म अकर्म निषिद्ध कर्म का तत्व जानि कर कर्म
को करै सोई कर्मगति की कठिनाई देखावते हुये वह तत्व क
हते हैं जिसके यथार्थ ज्ञानमे पंडितभी मोहित होते औ जिसके
ज्ञानसे संसारसे छुटि जाते हैं उसको मै कहता हूं तुम सुनो यह
प्रतिज्ञा जोकरी थी सो अब कहते हैं कि भगवत आराधन रूप
कर्म जब कि किसी तरह ज्ञान होने मे बाधा नहीं करता तो वह
क्या कर्म है उसको अकर्म ही अर्थात् कर्म संन्यासही जो देखते
है सोई कहा कि कर्मण्य कर्मयःपश्येत् और शास्त्र विहित कर्म
न करने से दोष होता फेरि वहीन करना ज्ञानका प्रतिबंधक क
हे बाधा का हेतु होताहे इससे शास्त्रोक्त कर्मकोन करना ही
जो अकर्म उसी को कर्तव्य कर्म जो देखते है वेइ लोग कर्मकारी
पुरुषोंके मध्यमे बुद्धिमान हैं भगवान उन्हीकी प्रशंसा करतेहे
कि ऐसे ही कर्म अनुष्ठान करते जो ज्ञानयोग कोप्राप्त होते सोई
योगी पुरुषहे और उनको भगवत आराधन रूपकर्मके अंतर्भूत
कहे अंगभूत समस्त कर्म करना आय गयाहे वही कहा किसयुक्त
कृत्स्नकर्मकृत् यससे यह आया कि ज्ञानमार्गमे जाने की इच्छा
जिसको हे उसको कर्मयोगअवस्था मे कर्म करना उचितहे सोई
३ अध्यायके ४ श्लोकमे कहा कि नकर्मणामनारंभा नैष्कर्म्यं पुरु॰
षोश्नुते औरसंपूर्ण ज्ञान होने से फेरि कर्मणा कुछ आवश्यक नंही
हे सोई ३ अध्यायके १७ श्लोकमे कहाकि यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्म
तृप्तश्चमानव इति ये दोनो बाते इसश्लोक से अच्छीतरह कहीगई
और जो कर्मेंद्रियाणिसंयम्य यह ३ अध्यायके ६ श्लोकसे कहा
इंद्रियो से आत्मा भिन्नहे तथा कोई कर्म नंही कर्ता ऐसे जानि दृढ
समाधिमे जो रहते हैं और अनायास करहे वेमागे प्राप्त भये अन्न को
भोजन करलेते वे सकल कर्म करते भीयोगीहे औरउनको विक

में जोनिषिद्धकर्म म्रगमांस भोजनादि दोषंभी नहीं क्यों कि उन्हे उस वस्तु का आग्रह नहीं है परंतु अज्ञानी को आग्रह औ रुचि है इससे म्रग मांस खाने से दोषहे इससे निषिद्ध कर्म का तत्व कहा यहीतत्व जानि सवकर्ममे प्रवृत्त होना मैनेक हा है सोजानो १८

दोहा

कर्मह्नि में अकर्म ह्नि लषैं अकर्ममा ह्नि जोकर्म सोबुधमान
मनुष्यमेयुक्त सर्व कर्म क्रत्परम १८॥

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञा
नाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः १९

शांकरभाष्यं

तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते यस्येति यस्य यथोक्तदर्शिनः
सर्वे यावंतः समारंभाः सर्वाणि कर्माणि समारभ्यंते इति समारंभाः
कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिताः मुधैव
चेष्टामात्रा अनुष्ठीयंते प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत् जीवन
मात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदे
वाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य
तमाहुः परमार्थतः पंडितं बुधाः ब्रह्मविदः १९

आनंदगिरिटीका

कर्मण्यकर्मदर्शनं श्रौतं स्तोतुमनंतरश्लोकं प्रस्तौति तदेतदिति य
थोक्तदर्शित्वं श्रौतदर्शनसंपन्नत्वं समारंभशब्दस्य कर्मविषय
त्वेन रूढ्या किंतु व्युत्पत्त्येत्याह समारभ्यंत इतीति कामसंकल्पवर्जि
तत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशंक्याह मुधैवेति उद्देशफला
भावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशंक्य प्रवृत्तेन निवृत्तेन
वा तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादिति विकल्प्य क्रमेण निरस्यति
प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्नीत्यादि विभजते कर्मादाविति यथोक्तज्ञानं
योगपद्यमेव दहति नायोगपद्यमिति विवक्षितत्वात्तस्मिन्नग्निपदं यथो
क्तविज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनां पंडितत्वप्रसिद्धिमाशंक्य
तेषां पंडिताभासत्वं विवक्षित्वा विशिनष्टि परमार्थत इति १९

स्वामिकृतटीका

यस्येत्यादि पंचभिः सम्यगारभ्यंते इति समारंभाः कर्माणि काम्यत
इति कामः फलं तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवंति तं पंडितमाहुः तत्र हे
तुः यतः तैः समारंभैः शुद्धे चित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धान्यक

र्मेतो नीतानि कर्माणि यस्य तं आरूढावस्थायां न कामः फलविषयः तदर्थमिदं कर्तव्यमिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जिता शेषं स्पष्टं १९

पिशाचभाष्यं

तस्मात् यस्येति यस्य कर्माकर्मविदः सर्वा क्रिया कामसंकल्पवर्जिताः फलसंकल्परहिताः तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्माकर्मतत्त्वज्ञानमेव ज्ञानाग्निस्तेन दग्धकर्माणं बुधाः ब्रह्मविदः पंडितमाहुः १९

रामानुजभाष्यं

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह यस्येति यस्य मुमुक्षोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारंभाः कामवर्जिताः फलसंगरहिताः संकल्पवर्जिताश्च प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्यानुसंधानं संकल्पः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसंधानयुक्ततया तद्रहितानमेवं कर्म कुर्वाणं पंडितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञा नकर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते [illegible] १९

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत एव कामेषु काम्यमानेषु फलेषु संकल्पं विहाय क्रियमाणानि कर्माणि कश्चिन्न कथयिष्यमाणस्वरूपे ज्ञानाग्नावन्तःप्रविश्य दह्यन्ते १९

परमार्थप्रपाटीका

स्प॰ अथैवं पश्यतः पुरुषस्य स्वरूपमाह यस्येति पंचभिः यस्य पुरुषस्य सम्यगारभ्यन्त इति समारंभाः कर्माणि काम्यन्त इति कामः फलं तत्संकल्पेन वर्जिता भवंति तं पंडितमाहुः किंभूतं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं ज्ञानाग्निना निर्दग्धानि भर्जितबीजानि कर्माणि यस्य १९

वनमालीटीका

कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन कृतं कर्म ज्ञानार्थं भवतीत्याह

यस्येतिपंचभिः यस्यसर्वेस्वोचितकर्मारंभाः कर्मणाइदंफलमेनेनक
र्मणाभूयादितिफलासक्तिः कामः एतत्फलार्थमिदंकर्माहंकरि
ष्यइतिकर्मसंगः संकल्पस्ताभ्यांवर्जिताः हरिशरणायादेहादौकर्म
जायतेहंनकेवलोकर्ता इतिज्ञानेनदग्धानिकर्माणिअनादिकाल
प्रवृत्तसंचयरूपाणिक्रियमाणानिकरिष्यमाणानियस्यतं बुधावे
दार्थज्ञाःपंडितमतिकुशलमाहुः १९

कृस्नमवैजयंतीटीका

नतुकर्मज्ञानाकारंज्ञानंच कर्माकारंशुभसत्वः कथंपश्येयतः क
र्मणः प्रत्यक्तत्वंज्ञानस्यचपरोक्तत्वमित्युभयोराकारस्यमहदंतरंदृ
श्यतेइतिचेदत आह यस्येतिपंचभिः यस्यसर्वेइतियस्यमुमुक्षोर्ज
नस्यकाम्यतेइतिकामः फलंतस्यसंकल्पः ऐहिकामुष्मिकानेक
विधसुखभोगाभिलाषरूपमानसंकर्मतेनवर्जितारहिताः यद्वाका
मश्चसंकल्पश्चताभ्यांवर्जिताः कामः फलंतद्रहिताः संकल्परहिता
श्चभवंति यद्वाकामश्चसंकल्पश्चकामसंकल्पौताभ्यांवर्जिताः का
मोमद्व्यतिरेकेभ्योभूतपंतीन्द्रादिभ्योनानादेवेभ्योमोक्षतत्साधनप्रा
प्त्यभिलाषस्तेनरहिताः अनन्यविश्वभक्ताइत्यर्थः संकल्पश्चाहंब्रह्मस्व
रूपएवानादिज्ञानाज्ञानाध्यासेनैवजीवभावंप्राप्तइति अविद्यायाए
कत्वात्तदवच्छिन्नासर्वेजीवाअप्येकएवेति मायावच्छिन्नईश्वरोंतःक
रणावच्छिन्नोजीवइतिईश्वरप्रतिबिंबाजीवाआभासाएवेत्यादिरूपः प्र
कृतिकार्यदेहादिरूपएवाहमितिवेत्याद्यनेकरूपोयः संकल्पोमानसं
कर्मतेनरहिताः संकल्पः कर्ममानसमित्यभिधानात् सर्वेसमस्ताः स
मारंभालौकिकवैदिककर्मणांप्रारंभाभवंतितंनिष्कामकर्मकर्तारं
मदनन्यभक्तंपुरुषंपंडितंपंडामदसद्विवेकरूपेणधीर्विद्यतेयस्य
संतंआहुर्वदंतिकेबुधाःशास्त्रज्ञाः अतएवज्ञानाग्निदग्धकर्माणंस्वा
भाविकभेदाभेदरूपोयमात्माज्ञानरूपोज्ञातृकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्र
यः प्रकृतिकार्यदेहाद्यचेतनवर्गभिन्नइत्याकारकंयज्ज्ञानंतदेवाग्निरू
पंतेनदग्धानिकर्माणिसंचितानिक्रियमाणानिपापपुण्यरूपाणियस्य
संतं तदधिगमउत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादितिन्याः

यात् एवमात्मयाथात्म्यज्ञानात्कर्मणोपिज्ञानाकारत्वंप्राप्यतइत्या
शयः १९

मधुसूदनीटीका

तत्रैवमत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेनकर्मलिप्तत्वंप्रपंच्यते ब्रह्मकर्मसमाधि

नेत्यंतेन यस्यपूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनःसर्वेयावंतोवैदिकालौकिकावासमारं
भाःसमारभ्यंतइतिव्युत्पत्त्यानमात्रार्थकर्मणिकामसंकल्पवर्जिताः
कामःफलतृष्णासंकल्पोहंकरोमीतिकर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यांवर्जिताः
लोकसंग्रहार्थंवाजीवनमात्रार्थंवाप्रारब्धकर्मवेगाद्वृथाचेष्टारूपाभवं
ति ततःकर्मादावकर्मादिदर्शनंज्ञानंतदेवाग्निःतेनदग्धानिशुभाशुभ
लक्षणानिकर्माणियस्य तदधिगमउत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौतद्व्य
पदेशादितिन्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतंबुधाब्रह्मविदःपरमा
र्थतः पंडितमाहुः सम्यग्दर्शीहिपंडितउच्यतेनभ्रांतइत्यर्थः १९

[illegible] १९

मदानंदीटीका

यथार्थदर्शिनोध्यासाभावात्कर्माद्यसंगता प्रपंच्यतेत्रहरिणाश्लोके
षड्भिरतिस्फुटं १ यथोक्तदर्शिनोयस्यसर्वेश्रौताश्चलौकिकाः कर्मा
भिधाःसमारंभाःफलाहंकारवर्जिताः २ शारीरयात्रामात्रार्थंसंग्रहाय
वाप्यथा चेष्टामात्राभवंत्यात्मकामस्याद्वैतदर्शिनः ३ यत्कर्मादाव
कर्मादिदर्शनंज्ञानमेवतत् अग्निस्तेनप्रदग्धानियस्यकर्माणिसर्वशः
परमार्थेनतंप्राहुःपंडितंब्रह्मविद्वराः पंडितस्तत्वदर्शीस्यान्नतुभ्रांतो
जडात्मधृक ५ १९

नीलकंठीटीका

अविदुषांकर्मण्यकर्मभावनांदृढयित्वाविदुषांकर्मदर्शनंनास्तीति य
स्यसर्वेसमारंभाइत्यादिभिःषड्भिःयस्यविदुषःसर्वे समारभ्यंतइतिस
मारंभाःकर्माणि कामेनफलेच्छयासंकल्पेनअहमिदंकरोमीत्यभि
मानेनचवर्जिताःतंज्ञानाग्निनाकर्मादावकर्मादिदर्शनेनदग्धानिअं
कुरीभावाच्च्यावितानिकर्माणिशुभाशुभानियेनतंपंडितंबुधाःप्राहुः
१९

आनंदी टीका

एतदेव स्फुटयति समारभ्यंत इति समारंभाः कर्माणि कामा भोगा
स्तेषु संकल्पः प्राप्नुमिच्छा तेन वर्जिताः ज्ञानाग्निना दग्धानि संसारप्र
सवासमर्थानि कृतानि कर्माणि येन तं पंडितं कर्मण्यकर्मवेत्तारमाहुः १९

रामकंठीटीका

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारयन्विवृणोति ॥
कामंत इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमानास्ते ते भोगास्तेषु संकल्प
इच्छा तेन रहिताः सर्वे समस्ता दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठाः समारंभाः क
र्मप्रवृत्तयो यस्य तं यथोदितयथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्ध
कर्माणं दग्धानि संसारांकुरप्रसवसामान्यहरणाद्भस्मीकृतानि क
र्मलक्षणानि वीजानि येन तं तादृशं पंडितं विद्वांसमाहुः परमार्थवि
दः यतः सर्वात्मना कृतकृत्यत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता सा च यथोक्त
ज्ञानवत एव संभवति पूर्वं कर्मण्येवाः कर्मविद्वान्पश्यतीति व्याख्या
[illegible] तदेव विशिनष्टि यतः [illegible] ॥

लासिकी [illegible]टीका

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारय
न्विवृणोति यस्येति यस्य समारभ्यंत इति समारंभाः सर्वाणि कर्मा
णि दृष्टानुश्राविकविषयनिष्ठानि काम्यत इति कामः फलं तत्संक
ल्पेन वर्जिता भवंति नन्वेवं चेत् किमुन्मत्तवत् फलानभिसंधिना
कर्म करोतीत्याशंक्याह ज्ञानाग्नीति कथयिष्यमाणाद्धो तल्लक्षण
ज्ञानाग्निना दग्धानि संसारांकुरप्रसवसामर्थ्यहरणाद्भस्मीकृतानि
कर्मलक्षणानि वीजानि येन तं तादृशं पंडितमाहुर्बुधाः परमार्थविद :
सम्यग्दर्शी हि पंडित उच्यते न तु भ्रांत इत्यर्थः ~~सर्वोक्तमेवोपोद्बलय~~
~~ति यदेति कर्मसदृष्टानुश्राविकफलेच्छा~~ १९

पंचोलीटीका

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते यस्येति यस्यात्मदर्शिनः स
र्वे समारंभाः सर्वाणि कर्माणि कामसंकल्पवर्जिताः कर्मफले कामः
संकल्पः फलेच्छा ताभ्यां वर्जिताः तथा तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं ज्ञाना॰

९६

ग्निनादग्धंशुभाशुभंकर्मयस्य तितंपंडितमाहुः १९

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यस्येति सम्यगारभ्यंत इति समारंभाः युद्धादिव्यापारोऽस्मिन्ः संयुक्तं
प्रवृत्तो भवति स चित् चेतनः प्रमास्य तर निश्चयात्मक बुद्धिविशि
ष्टेनेनस्तमकलधर्मतत्वः किंनैव करोति अपितु सर्वेऽङ्गःसाध्य
मपि साधयति यतो नित्यन्द मः नित्येन सर्वेषु वेदान्तमन्तपितः
अंतर्भावितएषधीजत्वात् तस्य कर्माधिकारिणः तच्छ्रादेः का
मसंकल्पवर्जिताः काम्यंत इति कामाः पुत्रादयस्तेषां संकल्पो
युद्धेमरणाय शंकारूपस्तेन वर्जिता यस्य कर्माधिकारिणः त
त्रादेर्भवति बुधास्तं पंडितं युद्धव्यवहारनिपुणमाहुः तत्र हेतुः
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमिति ज्ञानं प्रारभ्यमाणयुद्धादिव्यापारवि
षयकावधपानुक्षेयता निश्चयात्मिका बुद्धिः तदेवाग्निः प्रादुर्भूता
नामन्यव्यापारे विषयकसंकल्पत्रणानां भस्मीकरणसाधर्म्यात्
तेन दग्धानि भस्मीकृतानि निर्बीजीकृतानि कर्माणि अन्यव्या
पारविषयसंकल्पा यस्य तं १९॥

मधुभाष्य

१९॥

भाषा अनुवाद

अव कर्म एव कर्मयः पश्येत् इस श्लोकसे श्रुतिका तात्पर्य अर्थ
जोकहा सोई पांच श्लोक से स्पष्ट करके कहतेहैं किजिसके स
व समारंभ कहे कर्म काम संकल्प वर्जित अर्थात् कामना रहि
तहै उसी को बुध कहे बुद्धिमानलोग पंडित कहतेहैं जिससे कर्म
अनुष्टानके द्वारा शुद्धचित होनेसे प्रगट हुये ज्ञानअग्निसे सकल
कर्म दग्ध होजातेहैं फेरि कर्मबंध उसको नहीं होताहै और ज्ञा
न आरूढ़ अवस्था मे कामका अर्थकर्म फल और उसके अर्थय
ह कर्म हम को करना उचितहै परंतु ज्ञान आरूढ़ पुरुष इनदो
नो सेभी रहित है सोई कहा कि जिसके सव समारंभ कामना
रहित होंसो पंडितहै १९

दोहा

जाके सर्वआरंभ है रहित कल्पनाकाम कर्मदग्ध ज्ञानाग्नि
तिहबुधकर पंडित नाम १९॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः क-
र्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः २०

शांकरभाष्य

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निःकर्मा संन्यासी जीवन-
मात्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः यस्तु
प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयो-
जनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात् कर्मपरि-
त्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च संगरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लो-
कसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्मत्वात् तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतदर्थं दर्शयिष्यन्नाह त्यक्त्वेति
त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासंगं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकांक्षो
विषयेष्वित्यर्थः निराश्रयः आश्रयरहित आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं
सिसाधयिषति दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः तेनैवंभूते-
न स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो नि-
र्गमासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा
पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि निःक्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किंचि-
त्करोति सः २०

आनंदगिरिकृतटीका

विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशंक्यां-
गीकरोति यस्त्विति विवेकात् पूर्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकानंतरम-
भिनिवेशाभावात् प्रवृत्त्यसंभवेपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः संभ-
वतीत्यर्थः सत्यपि विवेके तत्तत्स्वाद्वान्कारणानुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य क-
थं तत्त्यागः स्यादित्याशंक्याह यस्तु प्रारब्धेति त्यक्त्वेत्यादि समनंतरश्लोक-
मवतारयितुं भूमिकां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति स कुतश्चिदिति
लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं कर्मपरित्यागासंभवे सति तस्मिन् प्रवृत्तो-
पि नैव करोति किंचिदिति संबंधः कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मेति कथमु-
च्यते तत्राह स्वप्रयोजनाभावादिति कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते तत्राह लो-

गी' टी' च'

98

केति प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावंपश्यादिभिश्चाविशेषादिति न्या
येन व्यावर्तयति पूर्ववदिति कथंतर्हि विवेकिनामविवेकिनां च वि
शेषः स्यादित्याशंक्य कर्मादौ संगासंगाभ्यामित्याह कर्मणीति उक्तेऽर्थे
सम्मनंतरश्लोकमवतारयति ज्ञानाग्नीति एतमर्थं दर्शयिष्यन्निमं श्लो
कमाहेतियोजना यथोक्तं ज्ञानं कूटस्थात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं स्वं वि
सात्वादनुभूय कर्माणि तत्फले च संगमपास्य विषयेषु निरपेक्षश्चेष्टते वि
द्वानित्याह त्यक्त्वेत्यादिना इष्टसाधनमपेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वमित्याशं
क्य विशिनष्टि निराश्रय इति यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलसाधनमुच्यते
आश्रयरहितं इत्यस्यार्थं स्पष्टयति दृष्टेति तेन ज्ञानवता पुरुषेणैवंभूतेन
त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः ततः समाधानात्क
र्मणः सकाशादिति यावत् निर्गमासंभवे हेतुमाह लोकेत्यादिना पूर्व
वत् ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामिवेत्यर्थः अभिप्रवृत्तोपि लोकदृष्ट्येति
शेषः नैव करोति किंचिदिति स्वदृष्ट्येति द्रष्टव्यं २०

स्वामिकृतटीका

किंच त्यक्त्वेति कर्मणि तत्फले चासक्तिं त्यक्त्वा नित्येन निजानंदेन तृप्तः अ
तएव योगक्षेमार्थमाश्रणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके विहिते वा
कर्मण्यभितः प्रवृत्तोपि किंचिदपि नैव करोति तस्य कर्माकर्मतामापद्यत
इत्यर्थः २०

पिशाचभाष्यं

स पंडितः कर्मफलासंगं त्यक्त्वा निराश्रयः आश्रितविवर्जितः कर्मण्य
भिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः कर्मणा तस्य बंधकत्वाभावादि
त्यभिप्रायः २०

रामानुजभाष्यं

एतद्विवृणोति त्यक्त्वेति कर्मफलासंगं त्यक्त्वा नित्यतृप्तो नित्यस्वात्मन्येव तृप्तः निरा
श्रयः अस्थिरप्रकृतावाश्रयबुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति स कर्मण्य
भिमुख्येन प्रवृत्तो नैव किंचित्करोति कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करो
तीत्यर्थः २०

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमं २० नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

किंच त्यक्त्वेति कर्मफलानामासमंतात्संगं त्यक्त्वा निजानंदेन नित्यतृप्तः
अत एव निराश्रयः आश्रयणीयरहितः एवंविधो यः सो[illegible]भितः सर्वकर्मप्र
वृत्तोपि नैव किंचित्करोति कर्तृत्वाभिमानशून्यो भवति तस्य कर्माकर्म
तामेति २०

वनमालीटीका

निरभिमानितयाहर्याराधनरूपकर्मणोंतःकरणशुद्धिद्वाराहर्यापरो
क्षं ततो महाप्रसादस्ततः कर्मरूपाविद्याया निवृत्तिरिति भावः कर्मणि
कर्तृत्वाभिमानरूपं फले भोक्तृत्वाभिमानरूपं च संगं त्यक्त्वा नित्येन स्वानं
देन हरिणा वा तृप्तः हरिप्रसादाविर्भूतस्वानंदेन तृप्त इत्यर्थः निर्गतो भोगा
द्यर्थमाश्रयो देहादिर्यस्मात्सः स्वानंदतृप्तत्वेन स्वानुभवार्थमाश्रयस्य दे
हादेरपेक्षा नास्तीति भावः एतादृशो लोकसंग्रहार्थं संस्कारवशाद्वा कर्म
ण्यभिप्रवृत्तोपि स नैव किंचित्करोति फले विकारादिकं न किंचित्प्राप्नोती
त्यर्थः २०

कुसमवैजयंतीटीका

पुनरेतदेव विवरणमुखेनाह त्यक्त्वा कर्मेति कर्मफलासंगं कर्मफलस्या
संगः कामस्तं त्यक्त्वा कर्मफलकामं परित्यज्येत्यर्थः नित्यतृप्तः नित्यरूपेण
वर्तमानत्वान्नित्यः प्रकृतिकार्यभूते देहादौ यतो निराश्रयः आत्मव्यतिरिक्ते
ऽस्थिररूपे प्राकृतवस्तुनि योगक्षेमार्थमाश्रयधीवर्जितः एवंभूतः सन्यो
धिकारी कर्माणि करोति स कर्मणि अभिप्रवृत्तोपि स्वाधिकाररूपे कर्तव्यक
र्मणि विषये अभि अभितः सम्यक्त्वेन वा प्रवृत्तोपि शक्तोपि स किंचिदपि स्व
ल्पमपि कर्म नैव करोति कर्मव्याजेन स्वाभ्यासं ज्ञानमेव करोतीत्यनेनावि
कर्मणः स्वरूपं बंधकं बोधकमिति दर्शितं २०

॥भवत्तज्ज्ञानाग्निना प्राक्तनानां प्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनां चानुत्पत्तिः ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रिय
माणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भा वात्फलाय भवेदिति भवेत् कस्यचिदाशंका तामपनुदति॥

मधुसूदनीटीका

॥कर्मणि फले चासंगं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषं च त्यक्त्वा अकर्तृभोक्त्रा
त्मसम्यग्दर्शनेन बाधित्वा नित्यतृप्तः परमानंदस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराका
ङ्क्षः निराश्रयः आश्रयो देहेंद्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात्स निराश्रयो
देहेंद्रियाद्यभिमानशून्यः फलकामनायाः कर्तृत्वाभिमानस्य च निवृत्तो हे

त्वगर्भक्रमेणाविशेषणाद्वयं एवंभूतोजीवन्मुक्तोव्युत्थानदशायांकर्मणि
वैदिकेलौकिकेवाअभिप्रवृत्तोप्रारब्धकर्मवशाल्लोकदृष्ट्याभितःसांगोपां
गानुष्ठानायप्रवृत्तोपिस्वदृष्ट्यानैवकिंचित्करोतिस निष्क्रियात्मदर्शनेन
बाधितत्वादित्यर्थः २० (यदा [illegible]
[illegible]
[illegible]) २०

सदानंदीटीका

सम्यग्ज्ञानेसमुत्पन्नेकार्यंतस्यनकिंचन कृतैःकर्मभिरस्पृष्टभावत्वा
देवमुच्यते १ कर्तृत्वाहंकृतिंत्यक्त्वाफलेतृष्णांचकर्मणि परानंदात्म
लाभेननिराकांक्षोविलेफले २ देहाद्यहंकृतेःशून्योदृष्ट्याश्रयातिगः
एवंभूतःप्रवृत्तोपिलोकदृष्ट्यायथाविधि ३ लौकिकेवैदिकेवासौकर्म
ण्यारब्धेयोजितः स्वदृष्ट्यानिष्क्रियस्वात्मदर्शनध्वस्तविक्रियः ४ स्वमहि
म्निस्थितोधीरोनैवकिंचित्करोत्यसौ ५ २०

नीलकंठीटीका

ननुप्रायश्चित्तेनेवज्ञानाग्निनापूर्वकर्मदाहेपिक्रियमाणंतत्फलायभवेदि
त्यतआह त्यक्त्वेति आत्मलाभेननित्यतृप्तत्वात्फलासंगंत्यक्त्वानिराश्रय
त्वात् अहंकाराद्याश्रयेणहिकर्मक्रियते निराश्रयोनिरहंकारोयस्मात्त
तःकर्मसंगंअहंकरोमीत्यभिमानंवत्यक्त्वाकर्मणिलौकिकेवैदिकेवा
अभितःसर्वांगोपसंहारेणप्रवृत्तोपिसन्नैवकिंचित्करोति अतोअस्यक्रि
यमाणमपिकर्मनफलायप्रभवतीत्यर्थः २०

आनंदीटीका

एतदेवहृदयेसंनिवेशयितुंपुनराह कर्मफलस्पृहात्यागेनैवस्पृहणीया
भावान्नित्यतृप्तः निराश्रयःस्वर्गादिफलसाधनभूतज्योतिष्टोमादेराश्र
यान्निर्गतः कर्मणिनियतेआवश्यकेप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतितद्धक
स्यफलस्याग्रहणात् २०

एवंकर्मण्येवाःकर्मविज्ञानयुणतीति रामकंठीटीका व्याख्याने नहेवविशिनष्टियतः॥

सएवंविधोयोगीपरमानंदमयपरमस्वभावस्वस्थावस्थितत्वान्नित्य

तृप्तः सकलवाह्यविषयरसपरिक्षीणकांक्षोत एव निराश्रयः स्वव्य
पव्यतिरिक्ताद्याश्रयादालंवनान्निष्क्रांतः कर्मफलासंगं कर्मणां यज्ञ
दानतपः प्रभृतीनां फले स्वर्गादिभोगलक्षणमासंगमासक्तिं तदेव
प्रकृष्टं फलमिति तत्रलीनचित्तत्वं त्यक्त्वा सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽ
ष्ठानेव्यवसितोपि नैव किंचित्करोति [illegible]
[illegible] योगिनः प्रश
[illegible] लासिकी [illegible] टीका

पूर्वोक्तमेवोद्घलयति त्यक्त्वेति कर्मस्वदृष्टानुश्रविकफलेषु चा
संगं लीनचित्तत्वं त्यक्त्वा नित्येन निजानंदेन तृप्तो विषयेषु निराकांक्षः
इत्यर्थः निराश्रयो योगक्षेमार्थमाश्रणीयरहितः स एवं विधो योगी
स्वाभाविके विहिते वा कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि अनुष्ठानेव्यवसितोपि नैव
किंचित्करोति सदात्मनिष्ठस्य तस्य कर्माऽकर्मतामापद्यते इत्यर्थः २

पंचोली [illegible] टीका

ब्रह्मवित्कुतश्चिन्निमितात्कर्मणि प्रवृत्तोपि फलासंगरहिततया
लोकसंग्रहार्थं कुर्वाणस्तिष्ठति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयकर्म
अकर्मैव संपद्यते इत्याह त्यक्त्वेति यः कर्मफलासंगं कर्मणः फले
आसक्तिं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः आत्मज्ञानेन सर्वदा तृप्तः सर्वकर्मणि अ
भिप्रवृत्तोपि किंचिन्नैव करोति कृतमपि कर्म तस्य बंधहेतुर्न भवती
त्यर्थः २०

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

त्यक्त्वेति फलस्यैहिकस्य राज्यकीर्त्यादेः पारत्रिकस्य स्वर्गभो
गादेः पार्थवसानिकस्यापवर्गलक्षणस्येति त्रिविधस्यासंगो
संबंधो यत्र ताहशामकर्म निंदायां विपर्यये वा नञ् निंदितं वि
परीतं वा कर्म स्ववर्णे निषिद्धं वर्णांतरे च विहितं यत्तपश्चर्या
दिलक्षणं तत्त्यक्त्वा विहाय यः कर्मणि स्वजात्युचितेषु हादिव्या
पारेभिनः संमुखं प्रवृत्तो भवति स वित् चेतनः प्रभास्यतत्वनिश्च

यात्मकबुद्धिविशिष्टत्वेन सत्यक्तसकलधर्मतत्वः किंनैवकरोति
अपितुसर्वंदुःसाध्यमपिसाधयति यतोनित्यतृप्तः नित्येनसर्वे
श्वरेणात्मसमर्पितः अंतर्भावितण्यर्थोत्रतृपिः यन्त्रीणनार्थ
तदनुशिष्टकर्मणिप्रवृत्तत्वात्सदायम् तेनतेनैवपरमेश्वरेणा
र्पितमहात्मात्मत्वर्थः यतोयंनिराश्रयः नविद्यतेईश्वरादन्यः
सिद्धिविषयेआश्रय आश्रयणीयोयस्येतिपरमेश्वरमेवकार्य
सिद्धिविषयेशरणीकृत्यस्वकर्मणिप्रवृत्तइतियावत् ॥ २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद

और सर्व कर्म तथा कर्मके फलमे आसक्ति छोडकर नित्यआनंद रूप आत्मामे संतुष्ट मनुष्य अप्राप्त वस्तु की चेष्टा औ प्राप्त का पालनइन दोनोसे दूरहै इसीसे वे कोई कर्म मे प्रवृत्त होय पर उनका वह कर्म कर्म नहींहै अर्थात् उसके सब कर्म अकर्मता को प्राप्त है सोई कहतेहै कि कर्म के फल औ संग जो आसक्ति तिसे छोडि नित्य आत्म सुख से तृप्त बेपरवाह जो कर्ममे प्रवृत्त भीहै पर वह कुछ भी नहीं करताहै यह जानो २०

दोहा

त्यागें कर्मफलसंग नितत्रप्त निराश्रय जोय कर्म हि मह
वर्ततसदा करे न किंचित सोय २० ॥

101

निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः शारी-
रंकेवलंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं २१

शांकरभाष्यं

यःपुनःपूर्वोक्तविपरीतःप्रागेवकर्मारंभाद्ब्रह्मणि सर्वांतरेप्रत्यगात्मनि
निष्क्रियेसंजातात्मदर्शनः सदृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टा
दृष्टार्थेकर्मणिप्रयोजनमपश्यन् ससाधनंकर्मसंन्यस्यशरीरयात्रामात्र
चेष्टोयतिर्ज्ञाननिष्ठोमुच्यतइत्येतमर्थंदर्शयितुमाह निरितिनिराशीर्नि
र्गताः आशिषोयस्मात्सनिराशीः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा
बाह्यःकार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौसंयतौयेनसयतचित्तात्मात्य
क्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तःसर्वःपरिग्रहोयेनसत्यक्तसर्वपरिग्रहःशारीरंशरीर
स्थितिमात्रप्रयोजनंकेवलंकर्मतत्राप्यभिमानवर्जितं कर्मकुर्वन्नाप्नोति
नप्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपंपापंधर्मंचधर्मोऽपि मुमुक्षोरनिष्टरूप-
त्वात् किल्बिषमेवबंधापादकत्वात् किंचशारीरंकेवलंकर्मेत्यत्र किं
शरीरनिर्वर्त्यंशारीरंकर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंशा
रीरंकर्मेति किंचातोयदिशरीरनिर्वर्त्यंशारीरंकर्मयदिवाशरीरस्थितिमात्रप्र
योजनं शारीरमित्युच्यतेयदाशरीरनिर्वर्त्यंकर्मशारीरमभिप्रेतं स्यात्तदादृ-
ष्टादृष्टप्रयोजनंकर्मप्रतिषिद्धमपिशरीरेणकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषमिति
ब्रुवतो विरुद्धाभिधानंप्रसज्येतशास्त्रीयंचकर्मदृष्टादृष्टप्रयोजनंशरीरेण
कुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषमित्यपिब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगःशारीरंकर्म
कुर्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्चवाङ्मनसनिर्वर्त्यंकर्म विधि
प्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यंकुर्वन्प्राप्नोतिकिल्बिषमित्युक्तंस्यात्
तत्रापिवाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षेकिल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमाप
द्येतप्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकंस्यात् यदात
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंशारीरंकर्माभिप्रेतं भवेत्तदादृष्टादृष्टप्रयोज
नंकर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्यं अन्यदकुर्वंस्तै-
रेवशरीरादिभिःशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंकेवलशब्दप्रयोगादहं करो-
मीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रंलोकदृष्ट्याकुर्वन्नाप्नोतिकि

ल्बिषमेवंभूतस्यपापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात् किल्बिषंसं
सारंनाप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबंधेनमुच्यतएवेति
पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादएवैषः एवंशारीरंकेवलंकर्मत्यस्या
र्थस्यपरिग्रहेनिरवद्यंभवति २१

आनंदगिरिकृतटीका

सत्यपिविक्षेपकेकर्मणिकूटस्थात्मानुसंधानस्य सिद्धेर्कैवल्यहेतु
त्वंविक्षेपाभावेसुतरांतस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यःपुनरिति
पूर्वोक्तविपरीतत्वंलोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वं तदेववैपरीत्यंस्फोरयति
प्रागेवेति ससाधनसर्वकर्मसंन्यासेशरीरस्थितिरपिकथमित्याशंक्या
ह शारीरेति नहितथाविधचेष्टानिविष्टचेतस्तया सम्यग्ज्ञानबहिर्मु-
खस्यकुतोमुक्तिरित्याशंक्य यथोपदिष्टचेष्टायामनादरान्नैवमित्याह
ज्ञाननिष्ठइति इतिदर्शयितुमिमंश्लोकमाहेति पूर्ववत्आशिषः प्रार्थ-
नाभेदास्तृष्णाविशेषाः आशिषोविद्ध्योनिर्गतत्वेहेतुमाह यतेति
चित्तवदात्मनःसंयमनेकथमित्याशंक्याह आत्मावाह्यइति द्वयोःसंय
मेनसत्यर्थसिद्धमर्थमाह त्यक्तेति सर्वपरिग्रहपरित्यागेदेहस्थितिरपि
दुःस्यास्यादित्याशंक्याह शारीरमिति मात्रशब्देनपौनरुक्त्यादनर्थकं के
वलपदमित्याशंक्याह तत्रापीति शारीरंकेवलमित्यादौशरीरपदार्थं
स्फुटीकर्तुमुभयथासंभावनया विकल्पयति शारीरमिति शरीरनि
र्वर्त्यंशारीरमित्यस्मिन्पक्षेकिंदूषणं शरीरस्थितिमात्रं शारीरमित्यस्मि
न्वापक्षेकिंफलमिति पूर्ववादीपृच्छतिकिंचातइति शरीरनिर्वर्त्यं
शारीरमित्यस्मिन्पक्षेसिद्धांतीदूषणमाह उच्यतइति शरीरेणयन्निर्व
र्त्यंतत्किंप्रतिषिद्धंविहितंवाप्रथमेविरोधःस्यादित्याहयदेति प्रतिषिद्धा
चरणेपिनानिष्टप्राप्तिरित्युक्तेप्रतिषेधशास्त्रविरोधःस्यादित्यर्थः द्विती
येविहितकरणेसत्यनिष्टप्राप्त्यभावादप्रसक्तप्रतिषेधःस्यादित्याह शास्त्री
यंचेति दृष्टप्रयोजनंशारीरयात्रादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनंस्वर्गसाधनं ज्यो
तिष्टोमादिकंकर्मेतिविभागः शरीरनिर्वर्त्यंकर्मशारीरमभिमतमिति
पक्षेदूषणांतरमाह शारीरमिति वाचामनसावाकर्मणोऽनुष्ठाने सं

न्यासिनो भवत्येव किल्बिषप्राप्तिरित्याशंक्याह तत्रापीति वाङ्मनो
भ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा किल्बिषप्राप्तिः संन्यासिन
स्यादिति विकल्प्याद्ये जपध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति
प्रतिषिद्धेति शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीरमिति पक्षमेवं प्रतिक्षिप्य द्वितीयप
क्षेलाभं दर्शयति यदात्विति अन्यदेहस्थितिप्रयोजनात् कर्मणः सका
शादिति शेषः तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या न प्रवृत्तिरिति सूचयति लोकेति
विद्वानुक्तया रीत्या वर्तमानो नाप्नोति किल्बिषमित्यत्र विवक्षितमर्थमा
ह एवंभूतस्येति विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितिहेतुव्यतिरिक्तमकुर्वत इ
त्यर्थः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्योक्तेन प्रकारेण
परिग्रहे शारीरं केवलमिति विशेषणद्वयं निर्दोषं सिध्यतीति फलित
माह एवमिति ॥२१॥

स्वामिकृतटीका

किंच निराशीरिति निर्गता आशिषः कामना यस्मात् यतं नियतं
चित्तमात्मा च शरीरं च यस्य त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन सः शारीरं शरीर
मात्रनिर्वर्त्यं कर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बंधनं न
प्राप्नोति योगारूढस्य देहशरीरनिर्वाहमात्रो योगिस्वाभाविकं भिक्षा
टनादि कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तदोषं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२१॥

पिशाचभाष्यं

निराशीः प्रार्थनारहितः यतचित्तात्मा संयतांतःकरणः त्यक्तसर्वप
रिग्रहः शारीरं केवलं कर्म शरीरस्थितिसाधनं कर्म कुर्वन्नाप्नोति कि
ल्बिषं पापं ॥२१॥

रामानुजभाष्यं

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारमेवं विशोध्यते निराशीरिति निराशीः
निर्गतफलाभिसंधिः यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयो
जनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितो यावज्जीवं केवलं शारीर
मेव कर्म कुर्वन् किल्बिषं संसारं नाप्नोति ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेव
लकर्मयोगेनैव रूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥२१॥

पं०
२१

103

अभिनवगुप्तकृतटीका

अभिप्रवृत्तोपिअभिमुखेनप्रवृत्तोपिशारीरोपियोगींद्रियव्यापारात्म
कंकर्मशारीरं यन्मनोबुद्धिभ्यांनतथानुरंजितं २१

परमार्थप्रपाटीका

किंचनिराशीरिति निराशो[illegible]मेभूयादित्याशीर्विरहितः य
तनियतचित्तमात्माशरीरंचयस्यतया त्यक्तोःसर्वपरिग्रहाविषयहेत
वोयेनसकेवलंशारीरंकर्मशरीरनिर्वाहमात्ररूपंकर्मकुर्वन्किल्बिषंप्रति
ग्रहादिदोषंनप्राप्नोति २१

वनमालीटीका

काम्यत्यागोपायमाह निराशीरिति निर्गताइहामुत्रफलभोगाशा
शिषअभिलाषायस्मात्सः यतौनियमितौचित्तात्मानौयेनसचित्तमंतः
करणमात्माबाह्येंद्रियसहितदेहः यतोजितेंद्रियोगतस्तस्मात्त्यक्त
सर्वपरिग्रहः त्यक्ताःसर्वपरिग्रहाभोगोपकरणानियेनसःएताह
शोपिप्रारब्धकर्मवशाच्छारीरंशरीरस्थितिप्रयोजकंभिक्षाटना
दिकंकेवलंकर्तृत्वाभिमानशून्यंकुर्वन्नपिकिल्बिषंसंसारंना
प्नोति मुमुक्षोर्निराशीरित्यादिकंसाधनंजीवन्मुक्तस्यस्वाभाविकं
मितिभावः २१

ऊहमैवैजयंतीटीका

एवमारुरुक्षोर्दशामुक्त्वेदानींकर्मणोज्ञानाकारमात्रत्वंवदन्नारू
ढदशामाहत्रिभिः निराशीरिति निराशीःनिर्गताआशीरैहिकामु
ष्मिकफलविषयिनीवांछायस्मा[illegible]त्सः यतचित्तात्मावशीकृत
चित्तमनाःत्यक्तसर्वपरिग्रहःत्यक्ताः[illegible]सर्वेषांशाकृतवस्तूनांपरि
ग्रहास्संग्रहायेनसः आत्मैकदर्शनेनकृतार्थत्वान्नूतनवस्त्वपेक्षेत्यर्थः
केवलंशारीरंशरीरमात्रनिर्वाहप्रयोजनायकर्मनिषिद्धमपिकुर्वन्स
न्किल्बिषंपापरूपंसंसारंनाप्नोतिकदाचिदपिनप्राप्नोतिकेवलेन
ज्ञानेकाकाररूपेणाकर्मयोगेनैवात्मयाथात्म्यरूपमवलोकतइत्यर्थ
ः २१ ॥

१ नरवस्तूनां परिग्रहाः संग्रहा येन
सः आत्मैकदर्शनेन ते

यदात्यंतविक्षेपोरपिक्षेपाति
तदाशारीरस्थितिमात्रहेतो

मधुसूदनीटीका

ऐोमादेः सम्यग्ज्ञानवशात्फलाजनकत्वं
रविक्षेपोकस्यभिक्षाटनादेर्नात्यंवबंधहेतुत्वमिति

केशुत्पन्नाये
नाह॥

निराशीर्गततृष्णोयतचित्तात्माचित्तमंतःकरणमात्माबाह्येंद्रियसहि
तोदेहः तौ संयतौप्रत्याहारेणनिगृहीतौयेनसः यतोजितेंद्रियोतोवि
गततृष्णस्त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वेपरिग्रहाभोगोपकरणा
नियेनसः एतादृशोपिप्रारब्धकर्मवशाच्छारीरंशरीरस्थितिमात्रप्रयो
जनंकौपीनाच्छादनादिग्रहणभिक्षाटनादिरूपंयतिंप्रतिशास्त्राभ्यनुज्ञा
तंकर्मकायिकंवाचिकंमानसंचतदपिकेवलंकर्तृत्वाभिमानशून्यं
पराध्यारोपितकर्तृत्वेनकुर्वन्नपरमार्थतोऽकर्त्रात्मदर्शनान्नाप्नोतिकि
ल्बिषंधर्माधर्मफलभूतमनिष्टंसंसारंपापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टफल॰
त्वेनकिल्बिषत्वात् यत्तुशरीरनिर्वर्त्यंशारीरमितिव्याचक्षते तन्मते
केवलंकर्मकुर्वन्नित्यतोधिकार्थालाभाद्व्यावर्तकत्वेनशारीरपदस्य
वैयर्थ्यम् अथवाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमितिब्रूयात् तदाकर्मपद
स्यविहितमात्रपरत्वेशारीरंविहितंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषमिति अ
प्रसक्तप्रतिषेधोनर्थकः वाचिकंमानसिकंचविहितंकर्मकुर्वन्प्राप्नोति
किल्बिषमितिशास्त्रविरुद्धमुक्तंस्यात् विहितप्रतिषिद्धसाधारणपर
त्वेप्येवमेवव्याघातइतिभाष्यएवविस्तरः [illegible]
[illegible]
[illegible]

२५

याः [illegible] २१ ॥

सदानंदीटीका

यदात्यंतविक्षेपकारणैरपिकर्मभिः सम्यग्ज्ञानान्नलेपोस्तितदा॰
भिक्षाटनादिभिः १ नास्तिबंधोब्रह्मविदः किमुवाच्यमितीर्यते वीततृ
ष्णोवशीनीतंचित्तंदेहेंद्रियैः सह २ येनसोत्यंतवैराग्यात्त्यक्तभोगोप॰
कारकः एतादृशोपिप्रारब्धवशाद्भिक्षाटनादिकं ३ शरीरस्थितिमा
त्रार्थंकायिकंवाचिकंतथा मानसंकर्मकर्तृत्वाध्यासशून्यः समा
चरन् ४ अकर्त्रात्मदृशानासौधर्माधर्मफलंयतिः संसारंकिंचनाप्नो
तिबाधितत्वाच्छुभाशुभं ५ यतेरनिष्टहेतुत्वात्पुण्यमप्यस्यकिल्बिषं
६ २१ ॥

वा॰

नीलकंठीटीका

नन्वेतस्माद्गौणात्कर्मकरणादकरणंमुख्यमेवनहरमित्याशंक्यगृ
हस्थस्यतन्मुख्यमवाप्यावहमितिव्यतिरेकमुखेनाह निराशीरिति यो
निवृत्तपरिग्रहस्त्र्यादिपरिग्रहरहितःसंन्यासीसचेन्निराशीःयोगैश्वर्य
मप्यनिच्छन् यतंचित्तंबुद्धिःआत्माचदेहेंद्रियसंघातोयेनसयतचि
त्तात्मा समाधिकालेनिरुद्धबाह्याभ्यंतरवृत्तिरित्यर्थः सव्युत्थान
कालेशारीरंशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंभिक्षाटनादि तदपिकेवलं
कर्तृत्वाभिमानशून्यंपराध्यारोपितकर्तृत्वेनकुर्वन्नपि किल्बिषं
यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादितियावज्जीवाधिकारचोदिताग्निहो
त्रायकरणजंप्रत्यवायंनाप्नोति विधितस्तेषांत्यागात् यस्त्वसंपरि
ग्रहःसनिराशीरपियतचित्तात्मापिकेवलमपिशारीरंकर्मकुर्वन्नवि
हिताकरणात्किल्बिषंप्राप्नोत्येवेत्यर्थः २१

आनंदी टीका

इदंमेभूयादिदंमेमाभूयादितिरागद्वेषपूर्विकायाआशिषःप्रार्थना
यानिर्गतोनिराशीरतएवयतौनिरुद्धौचित्तमात्माशरीरंचयस्यसः
चित्तंहिपूर्वंवस्त्वभिलषतिततःशरीरंचेष्टतेतथानायमिति इत्थं
केवलंरागद्वेषाभ्यांविनाशारीरंशरीरनिर्वर्त्यंदर्शनस्पर्शनादिकं
शरीरस्थितिहेतुकमशनादिकंकुर्वन्किल्बिषंनाप्नोति २१ ॥

चकुर्मे

रामकंठीटीका

तस्यविधस्ययोगिनःसर्वस्यकर्मणोबंधफलत्वलक्षणस्वकार्यसम्पादनासामर्थ्यात् यथो
प्रागेवव्याख्यानमेतत् २१

तस्ययोगिनःप्रशंसार्थमेवाह ॥

लासिकी[illegible]टीका

किंचनिराशीरिति निर्गताशीःकामनायस्मात् यतंस्वरूपप्रत्यवा
मर्शननियतंचित्तंयेन तादृशआत्मास्वस्वरूपंयस्यत्यक्ताःसर्वेपरिग्र
हाममताश्रयायेनसईदृशोयोगारूढःकेवलंविहितकर्मविनाकृतं
कर्तृत्वाभिमानरहितंवा शारीरंशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगिस्वाभावि

कं कर्मभिक्षाटनादि कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तं दो
षं न प्राप्नोति २१

पंचोलीटीका

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः कर्मारंभात्प्रागेव ब्रह्मणि संजातात्मद
र्शनः सकलकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनकर्म संन्यस्य श
रीरयात्रामात्रचेष्टोपपत्तिर्ज्ञाननिष्ठो भवतीत्यत्राह निराशीरिति
निराशीर्निःस्पृहः यतचित्तेंद्रियदेहः त्यक्तसर्वपरिग्रहः पुमान्के
वलं शारीरमभिमानरहितं शरीरस्थितिमात्रं कर्मव्यापारं कुर्वन्कि
ल्बिषं नाप्नोति २१

रसावीरसमिद्धोधिनी ॥

निराशीरिति आशासनमाशीर्बंधुपुत्रादिविषयेषु फला
कांक्षा वा सा निर्गता यस्मात्स निराशीर्जयपराजययोरनिय
तत्वान्न फलोद्देशेन प्रवृत्त इति यावत् अत एव यतचित्तात्मा
यतं स्ववशे स्थापितं चित्तं चेत आत्मा बुद्धिश्च येन यद्वा यतो निगृ
हीतो निवारितश्चित्तस्यात्मा संकल्पात्मकयत्नो येन अत एव
त्यक्तः सर्वः परिग्रहः पुत्रमित्रादिलक्षणो येन सः केवलं शा
रीरं कर्म युद्धादिलक्षणं कर्मेंद्रियव्यापारं कुर्वन्सन् किल्बि
षं गुरुबांधवादिवधजन्यं पापं नाप्नोति २१॥

मधुभाष्य

निराशीरिति यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः आत्मा म
नः परिग्रहत्यागोऽनभिमाने नैव किंचित्करोमीत्यस्याभि
प्रायमाह प्राप्नोति किल्बिषमिति यतचित्तात्मनो लक्षण
माह २१॥

भाषा अनुवाद

विलेप कारी कर्म ही को तो शास्त्र बंधन का हेतु कहते हैं और आपने कर्म की प्रशंसा करि जनकादि को दृष्टांत देखाय प्रथम अवस्थामे अधिकार और ज्ञान प्राप्त भये भी निरहंकार कर्म करने से अदोष कहा इससे सर्वथा कर्म करना प्राप्त होता है इस संदेह पर कहते हैं कि जो सर्व कामना परित्याग करि निष्काम हो तथा मन इंद्री शरीर अपने वशीभूत राखि सकल विषय से निवृत्त हैं और शरीर निर्वाह मात्र के अर्थ कर्तत्व अभिमान रहित हो कर्मों को करते हुये भी वे मनुष्य कर्म बंधु को नही प्राप्त होते हैं अर्थात् कर्मजनित किल्विष जो पाप सो नही लगता है सोई कहा कि निराशीर्यत चितात्मा त्यक्त सर्व परिग्रहः २१ ॥

दोहा

निःस्पृहा चितवशा किये दिये ऊटंब सम त्याग केवल कर्म शरीर कट पाप न ताको लाग २१॥

106

यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वंद्वातीतोविमत्सरः समः
सिद्धावसिद्धौचकृत्वापिननिबध्यते २२

शांकरभाष्यं

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्ययतेरन्नादेःशरीरस्थितिहेतोःपरिग्रहस्याभावात्
याचनादिनाशरीरस्थितौकर्तव्यतायांप्राप्तायामयाचितमसंक्लृप्तमुपप
न्नं यदृच्छयेत्यादिना वचनेनानुज्ञातंयतेःशरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्रा
प्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह यदृच्छेति यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्रार्थितोऽनु
पनतोलाभो यदृच्छालाभस्तेनसंतुष्टः संजातालंप्रत्ययःद्वंद्वातीतोद्वं
द्वैःशीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽविषण्णचित्तोद्वंद्वातीतउच्यते विमत्सरो
विगतमत्सरोनिर्वैरबुद्धिःसमस्तुल्योयदृच्छया लाभस्यापिसिद्धाव
सिद्धौच यएवंभूतोयतिरन्नादेःशरीरस्थितिहेतोःलाभालाभयोःसमो
ऽहर्षविषादवर्जितःकर्मादौअकर्मादिदर्शीयथाभूतात्मदर्शननिष्ठः
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणिशरीरादिनिर्वर्त्ये नैव
किंचित्करोम्यहं गुणागुणेषुवर्त्तंतइत्येवंसदासंपरिचक्षाणआत्मनः
कर्तृत्वाभावंपश्यन्नैवकिंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्मकरोतिलोकव्यव
हारसामान्यदर्शनेनतुलौकिकैरारोपितकर्तृत्वेभिक्षाटनादौ कर्म
णिकर्ताभवति भिक्षाटनादिचेष्टास्वपिअकर्तृत्वाद्यनुसन्ध्यामेवविदु
षःस्वानुभवेनतुशास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तैव सएवंपराध्यारोपि
तकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकंकर्मकृत्वापिन
निबध्यते बंधहेतोःकर्मणःसहेतुकस्यज्ञानाग्निनादग्धत्वादित्युक्ता
दएवैषः २२

आनंदगिरिकृतटीका

पूर्वश्लोकेनसंगतिंदर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति त्यक्तेति अन्नादेरि
त्यादिशब्देनपादुकाच्छादनादिगृह्यते याचनादिनेत्यादिपदेनसेवाकृ
षिवाणिज्यादीयतेभिक्षाटनार्थमुद्योगात् प्राक्कालेकेनापियोगेननि
वेदितं भैक्ष्यमयाचितंअभिप्रायमुपनतं तच्चवर्जयित्वासंकल्पमंतरेण प
चभ्यःसप्तभ्योवागृहेभ्यःसमानीतंभैक्ष्यमसंक्लृप्तं सिद्धमन्नंभक्तजनैः

स्वसमीपमुपानीतमुपपन्नं यदृच्छया स्वकीयप्रयत्नव्यतिरेकेणेति
यावत् आदिशब्देन माधुकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितं तात्का
लिकोपपन्नं चेत्यभेदत्वं पंचविधं स्मृतमित्यादिर्गृह्यते आविष्कुर्वन्निदं
वाक्यमाहेति योजनीयं परोत्कर्षामर्षपूर्विका स्वस्योत्कर्षवाञ्छा
विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थमाह निर्वैरेति स
ङ्क्षेपतो दर्शितमर्थं विशदयति य एवंभूत इति तथापि प्रकृतस्य यतेः
भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति तदभावे भिक्षाटनाद्यभावेन जीवना
भिभावप्रसंगादित्याशंक्याह लोकेति लौकिकैरविवेकिभिः सहव्यव
हारस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्येन दर्शना
त् तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्विद्वानपि लो
कदृष्ट्या भिक्षाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं
तत्राह स्वानुभवेनेति यदृच्छेत्यादिपादत्रयं व्याख्याय कृत्वापीत्यादि
चतुर्थपादं व्याचष्टे स एवमिति भिक्षाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्म
णा विदुषो बद्धत्वाभावेपि कर्मान्तरेण निबद्धत्वं भविष्यतीत्याशंक्या
ह वंधेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवं शारीरं केवलमित्यादावुक्तस्याय
मनुवाद इति योजना यथोक्तस्य कर्मणो युक्त्या महाविरोधाभ्युपगम
सूचनार्थोपिशब्दः २२

स्वामिकृतटीका

किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः
द्वंद्वानि शीतोष्णादीन्यतीतोतिक्रांतः तत्सहनशील इत्यर्थः विमत्स
रो निर्वैरः यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च समो हर्षविषादरहितः
य एवंभूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं विहितं स्वाभाविकं वा कर्म
कृत्वापि न बंधनं प्राप्नोति २२

पैशाचभाष्यं

यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः द्वंद्वातीतः शीतोष्णसुख
दुःखादिरहितः विमत्सरः क्रोधवर्जितः कर्मणा फलभावाभावयोः
समचित्तस्स एवंभूतः कृत्वापि न निबध्यते न कर्मफलशरीरादि प्राप्नो
ति २२

रामानुजभाष्यं

यदृच्छालाभेति यदृच्छाप्राप्तशरीरधारणहेतुवस्तुसंतुष्टः द्वंद्वातीतः या
वत्साधनसमाप्ति अवर्जनीयशीतोष्णादिसहः अन्यकृतोपद्रवपरिपातेहेतु
भूतस्वकर्मेति निरूपणेन परेषु विगतमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च युद्धादि
कर्मस्वजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समचित्तः कर्मैव कृत्वापि ज्ञाननिष्ठां विनापि न
निबध्यते न संसारं प्रतिपद्यते २२

अभिनवगुप्तकृतटीका

कर्मकर्तरि प्रयोगः स्वयमेव स्वात्मानं बध्नाति फलवासनाकालुष्य
मुपाददानो गृह्णान इत्यर्थः अन्यथा जडानां कर्मणां बंधने स्वातंत्र्यं न
तथा हृदयंगमं २२

परमार्थप्रपाटीका

किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः
सोपि निर्वाहमात्रपर्याप्तः मा गृधः कस्य स्विद्धनमिति श्रुतेः द्वंद्वानि
शीतोष्णादीनि अतीतः विमत्सरो निर्वैरः सिद्धावसिद्धौ समो हर्षवि
षादरहितः स पूर्वोक्तनरदशयोर्यथायथं कर्म कुर्वन्न बंधं न प्राप्नोति २ २

वनमालीटीका

मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणमाह यदृच्छेति शास्त्रानुमतस्य प्रा
देरयत्नेनैव लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टस्तदधिकस्पृहारहितः न
नु स्वप्रयत्नमंतरेण लाभे शीतादिपीडितं कथं जीवेदत आह द्वंद्वा
तीतः द्वंद्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोतिक्रांतः स
माधौ तेषामस्फुरणात् व्युत्थानकालेस्फुरणेपि निदाघेन महाह्र
दनिमग्नगजस्येव परमानंदघनात्मस्वरूपे स्थिरीकृतचित्तस्य द्वंद्वैः
क्षोभाभावात् अत एव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोत्क
र्षासहनपूर्विका स्वोत्कर्षवांछा मत्सरस्तद्रहितः अत एव समस्तु
ल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च न हृष्टः नाप्यसिद्धौ विषण्णः दे
हादौ विगताहंममेत्यभिमानः प्रारब्धकर्मवशात् भिक्षाटनादि

कंकृत्वापिननिबध्यते २२ ॥

ऊप्रमेयवैजयंतीटीका

किंचदेहनिर्वाहार्थमपियत्नंनकरोतीत्याह यदृच्छेतियदृच्छाला
भसंतुष्टः यदृच्छयास्वप्रयत्नेनविनायोलाभः अन्नाच्छादनादीनां
प्राप्तिस्तेनसंतुष्टः सम्यक्तोषयुक्तः द्वंद्वातीतः द्वंद्वानिशीतोष्णक्षु
त्पिपासादीन्यत्युल्लंघितः प्राप्तकालधर्मानवर्जनीयान्सर्वानेतान्या
वत्साधनसमाप्तिनावदव्याकुलचित्तेनसहतीत्यर्थः विमत्सरः परो
त्कर्षासहनपूर्विकास्वोत्कर्षवांछामत्सरः विगतोमत्सरोयस्मात्स
एवसमः सिद्धावसिद्धौचयदृच्छालाभस्यैवतत्त्वतः सिद्धौप्राप्तौ
सत्यांनहर्षयुक्तः तस्यासिद्धावप्राप्तौचसत्यांनविषादयुक्तः किंतुस
मउभयोरपिहर्षविषादरहितः एवंभूतः सन्देहनिर्वाहार्थंकर्मकृत्वा
पिननिबध्यतेभिक्षाटनादिकर्मणानलिप्यतइत्यर्थः तथाचशास्त्रं
भैक्ष्यंचरेदित्युपक्रम्यअयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नंयदृच्छयेतियाज्ञा
दिकंप्रयत्नंवारयति मनुरपिनचोत्पातनिमित्ताभ्यांननक्षत्रांका
विद्ययानानुशासनवादाभ्यांभिक्षांलिप्सेतकर्हिचिदितियतयो
भिक्षार्थंग्राममविशन्तीत्यादिशास्त्रंतुप्रयत्नःकर्तव्यएवइत्येवंशा
स्त्ररीत्याप्रयत्नस्यकर्तव्यत्वात्कर्म स्यतेप्राप्तेसत्यत्रव्यवस्थाकौपीने
युगलंवासःकंथाशीतनिवारणीपादुकेचापिगृह्णीयात्कुर्यान्ना
न्यस्यसंग्रहमितिशास्त्रात् यत्नंविनाकौपीनादिलाभस्याभावाद
तःप्रयत्नःकर्तव्यः यत्नंविनापिप्रारब्धवशात्कौपीनादिलाभःसि
द्ध्येवाततोयत्नोनकर्तव्यएवमुभावप्युपपद्येतेऽतोनशास्त्रविरोध
इत्यर्थः २२

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्ययतेःशारीरस्थि **मधुसूदनीटीका** तिमात्रप्रयोजनंकर्माभ्यनुज्ञातंतत्रा
च्छादनादिव्यतिरेकेणशारीरस्थितेरसंभवात याञ्चादिनास्वप्रयत्नेना न्नादिकंसंपाद्यमितिप्राप्ते
नियमयाह शास्त्रानुमतप्रयत्नव्यतिरेकोयदृच्छातयैवयोलाभोऽन्नाच्छाद
नादेःशास्त्रानुमतस्यसयदृच्छालाभःतेनसंतुष्टःतदधिकतृष्णार
हितः तथाचशास्त्रंभैक्ष्यंचरेदितिप्रकृत्य अयाचितमसंक्लृप्तमु
पपन्नंयदृच्छयेतियाञ्चासंकल्पादिप्रयत्नंवारयति मनुरपिनचोत्पा

ये

तन्निमित्ताभ्यां न नक्षत्रांगविद्यया नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लि-
प्सेत कर्हिचिदिति यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशंतीत्यादिशास्त्रानुम
तस्त्वप्रयत्नः कर्तव्य एव एवं लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव कौपीन
युगलं वासः कंथा शीतनिवारिणी पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्ना
न्यस्य संग्रहमित्यादि एवमन्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रसत्वं न तु
स्वप्रयत्नमंतरेण लाभेऽपि शीतोष्णादिपीडितः कथं जीवेदत आह द्वंद्वा
तीतः द्वंद्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षादीनि अतीतोऽतिक्रांतः स
माधिदशायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेऽपि परमानंदा
द्वितीयात्मभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वंद्वैरुपहन्यमानोऽप्यनभि
तचित्तः अत एव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोत्कर्षासहन
पूर्विका स्वोत्कर्षवांछा मत्सरः तद्रहितः अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैर-
बुद्धिः अत एव समः तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ न हृष्टः नाप्य
सिद्धौ विषण्णः स्वस्यानुभवेनाकर्तैव परैरारोपितकर्तृत्व शरीरस्थिति
मात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकर्माहं कृत्वापि न निबध्यते बंधहेतोः सहे
तुकस्य कर्मणो ज्ञानाग्निना दग्धत्वादिति पूर्वोक्तानुवादः [illegible]
[illegible] नं भिक्षाट
नादि [illegible]
[illegible]
[illegible] २२

सदानंदीटीका

यतेरकिंचनस्यापि शरीरस्थितिकारणं यात्रादिनानसंपाद्यमनादी
त्याह विष्वपाः १ लाभोऽसम्प्रार्थितो यत्नात्तेनालं प्रत्ययगतः शास्त्रानुम
तभिक्षादिलाभात्संतुष्ट एव वा २ स्वप्रयत्नं विना लाभेऽपि शीतोष्णादिभि
र्दितः द्वंद्वैरत्वव्यथितो यो निर्वैरः सर्वजंतुषु ३ शरीरस्थितिहेतोश्च ला
भेऽलाभे विकारधीः स्वानुभूत्या स चाकर्तैवान्यैरारोपितक्रियः ४ भि
क्षाटनादिकं कृत्वा बंधं नाप्नोति किंचन ५ २२

नीलकंठीटीका

ननु सपरिग्रहः कुटुंबभरणाय यतता कथं वित्तव्ययायाससाध्या-
न्यग्निहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशंक्याह यदृच्छेति यदृच्छया अप्रा-
र्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथा हि ब्राह्मणानामया-
चितेन जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं ऋतमुंछशिलं प्रोक्तममृतं स्या-
दयाचितमिति द्वंद्वातीतः बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः
विमत्सरः परस्य लाभं दृष्ट्वा संतापहीनः समः यदृच्छालाभेनैवेष्टिपशु-
चातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकार एवंभूत
इष्ट्यादीनि कृत्वापि तत्फलेन स्वर्गादिना न निबध्यते अपिशब्दात्तज्जेना-
प्रत्यवायेन न निबध्यते बंधहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् तथा
च स्मृतिः त्यागाय यतनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्य-
वादी च गृहस्थोपि विमुच्यत इति भाष्ये त्वयं श्लोकः संन्यासिपरत्वेनैव
व्याख्यातः २२

आनंदी टीका

यदृच्छालाभः प्रार्थनां विना वस्तुप्राप्तिः २२

रामकंठी टीका

यद्यपि कर्माकर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातं तथापि विकर्मणोरेव-
मेव बोद्धव्यमव्याख्यातं यतः कर्मपरिकर्मपरिहारस्य ज्ञानशून्यस्य सतो
यत्र बंधकत्वमुक्तं तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो बंधकत्वे का
भ्रांतिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यत्वेन बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातं २२
[illegible]

लासिकी[illegible]टीका

किंच यदृच्छयेति अप्रार्थितोपस्थितलाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्ट-
स्तदधिके स्पृहारहितः द्वंद्वानि शीतोष्णादीनि अतीतोऽतिक्रांतः विमत्स-
रो निर्वैरः यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च समो हर्षविषादरहितः यद्य-

वंभूतो योगारूढः सपूर्वोक्तरक्षमिकयोर्यथायथं विहितं स्वाभा॰
विकं वा कर्म कृत्वापि न बंधं प्राप्नोति कर्मकर्तरि प्रयोगः २२

पंचोलीटीका

अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया शरीरादिनावचनेन अत्र॰
ज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह य
दृच्छेति यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः द्वंद्वातीतः
द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिः अहतोपि अविसंचितः सिद्धौ असिद्धौ च ला य॰
भालाभयोः समस्तुल्यः हर्षविषादरहितः कर्म कुर्वन्नपि कर्मणा
न निबध्यते २२

रणवीरसमिद्धोथिनी॥

यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभः स चात्र प्र
क्रांतत्वाद्भीष्मद्रोणादितुल्यमहावीरपुरुषप्रतिद्वंद्विकपुरुष प्र
तियोगिकः तेन संतुष्टः एतस्यैव विवरणं द्वंद्वातीत इति द्वंद्व
कलहयुग्मयोरिति कोशाद्द्वंद्वं युद्धं स्वल्पतीव वचनिर्भर इति
कोपादिति शाद्वोतिशये तथा च द्वंद्वयुद्धमतिक्रायेनेतः प्राप्तः
यतो विमत्सरः मत्सरोन्यशुभद्वेषतद्रूपयोस्त्रिषु इति को
शान्मत्सरो न्यदीयशुभविषयको द्वेषो विशिष्टोस्येति एतेन म
मप्रतिद्वंद्विनः स्वधर्मभूते युद्धे प्रहृतास्तस्मात्तान्निहत्तं मामन
यासमेव पराजित्य राज्यप्राप्त्यादिलक्षणं कल्याणं किं प्राप्तुं॰
स्तानश्च प्रति प्रहृतोहं समूलघातमेतान्निहन्मीतिहतक्रोधः
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विषये समः अत एव शरुवधादिकं कृत्वापि न निब
ध्यते निबद्धो भवति पापासंगेनेति शेषः २२॥

मधुभाष्य

यदृच्छालाभेति कथं द्वंद्वातीतमित्याह समः सिद्धाविति उपसं
हरति २२॥

वंभूतोयोगारूढःसपूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथंविहितंस्वाभा
विकंवाकर्मकृत्वापिनवंधंप्राप्नोति कर्मकर्तरिप्रयोगः २२

पंचोलीटीका

अयाचितमसंकल्पमुपपन्नंयदृच्छयाशारीरादिनावचनेनअनु
ज्ञातंयतेःशारीरस्थितिहेतोरन्नादेःप्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह य
दृच्छेति यदृच्छालाभसंतुष्टःअप्रार्थितलाभसंतुष्टःद्वंद्वातीतः
द्वंद्वैःशीतोष्णादिभिःअहतोपिअविक्षुब्धचित्तः सिद्धौअसिद्धौचला
भालाभयोःसमस्तुल्यःहर्षविषादरहितःकर्मकुर्वन्नपिकर्मणा
ननिवध्यते २२

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभोयदृच्छालाभः सचात्रप
क्रांतत्वाद्भीष्मद्रोणादितुल्यमहावीरपुरुषप्रतिद्वंद्विकयुद्धप्र
तियोगिकः तेनसंतुष्टः एतस्यैवविवरणंद्वंद्वातीतइति द्वंद्वं
कलहयुग्मयोरितिकोशाद्द्वंद्वंयुद्धं स्वल्पतीवचनिर्भरइति
कोपाद्दतिप्राह्वोतिपाथ तथाचद्वंद्वयुद्धमतिप्रायेनेतःप्राप्तः
यतोविमत्सरः मत्सरोन्यशुभद्वेषतद्रहितःपराणयोस्त्रिशितिको
शान्मत्सरोन्यदीयशुभविषयकोद्वेषोविशिष्टोस्येति एतेन
मप्रतिद्वंद्विनःस्वधर्मभूतेयुद्धेप्रवृत्तास्तस्मात्प्रनिहतंमामना
यासमेवपराजित्यराज्यप्राप्त्यादिलक्षणंकल्याणंकिंप्राप्तपु
स्तत्प्रतिप्रवृत्तोहंसमूलघातमेतान्निहन्मीतिदृतक्रोधः
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विषयेसमः अतएवगुरुवधादिकंकृत्वापिननिब
ध्यतेतिबद्धोभवति पापासंगेनेतिपोषः २२॥

मधुभाष्य

यदृच्छालाभेति कथंद्वंद्वातीतमित्याह समःसिद्धाविति उपसं
हरति २२॥

भाषा अनुवाद

और यदृच्छा लाभ संतुष्ट कहे मांगे विना आपसे आप प्राप्त जो य
थालाभ तिससे जो संतुष्ट है अर्थात् उत्तम अधम अधिक अल्प ला
भसे हर्ष विषाद रहित है और शीत उष्ण हानि लाभ सुख दुःख वैर
प्रीति आदि द्वंद्व भाव रहित है तथा सिद्धि असिद्धि मे समभाव है वे पु
रुष कर्म करते भी संसार गति को नही प्राप्त होते अर्थात् कर्म बंधन
मे नही पडते हैं सोई कहा यदृच्छा लाभ संतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सर
इति २२ ॥

दोहा

यथा लाभ संतुष्ट द्रय द्वंद्व विमत्सर हीन सम जिह सिद्धि
असिद्धि दें करें भी बंधन कीन २२ ॥

गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञा याचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते २३

शांकरभाष्यं

त्यक्त्वाकर्मफलासंगं इत्यनेनश्लोकेनयःप्रारब्धकर्मासन् यदा निःक्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नःस्यात् तदास्यात्मनःकर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागेप्राप्तेकुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सतिपूर्ववत्तस्मिन् कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसइति च कर्माभावः प्रदर्शितःयस्यैवंकर्माभावोदर्शितस्तस्यैव गतसंगस्येति गतसंगस्यसर्वतोनिवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवंधनस्यज्ञानावस्थितचेतसोज्ञाने एवअवस्थितंचेतोयस्यसोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्ययज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतःकर्मसमग्रंसहाग्रेण कर्मफलेनवर्ततेइति समग्रंकर्मतत्समग्रंप्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः २

आनंदगिरिकृतटीका

गतसंगस्येत्यादिश्लोकस्याव्यवहितेन संबंधंवक्तुंवृत्तंकीर्तयति त्यक्त्वेति अनेनश्लोकेननैवकिंचित्करोतिसइत्यत्रकर्माभावःप्रदर्शितइति संबंधःकस्यकर्माभावप्रदर्शनमित्याशंकायामाह यःप्रारब्धेति प्रारब्धकर्मासन्योवर्तते तस्यकर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधःस्यादित्याशंक्यावस्थाविशेषेतत्प्रदर्शनान्मैवमित्याह यदेति ननुज्ञानवतःक्रियाकारकफलाभावदर्शिनःकर्मपरित्यागश्चेद्व्याप्त् कर्म्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेधःस्यादित्याशंक्याह आत्मनइति लोकसंग्रहादिनिमित्तंप्रागेवोक्तमविद्यावस्थायामिवपूर्ववदित्युक्तं एवंवृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयतियस्येति यथोक्तस्यापिविद्यावतोमुक्तस्यभगवत्प्रीत्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलंभात्ततोवंधारंभः संभाव्येतेत्याशंक्याह यज्ञायेति धर्माधर्मादीत्यादिशब्देनरागद्वेषादिसंग्रहः तस्यवंधनत्वंकरणाकृत्यत्याप्रतिपत्तव्यं यज्ञनिर्वृत्त्यर्थंयज्ञशब्दितस्यभगवतोविष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्पत्त्यर्थमितियावत्

ज्ञानमेव वांछतो ज्ञानस्य प्रतिबंधकं कर्म परिशंकितं परिहरति का॰
मेति समग्रेणात्यंगीकृत्य व्याचष्टे सहेत्यादिना २३

स्वामिकृतटीका

किंच गतेति गतसंगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेवस्थितं चि
त्तं यस्य तस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म
प्रविलीयते कर्मभावमापद्यते आरुरुक्षोर्योगपते यज्ञायेति यज्ञसंर
क्षणार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म कुर्वत इत्यर्थः २३

राधना॰

पिशाचभाष्यं

गतसंगस्य फलसंकल्परहितस्य ज्ञानावस्थितचेतसः परमात्मनि॰
व्यवस्थितबुद्धेः यज्ञाय ईश्वराराधनार्थमाचरतः कर्मानुष्ठितस्तत्कर्म
समग्रं प्रविलीयते अफलप्रदं भवेत् अबद्धकं भवति २३

रामानुजभाष्यं

गतसंगस्येति आत्मविषयज्ञानावस्थितमनसैतेन विगतरागादित्वसं
गस्यात एव निखिलपरिग्रहविमुक्तस्योक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये
वर्तमानस्य पुरुषस्य बंधहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते २३

अभिनवगुप्तकृतटीका

यज्ञायेति जातावेकवचनं यज्ञाद्युक्तलक्षणः २३

परमार्थप्रपाटीका

किंच गतसंगस्येति गतसंगस्य रागादिभिर्विमुक्तस्य ज्ञानावस्थित॰
मात्मज्ञाने कतत्परं चेतो यस्य एवंभूतस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं यागार्थं वा
कर्माचरतः समग्रं सवासनं प्रविलीयते अकर्ततामापद्यते २३

वनमालीटीका

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृच्छालाभसंतुष्टस्य यतेः शारीरं भिक्षाटनादिकं

कर्मबंधहेतुर्नभवतीत्युक्तेर्गृहस्यस्यजनकादेर्यज्ञयुद्धादिकंकर्मबंधहेतुःस्यादित्याशंकामपाकर्तुंत्यक्त्वाकर्मफलासंगमित्युक्तंविवृणोतिगतसंगस्येतिगतसंगस्यफलासक्तिशून्यस्यमुक्तस्यकर्तृत्वाभिमानमुक्तस्यचज्ञानेनब्रह्मापरोक्षेणावस्थितंस्थिरीभूतंचित्तंयस्यतस्ययज्ञायविष्णवेतत्पूजार्थंविहितंकुर्वाणस्यसमग्रंप्रारब्धभिन्नंकर्मप्रविलीयते नश्यतिबंधकंनभवतीत्यर्थः भगवत्प्रेरणयाकर्मभवत्यहंतुस्वतोकर्तातेनस्वपूजारूपेणकर्मणास्वकारितेनसएवप्रीणात्वितिकुर्वाणस्यकर्माणिसकामानांबंधहेतवोपिमुक्तिपराण्येवभवंतीतिभावः २३ ऊसमवैजयंतीटीका

किंचगतसंगस्येति गतोविगतःसंगःफलसंगःफलकामोयस्मात्तस्यनिष्कामस्येत्यर्थः मुक्तस्यप्राकृतवस्तुपरिग्रहशून्यस्यज्ञानावस्थितचेतसः आत्मयाथात्म्यज्ञानेऽवस्थितंस्थिरीभूतंचेतोयस्यतस्य अविरतस्वस्वरूपचिंतनपरस्येत्यर्थः यज्ञायविष्णुप्रीतयेआचरतस्तत्कर्माचरतएवंभूतस्यमुमुक्षोःसमग्रंकृत्स्नंबंधकरूपंप्राचीनंकर्मप्रविलीयतेसमग्रंकर्माकर्मभावमापद्यतेत्यर्थः २३

+ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्ययदृच्छालाभसंतुष्टस्य [illegible] यतेर्यच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंभिक्षाटनादिरूपंकर्मतत्कृत्वाननि मधुसूदनीटीका बध्यत इत्युक्तेगृहस्थस्यब्रह्मविदोजनकादेर्यज्ञादिरूपंयत्कर्मतद्बंधहेतुःस्यादितिभवेत्कस्यचिदाशंकातामपनेतुंत्यक्त्वाकर्मफलासंग मित्यादिनोक्तंविवृणोति + गतसंगस्यफलासंगशून्यस्यमुक्तस्यकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासशून्यस्यज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोधएवस्थितंचित्तंयस्यतस्यस्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः उत्तरोत्तरविशेषणस्यपूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयोद्रष्टव्यःगतसंगत्वंकुतः यतोध्यासहीनत्वंतत्कुतोयतःस्थितप्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापिप्रारब्धकर्मवशाद्यज्ञाययज्ञसंरक्षणार्थंज्योतिष्टोमादियज्ञेश्रेष्ठाचारत्वेनलोकसंग्रहार्थं यज्ञायविष्णवेतत्प्रीत्यर्थमितिवा आचरतःकर्मयज्ञदानादिकंसमग्रंसहाग्रेणफलेनविद्यतइतिसमग्रंप्रविलीयते प्रकर्षेणकारणोच्छेदेनतत्त्वदर्शनाद्विलीयतेविनश्यतीत्यर्थः २३ [illegible]
[illegible] २३ ॥

सदानंदीटीका

तत्त्वज्ञस्य गृहस्थस्य कर्म यज्ञादिकं कृतं नैव बंधकमित्याह पूर्वोक्त-
मपि केशवः १ फलासंगविहीनस्य निर्गताध्यासकस्य च निर्विक
ल्पात्मतत्त्वैकावबोधे यस्य स्थितं मनः २ ईदृशस्यापि प्रारब्धवशाल्लो
कप्रवृत्तये कुर्वतः कर्म यज्ञादि विष्णुप्रीत्यर्थमेव वा ३ समग्रेण फ
लेनैतत्कर्म तस्य विनश्यति फलं चाजनयित्वैव मूलोच्छेदादृशोक्रया
ध २३

नीलकंठीटीका

त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान्कर्माणि कुर्व-
न्नपि करोति अतो न लिप्यते लेपाभावाच्च न बध्यत इत्युक्तं तत्किं कर्म-
णां फलदानशक्तिप्रतिबंधो वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयोच्छेद एवे
त्याशंक्याद्ये मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छ
ति गतसंगस्येति यतः विद्वान् गतसंगः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न
करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः अतो न लिप्यत इत्युक्तं
यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति न फलांतरार्थं प्राप्त्याभा
वात् अतस्तमेवोत्पाद्य कृतार्थैः कर्मभिर्न बध्यत इत्युक्तं यतो ज्ञाने स
म्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञानानि
ष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेव लाभात् अस्य गतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय
कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वं कर्म क्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण
निष्प्रयोजनं सत् समग्रं अग्रेण फलेन वा सनयावा सह समग्रं प्रकर्षे-
ण निरन्वयं विलीयते नश्यत्यतो न कदाचिदपि प्रादुर्भवति अयं चाक्रि
यमाणकर्मप्रलयो विद्वद्दृष्ट्यैव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसाम
र्थ्यस्य वह्नेर्दाहकत्ववदप्रत्याख्येयत्वात् अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दा-
ह उत्तरेषामश्लेषश्च श्रूयते न तु तेषामपि दाहः तद्यथैषीकातूलम
ग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते इति तं विदित्वा न कर्म-
णा लिप्यते पापकेनेति च तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां
द्विषंतः पापकृत्यामिति विद्वद्बोधनस्यैव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्श
नान्न तेषां वस्तुहत्या प्रलयोऽस्तीति ध्येयं २३

आनंदीटीका

कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्येतन्निर्णीयकर्मलक्षणमारभते यज्ञा-
येश्वरार्थं वक्ष्यमाणनीत्या कर्मारभतः समग्रं कर्म प्रविलीयते का-
र्मब्रह्मोद्भवं विद्धीत्युपदिश्यमाने परमकारणोपकर्षेण तत्सम्यग्ज्ञा-
नस्योत्पादनद्वारेण लीनं भवति न त्वाक्षिप्ताभ्रमिव नश्यति २३

+इदानीं कर्म सर्वथा कर्तव्यमिति प्राग्युक्तस्य यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लावयत्राह

रामकंठीटीका

सामान्येन कर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टं लोकोऽयं कर्मबंधन इत्यनेन तद्विनायज्ञलक्षणविशिष्ट-रूपतामात्मकफलत्वं च योगित्व रूपप्रतिपादनद्वारेणैव

+यथोक्ते ज्ञाने व्यवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञस्यात एव निवृत्तवि-
षयासंगस्य ततश्च मुक्तस्यात्मनात्मविवेकसमाधिसिद्धिलाभा-
द्देहाद्यात्मप्रत्ययरूपान्महतो बंधान्निष्क्रान्तस्य अतः वक्ष्यमाणभेदाय
यज्ञाय यजमानाय तदर्थे कर्मशास्त्रविहितां क्रियामारभमाणस्य कु-
र्वत एव समग्रं कायिकवाचिकमानसिकभेदेन संग्रहात्त्रिप्रकारम-
वांतरभेदेन त्वपरिसंख्येयं विलीयते विगलितिब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्वि-
नश्वरफलारंभकत्वलक्षणं स्वरूपमस्य नश्यतीत्यर्थः कथं क्रियमाण-
मेव कर्म प्रविलीयते इति विवेकसमाधिसिद्धिनांतरीयकां ब्रह्मात्मैत-
सिद्धिं कर्मप्रविलयकारणभूतां प्रतिपादयितुमाह २३

लासिकी [illegible]टीका

किंच गतसंगस्येति ज्ञाने व्यवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञस्यात-
एव जीवत एव मुक्तस्य देहाद्यात्मप्रत्ययरूपबंधनान्निष्क्रान्तस्यात एव
गतसंगस्य निवृत्तविषयाद्यासंगस्य यज्ञाय वक्ष्यमाणलक्षणाय य-
ज्ञसंरक्षणार्थं वा कर्म कायिकवाचिकमानसिकभेदेन त्रिविधमा-
चरतोऽपि समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते कर्मभावमापद्यते न श्य-
तीत्यर्थः २३

पंचोलीटीका

ब्रह्मविदोऽपि कृतार्थस्य निमित्ताल्लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तस्य कर्मबं-
धकं न भवतीत्याह गतसंगस्येति गतसंगस्य कर्मादौ संगरहितस्य
मुक्तस्य निवृत्तकर्मादिबंधनस्य ज्ञाननिष्ठस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्म
कुर्वतः समग्रं अग्रेण फलेन सह विलीयते आत्मनि विलयं याति २३

गतसंगस्येति गतः प्राप्तः संगः प्रहरणादिभिर्येन गतोहरेभ्

नः संगः प्रोक्तलक्षणकामसंकल्पो यस्माद्गतस्य अतएवमु

क्तस्य शोकमोहाद्विनिष्क्रांतस्य ततश्च ज्ञाने प्रोक्तलक्षणे निश्च

येवस्थितं चेतो यस्य तस्य यज्ञाय परमेश्वरप्रीणनार्थं कर्म का॰

यिकं शुद्धादिव्यापारं कुर्वतः समग्रं सकलं पापजातं प्रविलीयते

विनश्यतीति यद्वा समग्रमाहुः सर्वपर्यायः समानं सर्वं चाग्र मती

ति समग्रं अन्यतोपि चेति उः सर्वप्रासकं कर्मशुद्धलक्षणं का॰

यिकं व्यापारं कुर्वतः कर्म प्रविलीयते ईश्वरे प्रविलीनो भवति

ईश्वरस्तदनुमोदते इति न पापसंगेन बध्नातीति भावः २३॥

मधुभाष्य

गतसंगस्येति गतसंगस्य फलस्नेहरहितस्य मुक्तस्य पा

रीराद्यनभिमानिनः ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानि

नः ज्ञानावस्थितचेतस्त्वस्पष्टयति २३॥

भाषा अनुवाद

औरभी कहते है कि गतसंगस्य कहे जिसका देह गेह औ विषय से संग आसक्ति चलीगई औ काम क्रोध से मुक्त कहे छूट गया है और चित ज्ञानरूप परब्रह्म मे स्थितहै ऐसे गुणों से युक्त मनुष्य के यज्ञ रक्षार्थ किम्वा लोक शिक्षार्थ या शरीर यात्रार्थ अथवा भगवदाराधनार्थ किये हुये संपूर्ण कर्म वासना समेत विलीन हो जाते हैं २३ ॥

दोहा

संग रहित अरु मुक्त जो ज्ञानहि मे स्थित चित यज्ञहेत करै
कर्म सम लीन होत है नित २३॥

115

ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं ब्रह्मै॰
वतेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना २४ ॥

शांकरभाष्यं

यस्मात्पुनःकारणात्क्रियमाणंकर्मस्वकार्यारंभमकुर्वत् समग्रं
प्रविलीयतइत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ब्रह्मार्पणंयेनकरणेनप्रकारेणब्र
ह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेतिपश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभा
वं पश्यतियथाशुक्तिकायांरजताभावंपश्यति तदुच्यतेब्रह्मैवार्प
णमितियथा यद्रजतंतच्छुक्तिकैवेति ब्रह्मअर्पणमित्यसमस्तेपदे य
दर्पणबुद्ध्यागृह्यतेलोकेतदस्य ब्रह्मविदोब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्महविस्त॰
थायद्धविर्बुद्ध्यागृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्यतथाब्रह्माग्नाविति समस्त॰
पदमग्निरपिब्रह्मैवयत्रहूयते ब्रह्मणाकर्त्राब्रह्मैवकर्तेत्यर्थः यत्तेन॰
हुतंहवनक्रियापि तत्ब्रह्मैवयत्तेनगंतव्यं फलंतदपिब्रह्मैवब्रह्मकर्म
समाधिना ब्रह्मैवकर्मब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्यसब्रह्मकर्मस॰
माधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिनाब्रह्मैवगंतव्यमेवं लोकसंग्रहंचिकीर्षु
णापिक्रियमाणंकर्मपरमार्थतोऽकर्मब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात्तदेवं
सतिनिवृत्तकर्मणोऽपिसर्वकर्मसंन्यासिनःसम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थंयज्ञ
त्वसंपादनंज्ञानस्यसुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञेप्रसिद्धंतदस्या॰
ध्यात्मंब्रह्मैव परमार्थदर्शिनइति अन्यथासर्वस्यब्रह्मत्वेऽर्पणादीना
मेव विशेषतोब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकंस्यात् तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्य
भिजानतःविदुषःसर्वकर्माभावःकारकबुद्ध्यभावाच्च नहिकारकबु॰
द्धिरहितं यज्ञाख्यंकर्मदृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्मशब्दसमर्पि
तदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसंधि
मच्चदृष्टं नोपमृदितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभि॰
मानफलाभिसंधिरहितंच इदंतुब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारक॰
क्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्मातोऽकर्मैव तथाचदर्शितं कर्मण्यभिप्र
वृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः गुणागुणेषुवर्तंते नैवकिंचित्करोमीति
युक्तोमन्येततत्त्वविदित्यादिभिस्तथाचदर्शयन् तत्रतत्रक्रियाकारक

फलभेदबुद्ध्या॰ उपमर्दं करोति दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्दे
न काम्याग्निहोत्रादिहानिस्तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वककृत्वादीनां ए
वंविधेन कारकात्मना कर्मणां कार्यविशेषस्यारब्धत्वं दृष्टं तथेहापि
ब्रह्मबुद्ध्युपमर्दितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रे
ण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते। अत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र
केचिदाहुर्यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि ब्रह्मैव किलार्पणादिना पंचविधेन का
रकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते
किंत्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्य
था च नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं
प्रकरणं न स्यात् अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञा॰
शब्दितान् क्रियाविशेषानुपन्यस्य श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानय
ज्ञ इति ज्ञानं स्तौति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य
यज्ञत्वसंपादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्र॰
ह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत्
ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विव
क्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्ष
फलं प्राप्यते ब्रह्मैव तेन गंतव्यमिति चोच्यते विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमंतरे
ण मोक्षफलं प्राप्यत इति प्रकृतविरोधश्च सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं कर्मण्य
कर्म यः पश्येदित्यत्रांते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् श्रेयान्द्रव्यम
याद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमित्यादिना सम्यग्
दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृ॰
ष्टिरप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नं तस्माद्य॰
थाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः २४

आनंदगिरिकृतटीका

नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति स्मृतिमाश्रित्य शंकते कस्मादिति समस्तस्य
क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधितत्वात् ब्रह्मवि
दो ब्रह्ममात्रस्य कर्म प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह उच्यत इति अ॰

ह्मविदो ब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेना-
नंतरश्लोकमवतारयति यत इति अर्पणशब्दस्य करणविषयत्व
दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयस्य सामानाधिकरण्यं साधयति ये
नेति यद्रजतं सा शुक्तिरितिवत् बाधायामिदं सामानाधिकरण्य
मित्याह तस्येति तत्र दृष्टांतमाह यथेति उक्तेर्थे पदद्वयमवतारय
ति तद्वदित्यत इति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथायदिति समाससंख्या
व्यावर्तयति ब्रह्मेति पदद्वयस्य विवक्षितमर्थं कथयति यदर्पणेति
ब्रह्म हविरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यदर्पणबुद्ध्या
गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति ब्रह्मेति
षष्ठी ब्रह्मविदमधिकरोति पूर्ववदसमाससमाशंकाव्यावर्तयन् प
दांतरमवतार्य व्याकरोति तथेति प्रागुक्तासमासवदिति व्यतिरेकः
तत्राविवक्षितमर्थमाह अग्नेरपीति ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थ-
माह ब्रह्मणेति कर्त्राहूयत इति संबंधः कर्तुर्ब्रह्मणः सकाशाद्व्य-
तिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह ब्रह्मैवेति हुतमित्यस्य विवक्षित
मर्थमाह यत्तेनेति ब्रह्मैव तेनेत्यादि भागं विभजते ब्रह्मैवेत्यादिना
ब्रह्मकर्मेत्याद्यवतार्य व्याकरोति ब्रह्मेति कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात्
प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यं एवं ब्रह्मार्पणमंत्रस्य ब्रह्मपरत्वमुक्त्वा तात्प
र्यार्थमाह एवमिति निवृत्तकर्माणं सन्यासिनं प्रति कथमस्य मं
त्रस्य प्रवृत्तिरित्याशंक्याह निवृत्तेति यथा बाह्ययज्ञानुष्ठानासमर्थ-
स्याज्ञस्य संकल्पात्मकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने
स्तुत्यर्थस्तरामुपपद्यते तेन स्तुतिलाभात् कल्पनायाः स्वाधीन
त्वाद्वेत्यर्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनमभिनयति यदर्पणादीति के
न प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसंपादनमवगतमित्याशंक्य अर्पणादीनां वि
शेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानुपपत्त्येत्याह अन्यथेति ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादिते
फलितमाह तस्मादिति आत्मैवेदं सर्वमित्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वे
प्रतिपाद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वंतरमाह कारकेति कारकबुद्धेस्तेषा-
भिमानस्याभावेपि किमिति कर्म न स्यादित्याशंक्याह नहीति उक्तमेवा
न्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति सर्वमेवेति इंद्रायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देव

गी॰
टी॰
च॰

ताविशेषः संप्रदानं कारकमादिशब्दाद्धीग्रादिकरणकारकं तद्वि
षयबुद्धिमत्कर्ताऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं मोक्षफलमस्येति फलाभिसं
धिमच्च कर्म दृष्टमिति योजना अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नेत्यादिना
उपमृदिता क्रियादिभेदविषया बुद्धिर्यस्य तत्कर्म तु तथा कर्तृत्वाभिमा
नपूर्वकं मोक्षे फलमस्येति योऽभिसंधिस्तेन रहितं च न कर्म दृष्टमित्य
न्वयः तथापि ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातमित्याशंक्या
ह इदमिति यदिदं ब्रह्मविदो दृश्यमानं कर्म तदहं ब्रह्मास्मीति बुद्ध्या
निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमत्तस्य कर्मैव न भवति तत्त्वज्ञाने
सति व्यापके कारकादिव्यवर्तमानं व्याप्यं कर्मापि व्यावर्तयति तत्त्ववि
दः शरीरादिचेष्टाकर्माभावः कर्मव्यापकरहितत्वात् सुषुप्तचेष्टाव
पृ॰ दित्यर्थः ज्ञानवतोऽकृतज्ञानेकर्माकर्मैवेत्यत्र भगवदनुमतिमाह तथा
चेति ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्तीत्युक्तेऽपि तत्कारणानुपमर्दात् पुनर्भवि
ष्यतीत्याशंक्याह तथा च दर्शयिष्यतीति अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि
प्रवर्तमानो दृश्यते तथापि तस्य कर्माकर्मेत्यत्र दृष्टांतमाह दृष्टा चेति
विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत् फलारंभकमित्याशंका
नयुक्तेत्याह तथेति इदं कर्मैव कर्तव्यं तस्य च फलं भोक्तव्यमिति मति
स्तत्पूर्वकाण्येतत्पूर्वकाणि च कर्माणि तेषामवांतरभेदसंग्रहार्थमा
दिपदं दार्ष्टांतिकमाह तथेति सप्तम्याविद्वत्प्रकरणे परामृष्टं षष्ठ्योः स
मानाधिकरणे उक्तेऽर्थे पूर्ववाक्यमनुकूलयति अत इति ब्रह्मार्पणम
व्या॰ न्त्रस्य स्वव्याख्यानमुक्त्वा स्वयूथ्यव्याख्यानमनुवदति अन्ये त्विति प्रसिद्धोद्देशेना
प्रसिद्धविधानस्य न्याय्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशं
क्याह ब्रह्मैवेति किलेत्यस्मिन्व्याख्याने सिद्धांतिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचय
ति कर्तृकर्मकरणसंप्रदानाधिकरणरूपेण पंचविधेन ब्रह्मैव व्यवस्थि
तं कर्म करोतीत्यंगीकारात्तदप्रसिद्धाभावात्तदनुवादेनार्पणादिषु विरुद्ध
स्तद्दृष्टिविधिरित्यर्थः दृष्टिविधिपक्षे सिद्धांताविशेषं दर्शयति तत्रेति अ
र्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्मबुद्धिं दृष्टांताभ्यां स्पष्टयति यथेत्यादिना दृष्टिवि
धाने विधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभंगः
स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति सत्यमेवमिति विधित्सितदृष्टिस्तु न परमेव

प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशंक्य प्रकरणपर्यालोचनया ज्ञानस्तु
तिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिपादयति अत्र त्विति किंच ब्रह्मार्पणमंत्रस्या
पि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं प्रतिभातीत्याह अत्र चेति नन्वर्पणादि
षु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति पक्षभेदाभिद्धिरि
ति चेत्तत्राह ये त्विति यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपासते तथार्पणादि
षु ब्रह्मदृष्टिकरणे समर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्याया॰
योक्तेन वाक्येन विवक्षितानस्यादित्यर्थः किंच ब्रह्मैव तेन गंतव्यमिति
ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपि दृष्टिविधानमश्लिष्टमित्याह न चेति न
चार्पणाद्यालंबना दृष्टिर्ब्रह्म प्रापयत्यप्रतीकालंबनान्नयतीति न्यायवि
रोधादिति भावः दृष्टिविधानेपि नियोगबलादेव स्वर्गवददृष्टो मोक्षो
भविष्यतीत्याशंक्याह विरुद्धं चेति ज्ञानादेव कैवल्यमुक्त्वा मार्गान्त
रापवादिन्यायश्रुत्या विरुद्धे मोक्षस्य अविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य
नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टियोगान्मोक्षो भवति इत्येतत्करण
विरुद्धं चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपंचयति सम्यग्दर्शनेति अन्ते च स
म्यग्दर्शनं प्रकृतमिति संबंधः तत्र हेतुः तस्यैवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्र॰
म्य तेनैवोपसंहारेपि मध्ये किंचिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषय
त्वमित्याशंक्याह श्रेयानिति प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो
दर्शनविधिरिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मार्पणमंत्रे परकीयव्याख्याना
संभवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति तस्मादिति २४

स्वामिकृतटीका

तदेवं परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावादकर्मै
वाहृत्यावस्थायां तु प्रकर्त्रात्मज्ञानबाधितत्वात्स्वाभाविकमपि कर्माक
र्मैवेति कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मविलयः प्रपंचितः इदा॰
नीं कर्माणि तदंगेषु ब्रह्मैवानुस्यूतं पश्यतः कर्मविलयमाह ब्रह्मार्पणमि
ति अर्प्यतेनेनेत्यर्पणं स्रुवादि तदपि ब्रह्मैव अर्प्यमाणं हविरपि ह्नतादिकं
ब्रह्मैव ब्रह्मैव अग्निस्तस्मिन् ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं होमः अग्नि कर्ता च क्रि
या च ब्रह्मैवेति भावः एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य

तेनब्रह्मैवगंतव्यंप्राप्यंनान्यफलांतरमित्यर्थः २४

पिशाचभाष्यं

अयमपरोयोगः ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मपरमात्माअर्प्यतेहूयतेनेने·
तिअर्पणंस्रुवादिस्तदेवब्रह्मतदेवहूयतइतिहविः चरुपुरोडाशादि
कंतथाब्रह्मैवाग्निस्तत्रब्रह्मणाहुतंप्रदीप्तंमयस्यपतत्सर्वंतेनपुरुषेण
ब्रह्मैवगंतव्यं कथंभूतेनब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मात्मकेकर्मणिसमा· ^क
^चित्तैकाग्र्यं[illegible]यस्यतेन ब्रह्म
धिप्रतिपन्नस्यतेनसर्वलोकेअविडंबेनार्पणादिभिःब्रह्मकर्मोपासनप्रसं
गेनोपासनांतरमाह[illegible]विडंबामाह दैवमेवापरे इति दै·
वं[illegible]कर्मयज्ञयोः[illegible]दैवं
सर्वमितिपरमार्थ[illegible]नियमाँ[illegible]प्रतिपद्यते॥ २४

118

रामानुजभाष्ये

प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसंधानयुक्ततयाकर्मणोज्ञानाकारत्व·
मुक्तं इदानींसर्वस्यसपरिकरस्यकर्मणः परब्रह्मरूपपरमपुरुषात्म
त्वानुसंधानयुक्ततयाज्ञानात्मकत्वमाह ब्रह्मार्पणमितिहविर्विशि
ष्यते अर्प्यतेनेनेत्यर्पणंस्रुगादिवस्तुतद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मयस्यहविषो
नद्ब्रह्म^ र्पणंतद्ब्रह्मार्पणंहविः अर्पणंब्रह्महविः स्वयंब्रह्मभूतंब्रह्माग्नौब्रह्मणा
ति^ कर्त्राहुतमिसर्वंब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्ममयमितियःसमाधत्तेसब्रह्मक
र्मसमाधिस्तेनब्रह्मकर्मसमाधिनाब्रह्मैवगंतव्यंब्रह्मात्मकतयाब्रह्म
भूतमात्मस्वरूपंगंतव्यं मुमुक्षुणाक्रियमाणंकर्मपरब्रह्मात्मकमे
वेत्यनुसंधानयुक्ततयाज्ञानाकारंसाक्षादात्मावलोकनसाधनंना·
ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यत्तावदेतदुक्तं तत्स्वरूपंसामान्येनतावदाह ॥ ब्रह्मण्यार्पणंतन्मयत्व

प्रवृत्तस्यपुनस्तत्रैवानुप्रवेशनंयस्यतत् ब्रह्मस
मग्रंविश्वात्मकंयत् एतद्धविस्तत् ब्रह्मणिपर॰
मबोधेप्रशांतेयोब्रह्मणायेनकेनचित्कर्मणाहूतंत
दीप्ताभिहृदयेसमर्पितं इतीदृशंब्रह्मकर्मैवसमा॰
धिर्यस्ययोगिनःऽतेनब्रह्मैवगंतव्यंज्ञेयंनान्यत्किंचि
त् अन्याभावात् अदिवातदर्शनयदर्थीतेपदेवसे
वेयः यत्एवब्रह्मस्वरूपेणायजमानेनब्रह्माग्नौब्र॰
ह्महविर्हूतं ब्रह्मणीब्रह्मस्वभावेदेवतोद्देशेनार्पणं
यस्यतदेवंभूतंयद्ब्रह्मकर्मतदेवसमाधिरात्मस्वरूप
लाभोपायत्वात् तेनब्रह्मकर्मसमाधिनानान्यत्फ
लमवाप्यतेअपितुब्रह्मैवेति येयथामांप्रपद्यंतेइति
हिनिर्वाहितं मितस्वरूपीकृतमदात्मकयज्ञस्वभा
वाइतितादृशफलभागिनइत्यन्यत् अपरिमितप॰
रिपूर्णामदात्मकयज्ञस्वरूपवेदिनस्तत्कथंपरिमि

तफललवलाभस्य भागिनोभवेयुरितितात्पर्यं
इत्यनेनश्लोकेनवक्ष्यमाणैश्चश्लोकैः परमरहस्य
मुपनिबद्धं तच्चाऽस्माभिर्मितबुद्धिभिरप्ययथा
बुद्धियथागुर्वाम्नायंचविवृतम् गुरुसंप्रदाय
क्रममन्तरेणनैतन्नभश्चित्रमिवचित्तमुपारोहती
तिनवयमुपालंभनीयाः अत्रहविषोग्नेः करा
णानांचस्रुवादीनांक्रियायाश्चब्रह्मविशेषणत्व
मितिकैश्चिदुक्तंतदुपेक्ष्यमेवतेषांरहस्यसम्प्रदा
यक्रमेक्षणात् २४ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोपक्रान्तप्रमेयमुपसंहरन्नाह ब्रह्मार्प
णमिति अर्पणंवित्तस्यदान ॥ ॥

संकल्प्याय स्तत् ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मैव तथा हविः समित्तिलाज्यादि वै राज
ब्रह्मणो व्यष्टिरूपत्वाद्ब्रह्मैव अग्निरपि वैश्वानरापरपर्याय ब्रह्मैव तस्मि
न्नेन ब्रह्मरूपेण हुतं सोपि ब्रह्मैव इति ज्ञात्वा येन क्रियते तेन ब्रह्मैव गंत
व्यं प्राप्तव्यं किंभूतेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मार्पणं कर्म ब्रह्मकर्म तस्मि
न्समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेन [illegible]
[illegible]
[illegible] १ ध

वनमालीटीका

कर्त्रादिकारकषट्कस्य तत्साध्यक्रियायास्तत्फलस्य च ब्रह्माधीन
त्वं चिंतयन् कर्म कुर्वाणः कर्मभिर्न लिप्यत इत्याह ब्रह्मेति अर्प्यतेनेने
ति करणमधिकरणं देशकालादि एवं हविश्च्याग प्रदेयक्रिययोः
साधनात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्म एवं यत्र प्रक्षिप्यते यो सोपि ब्रह्मैव ब्र
ह्माग्नाविति समस्तपदं एवं येन कर्त्रा यजमानेन हविरुज्यते येना
र्त्विजा वा हुतं सोपि ब्रह्म तेन यागकृतो यज्ञस्य फलं तदपि ब्रह्म हवनरू
पक्रियापि ब्रह्म सर्वत्रार्पणादिषु ब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मपदप्रयोगः या
त्यमसि पितृहि देवानितिश्रुत्यषट्कृत्वा कथामृपदस्य याज्याधीने
त्वं ब्रह्मप्रयोगात् ब्रह्माश्रितत्वाद्ब्रह्मव्यपदेशः समर्थः पदविधिरि
त्यत्र समर्थपदाश्रितत्वेन पदविधेः समर्थपदप्रयोगात् ब्रह्माश्रितत्वेन
यस्मिन्यौरित्यादिना प्रसिद्धं ततो जातत्वात्तद्व्यपदेशः ब्राह्मणोस्य
मुखमित्यादिवत् वर्णद्वयेणः संप्रसारणमित्यत्र संप्रसारणाज्जातो वर्णः
संप्रसारणमिति महाभाष्योक्तेः अस्तु वा सर्वत्र समस्तपदं ब्रह्मार्पण
मित्यादि तथा च ब्रह्माधीन क्रिया या ब्रह्माधीनं फलमित्यत्र संधाने
न कर्मकरणादतः करणशुद्धिद्वारा ज्ञानभक्तिमहाप्रसादशक्तिपर्य
वसायि भवति कर्म न तु स्वर्गादिमात्रफलदमिति भावः २४

ऊसमवैजयंतीटीका

एवं प्रकृतिसंबंधरहितात्मस्वरूपानुसंधानत्वेन कर्मणो ज्ञानाकार

गी॰
टी॰
च॰

त्वमुक्त्वेदानीं समग्रस्य सांगस्य कर्मणः पुरुषोत्तमपरब्रह्मात्मकत्वे
न ज्ञानरूपतामाह ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मार्पणमर्प्यतेस्मैइत्यर्पणमिंद्र
वह्न्यादिदैवतं ब्रह्म यद्वार्प्यतेऽनेनेति करणमर्पणं स्रुक्स्रुवादि तद्ब्र
ह्म हविरर्पणमाज्यादि तदपि ब्रह्मैव ब्रह्माग्नौ ब्रह्मरूपे होमाधारेऽग्नौ
ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण यजमानाध्वर्य्वादिना कर्त्रा हुतं त्यक्तं निर्दिष्टमेवा
ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिश्चित्तैकाग्र्यं
यस्य तथा तेन तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गंतव्यं ब्रह्मात्मकत्वेन ब्र
ह्मरूपमात्मस्वरूपं गंतव्यं प्राप्यं सर्वस्य यज्ञादिकर्मणः स्रुगादेव हवि
रग्नियजमानाध्वर्य्वादीनां कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरण
रूपषट्कारकात्मकानामंगानां ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म
व्याप्यत्वाद्ब्रह्मार्थेयत्वाद्ब्रह्माधीनस्थितिप्रवर्तिकत्वाद्ब्रह्माश्रयाद्ब्र
ह्मस्वरूपत्वाच्च सर्वं सपरिकरं यज्ञादिकं कर्म ब्रह्मैवेत्येवं यः स्वयमपि
ब्रह्मरूपः सन्कर्म कुर्यात्स ब्रह्मैव प्राप्नुयादिति भगवदाशयः २४

नत्वक्रियमाणं कर्म फलमजनयित्वैव कर्मणा नश्यति ब्रह्मबोधेन तत्का
रणोच्छेदादित्याह ॥

मधुसूदनीटीका

अनेककारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति देवतोद्देशेन द्रव्यत्या
गो यागः स एव त्यज्यमानद्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेपाद्धोम इत्युच्यते तत्रोद्दे
श्या देवता संप्रदानं त्यज्यमानं द्रव्यं हविःशब्दवाच्यं साक्षाद्धात्वर्थक
र्म तत्फलं तु स्वर्गादि व्यवहितं भावनाकर्म एवं धारकत्वेन हविषोऽग्नौ
प्रक्षेपसाधनतया ज्वालादिकरणं प्रकाशकतया मंत्रादीनि क
रणान्यपि कारकज्ञापकभेदेन द्विविधानि एवं त्यागांशे प्रक्षेपांशे च क्रिये
तत्राद्यायां यजमानः कर्ता प्रक्षेपे तु यजमानपरिक्रीतोऽध्वर्युः प्रक्षेपा
धिकरणं चाग्निः एवं देशकालादिकमप्यधिकरणं सर्वक्रियासाधार
णं द्रष्टव्यं तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकव्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पिता
नां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारादंडादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनेव ब्रह्म
तत्त्वज्ञानेन बाधे बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यवहाराभासो दृश्य
मानोऽपि दग्धपटन्यायेन न फलाय कल्पत इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्य
ते ब्रह्मदृष्टिरेव च सर्वयज्ञात्मिका निरूप्यते तथाहि अर्प्यतेऽनेनेति

करणव्युत्पत्त्यार्पणं जुह्वादिमंत्रादि च एवमर्प्यते ऽस्मै इति क
र्मव्युत्पत्त्यार्पणं देवतारूपं संप्रदान मेवमर्प्यते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्यार्पणं
अधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मैव रज्जुक
ल्पितभुजंगवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः एवं हविः त्यागप्र
क्षेपक्रिययोः साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मैव एवं यत्र प्रक्षिप्यते
ऽग्नौ सो ऽपि ब्रह्मैव ब्रह्माग्नाविति समस्तपदं तथा येन कर्त्रा यजमानेना
र्पणं त्यज्यते प्रक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृकारकं कर्तरि वि
हितया तृतीयया ऽनूद्य ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति एवं हुतमिति हव
नं त्यागक्रिया विक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव तथा तेन हवनेन यद्गंत
व्यं स्वर्गादि व्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मैव अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संबध्य
ते हुतमित्यत्रापि इतः एवं ब्रह्मैवेत्यनुषज्यते अव्यवधानाभावात्साकां
क्षत्वाच्च वित्यति स्वामा ऽनामित्यादाविव छिद्रेणेत्यादिपरवाक्यशे
षवत् अनेन रूपेण कर्मणि समाधिर्ब्रह्मज्ञानं यस्य स कर्मसमाधिः
तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानंदाद्वयं गंतव्यमित्यनुष
ज्यते साकांक्षत्वादव्यवधानाच्च यातेय रजाशयेत्यादौ तनूर्वर्षिष्ठे
त्यादि पूर्ववाक्यशेषवत् अथवार्प्यते ऽस्मै फलायेति कर्मव्युत्पत्त्यार्पणं दे
नैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं तथा च ब्रह्मैवेति तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमा
धिनेत्युत्तरार्धं ज्ञानफलकथनायैवेति समंजसं अस्मिन्पक्षे ब्रह्म
कर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन संबध्यते चर
मं गंतव्यपदेनेति भिन्नं वा पदं एवं च नानुषंगद्वयक्लेश इति द्रष्टव्यं
ब्रह्म गंतव्यमित्यभेदेनैव तत्प्राप्तिरुपचारात् अत एव न स्वर्गादित
च्छफलं तेन गंतव्यं विद्ययाविद्याविषयककारकव्यवहारोच्छेदात् तदु
क्तं वार्त्तिककृद्भिः कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि
सिद्धे च कारकव्यापृतिः कुत इति अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्दे
नैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते संपत्मात्रेण फलविशेषाये
ति केषांचिद्व्याख्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतमुपक्रमादिविरोधात् ब्र
ह्मविद्याप्रकरणे संपन्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः अधुना
[illegible]

सदानंदीटीका

ननुज्ञानेसमुत्पन्नेपूर्वकर्मविनश्यतु क्रियमाणंकथंकर्मजनयि
त्वाफलंविदः १ नश्यतीत्यत्रब्रह्मैकावबोधेनेत्याहमाधवः वक्ष्कारा॰
कसाध्यास्तिक्रियायागादिकाखिला २ देवतोद्देशतोद्रव्यत्यागोया
गउदाहृतः सएवतज्यमानस्यद्रव्यस्याग्नौयथाविधि ३ प्रक्षेपाह्वो
मइत्युक्तस्तत्रोद्देश्यास्तुदेवता संप्रदानंहविःशब्दवाच्यंद्रव्यंयदास्ति
तत् ४ साक्षाद्धात्वर्थकर्मास्तितत्फलंतुस्वरादिकं भावनाकर्मय

नः॰ स्मान्नैतेव्यवहितंभवेत् ५ एवंज्ञाद्यादिकरणंप्रक्षेपेत्यतसाधकं
भासकत्वेनमंत्रादिकरणंहिविधंतथा ६ त्यागप्रक्षेपभेदेनक्रिया
पिद्विविधेरिता त्यागेयजमानःकर्ताप्रक्षेपोध्वर्युकर्तृकः ७ प्रक्षेपा
धिकरणंस्यादग्निःस्वर्गादिकंफलं तदेवमखिलंयज्ञक्रियाकारक
वस्तुयत् ८ ब्रह्माज्ञानेनतत्रैवाध्यस्तंरज्जौसृगादिवत् ब्रह्मज्ञाने॰
नवाधेनभासमानमपिस्फुटं ९ कल्पतेनैवबंधायययथास्वप्नप्रजा
गरे ब्रह्मदृष्टिरियंसर्वयज्ञरूपतयाधुना १० स्तूयतेहरिणासम्यगह
ष्टिदार्ढ्यायतद्विदां अर्पणंचार्प्यतेनेनजुह्वादिकरणंहियत् ११
अर्प्यतेस्माइतिप्रोक्तंसंप्रदानंचदेवता अर्प्यतास्मिंस्तुदेशंयाधारोधि
करणंतथा १२ ब्रह्मण्यारोपितत्वात्तत्सर्वंब्रह्मैवनेतरत् कल्पितस्य
पृथक्सत्ताधिष्ठानान्नास्तिसर्वथा १३ त्यागादिकक्रियाकर्महविर्ब्र
ह्मैववस्तुसत् यत्रप्रक्षिप्यतेग्नौतत्सोपिब्रह्मैवकेवलं १४ त्यज्यते॰
क्षिप्यतेयेनसकर्ताब्रह्मचिन्मयः त्यागप्रक्षेपरूपायाक्रियाब्रह्मैवतत्
हुतं १५ हुतेनतेनगंतव्यंफलंब्रह्मस्वरादितत् कर्मण्येनेनरूपेणस॰
माधिर्यस्यधीमतः १६ तेनब्रह्मविदाब्रह्मगंतव्यंचिन्मयंत्वद्वयं १७ २ ४

नीलकंठीटीका

कुतोविदुषांकर्माणिप्रविलीयंतइत्याशंक्याह ब्रह्मार्पणमिति य
तस्तेविद्वांसःसविकल्पसमाधौसर्वंजगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितं

पश्यंति तथा च श्रुतिः किंकारणमित्युपक्रम्य कालः स्वभाव इति·
कालादीनि लोकदृष्ट्यानेकानि कारणान्युपन्यस्य कारणं निर्णीयते
ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति समाधि
नादर्शयति तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां
यदर्पणं अर्पणसाधनं मंत्रजुह्वादि तत् ब्रह्मैव एवशब्दः सर्वत्रानुषंज·
नीयः यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव यत् हुतं हवनक्रिया हुतं तदर्पितं दे·
वब्राह्मणादिवा तदपि ब्रह्मैव यत् अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतं अत्र·
ब्रह्मणीति पदमध्याहर्तव्यं यत् यजमानेन हुतं तत् ब्रह्मणैव हुतं यत्तेन
कर्मणा गंतव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव किं बहुना यत्किंचित्तस्य कर्म
शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव तत्र कारणं समाधिना समाधिजेना·
त्मसाक्षात्कारेण यतः सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत् अ·
तः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयंते दाह्याभावाद्दहन इवे
ति भावः यत्तु कर्मणि तदंगेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयत इ
ति व्याख्यानं तत् उपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासं·
गतमिति भाष्ये एव निरस्तं या हि ब्रह्मविदां कर्मांगेषु तात्त्विकी ब्रह्म
दृष्टिः कीर्तिता सार्थितप्रत्तलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो
भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यं वर्णनीयमिति दिक् २४

आनंदीटीका

योयत्कार्यः स तत्रैव लीयत इति प्राप्ते कर्मणो ब्रह्मात्मत्वं दर्शयति
ब्रह्मणे ब्रह्मस्वरूपायै संप्रदानभूतायै देवतायै अर्पणं यस्येदृशं हवि
राज्यतिलादिकं हवनीयद्रव्यं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपं सत् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मा·
त्मके एवाग्नौ श्रौते स्मार्ते वाधिकरणे ब्रह्मणा ब्रह्मात्मकेनैव मंत्रेण·
करणेन हुतं यजमानेन ऋत्विगादिभिर्ब्रह्मात्मकैः कर्तृभिर्हवनक्रिया
कर्मतामापादितं तेनेत्थंभूतेन हुतेन हवनक्रियया ब्रह्मकर्मसमा·
धिना ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिः सर्वेषु कारकेषु ब्रह्मबुद्धिर्यस्य
स्येदृशेन पुरुषेण ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्यं क्रियाफलं अत्रैष वाक्यार्थः स
र्वेषु क्रियाकारकेषु ब्रह्मणो व्याप्तिज्ञानेनाहं ब्रह्मास्मीति भावितात्मा

नयैवभावनयाकर्मकुर्वाणोमोक्षमाप्नोतीति २४

रामकंठीटीका

तेनगतसंगादिविशेषणविशिष्टेनयोगिनाब्रह्मैवगंतव्यमतःसमग्र
मस्यकर्मप्रविलीयतेइतिसंबंधः तदेतद्व्याख्यायते तेनयोगिनादृढ
त्वादिधर्मयोगात् ब्रह्मशब्दवाच्यंपरमार्थतत्वमेव योगपतावशान्नि
र्विकल्पनयाप्रकाशमानंगंतव्यंसंप्रदानत्वेनोपस्थापितव्यं नहितथा
विधस्ययोगिनः तत्तत्फलाभिसन्धिनातत्तद्देवतान्तरंसम्प्रदानत
यागंतव्यत्वमर्हति कीदृशेनतेनगंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना सम्य
ग्निश्चितेविज्ञानात्मकेदिव्येचक्षुषियथोक्तब्रह्माभेदेनप्रथमानंक
र्मब्रह्मकर्म सएवसमाधिर्निरूढतरोयोगोयस्यसतथातेनतादृशेन
कीदृशंब्रह्मगंतव्यं ब्रह्मणाब्रह्माभिन्नस्वरूपतयास्वात्मानंमन्यमाने
नयजमानेनहुतंतर्पितंब्रह्मस्वरूपतया प्रतिपन्नेग्नौजातवेदसि की
दृशेब्रह्मब्रह्मार्पणं ब्रह्मरूपतयैवप्रतीयमानमर्पणमाज्यपयःसो
मादियागद्रव्योपकारणसाधनंहस्तादियत्रतत्तादृशंतथाब्रह्मह
विःब्रह्मत्वेनैवप्रतिपाद्यमानंहविःहूयमानमाज्यादिद्रव्यंयत्रतत्तथा
विधं इदमनेनप्रतिपादितं यद्यदस्तुयथायथाप्रकाशते तत्तत्प्रका
शमानत्वादेवप्रकाशादभिन्नस्वरूपंसत्परमात्मव्यतिरिक्तंपरमार्थतः
पदार्थजातंनकिंचित्संभवतीतितत्वविद्भिःस्वसंवेदनसंवेद्यत्वान्नि
ष्कंपोपपत्त्युपलब्धिप्रदर्शनक्रमेणाव्यवस्थापितोप्ययमात्मैश्वर्याद्वय
नयोनयस्यकस्यचित्सत्प्रतिपत्तिगोचरतामुपगच्छति परमेश्वरेणैववि
हितनियतत्वात् तदयमैश्वरोनियमःस्वेच्छावभासितान्यान्यभिन्नस्वरू
पेष्वपिप्रपरिसंख्येयेषुप्रमातृषुकेंचिदेवस्वेच्छावशादसावनुगृह्णा
ति तस्यचानुगृहीतमात्रस्यतत्वावलोकव्यवधायकसंदेहमहा
गिरीन्द्रनिर्दलनदंभोलिधाराभक्तिरुन्मिषति तत्प्रभावाश्चयथोक्त
तत्वज्ञानंशास्त्रात्मकमाप्नोत्युपदेशादिनोपनमति तस्मिंश्चविशुद्ध
श्रद्धासिद्धसिंधुनिर्धौतनिखिलविकल्पकलंकयापरमयाप्रज्ञया
निरंतरमनुशील्यमानेदेहिदेहविवेकज्ञानलक्षणमद्वैतप्रहारम

पाहृतंभवति तत्रलब्धप्रवेशोस्मिन्ब्रह्मार्पणविधानेधिकृतो॰
योगीभवत्यत उक्तं गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञा
याचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते तेनचब्रह्मैवगंतव्यमिति यज्ञा
ख्यस्यकर्मणः प्राधान्याद्दृष्टादृष्टविषयसकलक्रियोपलक्षणा
र्थत्वेनग्रहणमिहवेदितव्यं यतःपश्यंशृण्वन्नित्यादिनासर्वासांक्रि
यासुतांब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यत्येव [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] २४

लास्तिकी [illegible]टीका

कथंक्रियमाणमेवकर्मप्रविलीयतेइति समाधिसिद्धिनान्तरीय
कोब्रह्माद्वैतसिद्धिंकर्मप्रविलयकारणभूतांप्रतिपादयितुमाह ब्रह्मा
र्पणमिति तेनैवगतसंगादिविशेषणविशिष्टेनयोगिनाब्रह्मगंतव्यं
मतःसमग्रंकर्मतस्यप्रविलीयतेइतिसंबंधः तेनैवयोगिनाब्रह्मनिरु
पाधिकंपरमार्थतत्वंसंप्रदानत्वेनेष्टंगंतव्यंप्राप्तुंशक्यंयोग्यंवा कीदृ
शेनज्ञानात्मकयज्ञरूपमीलनेनब्रह्मैवकर्मब्रह्माभेदेनप्रथमानेकर्म
तस्मिन्समाधिर्निरुत्तरोयोगोयस्यतेनपुनःकीदृशेनब्रह्मणाब्रह्माभि
न्नस्वरूपेणयजमानात्मकेन कीदृशंब्रह्मब्रह्मार्पणंब्रह्मरूपतयाप्र॰
तीयमानमर्पणंस्रुक्स्रुवादियज्ञततं तथाब्रह्महविर्ब्रह्मत्वेनभास॰
माने हविराज्यादिद्रव्यंयज्ञततं तथाब्रह्माग्नौब्रह्मरूपतयाप्रतिपन्ने
ग्नौहुतंतर्पितं इदमनेनप्रतिपादितं यद्यदस्तुयथाप्रकाशतेतत्प्रका
शमानत्वात् प्रकाशादभिन्नस्वरूपंप्रकाशाद्व्यतिरिक्तं परमार्थतःप
दार्थजातंनकिंचित्संभवतीति तदुक्तंकालिकाक्रमे तत्तद्रूपतयाज्ञा
नंवहिरंतःप्रकाशते ज्ञानादृतेनार्थसत्ताज्ञानरूपंततोजगत् नहिज्ञा
नादृतेभावाःकेनचिद्विषयीकृताः ज्ञानंतदात्मतांप्राप्तमेतस्मादवसी

गीं
टीं
चं

यतेइति तथाश्रीप्रत्यभिज्ञायां प्रागिवार्थोप्रकाशःस्यात्प्रकाशा
त्मतयाविनानचप्रकाशोभिन्नःस्यादात्मार्थस्यप्रकाशता भिन्नेप्र
काशेचाभिन्नेसंकरोविषयस्यतत् प्रकाशात्माप्रकाश्योर्थोनाप्र
काशश्चसिद्ध्यतीति एवंविद्ब्रह्मैवेत्युच्यते इत्येवंतत्त्वविद्भिर्व्या
ख्यापितोयमद्वयनयोनयस्यकस्यचिदीश्वरानुग्रहेणविनाप्रतिपत्ति
मा गोचरतामुपैति तदुक्तं आगमेषु यत्रास्तिसर्वलोकस्यतदस्तीतिवि
रुध्यते निगद्यतेयदादेविहृदयेनप्ररोहति एतस्मात्कारणाद्देवि
देवताभिःप्रगोपितं तेनसिद्धेनदेवेशिकिंनसिध्यतिभूतलेइति
यदिकस्यचिदीश्वरानुग्रहात्तत्त्वविदीश्वरानुग्रहेणगुरूपदेशेनो
पलब्धदेहात्मविवेकस्य ततउक्तोपपत्त्याप्रत्यगात्मसमाधानप
रिशीलनतारतम्यतत्परस्याहंतेतलक्षणज्ञानद्वारमपाकृतंभवति
सयोगीतत्रलब्धप्रवेशोस्मिन्ब्रह्मार्पणविधानेविकृतोभवति ते
नैवब्रह्मगंतव्यमित्युक्तं अनेनवाहंब्रह्मास्मीतितत्त्वमस्यादिवाक्य
जन्यब्रह्मसाक्षात्कारेणःज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिलक्षणःप्रत्यक्षवा
थ एवंविवक्षितः तत्रशास्त्रीयोयौक्तिकोवाबाधःपंडितैरस्माभि
मतः अयमेवसर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणज्ञानयज्ञःसर्वयज्ञोपायप्रा
प्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठः २४

पंचोलीटीका

कस्मात्पुनःकारणात्क्रियमाणंस्वकार्यप्रारंभमकुर्वतःसमग्रं
प्रविलीयतेइत्याह ब्रह्मार्पणमिति अर्प्यतेहूयतेयेनस्रुगादिना
तदर्पणंब्रह्मैवहविरपिहुतादिकंब्रह्मैवाग्निरपिब्रह्मैवतस्मिन्नग्नौ
ब्रह्मणाकर्त्राहुतहोमःब्रह्मैवएवंयःपश्यतितेनब्रह्मकर्मसमा
धिनाब्रह्मात्मकेकर्मणिसमाधिःचित्तैकाग्रतायस्यसः तेनब्रह्मै
वगंतव्यंनफलांतरमित्यर्थः २४

रसाम्वीरसमिद्धोधिनी

ब्रह्मार्पणमिति वेदनत्वंतपोब्रह्मेत्यनुशासनाद्ब्रह्मप्राप्तोयथ

123

पिवेदसामान्यं ब्रूते तथाप्यग्नौ वित्याह्विपोषावगमइतिन्यायात्प्र
हुतदधिकारिद्वज्ञादिप्रलाशोवित्याहु नुर्वेद रूपविशेषपरः
तेनेचहवनक्रियायामनुपपन्नकर्तृताकेनस्वाधिकारी क्षत्रि
यप्रवरोलक्ष्यते तथाचब्रह्मणायजुर्वेदाधिकारिणा क्षत्रियवी
रेणेत्यर्थः सिद्धः ब्रह्महविरित्यत्रापिब्रह्मपाह्वेनस्वाभिधेयस्य
यजुर्वेदस्यहविरारोपेणहवनक्रियायांकर्मत्वासिद्धेस्तदधिका
रिणः प्रतिहोहिनः क्षत्रियहस्तयोवीरछुरुषालक्ष्यंते तथाचहूय
तेउपकृत्याग्नौप्रदीयते यत्पश्वादितद्धविः ब्रह्मयजुर्वेदाधिको
रिणः प्रतिपन्नापवद्हविरालभनीयमश्वादिकमित्यर्थः ब्रह्मा
ग्नावित्यत्रापिवह्न्यारोपेणताहशमहावीररूपहूयमानद्रव्यप्र
क्षेपाधिकरणतानुपपत्तेः स्वप्रतिपाद्यंयुद्धंलक्ष्यते तथाचयु
द्धरूपेग्नावित्यर्थः ब्रह्मार्पणमित्यत्रब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्य
नुशासनाद्ब्रह्माप्रजापतिःपरमेश्वरः तस्मैअर्प्यते दीयतेयत्ताह
शंहविरित्यर्थः अन्वितार्थस्तु येनब्रह्मणा क्षत्रियप्रवरेणब्रह्मा
ग्नौयुद्धयज्ञादवनीयाग्नौब्रह्महविर्ईश्वराश्वमेधानरूपमालभनी
यंपश्वादिहुतमस्तुदेवतामंत्रोद्देशेननाराद्विभिरुपाकृत्यस्वर्गा
दिलोकान्प्राप्तिं कीदृशंतत्ब्रह्मार्पणं अनेनयुद्धयज्ञेनपरमे
श्वरोमेप्रीयतामितिसंकल्प्यब्रह्मणेपरमेश्वरायार्प्यतेयत्तत् य
थाश्वमेधादौयज्ञेइंद्रादिदेवतोद्देशेनाश्वादिकं हविरुपाक्रियते
एवंयुद्धयज्ञेपिपरमेश्वराज्ञांउररीकृत्यतत्प्रीणनार्थंईश्वराज्ञया
तःक्रियते इतितात्पर्यं अतश्च परित्राणाय साधूनां विनाशाय
चदुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामियुगेयुगे इत्युक्तेरी
श्वरेणावतीर्यदुष्टवधादिकंक्रियते तस्यानेनैवसंपादनादेव
एवंपरमेश्वरप्रीतिर्भवतीतिभावः एतादृशस्ययुद्धयज्ञस्यफलमाह

ब्रह्मैवेति तेन क्षत्रियप्रवरेण ब्रह्म सर्वतत्त्वोपरि वर्तमानं परमे-
श्वराख्यं तत्त्वं तेन सायुज्यमेव गंतव्यं प्राप्तव्यमस्ति इति कर्मणैव
तस्य तत्प्राप्तिरपि प्रतिपादिता कथंभूतेन तेन ब्रह्म कर्मसमाधि-
ना ब्रह्म यजुर्वेदस्तत्प्रोक्तयत्कर्म यागादिसंधानादिकं प्रतिपत्ति
प्रयुक्ता स्नानादि निवारक सत्यस्नानादि मोक्षणादिकं च तत्र समाधिः
सावधानता प्रमादो यस्य तेन यद्वा ब्रह्म यजुर्वेदाधिकारी क्षत्रि-
यस्तं प्रतीश्वरेण विहितं यत्कर्म समरचर्यादिलक्षणं तत्र समा-
धिस्थितस्थैर्यं निश्चयस्साध्यं यस्येति २४ ॥

मध्वभाष्य

ब्रह्मार्पणमिति सर्वं तद्ब्रह्मेत्युच्यते तदधीनसत्ताप्रतीति-
त्वात् न तु तत्स्वरूपत्वात् उक्तं हि तदधीनं यतः सर्वमतः
सर्वो भवानिति वदंति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः प्रतिपा-
द्ये सर्वं तत्समाप्नोषि ततोऽसि सर्व इति च एवं ब्रह्मत्वाद्धविराद्यात्मसमा-
धिना सह ब्रह्मैव कर्म यज्ञमेदनाद्ध २४ ॥

जो यह शंका करो कि धर्म शास्त्र तो वेद का अर्थही है औ तिसमे लिखते है कि ना भुक्तं क्षीयते कर्म अर्थात् विना भोग किये कर्म क्षीण नही होता कर्मका फल भोगना ही पडता है तो इसपर कहते है कि संपूर्ण क्रिया औ कारक तथा फल रूप जो कछु हैतेहे सो सब ब्रह्ममात्र कहे ब्रह्म छोड और कछु नहीहे ऐसे ज्ञानवान ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मरूप पुरुष के यावत कर्म विलीन हो जातेहे इसमे कछु संदेह नही सोई उपनिषद मे कहा है कि ब्रह्म विदो ब्रह्मैव सर्व क्रिया कारक फल जातं भवति सोई कहते हे कि ब्रह्मके अर्थ और ब्रह्मही हवि तथा ब्रह्मरूप अग्निमे ब्रह्मही ने दियाहे इस प्रकार जो जानता हे अर्थात् होम अग्नि स्रुवा हवि कर्ता क्रिया हुत आदि सब सामग्री और जिसको दिया जाय यह सब जो हे सो ब्रह्म अतिरेक और नहीहे ब्रह्मकर्ममे हे समाधि कहे चित्त वृत्ति जिसकी सो अवश्य ब्रह्म को प्राप्त होताहे जैसे इन कर्मो की कर्ममे गिनती नही तैसेही भगवत आराधन कर्मकी भी कर्ममे गणाना नाहीहे ऐसे कर्म जो हैं सो अकर्म ही हे फेरि इनका फल भोगना कहांहे और जो फलहे तो ब्रह्म या भगवत प्राप्ति रूप हीहे और नंही २४

चौपई

ब्रह्महि मे सो अर्पण होई ब्रह्म हवि यह जानो सोई ब्रह्म अनलमें प्रेमसमेत ब्रह्म आहूत हूं नितदेत ब्रह्महि मे सो जाय समाय ब्रह्मकर्म समाधिको पाय २४ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते, ब्रह्माग्ना
वपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५

शांकरभाष्य

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थम् अन्येपि यज्ञा
उपक्षिप्यंते दैवमेवेत्यादिना दैवमेव देवा इज्यंते येन यज्ञेनासौ
दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वंतीत्य
र्थः ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म यत्साक्षाद
परोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतर इत्यादिवचनोक्तम् अशनायादिसर्व
संसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्य
ते ब्रह्म च तदग्निश्च स होमादिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मि
न् ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मना
मसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तम् आत्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सं
तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तम् अध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकम् आहुतिरूपं यज्ञे
नैवात्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपंति सोपाधिकस्यात्म
नो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमस्तं
कुर्वंति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः २५

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्य यज्ञत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तु
त्यर्थं यज्ञांतरनिर्देशार्थम् उत्तरग्रंथप्रवृत्तिरित्याह तत्रेति सर्वस्य
श्रेयःसाधनस्य मुख्यगौणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन्नादौ यज्ञद्वयमा
दर्शयति दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे देवा इति सम्य
ग्ज्ञानाख्यं यज्ञं विभजते ब्रह्माग्नाविति तत्र ब्रह्मशब्दार्थं श्रुत्यवष्टं
भेन स्पष्टयति सत्यमिति यदज्ञमनृतविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य
परमानंदत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य ज्ञानाधि
करणत्वेन ज्ञानत्वमौपचारिकमित्याशंक्याह यत्साक्षादिति जी

वब्रह्मविभागेकथमपरिछिन्नत्वमित्याशंक्यविशिनष्टियस्यात्मेति प
रस्यैवात्मत्वं सर्वस्मादेहादेरव्याकृतान्तादांतरत्वेनसाधयति सर्वांत
रइति विधिसुत्वेसर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमादिशब्दार्थः निषे
धसुत्वेब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतोनिवभा(?)तिअशनायेत्या
ति ब्रह्मणएव अग्निशब्दप्रयोगेनिमित्तमाह सहोमेति जुह्वात्युक्ततयास
र्वस्यदाहकत्वाद्विलयस्यवाहेतुत्वादितिद्रष्टव्यं यज्ञशब्दस्यात्मनित्वप
दार्थेप्रयोगेहेतुमाह आत्मनामस्त्विति आधाराधेयभावेनवास्तवा
भेदं ब्रह्मात्मनोर्व्यावर्तयतिपरमार्थतइति कथंतर्हिहोमोनहित्तस्यै
वनब्रह्महोमःसंभवतीत्याशंक्याह उपाधीतिउपाधिसंयोगफलंकथ
यतिअध्यरोपेति उपाध्यध्यासद्वाराऽनर्थमध्यासेप्रामर्थ्यंनिर्दिशति
आहुतीति इत्थंभूतलक्षणात्तृतीयामेवव्याकरोतिउक्तेति अशनाया
यादिसर्वसंसारधर्मवर्जितेननिर्विशेषेणस्वरूपेणेतियावत् आत्मनो
ब्रह्मणिहोममेवप्रकटयतिसोपाधिकस्येति परइत्यस्यार्थंस्फोरयति
ब्रह्मेति २५

स्वामिकृतटीका

यतदेवयज्ञत्वेनसंपादितंसर्वंचब्रह्मदर्शनलक्षणंज्ञानंसर्वयज्ञोपाय
प्राप्यत्वात् सर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठमित्येवंस्तोतुमधिकारिभेदेनज्ञानोपा
यभूतान्बहून्यज्ञानाह दैवमेवेत्यादिभिरष्टभिःश्लोकैः देवाइंद्रव
रुणादयइज्यंतेयस्मिन्नुपचाराणांदादिभिब्रह्मबुद्धिरहितंदर्शितंतदेव
मेवयज्ञमपरेकर्मयोगिनःपर्युपासतेश्रद्धयाऽनुतिष्ठंति अपरेज्ञान
योगिनःब्रह्मरूपेग्नौ यज्ञेनैवोपायेनब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण
यज्ञमुपजुह्वति यज्ञादिसर्वकर्माणिप्रविलापयंतीत्यर्थः सोयं
ज्ञानयज्ञः २५

पिशाचभाष्यं

ˇ पूर्वश्लोकेविद्वत्तोपिप्रण
दिपंचकब्रह्मोपासन
प्रसंगेनोपासनानंतराणि
सत्वमुउ्र्धमविद्वत्ताप्रमा
ह देवमेवापरइतिविद्वत्ता
मात्मैवेदंसर्वमितिपरमा
र्थतरूपत्वंनिरामागतमुप
दिपूर्वदानींब्रह्मदृष्टिर्कृते
व्यतयोपदिष्टपते देवाइंद्रा
दय

^ स्तिष्ठांइदंदैवंसोमयागादिअपरेयोगिनः अनुष्ठानमंतरेणापिदैव
मेवयज्ञध्यानेननिष्पादयंतिमनस्युअर्थंबहेस्वाग्निरूपेणउपास्यब्र
ह्माग्नितस्मिनब्रह्माग्नौअपरेतुयज्ञंपरमात्मानंयज्ञेनसोमयागादि
नाउपजुह्वतिध्यानेनसंपादयंतिहोममित्यर्थः २५

रामानुजभाष्यं

एवंकर्मणोज्ञानाकारत्वंप्रतिपाद्यकर्मयोगभेदानाह दैवमिति
दैवंदेवार्चनरूपंयज्ञमपरेकर्मयोगिनःपर्युपासतेसेवन्तेतत्रैवनि
ष्ठांकुर्वन्तीत्यर्थः अपरेब्रह्माग्नौयज्ञंयज्ञेनैवोपजुह्वति अत्रयज्ञश
ब्दोहविःस्रुगादियज्ञसाधनेवर्ततेब्रह्मार्पणंब्रह्महविरितिन्यायेन
होममेवनिष्ठांकुर्वन्तीत्यर्थः २५

अभिनवगुप्तकृतटीका[illegible] २५ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका

अथ इज्यन्तेयस्मिन्नितियज्ञइतिलक्षणायत्नरूपत्वेनोपसादितंब्रह्मानुभव
लक्षणंज्ञानंतत्सर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठमितिदर्शयितुंतयानदधिकारिभेदा
द्रूपतिवक्तुंद्वादशयज्ञानाह

दैवमित्यादिनाष्टभिः दैवमिति अपरेयोगिनःकर्मकुशलाःदैवय
ज्ञंपर्युपासते दैवसंबंधोदेवःइन्द्रसूर्यवरुणादयः इज्यन्तेयस्मिन्नि
तिदैवस्तयज्ञंपरितःसर्वत्रदेवेषुब्रह्मबुद्धिरादित्येनोपासतइत्यर्थः
अपरेज्ञानयोगिनस्तुयज्ञेनज्ञानयज्ञेनकृत्वायज्ञंकर्मरूपंब्रह्म
रूपेग्नौजुह्वतिप्रविलापयन्तीत्यर्थः २५

वनमालीटीका

एवंसामान्यतःकर्मोक्तंतच्चयज्ञोपासनादिभेदेनभिन्नमित्याह
दैवमितिअष्टाभिः अपरेएतयोदैवमेवदैवंविष्णुयज्ञंयथातथोपास
नेयज्ञरूपिणमुपासतेमनसाध्यायन्तइत्यर्थः अपरेवनस्था[illegible]ःयज्ञे
नान्तर्यामिणाविष्णुनाप्रेरितानएवब्रह्मरूपाग्नौयज्ञंस्वोचितक्रियांजु
ह्वति यथादध्नाजुहोतीत्यत्राग्नौदध्यर्पणेनहोमोभवति तथास्व
कृतस्यकर्मणोन्तःस्थोभगवानेवकर्मकारयतितेनसएवप्रीणात्वि
त्यर्पणेनहोमोभवतीत्यर्थः अस्मादिगतंतमहेश्वरप्रीतयेतेनकर्म
णाहविस्त्यागंकरोमीतिज्ञात्वाततत्कृत्वाचान्तःकरणशुद्ध्यादिद्वा
रामोक्षंलभतइतिभावः २५

ऊह्यमेवैजयंतीटीका

एवंकर्मणोब्रह्मानुसंधानत्वेनज्ञानाकारत्वमुक्त्वेदानींकर्मयोग॰

स्यानेकात्मेदानाहुर्देवमित्यष्टभिः दैवमेवेति अपरे योगिनः कर्म
योगिनो देवमेव देवपूजनरूपमेव यज्ञं पर्युपासते सेवन्ते तस्मिन्ने
व निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः अपरेपि कर्मयोगिनो ब्रह्माग्नौ उक्तन्यायेन ब्रह्म
रूपेऽग्नौ यज्ञेन स्रुगादिसाधनेन यज्ञं सर्पिः स्विलादिकं जुह्वति हव
ने कुर्वन्ति होममेव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः २५

अधुना सम्यग्दर्शनस्य
मित्यत्र स्थितेपुनरपि तस्य

मधुसूदनीटीका

यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पण
स्तुत्यर्थमितरान्यज्ञानुपन्यस्यति ॥

देवा इन्द्राग्न्यादय इज्यन्ते येन स दैवः तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टो
मादिरूपमपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति न ज्ञानयज्ञ
एवं कर्मयज्ञमन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमा
ह ब्रह्माग्नावपरे ज्ञानानन्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्मत
त्पदार्थः तस्मिन्नग्नौ यज्ञे प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैव यज्ञशब्दः
आत्मनामसु यास्केन पठितः इत्थंभूतलक्षणे तृतीया एवकारोऽभे
दाभेदव्याप्त्यर्थः त्वंपदार्थाभेदेनैवोपजुह्वति तत्त्वरूपतया पश्य
न्तीत्यर्थः अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः

२५

सदानंदीटीका

एवं संपाद्य यज्ञत्वं सम्यग्दृष्टेरथाधुना तत्स्तुत्यर्थमथान्यानुपा
न्यस्यति केशवः १ देवा इन्द्रमुखा येनेज्यन्ते यज्ञः स दैवकः तं कुर्वन्ति
सदा यज्ञं योगिनः कर्मिणोऽपरे २ सत्यज्ञानमनन्तं यन्निर्विशेषं निरं
जनं तत्पदार्थः परं ब्रह्म तदेवाग्निरीरितः बुधैः ३ तस्मिन्नग्नौ विद्वा
त्मानं त्वंपदार्थं मुमुक्षवः वस्तुतो ब्रह्म सन्तं तं यज्ञेनोद्यादिसंयुतं ४
आहुतिरूपमध्यस्तं ब्रह्मत्वेनैव जुह्वति सर्वोपाधिपरित्यागाद्ब्रह्मा
त्मैक्यमखण्डितं ५ पश्यन्तीति ब्रह्मनिष्ठास्ते भेदं सम्यग्गिरश्च यज्ञेन

नैवं संपाद्य ब्रह्मात्माभेददर्शिनं १ तत्कोऽत्र पक्षेनेमध्येतत्साधन मविष्टवै श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ इतीह सा संततिरित्यानिय ज्ञस्य सम्यग्भगवतोच्यते ४ २५

नीलकंठटीका

एवं सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्प्राप्त्यर्थं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति दैवमेवेत्यादिना दैवं देवताप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादियज्ञमन्ये पूर्वे केयोगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञाना[illegible]नंदात्मकमखंडैकरसं वस्तु तदेव ज्ञातं सत् सर्वकर्मदग्धृत्वादग्निरिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र यज्ञं जीवं यज्ञशब्दस्यात्मनामसु पाठात् सोपाधिं यज्ञेनैव आत्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुह्वति घटाकाशमिव महाकाशे उपाधिप्रहाणेन प्रविलापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञोऽभ्युदयः २५

आनंदटीका

अथ नानाविधभावभेदेन ये ये यज्ञभेदा ब्रह्मार्पणप्रकारकानेवोपदिशति दैवं हिरण्यगर्भादित्यादिदेवोपासनं यज्ञमपरे योगिनः कर्मयुक्तिज्ञा वासुदेवैराज्यातिलादिभिः पर्युपासते तत्तेषां फलनिःस्पृहाणां तत्तदुपासने ये कामतांशास्तान् पर्यंते हिरण्यगर्भादीनामधिकारान्तर्येतैः सह ब्रह्मप्राप्तिरिति सिद्धमेव अपरे वा सद्ब्रह्माणामसंपत्तिदर्शिनः यज्ञेनैव वा यज्ञोपकरणक्रमेणैव यज्ञं विष्णुं ब्रह्माग्नौ ज्ञानाग्नौ मानसिकयागविधिना जुह्वति समुपासते स्फुटो हि मनोयागस्तत्र तत्र तंत्रेषु २५ ॥+इदानीं वर्णाश्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदाद्येषु येषु यज्ञप्रभेदेषु ध्याभावनायोगिनां विधातव्याः तेषां तत्त्वेन तान् प्रतिपादयं लेषां नावद्वाह्याभ्यंतरसाधन साधान्येन प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानयज्ञकारणभूतप्रकारत्रयसहितं श्लोकत्रयेण ह ॥+

रामकंठटीका

+अपरे केचिद्योगिनः संप्रत्यनुत्पन्नयथोक्ततत्त्वज्ञानत्वात् क्रियामात्रसहिता दैवमेव यज्ञं समुपासते देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्यादीनां आराधने इज्यमानत्वाद्दैवमसंविधिनं यागमनुष्ठानेन भजंते नान्यम् यत्र ऋत्विगाज्यपयःसोमादिचेतनाचेतनैर्वा यद्द्रव्यमुपकरणं अप

गी॰
टी॰
व॰

परेतेभ्योऽन्ये तत्त्वविदस्तेनैव यज्ञेन तत्तदुपकरणभावावस्थिता-
त्ममयेन यज्ञमात्मानमेव उपजुह्वति प्रीणयंति कुतः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मत
त्वज्ञानं सम्पत्व परप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफलदा-
हकत्वं च अग्निस्तस्मिन् एतदुक्तं भवति ब्रह्मार्पणविधानविदो दैव
मेव यज्ञं ज्ञानयज्ञत्वमापादयन्ति अथान्ये केचन योगिनश्चित्तवृत्ति
निरोधलक्षणसमाधिनिष्ठा बहिःसाधनसाध्यं यज्ञमनुतिष्ठतः २५

[illegible]
[illegible]
[illegible] २५

लालिकी [illegible]टीका

इत्येवं स्वोत्तमधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान्बहून्यज्ञान्प्रतिपादय
ति दैवमिति अपरे केचिद्योगिनोऽनुत्पन्नब्रह्मात्मैकत्वज्ञानत्वात् क्रियमा-
णेषि कर्मणि आत्मसमाहिता दैवं देवानामिन्द्रादीनां अथान्ये नेज्यमा
नत्वाद्दैवमेवमिधिनं यागं पर्युपासते बाह्योपकरणेन श्रद्धयानुतिष्ठंति
अन्ये तत्त्वविदो नेति नेति निरस्तसमस्तविशेषं सच्चिदानंदरूपं तत्पदा
र्थभूतं ब्रह्मतदेव परप्रकाशात्मकत्वात्सर्वकर्मफलवासनादिदा
हकत्वाच्च अग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नौ यज्ञेनैव ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण
तत्तदुपकरणभावावस्थितात्मभावनामयेन यज्ञं त्वंपदार्थं प्रत्यगा
त्मानमुपजुह्वति ब्रह्माभेदमापादयंति एतदुक्तं भवति ब्रह्मार्पण
विधानविदो दैवमेव यज्ञं ज्ञानयज्ञत्वमापादयंतीति यज्ञशब्दश्चात्म
नामस्वयास्केन पठितः २५

पंचोलीटीका

अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थं अन्यानपि यज्ञानधि
कारिभेदेन यज्ञोपाया उच्यंते दैवमेवेत्यादिषड्भिः अपरे योगिनः
कर्मिणः दैवमेव यज्ञं देवा इज्यंते येनासौ दैवो यज्ञस्तमेव पर्युपा-
सते कुर्वंति अपरे ब्रह्मविदः परब्रह्मरूपे अग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं यज्ञे
नैव परमात्मैकदर्शनेनैव जुह्वति २५

ननुशीकलत्वणोनपुह्यतेनैनेवयदिब्रह्मप्राप्तिस्तदानक्रियादी
श्रुतिचोदिता अश्वमेधादयोयत्तबहूनायाससाध्यत्वेनाल्पफल
तयाचपरिहार्याःस्युरितिविधिलोपःप्रवर्तेत किंचाष्टांगयोगा
देरपिब्रह्मप्राप्तिफलकस्याननुष्ठेयतायांदुःसाध्यत्वेनप्रस
क्तायांतदनुष्ठानस्यापिव्यर्थताप्रसज्येतेत्यर्ज्जुनाभिप्रायमा
शंक्यदेशकालावस्थेणपुह्यतेतादृशालभनीयाष्टादिक
रकउक्तप्रतिहंहिनक्रियादिवीरानेवपूर्वंकृत्वानंतरंमश्वमेधा
दिसिद्धाचवर्णाश्रमविभागेनाष्टांगयोगादावधिकारित्वेनच
नसर्वेषांसर्वदाचापुह्यतेनैवब्रह्मप्राप्तिरिति किंचक्रिया
णामेवउक्तप्रतिहंहिसर्वपवपुह्यतेब्रह्मसायुज्यप्राप्तिल
क्षणमुख्यफलोराज्यस्वर्गादिभोगलक्षणावांतरफलश्चाव
मणावृक्षेयत्नेनचोदितोन्यथाश्वमेधादयः परेषांचब्रह्मणादी
नांवर्णाश्रमाणांयथास्वमष्टांगयोगयत्नादयश्चोदिताअन्य
भिप्रायेणपृथक्पृथगधिकारिभेदेनतांस्तान्यत्नांदैवमेवेत्या
दिभिरष्टभिःश्लोकैर्ब्रह्मप्राप्तिफलकांनेवनिरूपयन्प्रथमंयज्ञ
क्रियंप्रतिपुह्यतेतामश्वमेधादियत्नान् ब्राह्मणांप्रत्यसिद्धोपांदी
श्चानुशक्तिदैवेनेतिश्लिष्टेन अत्रसर्वैराष्टश्लोकांतिङः पैलक्ष
नपरेपरस्मदीयमताववर्तिनइतियावत् योगिनःकर्मफ
लाःसन्नद्धाःप्राणादिसंधानयुक्तिस्ताश्चदैवमेवयत्नंदेवास्तन्न
दशनाधिष्ठात्र्योदेवता इन्द्रादयस्तेषामयंदेवोयत्नःप्राणादिषुसं
गतकरणानामकर्मस्तमेवपर्युपासते परितःसमंतादुपासीरन्न
भ्यस्येयुः अस्यदेवतामन्त्राववस्थायेप्राणादीन्संधायपरान्निहन्या
तिपुह्यतेः प्रतिपादितः तथायोगिनः अलब्धलाभोयोगःस
विद्यतेयेषांतेपापुंजितालब्धराज्यादिनपइतियावत् अपरेऽग्नि

सर्वैर्गम्यमानं दैवं यज्ञं देवा इज्यन्ते करणादय इज्यंते स्मिन्निति दैवो य
ज्ञस्तमेवमेयादिकं पर्युपासीरन् एवमाज्ञोनिध्येये एतेन यु
द्धानंतरं दर्शविषयस्यानुष्ठेयं इदमेवादि यज्ञोत्तरं प्रतिपादितं
तथाऽपरेन्ये योगिनः कर्मयोगिनो ऽस्या आमिणो ब्राह्मणा
दैवमेव यज्ञमग्निहोत्रादिकं नित्यं पर्युपासीरन्निति अस्यान्ना
लणान्यति नित्यपत्तः प्रतिपादितः ब्रह्माग्नाविति एवंविधं च
यज्ञमपरे स्वयिन्नमणके ब्रह्माग्नौ ब्रह्म परमेश्वराख्यं तत्त्वं तदे
वाग्निः सकलपापेंधनदहनशक्तिमत्वात् तस्मिन्विषये यज्ञे
नैव यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञशब्देनात्र विष्णुमभिधायकेनोवि
त्यात् तदनुविहितकर्म लक्ष्यते तथा च यज्ञेन यथावर्णाश्रमानु
विहितेन कर्मणा वषणावश्येयमेतदित्येवं बुध्यानपुनः फलापेक्ष
या उपजुह्वति अर्पयेयुः अनेन परमेश्वरो मे प्रीयतामिति अस्माक
मुद्दिश्य स्वपरतामर्वदा यावज्जीवं स्वकर्मानुष्ठानेनैव प्रीतस्तथा सादिसे
कदा कर्मानुष्ठाय परमेश्वरो मे प्रीतः इति न पुनः कर्मणामवषणा
वरणीयतेति न संभावनीयं किं तु यावज्जीवं कर्म परं एव स्यादि
ति तथा परेन्ये योगिन अत्यन्तकर्षः योगिनो ध्याननिष्ठाध्याना
धिकारिणः संन्यस्तसर्वपरिग्रहा ब्राह्मणा न पुनः क्षत्रियास्तेषां
तत्रानधिकारात् तथा च

ते च ब्रह्माग्नौ ब्रह्म सर्वतत्त्वोपरि वर्तमानं परमेश्वराख्यं तत्त्वं तदेवा
ग्निः सर्ववासनेन्धनदाहसाधर्म्यात् तस्मिन्विषये यज्ञं प्राहुः तेना
नायज्ञफलं यज्ञेनैव यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञशब्दोऽत्र विष्णुवाचकः
तेनैव स्वप्रीणनं लक्ष्यते तथा च परमेश्वरप्रीणनहेतुनैवोपजुह्व
ति अर्पयेयुरिति अस्य मे केनैव पद्येनानेकेषां प्रतिपादिताः तत्रै
व तत्त्रियस्यानुष्ठेयतया द्रव्ययज्ञोऽभिहितः २५॥

मधुभाष्य

दैवमित्यादिना दैवंभगवंतं सपर्वतेषांयज्ञः भगवद्रूपा
सनं यज्ञमितिक्रियाविशेषणं नान्यत्तेषामस्ति यतीना
केषांचित् यज्ञंभगवंतं यज्ञेनयज्ञं यज्ञोविष्णुर्देवतेत्या
दिश्रुतिः यज्ञेनप्रसिद्धेनैव यज्ञंप्रतिजुह्वतीतिसर्वंब्रह्मसम
र्पणंयज्ञमित्यादौ उक्तंच विष्णुरूपेणपशुनाब्रह्मास्येष्टेनक्र
तुना अयजंस्तान्नसे पत्नेपितरंप्रपितामहइति आत्मसंय
मात्ययोपायाग्नौ इंद्रियंजुह्वतीति इंद्रियसंयमाः ततः परमेश्वरा
र्पणंबुध्यातज्जुह्वतीति तपोयज्ञाइत्यादि इदंतपोहविः प
नइत्याग्नौजुहोमिनहुर्याथमितिहोमः तदर्पणंप्रवच
होमवुद्धिः अपरेप्राणायामपरायणाः प्राणमपानेजुहु
ति अपानंचप्राणे कुंभकस्याप्रवभवंतीत्यर्थः नियताहा
रत्वेनैवप्राणायामेषात् प्राणान्प्राणेषुजुह्वति यच्छेदङ्म
नसीप्राज्ञइत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणवा अन्यदपिअन्यात
रेसिद्धं यदस्यात्मापानतेनप्राणाःप्राणेषुवैहुताइति ब्रह्म
णः परमात्मनोऽनवे अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेव
चेतिचवक्ष्यति मानसवाचिककायिककर्मनापूर्वहिते
सर्वे एवंज्ञात्वातानि कर्माणिकृत्वाविमोक्ष्यसेशुद्धपरिन्य
न्ययन्मोक्षार्थंकरिष्यसितदपिकर्म अतोविद्धितंनत्याज्य
मितिभावः अखिलमुपासनाद्यंगयुक्तेज्ञानफलमेवेत्य
र्थः इदानीमपिज्ञान्येव तथाप्यभिभवान्मोहः मात्रका
येनज्ञानेनमध्यात्मभूते सर्वभूतान्यशेषानसाद्देवमोहना
प्रात्यप्रपति करणभूतेनज्ञानेनज्ञास्यतिपुनः श्लोकत्रयेण
नत्सायनंविरोधिफलंच तदुक्तेरुक्तोपसंहरति ॥ २५ ॥

130

भाषा अनुवाद

पूर्वोक्त प्रकार यज्ञ रूप से सर्वत्र संपादित कहे प्रसिद्ध करके कहा जो ब्रह्म दर्शन रूप ज्ञान सो सकल यज्ञोंका हेतु कहे इसीके वास्ते सब यज्ञों की जाती है अत एव श्रेष्ठ है इसी से अब इस ज्ञान की प्रशंसा करके अधिकारी के भेदसे ज्ञानके उत्पत्ति की उपाय रूप सब यज्ञों को ८ श्लोक से कहते है कि बहुतेरे कर्मयोगी लोग ब्रह्मबुद्धि रहितहो इंद्र वरुण आदि देवतों को यज्ञ करिके बडी श्रद्धासे पूजते है और कितने ज्ञान योगी ब्रह्मरूप अग्निमे ब्रह्मयज्ञ रूप उपाय से यज्ञ आदि सकल कर्म रूप ब्रह्ममे ब्रह्मार्पण विधिसे अर्पण कहे सब कर्म लीन करते हैं सोई ब्रह्मयज्ञहै २५

दोहा

देवयज्ञ को सेवहिं और योगीजन कोय ब्रह्माग्निमे यज्ञको
उ यज्ञ हवि करें सोय २५

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति श
ब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति २६

शांकरभाष्यं

सोयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु प्रक्षिप्यते ब्र
ह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंत
प इत्यादिना स्तुत्यर्थं श्रोत्रादीनीति श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये योगि
नः संयमाग्निषु प्रतींद्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनं संयमा एवा
ग्नयस्तेषु जुह्वतींद्रियसंयममेव कुर्वंतीत्यर्थः शब्दादीन्विषयान
न्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विंद्रियाग्निषु जुह्वति
श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यंते २६

आनंदगिरिकृतटीका

उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः
प्रक्षिप्यमाणत्वं दर्शयति सोयमिति उपक्षेपप्रयोजनमाह श्रेया
निति सम्प्रति यज्ञद्वयमुपन्यस्यति श्रोत्रादीनीति बाह्यानां कर
णानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनमि
त्याशंक्याह प्रतींद्रियमिति संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेनाव
स्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वादग्नित्वं व्यपदिशति संयमा इ
ति विषयेभ्यो निवर्त्य बाह्यानींद्रियाणि प्रत्याहरंतीति संयमयज्ञं संक्षि
प्य दर्शयति इंद्रियेति श्रोत्रादींद्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य
तत्तदिंद्रियैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशं
क्य प्रतिषिद्धान्वर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान्विषयान्
भुंजीत तैस्तैरिंद्रियैरिति विवक्षितं होमं विशदयति श्रोत्रादिभिरि
ति २६

स्वामिकृतटीका

श्रोत्रादीनीति अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिंद्रियसंयमरूपेषु

गीं
टीं
वं

अग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रविलापयंति इंद्रियाणि निरुध्य संयम प्रधाना स्तिष्ठंतीत्यर्थः इंद्रियाण्येवाग्नयः तेषु शब्दादीनन्ये गृहस्था जुह्वति विषयभोगसमये प्यनासक्ताः संतोग्नित्वेन भावितेष्विंद्रियेषु हविष्ट्वेन भावितान् शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः २६

पिशाचभाष्ये

श्रोत्रादीनीति श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनींद्रियाणि अन्ये ब्रह्मविदः संयमाग्निषु चित्तनिरोधाग्निषु जुह्वति ध्यानेन संपादयंति अन्ये योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगंधादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु श्रोत्राग्निषु जुह्वति २६

रामानुजभाष्ये

श्रोत्रादीनीति अन्ये श्रोत्रादीनामिंद्रियाणां संयमने वर्त्तंते अन्ये योगिनः इंद्रियाणां शब्दादिप्रवणतानिवारणे प्रयतंते अन्येज्ञानदारेणमन संयमयोगाग्नौ सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि जुह्वति मन सा इंद्रियप्राणानां कर्मप्रवणतानिवारणप्रयत्नेनेत्यर्थः २६

अभिनवगुप्तकृतटीकायां [illegible] २६ नास्ति

परमार्थप्रपाटीकाउपक्रमे २६

वनमालीटीका

अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणः तत्र दिंद्रियसंयमाख्येष्वग्निषु विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य जुह्वति इंद्रियसंयममेव यजंत इत्यर्थः अन्ये गृहस्थाः इंद्रियाग्निषु विषयान् जुह्वति देहादावहंममेतिधीशून्या विषयेषु विगतस्पृहाः दैवादुपलब्धानिषिद्धविषयभोगं कुर्वंतो भार्यामुपेयादित्यादिवेदाज्ञया श्रीहरिप्रीतये कुर्वंतीत्यर्थः विहितादनिषिद्धाद्वाभिमानरहितभोगाद्वासनाक्षयांतःकरणशुद्धिज्ञानभक्तिप्रसादद्वारा मोक्षो भवतीतिभावः २६

ऊरुमवैजयंतीटीका

किंच श्रोत्रादीनीति अन्ये ब्रह्मचारिणः श्रोत्रादीनि श्रोत्रत्वकचक्षु॰
र्घ्राणरसनेंद्रियाणि संयमाग्निषु संयमरूपेष्वग्निषु जुह्वति इंद्रियसंय
मने एव यत्नं कुर्वंति अन्ये गृहस्था शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगंध
रूपान्विषयानिंद्रियाग्निषु अग्निरूपत्वेन भावितेषु इंद्रियेषु जुह्वति
इंद्रियैस्तान्विषयान्भुंजाना अपि तत्र तत्रासक्तिं न कुर्वंतीत्यर्थः २६

+ जीवब्रह्माभेददर्शने यज्ञत्वेन सं
यानुक्त्वमयायज्ञान्तानयज्ञः

मधुसूदनीटीका

पाद्य तत्साधनयज्ञमथोपदांते श्रे
त्यादिना श्लोकेन नरनेन च ख्यैवौ एतौ द्वौ यज्ञौ दर्शितौ यावद्धि
किंचिद्वैदिकं श्रेयःसाध
नेन तत्सर्वं यज्ञत्वेन संपाद्य
ते तत्र +

+ श्रोत्रादीनि ज्ञानेंद्रियाणि नानिषिद्धादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्या
नं॰ हारपराः संयमाग्निषु धारणाध्यानसमाधिरिति त्रयमेकविषयं संयम॰
शब्देनोच्यते तथाचाह भगवान्पतंजलिः त्रयमेकत्र संयम इति तत्र
ल॰ हृत्पुंडरीकादौ मनसः चिरकालस्थापनं धारणा एवमेकत्र धृतस्य चित्त॰
स्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहो अंतरांतरा अन्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानं
सर्वथा विजातीयप्रत्ययानंतरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः
स तु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पंच
भूमयो भवंति क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति तत्र रागद्वेषा॰
दिवशाद्विषयेष्वभिनिविष्टं क्षिप्तं तंद्रादिग्रस्तं मूढं सर्वदा विषयास॰
क्तमपि कदाचित् ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तं तत्र क्षिप्तमू॰
ढयोः समाधिशंकैव नास्ति विक्षिप्ते तु चेतसि कादाचित्कः स॰
माधिर्विक्षेपप्राधान्याद्योगपक्षे न वर्तते किं तु तीव्रपवनविक्षिप्त॰
प्रदीपवत्स्वयमेव नश्यति एकाग्रं त्वेकविषयकधारावाहिकवृत्ति
समर्थं सत्वोद्रेकेण तमोगुणकृतनिद्रादिरूपलयाभावाद्याका
रवृत्तिः सा च रजोगुणकृतचांचल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयैवे॰
ति शुद्धसत्वे भवति चित्तमेकाग्रं अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र॰
ध्येयाकारा वृत्तिरपि भासते तस्या अपि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातस॰
मि:॰ माधिस्तु तदुक्तं तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिरिति
अयमेव सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि स्वात्मनपेक्षमाणस्य यो॰
गिनो रूढभूमिः सन्धर्ममेघ इत्युच्यते तदुक्तं प्रसंख्यानेप्यकुसीदा॰
स्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः

अनेकरूपेण संयमानां भेदादग्निष्विति बहुवचनं तेषु इंद्रियाग्निषु जुह्व
ति धारणाध्यानसमाधिसिद्ध्यर्थं सर्वाणींद्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः
प्रत्याहरंतीत्यर्थः तदुक्तं स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तरूपानुकार इवें
द्रियाणां प्रत्याहार इति विषयेभ्यो निगृहीतानींद्रियाणि चित्तरूपा
ण्येव भवंति ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तं धारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः
तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगांगचतुष्टयमुक्तं तदे
वं समाध्यवस्थायां सर्वेंद्रियवृत्तिनिरोधो यज्ञत्वेनोक्तः इदानीं व्युत्थाना
वस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयभोगो यः सोऽप्यपरो यज्ञ इत्याह शब्दा
दीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुह्वति अन्ये व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभि
रविरुद्धविषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वेनानन्यसाधारणं कुर्वंति स एव ते
षां होमः [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ २६ ॥

सदानंदीटीका

श्रेयसः साधनं यावत्किंचिदस्तीह वैदिकं यज्ञत्वेनैव तत्सर्वमत्रसं
पाद्यतेऽधुना १ प्रत्याहारपराः केचिच्छ्रोत्रादीनींद्रियाणि ते विषये
भ्यः समाकृष्य संयमाग्निषु जुह्वति २ धारणाध्यानसिद्ध्यर्थं सम
स्तानींद्रियाण्यपि धीराः समस्तभोगेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मनि स्थिताः
अपरे व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरपींद्रियैः अविरुद्धार्थस्वीकारं
होमं मन्यंत एव ते ४ २६

नीलकंठीटीका

यज्ञांतरमाह श्रोत्रादीनीति तत्र केचित्त्वाह्यं आभ्यंतरं वा विशेषमु
पादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते ते च संयमाः अनेकविषयत्वादने
के पृथक्फलाश्च तथा च योगसूत्रं कृताशोकं भुवनज्ञानं सूर्ये संय
मात् चंद्रे ताराव्यूहज्ञानं कंठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यादि त एवा
ग्नयः इंद्रियेषु नसंहारहेतुत्वात्तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति

प्रतिपद्यंति तत्र श्रोत्रं अनाहतेध्वनौ संनियम्य हंसोपनिषदुक्तरी-
त्या घंटानादादीन् दशनादाननुभवंति नहितत्रसंनियते चेतसि
शद्वांतरग्रहणं कदाभवति सोयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः ए-
वमन्यत्रापि तद्द्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यंते तथान्ये विषयेभ्यः प्र-
त्याहृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकमनसः संयममपकृत्रमृ-
लाधारादन्यतमचक्रैकदेशमशक्ताः स्वमनस्कैरिंद्रियेषु विषयविया-
गाहगैर्यथानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुध्यैस्तैरिंद्रियेषु वि-
षयापवोपसंहृतानि इंद्रियादीनि मनआदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृ-
तानि तानेतानिंद्रियचिंतकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये दशमन्वंत-
राणीह तिष्ठंतींद्रियचिंतका इति २६

आनंदीटीका

अन्ये ब्रह्मचारिणः श्रोत्रादीनींद्रियाणि संयमाविषयनिवृत्तय एवा-
ग्नयस्तेषु जुह्वति तथा च स्मृतौ ब्रह्मचारिधर्माः शरीरं चैव वाचं च बु-
द्धींद्रियमनांसि च नियम्य प्रांजलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखमित्या-
दि अन्ये गृहस्थाः शब्दादीन्विषयानिंद्रियाग्निषु जुह्वति शास्त्रोक्तक्र-
मेण रागद्वेषविनाकृता विषयैरिंद्रियाणि तर्पयंति गृहस्थानामृतौ स्वदा-
दिपूर्वं विषयोपभोगः स्मृतएववक्ष्यस्थतिषु २६

+ श्रोत्रादीन्यक्षाणि तत्तज्ज्ञेयार्थसमाधिरूपेषु संयमेष्वग्निषु जुह्वति विषयेभ्यः प्रत्या-
स्वतेषु तेषु समाधिषु लीनानींद्रियाणि ऊर्ध्वं तेन यत्र संपत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः +

रामकंठटीका

+ अन्ये पुनः योगिनश्शब्दादीन्विषयान्परिहारेण श्रोत्रादिष्विंद्रियेषु
जुह्वति निषद्धवद्विषमस्विंद्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे चेतसि श-
ब्दादीनामग्रहणमेवेंद्रियेष्वग्निकल्पेषु वेहनेमन्यमानास्तथाविधे
यत्नमनुतिष्ठंतीत्यर्थः २६

लासि काशमीटीका

श्रोत्रादीनीति अन्ये योगिनः श्रोत्रादिकज्ञानेंद्रियग्रामं संयमाग्नि-
षु संयमो युगपत्क्रमेणैव बहुमार्गप्रवेशावत् त्रामममयेहृत्सवे
शावस्व विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य आकुंचनमंतर्मुखीकरणं स एवाग्नि

गी॰
टी॰
च॰

134

तस्मिन्जुह्वति आत्मनैर्भिव्यकार्यं निवर्तयेतीत्यर्थः यथोक्तं तद
पोद्भते निन्यस्थितिरिति अत्रार्थः तेभ्यः स्वेंद्रियविषयेभ्यो मनसि निरु
द्धे सति नित्यस्वस्वरूपेस्थितिर्भवति तथान्ये योगिन इंद्रियाण्येवाग्न
यः तेषु शब्दादिकं विषयोचमक्रमं फ्लगित्येव सकलकरणचक्रवि॰
स्फारणयुक्त्या जुह्वति उद्यन्तृतात्रूपस्वस्वभावभासनायनिमज्जयेती
त्यर्थः यदुक्तं कक्ष्यास्तोत्रे सर्वाः शक्तीश्चेतसा दर्शनाद्याः स्वेस्वेवेद्ये
यौगपद्येन विष्वक् क्षिप्त्वा मध्येहाटकस्तंभभूतस्तिष्ठन्विश्वाकाररूप॰
कोवभासीति तथाच शिवसूत्रेषु उद्यमोभैरव इति यद्वान्ये प्रत्याहार
पराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेंद्रियाणि संयमाग्निषु आभ्यंतरेहृत्पुंडरीकादौ
संयमः सम्यक्चित्तस्यनिबंधने संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वति विक्षेप
परिहारेणधारणाध्यानसमाधिसिध्यर्थं स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरंती
त्यर्थः स्वस्वविषयासंप्रयोगेचित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहार
इति विषयेभ्यो निगृहीतानींद्रियाणि चित्तरूपाणीव भवंति ततश्च
विक्षेपाभावाच्चित्तेधारणादिकं निर्वर्ततीत्यर्थः हृत्पुंडरीकादौ संय॰
मस्याभिधीयमानत्वाद्बहुवचनं तदुक्तं तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास
इति विशोकावाज्योतिष्मतीतिच तदिति विक्षेपपरामर्शः तथा
शिवोपनिषदि हृद्याकाशेनिलीनाक्षः पद्मसंपुटमध्यगः अनन्य
चेताः सुभगेपरंसौभाग्यमाप्नुयादिति अन्ये हठयोगैकदेशसेवि
नः शब्दादीन्विषयानन्यदेशशब्दप्रदीपादीन्बाह्याननुध्येयत्वेनाः लेवि॰
तांश्चित्तैकाग्र्यार्थमिंद्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिः यथोक्तविषय॰
ग्रहणं स्वस्वभावप्रकाशनाद्धोममन्यंत इत्यर्थः तदुक्तं तत्रैव गीता
दिविषयास्वादासमसौख्यैकतात्मनः योगिनस्तन्मयत्वेन मनोरू
ढेस्तदात्मतेति २६

[illegible]बोलीटीका

अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमाग्निषु इंद्रियसंयम एवा
ग्निः तस्मिन्जुह्वति अन्ये योगिनः शब्दादीन्विषयानिंद्रियाण्येवाग्नि
स्तेषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरनिषिद्धविषयग्रहणं होमः २६ ॥

तपोयज्ञमाह श्रोत्रादीनीत्यर्थेन केचिद्योगिनः कर्मकुशलाः
इन्द्रियप्रवीणाः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमाग्निषु संयमयंते नि
रुध्यंते येते संयमा अंतःकरणानि तेषु जुह्वति संलीनानि कु
र्युः निश्चयविषयांतःकरणानुवर्तीनि विदधीरन्निति यावत्
न पुनरंतःकरणमिंद्रियानुविधायि कार्यं निश्चयच्युतेरनर्थो
पातादिति भावः इति तपोयज्ञः प्रतिपादितः अथ योगयज्ञं
प्रतिपादयति शब्दादीनित्यादिनार्धेन केचिदन्ये योगिनः कर्म
योगिनः शब्दादीन्विषयानिंद्रियाग्निषु जुह्वति समर्पयेयुः न
पुनर्मनसा संचेतयेयुरिति अरिभिरुक्तानितांस्तेजोवधादीनि
मितान् महद्भ्रमविषयीभूतस्त्वं न भविष्यसीत्यादिकांशब्दा
दीन्विषयाननुभूयापि निश्चयात्मनो न निवर्तयेयुरिति भावः
२६॥

135

भाषा अनुवाद

ऐसेहीकितनेब्रह्मचारी लोगइंद्रियोंका संयम जो विषयों से रो
कना सोई अग्निरूप है तिसमे श्रोत्र घ्राण जिह्वा त्वक चक्षु इन ज्ञा
नइंद्रियों को होम करते अर्थात् इंद्रियों को अंतर्भाव करके संया
मसे रहते है और कितने गृहस्थ जब इंद्रियरूप अग्निमे हविरूप जो
विषय कहे रूप रस गंध स्पर्श शब्द सो होम करतेहै विषय भोग
समयमे भी अनाशक्त होके अग्निरूप इंद्रियों मे रूप आदि विषय
रूप घृत होम करते है कहे दग्ध करते निरहंकार होकर फल र
हित होतेहैं २६ ॥

दोहा

श्रवणादिक इंद्रिय कोउ संयमाग्नि आहुत शब्दादि विषय
न कोउ इंद्रिय अग्नि मे हुत २६॥

सर्वाणींद्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरे आ
त्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतिज्ञानदीपिते २७

शांकरभाष्यं

किंचसर्वाणीति सर्वाणींद्रियकर्माणिइंद्रियाणांकर्माणींद्रिय
कर्माणितथाप्राणकर्माणिप्राणोवायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्या
कुंचनप्रसारणादीनितानिचापरे आत्मसंयमयोगाग्नौआत्मनि
संयमआत्मसंयमःसएवयोगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौजुह्व
तिप्रक्षिपंतिज्ञानाग्निदीपितेस्नेहेनेवप्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्व
लभावमापादितेजुह्वतिप्रविलापयंतीत्यर्थः २७

आनंदगिरिकृतटीका

यज्ञांतरंकथयति किंचेति इंद्रियाणांकर्माणिश्रवणवदनादीनि
आत्मनिसंयमोधारणाध्यानसमाधिलक्षणः सर्वमपिव्यापारंनिरु
ध्यआत्मनिचित्तसमाधानंकुर्वंतीत्याह विवेकेति २७

स्वामिकृतटीका

किंच सर्वाणीतिअपरेध्याननिष्ठाबुद्धींद्रियाणांश्रोत्रादीनांकर्माणिश्रव
णदर्शनादीनिकर्मेंद्रियाणांवाक्पाण्यादीनांकर्माणिवचनोपादा
नादीनिप्राणानांदशानांकर्माणिप्राणस्यबहिर्गमनं अपानस्याधो
गमनंव्यानस्यव्यानयनमाकुंचनप्रसारणादिसमानस्याशितपीता
नांसम्यग्नयनंउदानस्योर्ध्वनयनंउद्गारेनागआख्यातःकूर्मउन्मील
नेस्मृतःकृकरःक्षुतकृज्ञेयोदेवदत्तोविजृंभने नजहातिमृतंचापि
सर्वव्यापीधनंजयः इत्येवंरूपाणिजुह्वतिक्वात्मनिसंयमोध्यानेका
ग्र्यंसएवयोगःसएवाग्निस्तस्मिन्ज्ञानेनध्येयविषयेणदीपितेप्रज्वा
लितेध्येयसम्यग्ज्ञातातस्मिन्मनःसंयम्यतानिसर्वाणिकर्माण्युपर
मयंतीत्यर्थः २७ ॥

पिशाचभाष्यं

सर्वाणीति इंद्रियाणां कर्माणि श्रवणादीनि तथा प्राणकर्माणि उ॰
च्छ्वासादीनि अपरे योगिनः आत्मनोंतःकरणस्य संयमः स एव योगः स
एवाग्निः आत्मसंयमयोगाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्व
लिते जुह्वति एवं होमं संपादयंतीत्यर्थः २७

रामानुजभाष्यं उपक्रमं ५०/२७

अभिनवगुप्तकृतटीका समासार्थं २७

परमार्थप्रपाटीका ॥

सर्वाणीति अपरे ध्याननिष्ठाः श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणां वागादीनां कर्माणि
वचनादीनि तथा मुख्यप्राणानां पंचानां कर्माणि वहिर्निर्गमनादी॰
नि तथोपप्राणानां नागादीनां पंचानां उद्गारादीनि इत्येवंरूपाणि कर्मा
णि आत्मनो मनसः संयमरूपो योगो ध्यानैकाग्र्यं स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन
स्वानुभवरूपेणादीपिते प्रज्वालिते ध्येयं सम्यक् ज्ञात्वा तत्र सर्वाणि कर्माण्युपरमयंतीत्यर्थः २७

५०/ अन्ये ज्ञानदीपिते आत्मसंयम
योगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि
प्राणकर्माणि च जुह्वति मनसेन्द्रि
यप्राणानां कर्मप्रवणतावारणे
यत्नं प्रयतन्ते ॥५०

वनमाली पाटीका

अपरे पातंजलाः श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियकर्माणि श्रवणादीनि वागादिकर्मे
न्द्रियकर्माणि व्यवहारादीनि प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य वहिर्गम
ने अपानस्याधोगमनं व्यानस्याकुंचनप्रसारणादिकं समानस्य पीताशि
तस्य समनयनं उदानस्योर्ध्वगमनं उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने
स्मृतः कृकरः क्षुधि ज्ञेयः देवदत्तो विजृंभणे न जहाति मृतं वापि स
र्वव्यापी धनंजयः इत्येवंरूपाणि प्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ॰
आत्मनो मनसः संयमः एकाग्रता स एव योगः उपायः स एवाग्निस्तस्मिन्
ध्येयविषयके ज्ञानेन दीपिते प्रज्वालिते परमानंदरूपे ज्ञाने मनसो नि
ग्रहः इंद्रियांतरव्यापारोपरतिः ध्यानाभ्यासाः जुह्वतीति भावः २७

कृष्णमैवेजयंतीटीका

किं च सर्वाणीति अपरे योगिनः सर्वाणि समस्तानींद्रियकर्माणि इं
द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणरसनारूपाणां पंचानां ज्ञानेंद्रियाणां क

मीणि श्रवणस्पर्शनदर्शनास्वादनाघ्राणानि वाक्पाणिपादपायू
पस्थरूपाणां संख्यातानां कर्मेन्द्रियाणां कर्माणि वचनादानगमनोत्स
र्गानंदरूपाणि । च पुनः प्राणकर्माणि प्राणापानसमानोदानव्या
ननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयरूपाणां दशानां प्राणानां बहि
र्गमनाधोगमनाशितपीतादिसमीकरणोर्द्धनयनमधोनयनाकुंच
नप्रसरणाद्यकृद्गारोन्मीलनक्षुदिजृंभनव्यापनरूपाणि कर्माणि आ
त्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनो मनसः संयम एव योगः स एवाग्निस्तस्मि
न् ज्ञानदीपिते आत्मरूपध्यानात्मना ज्ञानेन दीपिते उज्वलिते जुह्वति हवनं
कुर्वंति मनसा दशानामिंद्रियाणां दशानां प्राणानां स्वस्वकर्माणि
निवर्तितेयत्नं कुर्वंतीत्यर्थः २७

+ तदेवं पातंजलिमतानुसारेण
चयज्ञद्वयं उक्तं ब्रह्मवादिमं

मधुसूदनीटीका

लयपूर्वकसमाधिं ततो व्युत्थानं
तानुसारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणेच्छेदेन व्युत्थान
शून्यं सर्वं फलहेतु यज्ञांतरमाह +

+ द्विविधो हि समाधिर्भवति लयपूर्वको बाधपूर्वकश्च तत्र तदनन्यत्व
मारंभणशब्दादिभ्य इति न्यायेन कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्वात्
पंचीकृतपंचमहाभूतात्मककार्यव्यष्टिरूपसमष्टिरूपविराट्कार्य
६ त्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पंचीकृतपंचमहाभू
तात्मकं कार्यमपंचीकृतपंचमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति
तत्रापि पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मा पंचगुणा गंधेतरचतुर्गुणा अप
प्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति ताश्चापश्चतुर्गुणा आपो गंधरसेतरत्रिगु
णात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेन संति तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो
गंधरसरूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोपि द्विगु
णात्मको वायुः शब्दमात्रगुणाकाशकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति
स च शब्दगुण आकाशो बहु स्यामिति परमेश्वरसंकल्पात्मकाहंकार
कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सोपि संकल्पात्मको हंकारो मायेक्ष
णरूपमहत्तत्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपीक्षणरूपमहत्
त्वं मायापरिणामत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि मायाब्रह्मकारण
जडत्वेन चैतन्याध्यस्तत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसंधानेन विद्यमा
नेपि कार्यकार्यकारणात्मके प्रपंचे चैतन्यमात्रगोचरोयः समाधिः

सलयपूर्वकउच्यते तत्रतत्त्वमस्यादिवेदांतमहावाक्यार्थज्ञाना-
भावेनाविद्यातत्कार्ययोरक्षीणत्वात् एवंचित्तेनेपिकारणसत्वे-
नपुनःकृत्स्नप्रपंचोत्थानादयंसुषुप्तिवत्सबीजःसमाधिर्नतुमु-
क्तेःमुक्तेस्तुतत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्याया-
निवृत्तौसर्गक्रमेणतत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यायाश्चपुनरुत्थानाभावेनतत्
कार्यस्यापिपुनरुत्थानाभावान्निर्बीजोबाधपूर्वकःसमाधिःसएवा-
नेनश्लोकेनप्रदर्श्यते तथाहिसर्वाणिनिखिलानिस्थूलरूपाणिसं-
स्काररूपाणिचेंद्रियकर्माणिइंद्रियाणांश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणा-
ख्यानांपंचानांवाक्पाणिपादपायूपस्थानांचपंचानांबाह्यानामंतर-
योःचमनोबुद्ध्योःकर्माणिशब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणा-
नि वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाख्यानिसंकल्पाध्यवसायौच
वेक्षणकर्माणिचप्राणानांप्राणापानव्यानोदानसमानाख्यानांपं-
चानांकर्माणिवहिर्नयनमधोनयनमाकुंचनप्रसारणादि अशित
पीतसमनयनमूर्ध्वनयनमित्यादीनि अनेनपंचज्ञानेंद्रियाणिपंच
कर्मेंद्रियाणिपंचप्राणामनोबुद्धिश्चेतिसप्तदशात्मकलिंगशरीरा-
त्मकसूक्ष्मसमष्टिरूपंहिरण्यगर्भाख्यमिहविवक्षितमितिसूचितं-
सर्वाणीतिविशेषणम् आत्मसंयमयोगाग्नावात्मविषयकःसंयमोधा-
रणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिरूपःतस्यपरिपाकेसतियोगोनिरोधसमा-
धिःयंपतंजलिःसूत्रयामासव्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रा-
दुर्भावौनिरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति व्युत्थानंक्षिप्त-
मूढविक्षिप्ताख्यंभूमित्रयंतत्संस्काराःसमाधिविरोधिनःतेयोगिप्र-
यत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंवाभिभूयंतेतद्विरोधिनश्चनिरोधसंस्का-
राःप्रादुर्भवंति ततश्चनिरोधमात्रक्षणेनचित्तान्वयोनिरोधपरिणा-
मइति तस्यफलमाहततःसंस्कारादितिप्रशांतवाहितातमोरजसोः
क्षयाल्लयविक्षेपशून्यत्वेनशुद्धसत्वरूपंचित्तंप्रशांतमित्युच्यते पू-
र्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेनतदाधिक्यंप्रशांतवाहितेति तत्कारणं
सूत्रयामासविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कारशेषोन्यइति विरामो
वृत्त्युपरमस्तस्यप्रत्ययःकारणंवृत्त्युपरमार्थःपुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्या

सः पौनःपुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्यो ऽन्यः संप्रज्ञाताद्विलक्षणो ऽ
संप्रज्ञात इत्यर्थः एतादृशो यः आत्मसंयमयोगः स एवाग्निस्तस्मिन्
ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदांतवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः तेना
विद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपिते अत्यंतोज्ज्वलिते वाथ पूर्वके समाधौ
समष्टिलिंगशरीररूपे परमपरे जुह्वति प्रविलापयंतीत्यर्थः अत्र च सर्वा
णीति आत्मेति ज्ञानदीपित इति विशेषणैरुयाविन्येकवचनेन पूर्ववैल
क्षण्यं सूचितमिति न पौनरुक्त्यं [illegible] २७

सदानंदीटीका

पातंजलमते नैव मुक्त्वा यज्ञद्वयं हरिः ब्रह्मवादिमतेनाह यज्ञांतरम
कामिनां १ सर्वाणि स्थूलरूपाणि सूक्ष्मरूपाणि सर्वशः शब्दाद्यादा
नरूपाणींद्रियकर्माणि योगिनः २ तथैव प्राणकर्माण्याकुंचनप्रसृ
तीनि च अर्थाद्व्यष्टिसमष्ट्यात्मलिंगसप्तदशात्मके ३ आत्मसंयम
योगाग्नौ समाधौ निर्विकल्पके प्रदीप्ते आत्मविज्ञानदीपिते ऽत्यंततेज
सि ४ बाधित्वाज्ञानमाविलं सम्यग्ज्ञानेन योगिनः विलापयंति ते
लिंगसमाधौ सर्वतोऽत्र वै ५ २७

नीलकंठटीका

इतो विशिष्टं योगांतरमाह सर्वाणीति इंद्रियाणां कर्माणि शब्दा
दिग्रहणानि प्राणकर्माणि आकुंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि
अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोऽग्निस्तस्मिन् ज्ञाने
न देहेंद्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुह्वति
प्रविलापयंति इंद्रिययोगिनां हि समाधाविव प्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते
तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् बुद्धियोगिनां तु मनसोऽप्युपसंहा
रात्तदायतनस्य प्राणस्याप्युपसंहारो भवतीति विशेषः एतेषामपि बु
द्धौ वाङ्व्याभावात्सर्ववल्लीनायां समाधौ बुद्धिरस्तित्वेनैव बुद्धेरन्यत्वे
न आत्मा ज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता अत एवैतान् प्रकृत्या

क्तं वायवीये वोढ्रा दश सहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वरा इति वोढ्रा ब्र-
ह्मणि लीनाः दश सहस्राणि मन्वंतराणीत्यनुषंगात् २७

आनंदीटीका

अपरे वानप्रस्थाः सर्वाणींद्रियकर्माणि बुद्धींद्रियाणां रूपादिग्रह-
णानि कर्मेंद्रियाणां वचनादीनि प्राणानामाभ्यंतराणां पंचानां वायू-
नां कर्माणि भुक्तस्याहारस्य रसादीनां सर्वतः संचरणादीनि आत्म-
संयमेन ध्यानधारणासमाधिरूपेण संयमेन योगाग्नित्वं वृत्तिनिरोध
पतंजलिप्रोक्तः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते ब्रह्मकर्मसमाधिस
मिद्धे जुह्वति २७

रामकंठीटीका

अपरे केचनैवंविधस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वसंपत्तये सर्वाणि श्रोत्रा
णि वाग्यानि माभ्यंतराणां चेंद्रियाणां कर्माणि प्राणस्य च सामान्यरूप
स्यैकस्य प्राणापानसमानोदानव्यानादिभेदप्रभृतानि समस्तानि क
र्माण्यात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वत्यात्मनि प्रतिपादितलक्षणे परस्मिन् का
रणे यः संयमः सम्यक् स्थितस्य निर्बंधनं तदात्मको यो योगः समाधिः स
एवाग्निस्तत्र तानि विलीनानि कुर्वते कीदृशे ज्ञानदीपिते आत्माद्व-
यलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते द्योतिते किमुक्तं भवति तेषु तेषु ना
नाविधेषु योगेषु मनःप्राणयोर्व्यापारोपहविविदात्मनिष्ठे समाधावग्नौ
निक्षिपंत्येतादृशस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वमापादयंतीत्यर्थः
[illegible]
[illegible] २७

लासिकी [illegible]टीका

सर्वाणीति अन्ये ध्याननिष्ठा बुद्धींद्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्र-
वणादीनि कर्मेंद्रियाणां वाक्पाण्यादीनां कर्माणि वचनोपादाना-
दीनि प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य बहिर्गमनमपानस्याधो-
गमनं समानस्याशितपीतानां समुन्नयनमुदानस्योर्ध्वनयनं

व्यानस्य व्याननयनमाकुंचनप्रसरणादीनि च उद्गारे नाग आख्यात :
कूर्म उन्मीलने स्मृतः कृकरः क्षुतकृज्ज्ञेयो देवदत्तो विजृंभते नज
ह्नाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनंजय इत्येवंरूपाणि ध्येयविषयेण
सम्यग्विवेकज्ञानेन दीपिते प्रज्वालिते आत्मसंयमयोगाग्नौ आ
त्मनि संयमो धारणाध्यानसमाधिरिति त्रयमात्मविषयं तदुक्तं
त्रयमेकत्र संयम इति स एव योगः समाहितत्वं स एवाग्निस्तस्मिन् जु
ह्वति ध्येयमात्मानं देहात्सम्यग्विविच्य तस्मिन्मनः संयम्य तानि स
र्वाणि कर्माणि उपरमयंतीत्यर्थः तत्रैव मनसः स्थिरकालं स्थापनं
धारणा तत्रैव धृतस्य चित्तस्य तदेकाकारप्रत्ययप्रवाहो ध्यानं स
एव विजातीयप्रत्ययानंतरितः समाधिरिति एवमेवावस्थापूर्वं गु
रुभिरनुभूयमानास्तु तिव्याजेनाविष्कृता यथा यत्र सोस्तमयमे
ति विवस्वांश्चंद्रमः प्रभृतिभिः सह सर्वैः कापि सा विजयते शिवा
रात्रिः स्वप्रभा प्रसरभास्वररूपेति २७

पंचोलीटीका

सर्वाणीति अपरे योगिनः सर्वाणींद्रियकर्माणि इंद्रियव्यापारान्
च अन्यत् प्राणकर्माणि च प्राणादिपंचवायुव्यापारान् आत्मसं
यमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन् विवेकज्ञा
नदीपिते जुह्वति २७

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

ते च सर्व्वाणींद्रियकर्माणि श्रवणादर्शनादीनि प्राणकर्माणि च
प्राणो वै मनः वै मन इति श्रुतेः प्राणस्य मनसः कर्माणि संकल्प
विकल्पादिव्यापारांश्च ज्ञानदीपिते ज्ञानेन निश्चयेन प्रज्वालिते
अपरे उत्कृष्टे आत्मा बुद्धिः संयम्यत इति संयमो मनस्तद्योगः
प्रसृतकार्यैकविषयीकरणं स एवाग्निस्तस्मिन् जुह्वति जुहुयुः श्रो
त्रादीनि श्रवणादिव्यापारान्मनश्च परमेनं परमोपकारकं हन्या
मित्यादिसंकल्पान्निवर्त्य बुद्धिं च स्वकर्मविषयककर्तव्यता निश्च
यात्मिकामालंब्य स्ववर्णाश्रमोचितं युद्धादिव्यापारामनुतिष्ठेयुरि

तिभावः इतियोगयत्नोनिरूपितः २०॥

मधुभाष्य

२७॥

भाषाअनुवाद

और बहुतेक ध्यानी पुरुष श्रोत्रादि ज्ञानइंद्रियों के श्रवण आदि कर्म तथा वाक् आदि कर्मइंद्रियों के कार्य्य वचनआदि और प्राण अपान उदान व्यान समान नागकूर्म कृकल देवदत्त धनंजय येशरीर कीदश वायुवों के कर्म जो बहिर्गमनादि है सो सब आत्मसंयम योगअग्निमे होम करते है अर्थात् ध्यान के द्वारा चित की एकाग्रता रूप ज्ञानसे दीपित योग अग्निमे होमते लीन करते है अर्थात् ध्येय कहे ध्यानके विषय को ध्यानके द्वारा प्रज्वलित ज्ञानदीप की प्रकाश से वही ध्येय कहे ध्यानयोग्य ब्रह्म को अच्छी तरह जानकर और उसीमे मन को संयम कहे युक्त करिके सकल कर्मको हरकर देते हैं २७

दोहा

सब हि इंद्रिय कर्म कों प्राण कर्मको कोय आत्म संयम योगाग्नि जो ज्ञानदीप्त हवें सोय २७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे स्वा
ध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः २८

शांकरभाष्यं

द्रव्येति द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषुद्रव्यविनियोगंयज्ञबुद्ध्याकुर्वंतियेतेद्रव्य
यज्ञास्तपोयज्ञास्तपोयज्ञोयेषांतपस्विनांते तपोयज्ञायोगयज्ञाः
प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणोयोगोयज्ञोयेषांते योगयज्ञास्त
थापरेस्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चस्वाध्यायोयथाविधिऋगाद्यभ्यासो य
ज्ञोयेषांतेस्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाःशास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञोयेषांते
ज्ञानयज्ञाःस्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चयतयोयतनशीलाःसंशित
व्रताःसम्यक्शितानितनूकृतानितीक्ष्णीकृतानिव्रतानियेषांते
संशितव्रताः २८

आनंदगिरिकृतटीका

यज्ञषट्कमवतारयति द्रव्येतीति तत्रद्रव्ययज्ञान्प्रकृत्यानुपादाय
विभजतेतीर्थेष्विति तपस्विनांयज्ञबुद्ध्यातपोनुतिष्ठतांनियमवतां
इत्यर्थःप्रत्याहारादीत्यादिशब्देनयमनियमासनध्यानधारणास
माधयोगृह्यंतेयथाविधिप्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वाद्यंगविधि
मनतिक्रम्येतियावत्व्रतानांतीक्ष्णीकरणमतिदृढत्वं २८

स्वामिकृतटीका

किंच द्रव्ययज्ञाइति द्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाःकृच्छ्रचांद्रा
यणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाःयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण
समाधिःसएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाःस्वाध्यायेनवेदेनश्रवणमन
नादिनायत्तदर्थज्ञानंसएवयज्ञोयेषांते अथवावेदपाठयज्ञास्तदर्थ
ज्ञानयज्ञाश्चेतिद्विविधायतयःप्रयत्नशीलाःसम्यक्शितंनिशितंती
क्ष्णीकृतंव्रतंयेषांते २८

पिशाचभाष्यं

गी॰
टी॰
च॰

142

द्रव्ययज्ञा इति द्रव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञो येषां ते द्र
व्ययज्ञाः दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः अपरे तु तपोयज्ञाः तपः कृच्छ्रा
दि चान्द्रायणादिकं तदेव यज्ञबुध्या कुर्वंति योगयज्ञाः योगश्चित्तवृत्ति
निरोधः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यज्ञबुध्या चित्तवृत्तिनिरोधमे
व कुर्वंतीत्यर्थः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः यज्ञशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते
स्वाध्यायो वेदपाठः स एव यज्ञो येषां ते तथा तेषां शास्त्रपरिज्ञानं तदेव य
ज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः यज्ञबुध्या ज्ञानं कुर्वंतीत्यर्थः सर्वे एव यतयः य
तनशीलाः संशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रताः २८

रामानुजभाष्यं

द्रव्ययज्ञा इति केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय
देवार्चने प्रयतंते केचिद्दानेषु केचिद्यागेषु केचिद्धोमेषु एते सर्वे
द्रव्ययज्ञाः केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वंति
योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिष्विह योगशब्दः कर्मनिष्ठा
भेदप्रकरणात्तद्विषयः केचित्स्वाध्यायपराः स्वाध्यायाभ्यासपराः केचित्त पाः
दर्थज्ञानाभ्यासपरा यतयो यतनशीलाः संशितव्रता दृढसंकल्पाः
२८

अभिनवगुप्तकृतटीका

अपरे देवानि क्रीडाशीलानींद्रियाण्याश्रित्य यः स्थितो यज्ञो निजनि
जविषयग्रहणलक्षणः तमेव परितः उपासते आमूलात् हि स्पृशतः स्वा
त्मलाभं लभंते अत एव ते योगिनः सर्वावस्थासु सततमेव योगयु
क्तत्वात् नित्ययोगी स्वाचार्यं मत्वर्थीयः एतमेव च विषयग्रहणात्म
कं यज्ञं यज्ञेनैव तेनैव लक्षणेन अपरे इत्यमशाके ब्रह्माग्नौ जुह्व
तीति केचिद्व्याख्यातवान् मनेः स्तु पौर्वापर्यविरुद्धत्वाद्योगार्थं हृदि स्थि
तः तत्प्रकाशयामः केचिद्योगयुक्तास्ते नो दैवं नानारूपेंद्रादिदेवतो
द्देशेनैव वा स द्रव्यमयं यज्ञमुपाचरंति तच्च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्त
व्यमिदमित्येव बुध्या फलानपेक्षतया तु परं ब्रह्माग्नावर्पयंतीति इति
द्रव्ययज्ञा अपि परं ब्रह्म यांति यतो वक्ष्यते सर्वेप्येते यज्ञविद इति श्र

तिरपि यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाइति। अन्येतुसंयमाग्निष्विंद्रिया
णीति संयमोमनःतस्ययेग्नयःप्रतिपन्नभावभावनारूपाअभि
लाषश्लेषकाविस्फुलिंगास्तेष्विंद्रियाणिपर्यंतिअतएवतेपोय
त्वाः इतरेज्ञानदीपितेषुफलदाहकेष्विंद्रियाग्निषुविषयानर्पयंति
भेदवासनानिरासायैवभोगानभिलषंतीत्युपनिषत् तथाचमैयैव
लक्ष्यापक्रियायामुक्तं नभोगव्यतिरिक्तंहिभोक्तृत्वतोविभाव्यते
एषएवहिभोगोयत्तादात्म्यंभोक्तृभोग्ययोरितिसंदेहेपि भोक्तेव
भोग्यभावेनसदासर्वत्रसंस्थितइति तेचसर्वानिंद्रियव्यापारान्मा
नसान्मुखेनासिकानिर्गमनमूत्रायसेनयनादीन्वायवीयांश्चात्म
नोमनसश्चसंयमहेतौयोगनाम्न्येकाग्रवृत्तौसम्यग्ज्ञानपरिदीपि
तेष्वर्पयितव्येनिवेशयंति गृह्यमानेविषयेसंकल्प्यमानेवातदेकाग्र
तयैवतत्परित्यक्तास्वव्यापारतयाउन्नयाहृष्टेतीनितात्पर्यं तदुक्तंशि
वोपनिषदि भावेत्यक्तेनिरूढाचित्तेनैवभावांतरंव्रजेत् तदानन्मथ्यमा
वेनविकसत्यतिभावनेति योगयज्ञाव्याख्याताः एवंद्रव्ययज्ञस्तपो
यज्ञोयोगयज्ञश्चाष्टांगलक्षणः स्वाध्याययज्ञानयज्ञाश्च येतेसंप्रतिल
क्ष्यंते २८

परमार्थप्रपाटीका

अथान्यान्पंचयज्ञानाह द्रव्ययज्ञाइति द्रव्यदानमेवयज्ञोयेषांतेद्र
व्ययज्ञाःअपरेतपाःकृच्छ्रचांद्रायणादीनियज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः
तथाअपरेस्वाध्यायोवेदपाठलक्षणोयज्ञोयेषांतेतथाज्ञानंशास्त्रार्थ
शास्त्रश्रवणमेवयज्ञोयेषांतेएवंपंचयाज्ञिकाःकिंभूताःयतयःय
तंतेयतयःप्रयत्नशीलाः तथासम्यक्प्रकारेणशितानितीक्ष्णीकृ
तानिव्रतानिप्र तानियेषांतेसंशितव्रता एवंनवयज्ञाः २८

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोयज्ञोयेषां तेयोगयज्ञाः

वनमालीटीका

द्रव्यत्यागएवयथाशास्त्रंयज्ञोयेषांतेश्रौतज्योतिष्टोमादिकर्मपरा
इतिष्टाःव्यस्मार्तकर्मपराःतथाचस्मृतिःवापीकूपतडागादिदेवता
यतनानिच अन्नप्रदानमारामःपूर्तमित्यभिधीयते शरणागतसंत्रा

णांभूतानांवाप्यहिंसनं वहिर्वेदिचयद्दानंदत्तमित्यभिधीयत इति
तथाकृच्छ्रचांद्रायणादितपएवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञास्तथापरेन:
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः यमनियमासनाद्य
याद्य नुष्ठानपराः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध
योहियोगस्याष्टांगानितल्लक्षणान्यन्यत्रज्ञेयानि स्वाध्यायोवेदपा
ठस्तदर्थश्रवणादिश्चज्ञानंब्रह्मादिपरापरतत्वविषयकंपरोक्षंरूपं नदेवयज्ञंयेषांते
यतयोयत्नशीलाः सम्यक्शितंनिशितंतीक्ष्णांव्रतंयेषांतेसंशितव्र
ताः श्लोतत्वकरणे संशितव्रताइतिपाठेसंशाकथनेइतिधातो विद्व
त्कथितव्रताइत्यर्थः २८

143

ऊसमैवैजयंतीटीका

किंचद्रव्ययज्ञाइतिकेचियोगिनोद्रव्ययज्ञान्यायेनद्रव्यसंपादनंकृ
त्वाकेचिद्देवार्चनादिकंकुर्वंतिकेचिद्दानंकुर्वंतिकेचिद्यागंकुर्वंति
केचिद्धोमंकुर्वंति द्रव्ययज्ञाएवंतेसर्वेभवंतितत्रतत्रदेवार्चनादि
ष्वेवनिष्ठांकुर्वंतीत्यर्थः केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणव्रतोपवासप
रास्तेतेनतत्रैवनिष्ठांकुर्वंति केचिद्योगयज्ञास्त्रत्रयोगशब्दःकर्म
निष्ठाभेदप्रकरणत्वात् पुण्यतीर्थस्थानप्राप्तिरुच्यते पुण्यदेशा
दिप्राप्तिर्योगःसएवयज्ञोयेषांततथातेष्वेवनिष्ठांकुर्वंतीत्यर्थः तथा
अपरेयोगिनः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चकेचित् स्वाध्यायशीलाः वेदादि
पठनमात्राभ्यासशीलाः केचित्तुतदर्थज्ञानाभ्यासशीलाः यद्वास्वा
ध्यायेनवेदनश्रवणमननादिरूपाभ्यासेनयत्तदर्थज्ञानंसएवय
ज्ञोयेषांतेतथा यतयस्तत्रतत्रयत्नपराः संशितव्रताःसम्यक्शिता
नितीक्ष्णीकृतानिव्रतानियैस्तेतथाद्दढव्रताइत्यर्थः २८

मधुसूदनीटीका

एवंत्रिभिःश्लोकैःपंचयज्ञा उक्त्वाधुनैकेनश्लोकेनषड्यज्ञानाह॥
द्रव्यत्यागएवयथाशास्त्रंयज्ञोयेषांतेद्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्ताख्यस्मार्तक
र्मपराः तथाचस्मृतिर्वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदा
नमारामःपूर्तमित्यभिधीयते शरणागतसंत्राणंभूतानांचाप्यहिंस
नं वहिर्वेदिचयद्दानंदत्तमित्यभिधीयते इष्टाख्यश्रौतकर्मनत्वेवमे

वापरेयज्ञमित्यत्रोक्तं अंतर्वेदिदानमपि तेत्रैवांतर्भूतं तथा कृच्छ्र
चांद्रायणादितप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः तपस्विनः तथा योगः
चित्तवृत्तिनिरोधोऽष्टांगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यमनियमासना
नियमा दियोगांगानुष्ठानपराः यमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्या
नसमाधयो हि योगस्याष्टावंगानि तत्र प्रत्याहारः श्रोत्रादीनींद्रिया
णीत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयश्चात्मसंयमयोगाग्नावित्यत्रोक्ताः
प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्यनंतरश्लोके वक्ष्यते यमनिय
मासनान्यत्रोच्यंते अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः पंच
शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः पंच स्थिरसुखमे
वासनं पद्मकस्वस्तिकाद्यनेकविधं अशास्त्रीयः प्राणवियोगो हिंसा
सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा एवमयथार्थभाषणमवा
ध्यहिंसानुबंधियथार्थभाषणं चानृतं स्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद्र
व्यस्वीकरणं अशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यतिकरो मैथुनं शास्त्रानिषिद्धमार्गे
णदेहमात्रानिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्नि
वृत्तिलक्षणा उपरमा यमाः यमउपरम इति स्मरणात् तथा शौचं द्वि
विधं बाह्यमाभ्यंतरं च मृज्जलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमे
ध्याशनादि च बाह्यं मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमा
तरं संतोषो विद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपा चित्त दि
वृत्तिः तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वंद्वसहनं काष्ठमौनाकारमौनाव्र दि
तानि च इंगितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनं अवचनमात्रमा
कारमौनमिति भेदः स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो
वा ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षत
यार्पणं एते विधिरूपा नियमाः पुराणोक्ते येऽधिका उक्तास्त एव य
मनियमेष्वंतर्भाव्याः एतादृशयमाद्यभ्यासपरा योगयज्ञाः स्वाध्याय
ज्ञानयज्ञाश्च यथाविधिवेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेन वेदार्थ
निश्चयपरा ज्ञानयज्ञाः यज्ञांतरमाह यतयो यत्नशीलाः संशितव्र
ताः सम्यक्शितानि तीक्ष्णीकृतान्यतिदृढानि व्रतानि येषां ते संशि
तव्रताः व्रतयज्ञा इत्यर्थः तथा च भगवान्पतंजलिः ते जातिदेशका

लसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतमिति ये पूर्वमहिंसाद्याः
पंच यमा उक्तास्त एव जात्याद्यनवच्छेदेन सार्वभूमयो महाव्रतशब्दवा-
च्याः तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा मृगयोर्मृगातिरिक्तान्न हनिष्या-
मीति देशावच्छिन्ना तीर्थे न हनिष्यामीति सैव कालावच्छिन्ना यथा न च-
तुर्दश्यां न पुण्येऽहनीति सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावच्छिन्ना य-
था क्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण न हनिष्यामीति युद्धं
विना न हनिष्यामीति च एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतं न व-
दिष्यामीति एवमापत्कालव्यतिरेकेण स्तब्धायायतिरिक्तं स्तेयं न क-
रिष्यामीति एवमृतुव्यतिरिक्तकाले पत्नीं न गमिष्यामीति एवं गु-
र्वादिप्रयोजनमंतरेण न परिग्रहीष्यामीति यथायोग्यावच्छेदो द्रष्टव्यः
एतादृगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेशसर्वकालसर्वप्रयो-
जनेषु भवाः सार्वभौमा अहिंसादयो भवंति महता प्रयत्नेन परिपाल्य-
मानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यंते एवं काष्ठमौनादिव्रतमपि द्रष्ट-
व्यं एतादृशव्रतदार्ढ्यं च कामक्रोधलोभमोहानां चतुर्णामपि नर-
कद्वारभूतानां निवृत्तिः तत्राहिंसया क्षमया च क्रोधस्य ब्रह्मचर्येण वा-
स्तुविचारेण च कामस्य अस्तेयापरिग्रहरूपेण संतोषेण लोभस्य सत्ये-
न यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मूलानां च सर्वेषां निवृत्ति-
रिति द्रष्टव्यं इतराणि च फलानि सकामानां योगशास्त्रे कथितानि [illegible]
[illegible] २८

सदानंदटीका

पंच यज्ञास्त्रिभिः श्लोकैरेकैकेन षडाह च द्रव्यत्यागो यथाशास्त्रं य-
ज्ञो येषां स एव ते १ तप एवातिकृच्छ्रादि यज्ञो येषां तपस्विनां चित्तवृ-
त्तिनिरोधाख्यो यज्ञो येषां तु योगिनां २ वेदाभ्यासो यथाशास्त्रं येषां
स्वाध्यायिनां मखः शास्त्रार्थनिश्चयो येषां न्यायेन ज्ञानयाजिनां ३ व्र-
तान्यतिदृढान्येव येषां ते व्रतिनां वराः ४ २८

नीलकंठटीका

एवंयज्ञपंचकंश्लोकत्रयेणोक्ते अथैकेनैवश्लोकेनपंचयज्ञाना
ह द्रव्येति द्रव्यसाध्याःवापीकूपारामाःतीर्थंवाहिर्वेदिकादानंश्रौ
तयज्ञानांप्रागेवग्रहणात् तएवयज्ञायेषांतेद्रव्ययज्ञाः तथातप
कृच्छ्रचांद्रायणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयंयेषांतेतपो॰
यज्ञाः तथायोगयज्ञाःसंगफलत्यागपूर्वकंसंध्योपासनादिनि॰
र्विकल्पसमाध्यंतानांकर्मणामनुष्ठानंतृतीयाध्यायोक्तंयोगः स
एवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाःयद्वायमनियमासनप्राणायामप्रत्या
हारधारणाध्यानसमाधिरूपोष्टांगोपेतोयोगश्चित्तवृत्तिनिरोध
इतिसूत्रितोयोगएवयज्ञोयेषांतइति तथास्वाध्याययज्ञाःनित्यंवे
दाध्ययनरतास्तेस्वाध्याययज्ञाः ज्ञानंस्वाध्यायार्थस्यपूर्वोत्तरमी
मांसाविचारःसएवयज्ञोयेषां स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चेतिस्वा॰
ध्याययज्ञानयज्ञाइतिसमासः यतयःयतनशीलाःसंशितव्रताःस
म्यक्शितंतीक्ष्णीकृतंव्रतंअहिंसादिकंयेषांतेइतिसर्वेषांविशेषणं २

आनंदी टीका

अपरेवानप्रस्थाःवैतानिकंवन्नजुहुयादग्निहोत्रंयथाविधीत्यादिस्मृ
त्यनुगमात्सपत्नीकावनेवसंतोद्रव्ययज्ञाःपुरोडाशादिभिरग्निंतर्प॰
यंतःतपोयज्ञाश्चांद्रायणैर्नयेत्कालमित्यादिस्मृतेस्तपःसाध्योय॰
ज्ञोयेषांते तथायोगोष्टांगश्चित्तवृत्तिनिरोधोपायस्तेनसाध्योय॰
ज्ञोयेषांते आत्मसंयमयोगाग्नौजुह्वतीतिपूर्वेणान्वयः अनेनवाक्य
द्वयेनस्त्रतविन्यस्तपत्नीकस्तयावानुगतोवनमितिद्वयोरेववान
प्रस्थयोर्ज्ञानकर्मसमुच्चयोललितः २५ एवंयतीनुक्त्वाह स्वाध्ययेति आत्म॰

+ एवंयज्ञानांव्यापारभेदेनचतुर्विध रामकंठीटीका त्वंप्रतिपाद्येदानींआश्रमभेद
प्रतिपादनद्वारेणयज्ञभेदान्प्रतिपादयितुंश्लोकद्वयंसार्धमाह +

+ द्रव्येणहविरादिनायज्ञःपाकयज्ञेदर्शयागविधिर्येषांतेद्रव्ययज्ञाः त
न्नदेवतायजनप्रधानकर्तृक्रियानुष्ठायिनःसंभवंतीतिशेषः तेचगा
र्हस्थ्याश्रमवर्तिनःप्राधान्येनात्राभिप्रेताः यतोगृहस्थानामेवद्र॰
व्यसाधनेदेवयज्ञेमुख्यतयाधिकारः तत्रपाकयज्ञस्सर्ववर्णसाधा

संयमयोगाग्नौजुह्वतीत्यादि ८
पूर्वेणान्वयः अपरेचतुर्थाश्रमिणः संशितंतीक्ष्णं कृच्छ्रसाध्यंव्रतमेषांते स्वाध्यायः प्रणवजपः ज्ञानं
परमात्मज्ञानंच यत आवश्यकं कर्म येषांते आत्मसंयमयोगाग्नौ ज्ञानदीपिते जुह्वतीति तेषामपि ज्ञानं
कर्म समुच्चयोदर्शितः स्मृतिश्चात्र एकाक्षरंपरंब्रह्म प्राणायामः परंतपः उपवासात्परंभैक्ष्यंदया
दानाद्विशिष्यते इत्यस्यार्थः यत एकं प्रणवाख्यमक्षरं ब्रह्मणः सर्वस्माद्वेदराशेः परमुत्कृष्टं यतश्च
प्राणायामः तपसःकृच्छ्रचान्द्रायणादेः परं यतश्च भैक्ष्यमुपवासादत्प्रानात्परं यस्माद्दयादानात्सर्वेभ्यो
दानेभ्यः परं विशिष्यते तस्माद्यतीनां [illegible]
प्रणवजपं प्राणायामं भिक्षाचर्यंच सततमावश्यकं कर्मानुतिष्ठेदितिरूपः

रणः यतः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः स्वयंयजेतेत्येको विहितोस्य नम
स्कारो मंत्र इत्यादिना तेष्वधिकारो विहितः तथान्ये तपोयज्ञाः तपसा
तेन तेन वर्णविशेषविभक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां ते प्राधा
न्येन वानप्रस्थाश्रमिणो गृह्यन्ते तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वा
त् आश्रमा विहिताः सर्वैर्वर्जयित्वा निराशिषमित्यादिना शूद्रस्या
पि अत्राधिकारात् तपोयज्ञेष्वधिकारः तथान्ये योगयज्ञाः योगेन यम
नियमादिना निर्वर्त्येन सबीजनिर्बीजरूपेण चित्तवृत्तिनिरोधलक्ष
णेन समाधिना यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः
तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् अत्रापि शूद्रस्याधिकारो विहित
यतो भगवता व्यासमुनिनैव चतुर्वर्णसाधारणो धर्मो निर्दिशता
तन्मध्ये आत्मज्ञानमुक्तं तथा च जनकपराशरसंवादे विशेषध
र्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम तथा सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुश
लो ह्यसीति प्रश्ने विशेषधर्माननुक्त्वा भगवान्पराशरः अनृशंस्यम
हिंसा चाप्रमादः संविभागिता श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध ए
व च स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता आत्मज्ञानं तितिक्षा
च धर्मः साधारणो नृप अत्रैवान्यत्र न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहार्हतीति श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते न चास्य
धर्मे प्रतिषेधनं कृतं अत्रैवान्यत्रापि सर्ववर्णानां धर्मकार्याणि सम्यः
कृत्वा राजन्नसत्यवाक्यानि चोक्त्वान्यत्कार्यं मे दारुणं जीवलोके यां
ति स्वर्गं नात्र कार्या विचार इति स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चापरे स्वाध्या
यो वेदवेदांगस्मृतीतिहासपुराणतर्कदंडनीतिवार्तादेर्यथास्वं स्व
स्वशास्त्रस्याध्ययनं तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचार्याश्रमिणोधिकृताः
यतो मुख्यतया तेषां स्वाध्यायनिष्ठत्वं व्यवस्थितं तत्र च कस्मिंश्चिद्दे
शे कश्चिच्छूद्रस्याप्यधिकारो यतः स्वयं यजेतेति पाकयज्ञेषु त
स्याधिकारात्प्रयोगमानदिनिकर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छा
स्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययनमवश्यमेव प्रसक्तं तथा ज्ञा
नयज्ञाः ज्ञानेन प्रबंधप्रतिपादितात्माद्वैतबोधात्मना यज्ञो यागवि
धिर्येषां तत्र सर्वे वर्णाः सर्वाश्रमिणो गृह्यन्ते ततः शूद्रस्याप्यधिकारः

तथाचोक्तमिहैव परं ब्रह्मस्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता मांहि पार्थ व्यपाश्रित्य येपिस्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिं इति नचातिशयोक्तिमात्रमेतत् यतो मुनिनैवोक्ते मोक्षधर्मे पिंगलासुलभाद्याः स्त्रियः तुलाधराद्याश्च वैश्याः धर्मव्याधादयः शूद्राश्चाविर्भूततत्त्वज्ञाना तत्रतत्रोदाहृताः तदनेन ज्ञानयज्ञेन पूर्वोक्ता यज्ञभेदा ज्ञानयज्ञतामाप्नुवंतीत्युक्तं भवति स्वाध्यायज्ञानयज्ञानां यतयः संशितव्रताः इति विशेषणं स्वाध्याययज्ञानामत्यंतनियमपरत्वाज्ज्ञानयज्ञानां च परमार्थनिष्ठत्वात्प्रयतिलक्षणयोगाद्वेदितव्यं २८

लासिकी [illegible]टीका

अथाश्रमभेदेन यज्ञविशेषान्प्रतिपादयति द्रव्ययज्ञा इति द्रव्येणाहाविरादिना यज्ञो यागविधिर्येषां ते तत्र देवतायागक्रियानुष्ठायिनः संभवंतीति शेषः अत्र प्रायेण गृहस्थाश्रमिणोधिकृताः तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिर्यज्ञो येषां ते प्रायेण वानप्रस्थाश्रमिणस्तेषामेव तपोनिष्ठत्वात् योगो यमनियमाद्यंगनिर्वर्त्यश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः स एव यज्ञो येषां ते प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः स्वाध्यायो वेदवेदांगस्मृतीतिहासपुराणतर्कोपनिषदादेर्यथासंभवंस्वशाखस्याध्ययनमावर्तनं तथा ज्ञानं शास्त्रार्थस्य सम्यक्परिज्ञानं च स एव यज्ञो येषां ते तत्र प्रायेण ब्रह्मचर्याश्रमिणोधिकृताः यतयः प्रयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक्छितानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतान्युक्तलक्षणानि येषां ते २८

पंचोलीटीका

द्रव्येति द्रव्यादीनां तीर्थेषु सत्पात्रेषु यज्ञतुल्याब्रह्मार्पणबुद्ध्या कुर्वंति ये ते द्रव्ययज्ञाः तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः अष्टांगयोग एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः वेदाध्ययनमेव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा वेदार्थदर्शनमेव यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः सम्यक् शितं तनूकृतं कर्म यैः ते संशितव्रताः २८

द्रव्ययज्ञा इति केचिद्द्रव्ययज्ञाः द्रव्याणि घृतादीनि यज्ञसाध
नानि येषां ते द्रव्ययज्ञा दैवमेवेत्यादिना प्रतिपादिताः केचित्त
नस्तपोयज्ञाः तप इन्द्रियनियमनरूपं येषां ते तपोयज्ञाः श्रो
त्रादीनीत्यादिना व्याख्याताः अपरे तु ते योगयज्ञा योग इन्द्रियम
नोवृत्तीनां विषयान्तरान्निरोधपूर्वकं प्रस्तुतकार्यैकविषयक
निश्चयात्मिकया बुद्ध्या सह संयोजनं यज्ञसाधनं येषां ते योगयज्ञाः
प्राणादीनीत्यादिना लक्षिताः एते सर्वे स्वाध्याययज्ञाः स्वाध्यायो
यजुर्वेदाध्ययनं तदुक्तास्तद्देवतामंत्रोच्चारणमिति यावत् यज्ञो
गूढयज्ञसाधनं येषां ते तादृशाः ज्ञानं स्वोचितारब्धो व्यापार इष्टदे
वताविषयकनिश्चयात्मकं यज्ञो गूढयज्ञसाधनं येषां ते तादृ
शाश्च यतयः प्रयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक्छितं तीक्ष्णी
कृतं व्रतं नियमो यैस्ते मयैतत्सर्वदावश्यं कर्तव्यमिति दृढ
निश्चया अस्मज्जेयुरितिशेषः २८॥

मधुभाष्य

२८॥

भाषाअनुवाद

और लोकमे कितने पुरुष द्रव्यदान ही को परम यज्ञ जानि द्रव्यदान रूप यज्ञ करते और बहुतेक मनुष्य कृच्छ्रचांद्रायण तथा द्वादश वार्षिक व्रत आदिकमे चित्त लगाय तपरूप यज्ञ करतेहै फेरि कितने जनयोग शास्त्रोक्त नेती धोती औ प्राणायाम आदि योग करके चित्तवृत्ति के रोधरूप योगयज्ञमे तत्पर हैं और बहुतेरे वेद शास्त्रके अध्ययन मनन को स्वकर्म जानि तदर्थ ज्ञान ही को सर्वस्व मानि स्वाध्याय ज्ञान रूपयज्ञ करतेहैं परंतु जो इंद्रियजित औ व्रत मे तत्पर है तेई ये सब यज्ञों कर सकतेहैं २८ ॥

दोहा

द्रव्य यज्ञ तपयज्ञ जो योगयज्ञ तिमि कोय स्वाध्याय यज्ञ॰
ज्ञानयज्ञ कर्त जितेंद्रियसोय २८

अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेपानंतथापरे प्राणा
पानगतीरुद्ध्वाप्राणायामपरायणाः २९

शांकरभाष्यं

किंच अपानइति अपानेअपानवृत्तौजुह्वतिप्रक्षिपंति प्राणंप्राण
वृत्तिंपूरकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः प्राणेपानंतथापरेजुह्वति
रेचकाख्यंचप्राणायामंकुर्वंतीत्येतत् प्राणापानगतीरुद्ध्वा मु
खनासिकाभ्यांवायोर्निर्गमनंप्राणस्यगतिस्तद्विपर्ययेणाधोगम
नमपानस्यते प्राणापानगती एतेरुद्ध्वानिरुध्यप्राणायामपराय
णाः प्राणायामतत्पराःकुंभकाख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः २९

आनंदगिरिकृतटीका

प्राणायामाख्यंयज्ञमुदाहरति किंचेति प्राणायामपरायणाः सं
तोरेचकंपूरकंच कृत्वाकुंभकंकुर्वंतीत्याह प्राणेति प्राणापानयो
र्गती श्वासप्रश्वासौनिरुध्यकिंकुर्वंतीत्यपेक्षायामाह किंचेति
प्राणापानगतिनिरोधरूपंकुंभकंकृत्वापुनःपुनर्वायुजयंकुर्वन्ती
त्यर्थः २९

स्वामिकृतटीका

किंचअपानइति अपानेयोवृत्तोप्राणमूर्ध्ववृत्तिंपूरकेनजुह्वतिपू
रककालेप्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथाकुंभकेनप्राणापानयोरू
र्ध्वाधोगतीरुद्ध्वायोगतीरुद्ध्वारेचककालेपानंप्राणेजुह्वति एवंपू
रकरेचककुंभकैःप्राणायामपरायणाइत्यर्थः २९ अपर

पैशाचभाष्यं

अपानेअपानवायौप्राणंजुह्वतिउपासनयाप्राणहोमंसंपादयं
तीत्यर्थः प्राणाख्येवायौअपानेजुह्वतियथाग्नौहुतादिकंतथाहो
मंध्यानेनसंपादयंतिकथंभूताःसंतःप्राणस्यापानस्यतयोर्गतीप्रा॰

णापानगती रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामः परमयनं
स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः २९

रामानुजभाष्यं

यज्ञ॰

अपान इति अपरे कर्मयोगिनः प्राणापानेषु नं जुर्वंति एते च त्रिविधा यज्ञाः
पूरकरेचककुंभकभेदेन अपाने जुह्वति प्राणमिति पूरकं प्राणेपा
नमिति रेचकं प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणान्प्राणेषु जुह्वतीति कुंभकं प्रा
णायामस्त्रेधाविधस्य [illegible] २९

अभिनवगुप्तकृतटीका[illegible] २९

परमार्थप्रपाटीका

अथान्ययज्ञत्रिनवमाह अपान इति अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं
पूरकेण जुह्वति पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्वंति तथा कुंभकेन
प्राणापानयोर्युगपद्गती रुध्वा रेचककाले अपाने प्राणं जुह्वति एवं
रेचकपूरककुंभकैः प्राणवायुं वशीकुर्वंतः प्राणायामपरायणाः प्रा
णायाम एव परमयनं गतिर्येषां ते तदुक्तं यथा यथा सदाभ्यासान्मनस
स्थिरता भवेत् वायुर्वाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति श्रुतिरप्य
थर्ववल्ल्यां आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथा वशं चरति एष देवः घोषा
इदंयस्य शृण्वीत न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमेति भाष्यं तस्मै वाताय
प्राणस्वरूपाय वायवे गोनमस्त्वं तया वायुर्वै देवेपि प्पादेवता तथा वा
यो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यादिश्रुतेर्वाताय हिरण्यगर्भाय हविषा हवि
र्द्रव्येण यथोचिताहाररूपेण कृत्वा विधेम परिचरेम विदध्यातिः परिच
रणकर्मा तस्मै कस्मै यस्य इदमनुभूताय मानेनरूपं घोषाः अनाहतध्वन
यः तथा शृण्वीत श्रवणविषयी कुर्वीत यथा एष प्राणलक्षणो देवः वशे
चरति वशवर्ती भवति किंभूतो देवः देवानामात्मान्तर्यामी न केवलं देवा
नां भुवनस्य गर्भो बीजरूपः २९

वनमालीटीका

प्राणायामयज्ञमाह अपाने इति अपाने प्राणवृत्तौ प्राणं प्राणवृत्तिं जु

जुह्वतिप्रक्षिपंति बाह्यवायोःदेहाभ्यंतरप्रवेशेनपूरकाख्यंप्राणायामं
कुर्वंतीत्यर्थः प्राणेपानंतथापरेजुह्वतिदेहवायोर्बहिर्निर्गमनेनरेच
काख्यंप्राणायामंकुर्वंतीत्यर्थः पूरकरेचककथनेनतदविनाभू-
तोद्विविधःकुंभकोप्युक्तएव यथाशक्तिवायुमाकृष्यानंतरंश्वासप्र
श्वासनिरोधेःक्रियमाणेंतःकुंभकःयथाशक्तिसर्ववायुंविरिच्यानंत
रंक्रियमाणेबहिःकुंभकःएतत्प्राणायामत्रयानुवादेनचतुर्थंकुंभक
माह प्राणापानगतीइति मुखनासिकाभ्यामांतरस्यवायोर्बहिर्निग
मःश्वासःप्राणस्यगतिःबहिर्निर्गतस्यांतःप्रवेशःप्रश्वासःप्रश्वासोपा
नस्यगतिः तत्रपूरकेप्राणगतिनिरोधःरेचकेपानगतिनिरोधः कुं
भकेतूभयगतिनिरोधइतिक्रमेणयुगपच्चश्वासाख्येप्राणापानगती
रुद्ध्वाप्राणायामपरायणाःसंतोपरेपानेप्राणंजुह्वतीत्यर्थः २९

कुसुमवैजयंतीटीका

किंचअपानेइतिप्राणायामपरायणाःयमएवयामःस्वार्थेण आसमं
तात्यामःआयामःप्राणायामाःप्राणायामएवपरमुत्कृष्टमयनमा-
श्रयोयेषांतथातेप्राणसंयमनाश्रया अपरेयोगिनोऽपानेऽधोवृत्तौप्रा
णमूर्द्ध्ववृत्तिंजुह्वतिपूरकरीत्याऽपानेनसहप्राणस्यसंमेलनंकुर्वंतित
थाऽपानमधोवृत्तिंप्राणेऊर्ध्ववृत्तौजुह्वतिरेचकरीत्याऽपानस्यप्राणेन
सहसंमेलस्यबहिर्निर्गमयंति तथाकुंभकरीत्याप्राणापानयोरूर्ध्वाधो
वृत्त्योर्गतीश्वासप्रश्वासौरुद्ध्वासंनिरुध्यवर्त्तंतेइति आभ्यंतरस्यवायो
र्मुखनासिकद्वारेणबहिर्निर्गमःश्वासःप्राणवायोर्गतिःतस्यबहिर्गत
स्यवायोरंतःप्रवेशःप्रश्वासोपानवायोर्गतिस्तयोर्योनिरोधरूपःसकुंभ
कइत्युच्यतेसकुंभकोद्विप्रकारकःवायुंपूरयित्वाश्वासप्रश्वासयोरंत
र्निरोधपूरकःवायुंविरिच्यश्वासप्रश्वासयोर्बहिर्निरोधरूपोद्वितीय इत्ये
वंप्राणायामरूपकंयज्ञंकुर्वंतीत्यर्थः २९

मधुसूदनीटीका

प्राणायामयज्ञमाहसार्धेन ॥
अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति अपानेअपानवृत्तौजुह्वति।

प्रतिपंति प्राणवृत्तिं वाह्यवायोः शरीराभ्यंतरप्रवेशनेन पूरकाख्यं
प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः प्राणेऽपानं तथापरे जुह्वति शरीरवायो
र्वहिर्निर्गमनेन रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः पूरकरेचककथ
नेन च तदविनाभूतो हि द्विविधः कुंभकोपि कथित एव यथाशक्ति वायु
मापूर्य्यानंतरं श्वासप्रश्वासनिरोधः क्रियमाणोंतः कुंभकः यथाशक्ति
सर्ववायुविरेचनानंतरं क्रियमाणो वहिः कुंभकः एतत्प्राणायामत्रया
नुवादपूर्वकं चतुर्थं कुंभकमाह प्राणापानगती मुखनासिकाभ्या
मांतरस्य वायोर्वहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः वहिर्निर्गतस्यांतःप्र
वेशः प्रश्वासोऽपानस्य गतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपाना
गतिनिरोधः कुंभके तूभयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च श्वासाख्ये सप्रश्वा
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्तोऽपरे पूर्वविलक्षणाः
नियताहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु वाह्याभ्यंतरकुं
भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियरूपान् जुह्वति
चतुर्थकुंभकाभ्यासेन विलापयंतीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवता पतंज
लिना संक्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं तत्र संक्षेपसूत्रं तस्मिन्सति श्वासप्र
श्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः प्राणायाम इति तस्मिन्नासने स्थिरे सति
प्राणायामोऽनुष्ठेयः कीदृशः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वा
सप्रश्वासयोः प्राणापानधर्मयोर्या गतिः पुरुषप्रयत्नमंतरेण स्वाभावि
कप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्य विच्छेदो निरो
धएव लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथेति एतदेव विवृणोति वाह्याभ्यंतरस्तं
भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति वाह्यगतिनिरोध
रूपत्वाद्वाह्यवृत्तिः पूरकः आंतरगतिनिरोधरूपत्वादांतरवृत्ती रेचकः
कैश्चित्तु वाह्यशब्देन रेचकः आंतरशब्देन च पूरको व्याख्यातः युगपदुभ
सहृ यगतिनिरोधः स्तंभवृत्तिः कुंभकः तदुक्तं यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः
सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रय
त्नौघविधारणं नापि रेचनप्रयत्नौघविधारणं किंतु यथा तप्तउपले
निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वह
नशीलो बलवद्विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतो वतिष्ठ

ते नत्न पूरयति येन पूरकः नत्न रेचयति येन रेचक इति त्रिविधोयं प्रा
णायामो देशेन कालेन संख्यया च परीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति
यथा च नीभृतस्तूलपिंडः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च
भवति तथा श्वासोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घोडलेत्व
तया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथा हि हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसंमुखे द्वादशा
गुलपर्यंते देशे श्वासः समाप्यते तत एव च परावृत्य हृदयपर्यंतं प्रवि।
शतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोर्गतिः अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेरा
धाराद्वा निर्गच्छति नासातः चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंते षट्त्रिंशदंगुलप
र्यंते वा देशे समाप्यते एवं प्रवेशोपि तावानवगंतव्यः तत्र बाह्यदेश।
व्याप्ति निर्वाते देशे इषीकादि सूक्ष्मतूलक्रियया अनुमातव्या अंतरापि पि
दि॰ पीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या सेयं देशपरीक्षा तथा नि
मेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणः तेषामियत्तावधार।
णीयं स्वजानुमंडलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो।
मात्रा ताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः प्रथम उद्घातो मंदः स एव द्विगुणीकृ
तो द्वितीयो मध्यः स एव त्रिगुणीकृतः तृतीयस्तीव्र इति नाभिमूला
त्प्रेरितस्य वायोर्विरिच्यमानस्य शिरस्याभिहननमुद्घात इत्युच्यते से
यं कालपरीक्षा संख्यापरीक्षा च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा संख्याप।
रीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा कालसंख्ययोः कथंचिद्भेदविवक्षया।
पृथगुपन्यासः यद्यपि कुंभके देशव्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसं
ख्याव्याप्तिरवगम्यत एव स च स्वल्पं यं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासा
दिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमधिगम
नीयतया च सूक्ष्म इति निरूपितास्त्रिविधः प्राणायामः चतुर्थफलब्ध
तं सूत्रयति स्म बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थः इति बाह्यविषयः
श्वासो रेचकः आभ्यंतरविषयः प्रश्वासः पूरकः वैपरीत्यं वा तावु।
लवद्ग॰ भावपेक्ष्य सकृद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवति बाह्यांतरभेदेन हि वि
षयस्तृतीयः कुंभकः तावुभावनपेक्ष्यैव केवलकुंभकाभ्यासपाटवे
नासकृत्तत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुंभकः तथा च बाह्याभ्यंत
रविषयाक्षेपीति तदनपेक्ष इत्यर्थः अन्या व्याख्या बाह्यो विषयो।

द्वादशांतादिरारभ्यंतरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिः तौ द्वौ विषयावा
क्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तंभरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायाम इ
ति तृतीयस्तु वाह्याभ्यंतरौ विषयावपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति
विशेषः एतादृशः चतुर्विधः प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्या
दिसार्धेन श्लोकेन दर्शितः [illegible] ॥ २९ ॥

मदानंदीटीका

इदानीमाह सार्धेन प्राणायामं चतुर्विधं जुह्वत्यपानवृत्तौ च प्राण
इति तथापरे १ पूरकाख्यं प्रकुर्वंति प्राणायामं स एव ते रेचकाख्यं
प्रकुर्वंति प्राणेऽपानमिति तरे २ मुखेन च नासया वायोर्निर्गमः प्राणि
कीगतिः विपरीतमतोऽपानगमनं ते गती उभे ३ निरुध्य कुंभकं प्राणा
यामं कुर्वंति योगिनः ४ २९

नीलकंठीटीका

एकादशं यज्ञमाह अपाने इति अपरे अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्र
क्षिपंति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः तथा प्रा
णे च अपानं प्रक्षिपंति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः प्राणापा
नगती रुध्वा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विप
र्ययेणाधोगमनं अपानस्य गतिः ते प्राणापानगती एते निरुध्य प्रा
णायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वं
तीत्यर्थः २९

आनंदीटीका

एवं [illegible] माह आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वतीत्यादिश्लोकान्वयः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्राणायामपरायणाः [illegible]
[illegible]

तदेवं चतुर्णामाश्रमिणां बाह्येन शरीरेण यज्ञादिकर्मणा ज्ञानसमुच्चयमुपदिश्य
क्रमागतेन मानसिकेन कर्मणोपदिशन् प्राणायाममुपक्रमते अपान इति प्राणापा
नगती रुद्ध्वा कोष्ठस्य वायोर्हृदयादूर्ध्वं संचारः प्रश्वासः प्राणगतिः अन्तर्नयनं श्वासो
ऽपानगतिः ते प्राणापानयोर्गती रुद्ध्वा श्वासविश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति
योगशास्त्रलक्षणानुसारं प्राणायामपरायणा योगाभ्यासिनः अपाने श्वासे प्राणं प्र
श्वासं जुह्वति तथा प्राणे प्रश्वासेऽपानं श्वासं जुह्वति ॥ २९ ॥

सर्वेत्यादि

तत्रेवमपरां विलयाशेषः पर्न कलयुपमनद्युश्राणायामपरायणाइत्यन्वयः हत्स्न
वेदपारणाद्देः परं यतस्थैर्भैलग्नुपवासादवपानात्परं यस्माद्यादाना
त्सर्वेभ्योदानेभ्यः परं विशिष्यते तस्माद्विति: अतएवनयेप्राणायामे
भिदाचर्यंच मततमुख्यकर्माञ्जतिनिवेदिनि २९

रामकंठटीका

अथप्राणायामयज्ञस्य साधारणात्स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह
अपरे केचिद्योगिनोऽपाने पूरकवृत्तौ व्यवस्थिते शारीरे मरुति प्राणं
रेचकवृत्तिं व्यवस्थितं वायुं जुह्वति प्राणाख्येवायुं हविर्भावेनक-
ल्पयित्वापानेवाग्नित्वेनयागविधिमनुतिष्ठंतीत्यर्थः रेचितः प्राणो
यदापानवृत्त्यात्मना परावर्तमानः स्वरूपं जहाति तदापानेप्राणो हुतो
भवतीतिकृत्वापानेजुह्वति प्राणमित्युक्तं अनेनैवक्रमेणप्राणाग्नि
भावेनपरिकल्पितेऽपानेहविर्भूतमन्येजुह्वति इतिरेचकवृत्तिपूर्व
कत्वेन पूरकवृत्तिविश्रांतिरूपतया पूरकवृत्तिपूर्वकत्वेन रेचकवृ
त्तिविश्रांतिरूपप्राणायामकर्मद्वयंप्रतिपाद्यकुंभकवृत्तिरूपंकुं-
भंप्रतिपादयितुमाह अपरेत्वि प्राणापानयोर्द्वयोरपिगतीव्यापारौरुद्धा स्तंभयित्वा
यावच्छक्ति प्राणायामपरायणास्तथाविधानां रुद्धानां प्राणाना
मायामश्चिरकालावस्थानाद्दीर्घीकरणं परायणं निष्ठायेषां ते
तादृशाः प्राणायामपरायणाः अनेनरेचकपूरककुंभकत्रयरूपः प्रा
णानामायामएवोक्तोवेदितव्यः ॥२९

लासिकी [illegible] टीका

अथप्राणायामयज्ञस्य सर्वसाधारणात्स्वरूपं प्रतिपादयति
अपानेइत्यर्धेन अपरेप्राणसमाधानपराः अपाने पूरकवृत्तौ प्राणं
रेचकवृत्तिं जुह्वति हृदयएवापानावसानसमयेएव सहसा स्तंभ-
नप्रयोगेन उदयोन्मुखमूर्ध्ववृत्तिं प्राणमस्तंगमयंतीत्यर्थः तदुक्तं
योगवासिष्ठे प्राणरेचकमूलस्य मपानपूरकोटिगं स्वस्थंकुंभकम
भ्यस्यन भूयः परितप्यतेइति तथा प्राणो रेचकवृत्तावपाने पूरकवृ-
त्तिं जुह्वति द्वादशांते प्राणावृत्त्यपरमसमये एवांजसैवस्तंभनाश्रय
णेनोदयोन्मुखमधोवृत्तिमपानमुपरमयंतीत्यर्थः तदुक्तं तत्रैव
अस्तंगतवतिप्राणे त्वपाने भ्युदयोन्मुखे बहिः कुंभकमालंब्य चिरं
भूयो न शोच्यतेइति एतदुक्तंभवति द्वादशांते हृदये वा प्राणापान
योरवसानवेलायां विदात्मनोभिव्यंजनाय समाहिता भवंतीत्यर्थः

तदुक्तं शिवोपनिषदि मरुतोन्तर्बहिर्वापि वियत्षट्कग्मनिवर्तनात्
भैरवं भैरवस्येत्थं भैरवि व्यज्यते वपुरिति तथा महार्थमंजर्यां यदि
निजहृदयोल्लासे निर्गते नित्यनिष्कलमिच्छा मध्यनतिष्कटितः
व्याप्तस्तं गतयोः सोमसूर्ययोस्तहीति मोक्षोपायेष्वपि प्राणलय
पदांतमपानलयकोटिगं अपानप्राणयोर्मध्ये चिदात्मानमुपास्महे
इति तथा योगशास्त्रे बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः प
रिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति एवं प्राणापाने [illegible] द्ययास्तमयसंन्धिसमा
हितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुं यज्ञं प्रतिपाद्य कुंभकवृत्तिरूपं
यज्ञमाह [illegible] अपरे रेचकपूरकांगत्व
कुंभकाभ्यसनशीला नियताहारा मात्राकालावच्छिन्नहितप॰
विवार्शिनः संतः प्राणायामपरायणाः प्राणानामायामे रेचकपूर
कवृत्त्यादेयत्नेन परायणा रताः श्री प्राणापानगती रुद्ध्वा कुम्भयित्वेत्यर्थः २९

पंचोलीटीका

अपान इति अपरे योगिनः अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूर॰
केण जुह्वति तथा अपरे रेचककाले प्राणे ऊर्ध्ववृत्तौ अपानं अधो
वृत्तिं जुह्वति कुंभककाले प्राणापानयोर्गती निरुद्ध्वा प्राणायाम
परायणा भवंति २९

रमावीरसमिद्बोधिनी

यत्नांतरमाहापाने इति सार्धेन अपरेन्ये प्राणस्य बलस्यायामे दै
र्घ्यमायाम प्राणादइति कोशम् हित्वा रणे परायणाः तत्पराः स्वपौ
रुषं व्यापयितुं प्रवृत्ता इति यावत् यद्वा प्राणस्य बलस्य पौरुषस्या
यामः समवेदी दीर्घीकरणमेव परमयनं येषां ते पौरुषमेव सर्वसाध
नं मन्वाना इति यावत् ते प्राणापानगती प्राणंतीति प्राणा इंद्रिय
स्यादयः आनयति प्राणयतीत्यानः अनप्राणने इत्यस्य णिजंतः
स्य रूपं आनः पारीरांतः संचारी वायुः सोपगतो येभ्यस्ते पानाः स्पं
दनादयस्तेषामुभयेषामपि गती संमुखागमनरूपे रुद्ध्वा पार इ

श्चाप्युत्सर्जनेन प्रतिषिध्य तान्नुयानपि विमुखवान्संपाद्येति यावत्
प्राणं जीवंतं हस्त्यश्वादिकं प्राणादिप्रोतं विधायापानेस्यंदनादौ
जुहुति क्षिपेयुरिति तथा प्राणे हस्त्यश्वादावपानं स्यंदनादिकं क्षि
पेयुरिति साधुपथत्वे व्याख्यानं निरुद्धपेत्तवीरे सति । अथ यानपि
प्राणापानानां प्रबंधं क्रियमाणमातनुप्रकारेण विमुखवान्संपाद्य
प्राणं हस्त्यश्वादिकं जंघादौ गृहीतापानेरथादौ क्षिपेत् रथादि
कं च हूवरवकादौ संदृष्टं हस्त्यश्वादौ क्षिपेत् अपानं विगतप्राणं
मृते हस्त्यश्वादिकं वा प्राणे जीवति हस्त्यादौ क्षिपेदिति २९ ॥

मनुभाष्य

भाषा अनुवाद

और कितने हठ योगाभ्यासी मनुष्य अपान वायुमे प्राण वायु को
पूरक प्राणायाम केद्वारा खैंचिकर होम करते है अर्थात् पूरक म
मैंमे प्राण अपान एक करदेतेहै और कोइ कुंभक प्राणायाम से
प्राण अपान वायुको ऊर्द्ध अधोगमन रोंककर रेचक कालमे अपा
नवायु को प्राण वायु मे खैंचिलेकर होम कहे लीन करदेते है ऐ
से ही पूरक कुंभक रेचक के द्वारा प्राणायाम मेतत्पर रहते हैं
और कोई कोई लोग आहार घटाय इंद्री शिथिल करके सोई सोई
इंद्रियवृत्ति का लय रूप होम करते है अथवा पूरक रेचक दोनो
स्वासा वंद.कर हंस औ सोहं इसको अनुलोम विलोम कहे उल
ट पुलट रूप अजपा मंत्रके द्वारा तत्वमसि महावाक्य सेकथित
जो तत्पद औ त्वं पद तिनके अर्थके अनुसार ब्रह्म जीव की एक
ता अर्थात् सो ब्रह्म हम हैं और हम सो ब्रह्म है ऐसी भावना क
रते हैं और कोई प्राणायाम ही को यज्ञ कहते अर्थात् उदर के
दो भाग अन्न से पूर्ण करि औ एक भाग पानीसे पूर्ण करि और
वायुके संचारार्थ चतुर्थभाग खाली राखि विधिके अनुसार परि
मित अहारीजन कुंभक के द्वारा प्राण अपान कीगति रोध करि
प्राण दमन शील हो सब इंद्रियो को प्राणवायु मे होम करते हैं
अर्थात् कुंभक से सब प्राण एक हो जाते और इंद्रीयगण लय
को प्राप्त होता है २९

दोहा

अपान मांहि हवें प्राणको अपान प्राणमे कोय प्राण अपा
नगतिरोकके प्राणायाम करें सोय २९

अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति सर्वे
ऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपितकल्मषाः ३०

शांकरभाष्यं

किंचअपरइति अपरेनियताहारानियतःपरिमितःआहारोयेषां
तेनियताहाराःसंतःप्राणान् वायुभेदान्प्राणभेदेष्वेवजुह्वति
यस्ययस्यवायोर्जयः क्रियतेइतरान्वायुभेदांस्तस्मिन्जुह्वति
तेतत्रप्रविष्टाइवभवंति सर्वेपीति सर्वेऽप्येतेयज्ञविदोयज्ञक्षपित
कल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैःक्षपितोनाशितोकल्मषोयेषांते यज्ञक्षपि
तकल्मषाः ३०

आनंदगिरिकृतटीका

आहारस्यपरिमितत्वेहितत्वमेध्यत्वोपलक्षणार्थं प्राणानांप्रा
णेषुहोममेवविभजते यस्येति जितेषुवायुभेदेषुजितानांतेषां
होमप्रकारंप्रकटयतितेतत्रेति प्रकृतान्यज्ञानुपसंहरति सर्वे
पीति यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानंतरं क्षीणकल्मषेकिंस्यादित्याशं
क्याह ३०

स्वामिकृतटीका

किंचअपरेइति अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यस्यंतःस्वयमेवजीर्यमा
णेष्विंद्रियेषुतत्तदिंद्रियवृत्तिलयंहोमंभावयंतीत्यर्थःयद्वाअपाने
जुह्वतिप्राणंप्राणेपानंतथापरेइत्यनेनपूरकरेचकयोरावर्त्यमा
नयोःहंसःसोहमित्यनुलोमतःप्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनअ
जपामंत्रेणतत्त्वंपदार्थैक्यंव्यतीहारेणभावयंतीत्यर्थः तदुक्तंयो
गशास्त्रे सकारेणवहिर्यातिहकारेणविशेत्पुनःप्राणस्तत्रसप
वाहंहंसइत्यनुचिंतयेदितिप्राणापानगतीरुद्ध्वेत्यनेनतुकुंभकप्रा
णायामयज्ञाअपरेकथ्यंतेतत्रायमर्थःद्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनै
कंप्रपूरयेत् मारुतस्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदित्येवमादिवच
नोक्तोनियतआहारोयेषांतेकुंभकेनप्राणापानगतीरुद्ध्वाप्राणा

गी॰ टी॰ ४॰

यामपरायणाः संतः प्राणानिंद्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुंभके हि स
र्वे प्राणा एकीभवंति तत्र लीयमानेष्विंद्रियेषु होमं भावयंतीत्यर्थः
तदुक्तं योगशास्त्रे यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् वायु
वाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति तदेवमुक्तानां द्वादशानां यज्ञ
विदां फलमाह सर्वे इति यज्ञान् विदंति लभंत इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इ
ति यज्ञैः क्षपितनाशितकल्मषयैस्ते ३०

पिशाचभाष्यं

अपरे योगिनः नियतं संकुचितं येषां भोजनं ते नियताहाराः अनशन
लक्षणे तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति प्राणहोमं
ध्यानेन संपादयंतीत्यर्थः सर्वेप्येते यज्ञविदः यज्ञोपासकाः ३०

प्राणायामपरा इति विशेष्य अ॰
नुषज्यते नियताहारा इति च ॥

रामानुजभाष्यं

सर्व इति द्रव्ययज्ञप्रभृति प्राणायामपर्यंतेषु कर्मयोगभेदेषु प्रवृत्ता
एते सहायज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वेत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकं नित्यनैमित्तिकक
र्मरूपयज्ञविदस्तन्निष्ठास्तत एव क्षपितकल्मषा यज्ञशिष्टामृतेन शरी
रधारणं कुर्वंत एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं ब्रह्म यांति ३०

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थं ३०

परमार्थप्रपाटीका

अपर इति अन्ये आहारसंकोचमभ्यसंतः स्वयमेव जीर्यमाणेषु प्राणेष्विं
द्रियेषु प्राणांस्तत्तदिंद्रियरूपान् जुह्वति अथोपसंहरति सर्व इति सर्वे
प्येते निरूपितप्रकाराः यज्ञविदो याज्ञिका एव भवंति किंभूताः यज्ञक्ष
पितकल्मषाः यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं मनोविगलनं पापं येषां ते
३० ॥

वनमालीटीका

नियताहारा नियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यंतरकुं
भकाभ्यां निगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियरूपान् जुह्वति कुंभका

भ्यासेन विलापयंतीत्यर्थः यद्वा नियताहारा आहारसंकोचमभ्यस्यंतः
आहारनियमेन शुष्कान्प्राणानिंद्रियव्यापारान्प्राणेंद्रियेषु जुह्वति
निराहारेण शुष्यमाणेंद्रियवृत्तीनां इंद्रियाग्निषु होमं श्रीहरिस्मृ
त्वेन भावयंतीत्यर्थः उक्तानां यज्ञविदां फलमाह सर्वइति एतेस
र्वोक्ताः सर्वे यज्ञविदो यज्ञकर्तारः यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां
ते ३० ॥

उत्तमवैजयंती टीका ॥

किंच अपरे इति अपरे योगिनो नियताहाराः संतः नियता नियमिताः
संकुचिता वा आहारा भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपानादिरूपाणि भोजना
नि यैस्ते तथा भोजनसंकोचमभ्यस्यंतः संतः प्राणेष्विंद्रियेषु प्राणा
नींद्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि दश जुह्वति स्वल्पाहारेण जीर्णे
प्रायेष्विंद्रियेषु सत्सु तत्तदिंद्रियवृत्तयस्तेषु तेष्वेव लीयंत इत्यर्थः
नियताहारा अपि प्राणायामपरेषु चिंत्येवा नद्भूताः यतो नियताहा
रा इत्येतेन ग्रंथेनोक्तास्ते एते सर्वेपि सनातनं ब्रह्म यांतीत्युत्तरेणा
न्वयः अतः सनातनं ब्रह्म यांतीत्येतद्योग्यत्वगर्भितं विशेषण
माह यज्ञविदः यज्ञान्स्वरूपयज्ञैः प्रज्ञाः स्वेष्टिपूर्वोक्तान्महायज्ञप्र
वैकनित्यनैमित्तिककर्मरूपान्विंदंति जानंति ते तथा तएव उक्ता
श्चैते यज्ञक्षपितकल्मषास्ते तत्तत्प्रकारकैर्यज्ञैरेव क्षपितकल्म
षत्वाद्ब्रह्म यांतीत्यर्थः ३० ॥

मधुसूदनी टी०

तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदां फलमाह यज्ञानुविंदंति जानं
ति विंदंति लभंते वेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च यज्ञैः पू
र्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान्
कृत्वावशिष्टे काले ऽन्नममृतशब्दवाच्यं भुंजत इति यज्ञशिष्टामृत
भुजः ते सर्वेपि सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यांति सन्प्रसनातनं नि
त्यं संसारान्मुच्यंत इत्यर्थः ३० ॥

सदानंदी टी०

अन्ये परिमिताहारा निगृहीतेषु वायुषु विलापयंति ते प्राणान् ज्ञा
नकर्मेंद्रियाणि च १ तदेवं सम्यगुक्तानां फलमाहाथ साधुना सर्वे
प्येते हि यज्ञानां ज्ञातारः साधकास्तथा २ नाशितं कल्मषं येषां यज्ञैः

मी॰
टी॰
च॰

पूर्वोदितैः हुतैः ३ ३॰ ॥

नीलकंठी टी॰

द्वादशं यज्ञमाह अपरे इति नियतो निगृहीत आहारो विषयभोगो यै
स्ते नियताहाराः वैराग्यादिमंतः प्राणान् अत्र समनस्कानीन्द्रियाणि
प्राणशब्देन गृह्यन्ते द्वितीयान्तप्राणशब्देन श्रोत्रादीनि वागादीनि च
गृह्यन्ते तान् प्राणेषु मनश्चित्ताहंकारेषु अंतःकरणवृत्तिभेदेषु बुद्धेः
प्रागृहीतत्वाद् ग्रहणं जुह्वति प्रविलापयंति इन्द्रियाणि संकल्पा
त्मके मनसि संहृत्य मनोपि स्मरणात्मके चित्ते संहृत्य तदपि अहंका
रे संहरति स चाभिमानरूपोऽहंकारोऽभिमंतव्याभावात् स्वयमेव दग्धे
धनानलवद्विलीयते तत्र येषां समाधिर्बुद्धिरस्ति ते आभिमानिक
बुद्धियोगेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निकृष्टाः अतएव प्रत्यन्नाहुत्योक्तं वाय
वीये सहस्रं त्वाभिमानिका इति सहस्रं मन्वंतराणि इत्यत्र भोगः
भौतिकस्तु योगात्मनोक्ताः यदनुष्ठानाद्धृत्वा कल्पत त्रैवोक्तं भौति
कास्तु शतं पूर्णमिति अत्रापि शतं मन्वंतराणीत्यनुषंजनीयं सर्वे
प्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धा अरायज्ञेन क्षपितकल्मषा येषां ते तथाविधा
भवंति सर्वे यज्ञाः कल्मषक्षयायैव भवंति न पुनः साक्षान्मोक्षाय य
थैः ३॰ ॥ — आनंदटीका

अपरेपते भवंतु कृष्णा अभ्यासेन नियताजिताहाराः आहरंति रसादी
निति व्युत्पत्त्या श्वासप्रश्वासायैते हठयोगाः प्राणान्देहान्तश्चारिणः
पंचापि वायून् समलथान्तानामधो नयनसमं नयनोर्ध्वनयनं तिर्यङ्
यनैः शरीरधारणादिहेतून् प्राणेषु हृदयादनवरतमुत्क्रान्ति परना
दस्वरूपे वायोर्जुह्वति स्तंभयन्ति तदुक्तं योगानुशासने श्वासप्रश्वास
योर्गतिविच्छेदः प्राणायामः स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्त्या देशकाल
संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति प्रश्वासपूर्वो गत्यभावः स बाह्यः य
त्र श्वासपूर्वः स आभ्यंतरः तयोरभावस्तृतीयः स्तंभवृत्तिरित्यादि तथा
प्येते हृदयाद्द्वादशान्तं यावत् शृंगस्मिन्नयप्रकारेण देशेनाभ्यंतरेण दृष्टा
तथा कालेनांतर प्राणादित्यसंचारोपेत मासमासनवयनादिरूपेण प
रिदृष्टः तथा संख्याभिः प्रथमो द्वादशमात्राभिः द्वितीयस्तु विंशाद्भि
स्तृतीयः षट्त्रिंशद्भिः सर्वं मंदतीव्रसंख्याभिः परिदृष्टः इत्येवमभ्यस्तान
प्राणायामं प्रकाशावरणं क्षीयते परमात्मप्रकाशोऽद्वेतीति तदेवमग्नि
माध्यायेषु विस्तरेनालक्षणीयस्य संयमयोगस्य हानभयनुगुणे साधनतः उद्देशं कृत्वा यज्ञानां फल
मेवाह सर्वेपीति सर्वेप्येते मतारोप्याश्रमिणः ब्रह्मार्पणधर्माय यज्ञं ब्रह्मात्मकं जानंतः यज्ञेन यजनप्रकारे
णक्षीणपापा इति ॥ ३॰ ॥

नाहरणाः प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्रा-
णान्प्राणेषु [illegible] ॥ तेचैवंविधा नियताहारा मात्रा-
कालावच्छिन्नहितपवित्राशिनः संतः प्राणान्नानानाडीवाहिनो-
वायूनाज्यभूतान्मध्यमेषु प्राणेष्वग्निभूतेषु जुह्वति तत्र लीनान्
कुर्वते मध्यमप्राणाहुत्यवलेविनाशितेति अयं प्राणयज्ञक्रमः प्र
तिपादितः एषोपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतया नुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञत्व
मापद्यते यतः पूर्वयोरुद्ध्वयोः प्रकारयोः प्राणोदयास्तमयसंधिस-
माहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुता मार्गे पूर्यमानयोर्विज्ञानयो-
स्तताज्जायते तृतीयेपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचित्ततया सोज्ञा
यते अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगांगत्वेन व्यवस्थितस्यापि पुन
र्वचनं केवलस्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यं एवमनुष्ठात्
भेदेन यज्ञभेदान्प्रतिपाद्य सर्वेषामपवर्गफलत्वं यथा भवति तथा
प्रतिपादयितुमाह एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठातारः सर्वेपि स-
मस्तापव[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ततः [illegible]
[illegible]
सेनः ॥ लासिकी [illegible]टीका

प्राणापानगती रुद्ध्वा कुंभयित्वेत्यर्थः प्राणान्नानानाडीवाहिनो वा-
यून्मध्यमेषु प्राणेषु जुह्वति तत्र लीनान्कुर्वते एतत्कुंभं भवति रेच-
कपूरककुंभकाभ्यासतारतम्येन भूमिजयाज्जरणस्थैर्याय मध्य
मप्राणाहुत्यवलेविनाशितेतीति षट्कर्मसंबंधे अपमलेन पूर्येत
मलेनैव तत्र रेचयेत् नाडीनां शोधनं स्येतन्मोक्षमार्गप्रत्युत्पचेति रेच
णात्पूरणाद्वा यत्प्राणायामस्त्रियामतः सामान्याबहिरेतेतपुन-
श्चाभ्यंतरेत्रयः प्राभ्यंतरेणरेच्यंतपूर्यंताभ्यंतरेणन निःस्पंदकुंभ

गी॰
टी॰
व

156

केकृत्वाकार्याभ्यांतरेष्वयइति तदुक्तंयोगशास्त्रे बाह्याभ्यंत
रविषयाक्षेपीचतुर्थइति एवंकेषांचिद्यज्ञानांयोगांगत्वेनव्यव
स्थापितानांअपिपृथग्वचनंकेवलानामेवयज्ञविशेषत्वप्रतिपा
दनार्थंवेदितव्यं एवमनुष्ठानभेदेन यज्ञभेदानुक्त्वासर्वेषामपव
र्गफलत्वमाह सर्वेपीत्यादि एतेयथोक्तविविधयज्ञानुष्ठातारः
सर्वेपियज्ञक्षपितकल्मषाः उक्तविधैर्यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्म
षंयैस्तेतथायज्ञांकृत्वावशिष्टेकालेमृतरूपमानंदंभुंजाना उप
भोक्तारः अथवामृतरूपमन्नंभुंजानाः यज्ञविदःप्रत्यगात्मवेदि
नः संतोयथायथंसत्वविशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण सनातनंनित्यं
ब्रह्मयांतिसंसारान्मुक्ताभवंतीत्यर्थः ३॰

पंचोलीटीका

अपरइति अपरेनियताहाराः नियतमितभोजनाः संतः प्रा
णान्वायुभेदान्प्राणेषुजुह्वति योगीयंयंवायुंजयतितस्मि
न्नितरेप्रविष्टाएवभवंतीत्यर्थः एतेसर्वेयज्ञविदोयज्ञक्षपित
कल्मषाःस्वस्वानुष्ठितयज्ञनिर्धूतपातकाभवंति ३॰

रणवीरसमिद्बोधिनी ॥

अपरेइति अपरेपुनःकर्मयोगिनः पौरुषशालिनोनियताहा
राः आहरति भक्षयतियोधानितिक्षुत्पत्याहारशब्देनयुद्धमभि
धीयते नियतोनियमविषयीकृत आहारोयैस्तेयुद्धव्रतधारि
णइतियावत् अप्रमाणांजीवतोहस्त्यादीन्खड्गादिप्रोतान्जंघादिषु
गृहीत्वावाप्राणेषुजीवत्सुहस्त्यादिषुक्षिपेयुरितिसाधुयत्वेनि
रायुद्धत्वेचयुद्धादनिवृत्तिःप्रतिपादिता अत्रच भगवताकदाचि
तोयमर्थः नयरेअपरेस्वकीयाभीमादयः नियताहाराः नियतो
नियमविषयीकृतःप्रतिज्ञातइतियावत् आहारोदुःशासनहृ
दयरक्तरूपःपानंयैस्ते भीमसेनेनहि एतत्सभायांकृतमा

वस्त्राकर्षितानुःप्राणसनं प्रतिप्रतिज्ञानं भवदुदरःस्वनत्वेन
स्यात्यसुतां रक्तथारामंजलिना पीत्वाकोथ यंतीति मेघामीति
तेवभीमादयः प्राणान् कार्येकारणोपचाराद्गलाथायकान्
संजीवनोपायभूतान्वान्नेनप्राणाः इतिश्रुतेः ऋविकराम्न
भूतान्दुःप्राणसनरक्तग्रासान्प्राणेभुपं चस्वर्यथेभुः पिवेश्रुरि
तियावत् अन्यथाप्रतिज्ञाभंगेन नरकादिप्राप्तेविति सर्वथा
युद्धं विधेयमितिभावः तदेवमुक्तानां यज्ञविदां फलमाह
सर्वेपीत्यर्थाभ्यां एते सर्वेपि यज्ञविदः यज्ञान्वेवादीन्स्वंवेपर
भिनाविदंतिलभंते विदंतिजानंते वा येते यज्ञानोज्ञातारः
कर्तारश्च यज्ञेकृतलक्षणेः क्षपितं नाशितं कल्मषं ऋणव
धादिजन्यं पापंयैस्ते तादृशाः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद

यही पूर्वोक्त बारह प्रकार के यज्ञकारीयों का प्राप्यफल कहते हैं कि ऐसी यज्ञ रूप क्रिया जिनकी जानी है और इन यज्ञोंसे जिनके पाप क्षय होगये हैं और यज्ञ समाप्त कर पीछे शास्त्र विहित अमृत रूप अन्न भोजन करते हैं फेर तत्वज्ञान के द्वारा नित्य सत्य ब्रह्म को प्राप्त होतेहैं सो कहा कि सब ये यज्ञवित् यज्ञसे नष्ट कल्मष कहे निष्पाप होय यज्ञशिष्ट अमृत भोगी सनातन ब्रह्म को जाते कहे प्राप्त होते हैं ३०

दोहा

औरे युक्त आहार जो हवित प्राण प्राण मेजोय यह सम यज्ञ वेते यज्ञकर पापदीप जिनयोय ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरुसत्तम ३१

शांकरभाष्यं

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तं तद्भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितमन्नममृताख्यं भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति गच्छंति ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत् कालातिक्रमापेक्षयेति शास्त्रसामर्थ्याद्गम्यते नायमिति नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ३१

आनंदगिरिकृतटीका

एवमिति यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्यवायं दर्शयति नायमिति पादांतरेण कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेन कालेन विहितान्नभुजां ब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्य मुमुक्षुत्वे सतीति चित्तशुद्धिद्वारेत्याह मुमुक्षवश्चेदिति तत् किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः तथा च गतिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशंक्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् क्रममुक्तिरत्राभिप्रेतेत्याह कालातीति ३१

स्वामिकृतटीका

यज्ञशिष्टेति यज्ञान् कृत्वावशिष्टे काले निषिद्धमन्नममृतरूपं भुंजत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवंति तदकरणे दोषमाह नायं लोक इति अयमल्पसुखोपि मनुष्यलोको यज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोन्यः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ३१

बहुसुखः

पैशाचभाष्यं

यज्ञस्य शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टमेवामृतं यज्ञशिष्टं तथामृतमिति
श्रुतेः अतो यज्ञविदो यज्ञपरिशीलनाः सन्तः शरीरयात्रार्थं यद्भुंजते ते
यज्ञशिष्टामृतभुंजाना इत्यर्थः यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं नित्यं अय
ज्ञस्य पुंसः अयमपि लोको नास्ति विशिष्टैर्यज्ञमानत्वात् कुतोन्यः प
रलोको न साधनसाध्ययज्ञादिसाध्यस्तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य इत्य
र्थः ३१ ॥

रामानुजभाष्यं

॰ यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्व न्त एव कर्मयोगे प्रवृत्ता सनातनं ब्रह्म यान्ति ॰

॰ नायमिति अयज्ञस्य [illegible] महायज्ञादिपूर्वक
नित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य नायं लोकः न प्राकृतलोकसंबंधः प्रा
मा॰ कृते ह्यस्मिन् लोके धर्मार्थकामाख्यः पुरुषार्थः न विद्यते कुत इतो न्यो
मोक्षाख्यपुरुषार्थः परमपुरुषार्थतया ह्यस्य प्रसक्ततत्वादितरपुरुषा
र्थाय लोक इति निर्दिश्यते स हि प्राकृतः ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] ३१

परमार्थप्रपाटीका

अथ द्वादशानां यज्ञानां फलमाह यज्ञेति यज्ञानंतरं शिष्टं विशिष्टं
सर्वफलापेक्षयोत्तमं यदमृतं सोमचक्रोच्छलितमात्मस्वरूपं वा तद्भु
ंजते तथाविधाः सन्तः सनातनं नित्यं ब्रह्म यान्ति तदतिरिक्तं सर्वफले
नश्वरमित्यर्थः अथोक्तयज्ञाऽकरणे दोषमाह नायमिति अयज्ञस्योक्त
यज्ञेष्वेकमप्यकुर्वाणस्य अयमल्पलोकोपि नास्ति कुतोन्यः किंपु
नरुत्तमलोकः अधमयोनिषु पततीत्यर्थः ३१

वनमालीटीका

यज्ञं कृत्वावशिष्टे काले अमृतपदवाच्यं भुंजते यज्ञशिष्टामृतभुजः
ते सर्वेपि सत्वशुद्धिद्वारा ज्ञानभक्तिप्रसादेन वाप्य सनातनं ब्रह्म श्रुति
वेद्यं मत्प्रसादादाविर्भूतहृद्गुणकं स्वस्वरूपं च यान्तीत्यर्थः परंज्यो वं॰
नि॰ तिरूपमसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतेः यज्ञाकरणे दोष
माह उक्तं यज्ञानां यस्मात् तमोपि यज्ञो नास्ति सो यज्ञस्तस्यायमल्प

सुखोमनुष्यलोकोनास्तिसर्वनिंद्यत्वात् कुतोन्योविशिष्टसाधनसा-
साध्यःपरलोकः ३१ ॥

कुसमवैजयंतीटीका

किंचयज्ञशिष्टेति यज्ञस्यविशेषःशिष्टमुच्छिष्टंतदेवामृतंमोक्षरूपं
मिष्टत्वात् भुंजंतिभवंतितितथामोक्षभागिनोनतुबंधभोगिनस्तेस
नातनंनित्यंब्रह्मस्वरूपंयांतिप्राप्नुवंति ननुयेयज्ञंनकुर्वंतितेब्रह्म
प्राप्नुवंतिनैवेत्याशंकायामाह नायमितिहेकुरुसत्तमकुरुश्रेष्ठ
तम अयज्ञस्यनास्तियज्ञोयस्यसतस्यपंचमहायज्ञादिरहितस्ययद्वा
यज्ञोविरुद्धोनयज्ञोयस्यसोऽयज्ञस्तस्ययदन्यत्वेननञ्विरुद्धभिन्नस्येत्य
र्थः यद्वाविरोधेननञ्विरुद्धविरुद्धस्येत्यर्थः पुरुषस्यायंलोकोधर्मार्थ
कामविशिष्टःप्राकृतलोकोपिनास्तिनभवति अन्योन्यप्राकृतलो
कःकुतोनकुतश्चिदपीत्यर्थः येनकुरूणांदेवयजनमेवकुरुक्षेत्रं
निर्मितंकुरुक्षेत्रंवैदेवयजनमितिशतपथश्रुतेः तस्यराजर्षेःकुरोर्वं
शेजातोसिकुलपरंपरयाप्राप्तत्वाद्यज्ञस्याकरणेतवमहान्दोषः
स्यादतस्त्वंयज्ञंकुर्विति सबोधनाशयः ३१

मधुसूदनीटीका

एवमन्वयेगुणमुक्त्वाव्यतिरेकेदोषमाहार्धेन उक्तानांयज्ञानांम
ध्येऽन्यतमोपियज्ञोयस्यनास्तिसोऽयज्ञस्तस्यायमल्पसुखोपिमनु
ष्यलोकोनास्तिसर्वनिंद्यत्वात् कुतोन्योविशिष्टसाधनसाध्यःपर
लोकःहेकुरुसत्तम ३१

सदानंदीटीका

यज्ञान्हुत्वावशिष्टेयेकालेऽन्नंभुंजतेमृतं वित्तपात्मसमाहोथप्रा
प्तिहारेणतेखिलाः १ वश्यीभूताविमुच्यंतेसंसारांडुःखसागरात्
यस्यनैकोपियज्ञानामुक्तानांमध्यपूरुषः २ नायमल्पसुखस्तस्य
नृलोकोप्ययमस्यतुः सर्वनिंद्यतयादुःखभागिनोतिदरिद्रिणः ३
कुतोन्यःस्वर्गमोक्षादिःसाध्योयःसाधनैर्वरैः ४ ३१

गी॰
टी॰
च॰

नीलकंठीटीका

सर्वेषामेतेषां मध्येन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रतिआह यज्ञेति
यज्ञाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नममृतं तद्ये भुंजते
ते चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म यांति प्राप्नुवंति अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु
द्वादशस्वन्यतमो वा नित्याः पंच वा यस्य यज्ञा न संति तस्य अयज्ञस्य तस्य
अयमपि लोको नास्ति अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेत् न
कुतश्चिदित्यर्थः ३१ ॥

आनंदीटीका

के

प्राणापानगतीरुद्ध्वेत्यासनविशेषमयोगिनि विवक्षेद प्राणायाम इति
योगशास्त्रलक्षणानुसारं प्राणायामपरायणा योगाभ्यासिनो पाने
श्वासे प्राणं [illegible] जुह्वति तथा प्राणे प्रश्वासे पानं श्वासं जुह्वति अ
परे पुनरभ्यस्तकुंभकाभ्यासेन नियताहारा आहारं नियमादीनि
निकृत्य तथा श्वासप्रश्वासयोर्निरुह्य योगाः प्राणान्देहांतश्चारिणः
पंचापि वायून् समस्तान् [illegible] तिर्यक् यने:
शरीरस्थान् प्राणादिहेतुनप्रालोकहृदयादनवरतं जुह्वति एतनादव
स्थेवायोत्तं भवतीति तदुक्तं योगानुशासने श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छे
दः प्राणायामः स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः प
रिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपू
र्वकस्त्वाभ्यंतरः तयोर्गत्यभावः स्तंभवृत्तिरिति इत्यादि तयोपेतेहृद
याद्द्वादशांते यावद्बाह्यभूमिजयप्रकारेण देशेनाभ्यस्ताः दृष्टाः तथा
कालेनांतरप्राणादित्यसंचारापेक्षमात्रवयनादिरूपेण परिदृष्टः
तथा संख्याभिः प्रथमो द्वादशमात्राभिर्द्वितीयश्चतुर्विंशतिमात्राभिस्तृती
यः षट्त्रिंशद्भिरिदं मंदतीव्रसंख्याभिः परिदृष्ट इत्येवमभ्यस्तास्त्वागम
नः [illegible] प्रकाशावरणं क्षीयते परमः प्रकाश उदेतीति तदेवमधिमा
त्रादेरुत्तरोत्तर लक्षणीयस्य [illegible] योगस्य साधनक्रमसंयमस्य सा
मान्यतउद्देशः कृत्वा यज्ञानामेव फलमाह सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपि
[illegible] केनानेनाप्येतेन यज्ञप्रकारेण क्षी

आनंदी टीका

[illegible]यज्ञाय विनियुक्ताद्द्रव्याद्यदवशिष्टं तदेवामृतं भुंजानाः स
नातनं ब्रह्म यांति इज्याया शेषं वा शिष्टमन्नमेवामृतममृतोपमं तत्परमानं
दः एवं चतुर्णामप्याश्रमिणां ज्ञानकर्मसमुच्चयेनैव निःश्रेयसमि
तिसिद्धे यस्त्वालस्यप्रमादादिना कर्म संन्यस्यति तं निन्दति स्पष्टम्
[illegible] ३१

नायं लोक इति

रामकंठीटीका

[illegible] निर्विशेषतया
सनातनं नित्यमद्वयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यांति गच्छंति तदेव संपद्यन्ते
इत्यर्थः कीदृशाः यज्ञविदः संतः यदि यथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणावि
धानक्रमेण यज्ञं यथोक्तं नानारूपं यागं जानंति नित्यनिर्विकल्प
तया प्रतिपद्यंते तेन तत्क्षपणात् अपि तेन यज्ञविधिना क्षपितकल्मषा विना
शिताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः संतस्तथानुष्ठिताद्यज्ञाद्विशिष्टं
तादृग्यागविधानांतरमाह यज्ञशिष्टं यत्तदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधान
दृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतममृततरानंदास्वादसंदर्भं स्वधारसं भुंजते प
रसंविन्मयस्वात्मपरिपोषाय चर्वयंतीति येन तथाविधाः संतः यथोक्तं
ब्रह्मलक्षणं पदं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेणैतान्योग
विशेषाननुतिष्ठंतस्तेभ्यस्तत्ज्ञानानुरूपपरिमितफलं प्राप्नुवंतीत्य
र्थात्प्रतिपादितं भवति यस्तु केवलेन क्रियामात्रेण ज्ञानक्रियासमु
च्चयेन वा द्वयोरेकतमेनापि विधिना यज्ञं न किंचिदनुतिष्ठति तस्य
अयज्ञस्योभयरूपतयापि यज्ञरहितस्यायमेव लोको दृष्टमेव नास्ति
कत्वात्सर्वजनद्वेष्यस्य सतो नास्ति यदुक्तं सत्पथमेव कृतात्मतः कुत्रा
व४ दर्शी विषादिं नास्तिकोपि युद्धिजते जनः किं पुनरास्तिकः इति तस्यै
वंविधस्य पापशीलस्य कुतोन्यः परलोकात्परः स्वर्गापवर्गात्मक
फलभोगास्पदमदृष्टसंज्ञो भवति [illegible]
[illegible] ३१

लास्तिकी [illegible]टीका

तथा यज्ञान्कृत्वावशिष्टेकाले मृतरूपमानन्दं भुंजाना उपभोक्तारः अथवामृतरूपमन्नं भुंजानाः यज्ञविदः प्रत्यगात्मवेदिनः संतो यथायथं सत्त्वशुद्धि ज्ञानोत्कर्षद्वारेण सनातनं नित्यं ब्रह्मयांति संसारान्मुच्यते इत्यर्थः

गी॰
टी॰
व॰

एवमन्वयेगुणमुक्त्वाव्यतिरेके दोषमाह नायमिति उक्तानां यज्ञानां मध्येन्यतमोपि यज्ञोयस्य नास्ति सोऽयज्ञः तस्यायमल्पसुखोपि मनुष्यलोको नास्ति सर्वनिंद्यत्वात् कुतोन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः अतः स्वाधिकारानुसारेणान्यतमो यज्ञः सर्वथानुष्ठेय इति ३१

पंचोलीटीका

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य निष्पाद्य तच्छेषभोजिनः फलं तदकरणे च दोषमाह यज्ञशिष्टेति यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञविशिष्टामृतमेव भुंजते यज्ञं कृत्वाशिष्टेकाले विधिवद्भुंजते ते सनातनं ब्रह्म यांति प्राप्नुवंति हे कुरुसत्तम अयज्ञस्य यथोक्तयज्ञरहितस्य अयं साधारणो लोको नास्ति अन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुतः ३१

रणवीरसमिद्बोधिनी॥

यज्ञेन विस्तुनाशिष्टमाज्यं यदस्तं हेयाविता याविनयोर्यथासंख्यं मृतामृते इत्यनुशासनाद्याचितं स्वार्जितमन्नादिकं भुंजते ये ते यज्ञशिष्टामृतभुजः यद्वा यज्ञादनुष्ठिताऽकलत्रणादेवादिप्रकारैर्नाना विधा पुष्टयज्ञादिशिष्टमवशिष्टं यदमृतमयाचितं राज्यादिकं भुंजेति पालयंतीति वा सनातनं नित्यं ब्रह्म सर्वेतत्त्वोपरिवर्तमानं परमेश्वराख्यं तत्त्वं यांति तत्सायुज्यं तीगच्छंतीति भावार्थः एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह नायमित्यर्थेन प्रोक्तलक्षणानां यज्ञानां मध्येन्यतमेनापि विहीनो यः सोऽयज्ञस्तस्यायं स्वल्पसुखोपि लोको मनुष्यलोको नास्ति अन्यः स्वर्गापवर्गलक्षणः परलोकः कुतः स्यात् तस्मात्सर्वेषां यज्ञो विधेय इति तात्पर्यं तथा च श्रुतिः यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वे साध्याः संति देवा इति अस्यार्थः देवा राजानः क्षत्रियजातयः यज्ञेः पुष्टयज्ञे॰

यज्ञेन यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञो विष्णुः स चात्र स्वप्राणेन य
ज्ञः स्वप्रीणनपरस्तत्तथाच विष्ण्वाज्ञया विष्णुप्रीणनहेतुना
च अयजंत कृतवंतः ओदनपाकं पचतीत्यादिवद्यजस्यैव धा
तोः क्रियासामान्यवाचिनः प्रयोगः तानि च प्रथमानि प्रधाना
नि धर्माणि अनुष्ठेयानि आसन् अर्थात्तत्त्रियारणामिति भावः
बहुवचनं च यज्ञस्य देवादिप्रकारापेक्षया प्राधान्यातिशय
द्योतनार्थं च इति प्रसिद्धौ ते तद्विद्यामहिमानो माहात्म्यवि
शिष्टाः अकं दुःखं तत्र दुःखप्रायेन रकादेन सचंते तन्न संल
ग्नाः क्कोदसोऽभावः अथ च नाके सप्तम्यर्थे द्वितीया स्वर्गादौ
असचंत समवेताः अथ च न विद्यते कम अविद्यास्मितारागद्वेषा
भिनिवेशाख्यं क्लेशपंचकं यत्र तस्मिन्परमेश्वराख्ये तत्त्वे सम
वेतास्तत्सायुज्यं प्रापुरिति भोगमोक्षोभयलक्षणं फलं यज्ञस्य
दर्शितं यत्र यस्मिन्नाके पूर्वे सममंतरकल्पे जाता देवा राजानः
साध्याः साध्यनामानो भूताः संति राजानमपवहित्वस्वधर्माचरणे
न स्वर्गे देवत्वमापन्ना आसायुकल्पादनंतरं पूर्वाधिकारं परित्य
ज्योत्तरमासादयंति तस्मात्तेषां स्थानमधिकारमन्ये राजान
स्तथैवाधितिष्ठंति उत्तराधिकारवर्तिनस्तु तदुत्तरमधिरोहं
तीति क्रमेण मुक्तिरपि तेषां भवतीति पुराणेषु प्रसिद्धमिति
नोपद्रियते इति ३१॥

मधुभाष्य

162

भाषा अनुवाद

अब यज्ञ न करने मे दोष कहते हैं किदेखो यज्ञ न करनेवालों को यह अल्प सुख जो मनुष्य लोक सोई नहीं मिलता है तो परलोक सुख फेरि कहां प्राप्त होना है इससे यज्ञको निश्चय करना चाहिये कुरुसत्तम यहके मुतिक न्याय से देखायाहे ३१

दोहा

यज्ञ शिष्ट अमृत भष हिं ब्रह्म सनातन होय नायहलोक
अयज्ञ कों कुरुवर और कहा सोय ३१॥

एवंबहुविधायज्ञाविततात्रह्मणोमुखे कर्म
जान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे ३२

शांकरभाष्यं

एवमितिएवंयथोक्ताबहुविधाबहुप्रकारायज्ञाविततानाविस्ती
र्णाब्रह्मणोवेदस्यमुखेद्वारे वेदद्वारेणावगम्यमानाःब्रह्मणोमु
खेविततास्उच्यंते तद्यथावाचिहिप्राणंजुहुम इत्यादयःकर्मजा
न् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विद्धितान्सर्वाननात्मजा
न् निर्व्यापारोह्यात्माअतएवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसेशुभात् नमद्व्यापारा
इमे निर्व्यापारोहमुदासीनइत्येवं ज्ञात्वास्मात्सम्यग्दर्शनात् मो
क्ष्यसेसंसारबंधनादित्यर्थः ३२

आनंदगिरिकृतटीका

उक्तानांयज्ञानांवेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षानिबंधनत्वंनिरस्यति एवमि
ति आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्मणामाशंक्य दूषयति कर्मजा
निति आत्मनोनिर्व्यापारत्वज्ञानेफलमाह एवमितिकथंयथोक्ता
नां यज्ञानांवेदस्यमुखेविस्तीर्णत्वमित्याशंक्याह वेदद्वारेणेति
आत्मनोऽवगम्यमानत्वमेवोदाहरतितद्यथेति एतद्धस्मवैतत् ए
वैविद्वांसआहुरित्युपक्रमाध्ययनाद्यादिष्ट हेत्वाकांक्षायामुक्ते
वाचिहीति ज्ञानशक्तिमद्विषयेक्रियाशक्तिमदुपसंहारोत्र विव
क्षितःप्राणेवावाचंयोस्येवप्रभवःसएवाप्ययइति वाक्यमादिश
ब्दार्थःज्ञानशक्तिमतांक्रियाशक्तिमतांवान्योन्योत्पत्तिप्रलयत्वा
त्तदभावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्मणामात्मव्यापारजन्यत्वा
भावेहेतुमाह निर्व्यापारोहीति तस्यचनिर्व्यापारत्वफलवत्वात्
ज्ञानत्वमित्याह अतइति एवंज्ञानमेवज्ञापयन्उक्तंव्यनक्ति ने
त्यादिना ३२

स्वामिकृतटीका

गी॰
टी॰
च॰

ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तानन्यज्ञानुपसंहरति एवंबहुविधा इति ब्रह्मणो
वेदस्य मुखे वितता वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथापि तान् सर्वान्
वाङ्मनःकायकर्मजनितान् आत्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि
आत्मनःकर्मागोचरत्वात् एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन् संसाराद्विमुक्तो
भविष्यसि ३२ ॥

164

पिशाचभाष्यं

एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रा-
ह्मणः परमात्मनः मुखे आस्ये एते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासन्नाराध
नत्वेन इत्यर्थः तांश्च यज्ञान्कर्मजान् वाङ्मनःकायकर्मात्मनः स्वरू
पभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपत्वात् ३२

रामानुजभाष्यं

एवं बहुप्रकाराः कर्मयोगाः ब्रह्मणो मुखे वितताः आत्मयाथात्म्यावा-
प्तिसाधयस्थिताः उक्तलक्षणानुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान्कर्मजान्वि-
द्धि अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मसक्तान्विद्धि एवं ज्ञात्वा-
यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ३२

न॰

अभिनवगुप्तकृतटीका

प्राणमुदयमानं नादेशेणावादिमात्रालयांते अपाने स्तं याति स्वानं-
दांतःप्रवेशात्म निजुह्वतीति पिंडस्थैर्यात्मा स्वाध्यायः शिष्यात्मना
चनयानयग्रहणाय केचित् अस्तं यांतमुदीयमाने संवेश एतदेकी-
कारेणापवर्गदानात्मनि शिष्यात्मनि चशोधनबोधनप्रवेशनयोज
नरूपे स्वाध्याययज्ञाने स्वपरानंदमये प्रतिष्ठितमनसः अत एव पूरकः
प्रथममुक्तः चरमे रेचकः प्रथमेन च पादेन विषयभोगान्तर्स्वीक
रणं द्वितीयेन महाविदेहधारणाक्रमाद्विषयग्रहणाय निस्सरणं ध्र
न्यते अतस्स्वाध्याययज्ञेभ्योन्ये ज्ञानयज्ञाः एत एवोक्तव्यापारपरि-
शीलनावशपरिपूरितस्वात्मशिष्यात्ममनोरथाः द्वे अन्येने गतीनि
रुध्याहारं विषयभोगात्मकं नियम्य प्राणान्सकलविनहुतमुदयान्प्राणे

ष्वपरनिरानंदोल्लासेष्वपर्यंयतिक्रमकप्रशांत्या सर्वैवैते द्रव्ययज्ञाद्य·
भृतिज्ञानयज्ञांतेयज्ञस्यतत्त्ववित्ताः तेनैवचहतपितकल्मषाः समूलोन्मू
लितभेदवासनामयमहामोहाः यज्ञेनशिष्टमाहृतंयज्ञाश्वनिजक
रणातर्पणरूपादवशिष्टस्वात्मविश्रांतिरूपंपरानंदनिरानंदात्मक·
ममृतमुपभुंजानाअपियथेच्छंसंसृज्यंतेब्रह्मसनतयाइतितदुपरम्यते
[illegible]रहस्यस्फुटप्रकटनवाचालतया [illegible] अत्रचबहुतरोरहस्यार्थः [illegible]सो
तः संलीनीकृतोपिनिविडतरभक्तिसेवासुप्रमादितगुरुचरणशासनस
प्रदायमहौषधसमीकृतधातूणांचवर्णाविषयतांभूतार्थास्वादहेतु
त्वांचप्रतिपद्यते अत्रचव्याख्यानतराणिटीकाकारैःप्रदर्शितानितान्य
स्मद्गुरुपादनिरुक्तानिचस्वयमेवसचेतसःसंप्रधार्यंतामिति किम·
न्येनहंतव्याख्यानवचनदूषणाविनोदेन तदुपक्रांतमेवोपक्रम्यते ॥
सर्वएतेयज्ञाब्रह्मणोमुखेद्वारेउपायत्वेकथिताः तेषुकर्मणामनगा·
मोस्ति एवंज्ञात्वात्वमपिबंधनान्मोक्षमेष्यसि ३२

परमार्थप्रपाटीका

अथज्ञानयोगंस्तोतुंअन्यान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति एवमसुनाप्र·
कारेणब्रह्मणोमुखेब्रह्ममुखाग्निः हुतेवेदवहुविधाःविततास्विस्तृ
ताविस्तारेणकथिताः संतितान्सर्वान्कर्मजान्विद्धि कर्मणाकृतानि
घ्यमान्जानीहि तस्मात्कर्मकर्तव्यमेवएवंकर्मणाकृतेसति विमुच्य
द्धिवाराज्ञात्वाज्ञानमुत्पाद्यविमोक्षसेमोक्षंप्राप्स्यसि ३२

वनमालीटीका

एवंविधायज्ञाब्रह्मणोममुखेवितताः मंत्रजातरूपाइत्यर्थः भोक्तारं
यज्ञतपसामितिवक्ष्यमाणत्वात् कर्मजान्कायिकवाचिकमानस
कर्मजान्विद्धिजानीहि एवंयज्ञानांकर्मजत्वंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे सं·
र्वेयज्ञा ईश्वरप्रेरितदेहेंद्रियादिकर्मजानत्तुकेवलंमत्कर्तृकाइत्येवं
ज्ञात्वोक्तयज्ञानुष्ठानादिस्वधर्मचानुष्ठायकर्मफललेपरहितःसन्संसा·
साराद्विमोक्ष्यतेइतिभावः ३२

कुसमवैजंयतीटीका

गी॰
टी॰
४॰

165

किंच एवं बहुविधा इति एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा अनेकप्रकारा य-
ज्ञाः कर्मयोगाः ब्रह्मणस्तन्मुखे समस्तमन्त्रसमज्ञातस्वरूपस्य वेदस्य वा
मुखे वितताः आत्मप्राप्त्युपायत्वेन स्थिताः ननु मुखे वितता इत्येवं भग
वता कथमुच्यते यतो यज्ञस्य कर्मणः पंचकर्मेंद्रियविषयत्वात् चत्वा
रि पाण्यादीनि विहायैकस्य मुखस्य ग्रहणं न संभवतीति चेन्न सर्वेषामिं
द्रियाणां परस्परं सापेक्षत्वेपि स्वस्वविषयेषु तंत्रत्वेपि वचनाधीनविषय
त्वेन मुखप्राधानिकत्वान्मुखे इत्युक्तमतः संभवत्येव तानुक्तलक्षणान्
सर्वानुक्तभेदान्कर्मजान्कर्मजनितान् त्वं विद्धि जानीहि एवमुक्तप्रका
रेण ज्ञात्वा तान्सर्वान्विज्ञायानुष्ठाय च विमोक्षसे संसारान्मुक्तो भविष्य
सि ३२ ॥

मधुसूदनीटीका

किं त्वया स्वोक्तत्वान्मा ... त्रेणैवमुच्यते नहि वेद एवात्र प्रमाणमित्याह ॥

एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञाः सर्ववैदिकश्रेयःसाधनरूपा
वितता विस्तृता ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैवेतवगता इत्यर्थः
वेदवाक्यानि तु प्रत्येकं विस्तरभयान्नोदाह्रियंते कर्मजान् कायिकवा
चिकमानसिककर्मोद्भवान् विद्धि जानीहि तान् सर्वान् यज्ञानात्मजान् नि
र्व्यापारो ह्यात्मा न मद्व्यापारा एते किंतु निर्व्यापारोहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा
विमोक्ष्यसे अस्मात्संसारबंधनादिति शेषः [illegible] ३२ ॥

सदानंदीटीका

एवं बहुप्रकारास्ते वेदद्वारेण विस्तृताः यज्ञाश्च वगतास्तांस्त्वं यज्ञाञ्जा-
नीहि सर्वकान् १ कायवाङ्मनसामेव कर्मभ्यो हि समुद्भवान् न त्वात्म
जान्यतस्त्वात्मा निर्व्यापारश्चिदद्वयः २ मद्व्यापारा न चैवैते निर्व्यापारोह
मक्षरः देहेंद्रियादयः सर्वे क्रियाधारा जडा मलाः ३ मय्यक्रिये चिदा
नंदे कल्पिताः खे यथा मला नश्यत्यलसदोषेण गुणेनास्ति मनागपि
लेपो यथिष्ठानविद्वानोर्मे माहेतस्य सर्वथा एवं ज्ञात्वैव संसारबंधनात्त्वं
विमोक्षसे ५ ३२

नीलकंठीटीका

एवमिति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिताः
गृह्यभिरुपदिष्टा इत्यर्थः कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्म
जातान्न त्वनैष्कर्म्यरूपात् एवं ज्ञात्वास्मादशुभात् मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञा
नोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ३२ आनंदी टीका

सिद्धान्तमाह

बहुविधा नित्यनैमित्तिकप्रकारैरनेकैः कार्याः अनेके च ब्रह्मणो वे
दस्यैव मुखे वितता न त्वकेनचित्कल्पिताः कर्मजातान्येव कर्मजा-
तिर्याशं कामपहरति ३२

रामकंठी टीका

अथैतेषां सर्वयज्ञानां कर्मतत्व प्रतिपादनेन ज्ञानयज्ञस्यापत्तिं प्रतिपादयि-
तुमाह — एवं यथोक्तेन क्रमेण भूरिप्रकारा यज्ञा ब्रह्मणो वेदादेः शास्त्रस्य मुखे-
न द्वारेणेत्यर्थः तांश्च सर्वान् कर्मजान्वाङ्मनःकायव्यापारनिर्वर्त्यत्वा-
त्क्रियासमुद्भवान्विद्धि नात्मथैषामात्मलाभोपपत्तिरिति निश्चिनु ये
पि हि बुद्धिमात्रसाधना यज्ञास्तेषु तावत्कस्यचिद्बुद्धिव्यापारव्यभिचार-
स्यैवं प्रवर्ततः सहस्रस्थत्वादशक्यपरिहाराणां कर्मात्मकानां यज्ञानां
यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादनुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येवं ज्ञात्वा सम्यक्प्र-
तिपाद्य विमोक्ष्यसे स्वयमेव केवली भविष्यसि न निमित्तांतरमपेक्षि-
ष्यस इति समुच्चययज्ञानुष्ठानप्रतिषेधः कार्यप्रतिपादनाय विमोक्ष्यसे
इति कर्मकर्तरि प्रयोगः ३२

लास्सिकी टीका

एवमेतेषां यज्ञानामनुष्ठानक्रमेणैव फलसिद्धिर्न तु केवलेनावगम-
मात्रेणेत्याह एवमिति एवं यथोक्तप्रकारेण भूरिप्रकारा यज्ञा ब्रह्म-
णो मुखे परिज्ञानहेतोः मुखभूतायाः शक्तेः प्रत्यभिज्ञानिमित्तं तदु-
क्तं शिवोपनिषदि शक्त्यवस्थां प्रविष्टस्य निर्विभागेन भावना तदासौ
शिवरूपी स्यात् शैवी मुखमिहोच्यते इति यथा हि मुखेन सोयमिति प्र-
त्यभिज्ञायते तथा शक्त्या ब्रह्म ज्ञायते तदुक्तं तत्रैव यथालोकेन दी-
पस्य किरणैर्भास्करस्य वा ज्ञायते दिग्विभागादि तद्वच्छक्त्या शिवस्य
चेति अथवा वेदादेः शास्त्रस्य मुखेन द्वारेणेत्यर्थः वितता ब्रह्मणो मु-

गी॰
टी॰
च॰

166

त्वेभूतायाः परामर्शरूपायाः शक्तेरूपलंभार्थमुपायत्वेन विस्ता
रिताः तदुक्तं केवलं ज्ञानसत्तायां प्रारंभोयं प्रवेशनइति तात्पर्या
त्कर्मजात्कर्मणा उपायेनाभ्यासात्परोधिनाजातात्मोत्तलक्षण
फलसिद्धत्वात्वाप्तविद्धि जानीहि नत्वउपायनाद्धाय मात्रात् तदु
क्तं अपि विज्ञाततत्वेन त्वया भ्यस्यामिदं सदा न नाममात्रात्कृतक
फलमेवं प्रसादकं इति अन्यत्रापि आगोपवालवनितं भगवत्त्व
मित्थं ज्ञातोप्यपायविरहात्तनमुक्तिदोसि नात्तः स्थितं भवति
येत्वपि नहत्तत्वीरितदेव पुनरम्प्यवहारतः स्यादिति तथा यदि वा
चनिकात्ज्ञानान्मुक्तिः स्यात् ज्ञावतो विनाशशरीरमानमेदंडः स्वेच्छयोरन्त
र्वेदान्तवइति नत्वेतत्पूर्यत्तेपकतमास्मिन्नतेहमपि कृतइत्यत आह
एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेइति एवमुक्तविधया वक्ष्यविधेपूर्यत्तेपूर्यतम
यत्ना उपायनद्वारेण ज्ञात्वा हेतलक्षणज्ञानयज्ञनिष्ठः सन्संसाराद्वि
मुक्तो भविष्यसि ते चवक्ष्यविधायज्ञाशिवोपनिषदि वितानिताः
तथाहि कपालान्तर्मनोन्यस्य तिष्ठन्मीलितलोचनः क्रमेणमनसो
दार्ढ्यात्लक्षयेल्लक्ष्यमुत्तमं १ अनाहतेपात्रकर्णाभग्नशब्दप्रसरिहुते
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परंब्रह्माधिगच्छति २ निजदेहे सर्वदिक्कं यु
गपद्भावयेद्वियत् निर्विकल्पमनास्तस्य वियत्सर्वं प्रवर्तते ३ सर्वं
देहगतं द्रव्यं वियद्व्याप्तं मृगेक्षणे विभावयेत्ततस्तस्य भावना सा
स्थिराभवेत् ४ कालाग्निना कालपदादुत्थितेन स्वकं पुरं स्नुहे
विचिंतयेदंते शांताभासः प्रजायते ५ एवमेव जगत्सर्वं दग्धं ध्यात्वा
विकल्पतः अनन्यचेतसः पुंसः पुंभावः परमो भवेत् ६ देहांतरे त्वग्वि
भागं भित्तिभूतं विचिंतयेत् न किंचिदंतरेतस्य ध्यायन्नध्येयभाग्भ
वेत् ७ जटादिभाजने दृष्टिं भित्तीस्युत्कां विनिक्षिपेत् तल्लयं तत्क्ष
णाद्गत्वा तल्लयात्तन्मयो भवेत् निर्वृक्षगिरिभित्त्यादिदेशे दृष्टिं वि
निक्षिपेत् निलीने मानसे भावे वृत्तिक्षीणः प्रजायते ९ उभयोर्भाव
योर्ज्ञाने ज्ञात्वा मध्यं समाश्रयेत् युगपच्च द्वयं त्यक्त्वा मध्ये तत्त्वं प्रका
शते १० शक्तिसंग्रहसंदंष्ट्र्य श्रान्त्यावेशावसानिकं यत्सुखं ब्रह्मतत्
त्वस्य तत्सुखं स्वाक्यमुच्यते ११ लेहनामंथनाकूटैः स्त्रीसुखस्य भ
रात्स्मृतेः शक्त्यभावेपि देवेशि भवेदानंदसंप्लवः १२ आनंदमहति

ग्रामे दृष्टे वा बांधवे चिरात् आनंदमुद्गतं ध्यात्वा तन्मनास्तल्लयो भ
वेत् १३ यत्र यत्र मनस्तुष्टिर्मनस्तत्रैव धारयेत् तत्र तत्र परानंदस्व
रूपं संप्रकाशते १४ अनागतायां निद्रायां प्रणष्टे बाह्यगोचरे सा
वस्थामनसागम्या परादेवी प्रकाशते १५ मृद्वासने [illegible]जैकेन हस्त
स्फि
पादौ निराश्रयं विधाय तत्प्रसंगेन परा पूर्णा मतिर्भवेत् १६ उपवि
श्यासने सम्यग्बाहू कृत्वार्धकुंचितौ कक्षव्योम्नि मनः कुर्वञ्शमा
याति तल्लयात् १७ आसने शयने स्थित्वा निराधारं विभावयेत्
स्वदेहं मनसि क्षीणे क्षणात्क्षीणाशयो भवेत् १८ चलासने स्थित
स्याथ शनैर्वा देहचालनात् प्रशान्ते मानसे भावे देवि दिव्यौघमा
प्नुयात् १९ एवमेव दुर्निशायां कृष्णपक्षागमे चिरं तैमिरं भावयेद्रू
पं भैरवं रूपमेष्यति २० व्योमाकारं स्वमात्मानं ध्यायेद्दिग्भिरनावृतं
निराश्रया चितिः शक्तिः स्वरूपं दर्शयेत्तदेत्यादि मध्ये ब्रह्म प्रसर्पतीत्य
न्ते किंचिदंगविभिद्यादौ तीक्ष्णसूच्यादिना ततः तत्रैव चेतनां युक्त्वा
भैरवी निर्मला गतिः २२ इंद्रजालमयं विश्वं व्यस्तं वा चित्रकर्मवत् भ्रम
द्वा ध्यायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्गमः २३ विहाय निजदेहास्थां सर्व
भस्मीति भावयेत् दृढेन मनसा दृष्ट्या नान्येक्षिण्या सुखी भवेत् २ ४
स्ववदन्यशरीरेपि संवित्तिमनुभावयेत् अपेक्षां स्वशरीरस्य त्यक्त्वा व्या
पी दिनैर्भवेत् २५ भ्रांत्वा भ्रांत्वा शरीरेण त्वरितं भुवि पातनात् क्षो
भशक्तिविरामेण परा संजायते दशा २६ कूपादिके महागर्ते स्थित्वो
परि निरीक्षणात् अविकल्पमतेः सम्यक्सद्यश्चित्तलयः स्फुटं २७ क्ष
ताय्यते भये शोके गह्वरे वा रणाद्द्रुते कुतूहले क्षुधाद्यन्ते ब्रह्मसत्ता स
मीपगा २८ भक्त्युद्रेकाद्विरक्तस्य यादृशी जायते मतिः सा शक्तिः
शांकरी नित्यं भावयेत्तां ततः शिवः २९ नद्वेषं भावयेत्क्वापि न रागं भा
वयेत्क्वचित् रागद्वेषविनिर्मुक्तो मध्ये ब्रह्म प्रसर्पतीत्यादिना ३० अ
यज्ञानयज्ञं स्तौति ३२ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानयज्ञस्तोत्रमुक्त्वा ज्ञानयज्ञान् उपसंहरति एवमिति एवंव

हुविधा बहुप्रकाराः यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितताः वेदद्वारेणावगम्यमाना इत्यर्थः तान्सर्वान्कर्मजान् कायिकवाचिकमानसव्यापारतो जातान् विद्धि जानीहि नात्मविषयमात्मा तु निर्व्यापारः एवं यज्ञानां कायिकादिव्यापारजन्यत्वं ज्ञात्वा आत्मनो निर्व्यापारत्वं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ३२

वृ॰

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

उक्तेर्थे वेदं प्रमाणयति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा दैवादिप्रकारैरनेके यज्ञा दुहुयज्ञा ब्रह्मणो यजुर्वेदस्य मुखे द्वारे वितता विस्तृताः यजुर्वेदद्वारेणैव ते सर्वेऽवगतास्तेनैव विहिता इति यावत् अथवा ब्रह्मणः परमेश्वरस्य सायुज्यप्राप्तेर्मुखे द्वारे उपाये वितता वितत्य कथिता वेदेनेति शेषः दैवादि बहुप्रकारक दुहुयज्ञैनैव ब्रह्मविषयमोक्ष इति भावः तांश्च सर्वान्यज्ञान्कर्मजान् कर्मणि शरसंधानादीनि कायिकानि तेजोवधादिनिमित्तकदोरतीक्ष्णानि यशाह्वोच्चारणादीनि सिंहनादादीनि च वाचिकानि अस्त्रदेवतास्मरणादीनि मानसिकानीति त्रिविधानि तेभ्यो जातान्विद्धि जानीहि प्रवृत्त्यैव ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता यज्ञाः साध्यान पुनर्निर्हत्यैत्येवं ज्ञात्वा निश्चित्य विमोक्ष्यसे सर्वस्याशोकमोहादिनिमित्तात् पापधर्मैधर्मत्वभ्रान्तेरिति शेषः ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

भाषा अनुवाद

ज्ञान यज्ञ की प्रशंसा करने के अर्थ अव सव यज्ञों की वर्चा
करि न्यून अधिक तार तम्य देखावते हुये कहते हैं किनानाप्र
कार की यज्ञी वेदरूप मुखसे प्रत्यक्ष विहितहै परंतोभी मन व
चन शरीर के कर्म से उत्पन्न जो यज्ञहैं सकल आत्म स्वरूप
स्पर्श सेरहित जानो अर्थात् उनसे आत्मज्ञान नहीं होता क्यों
कि आत्मा कर्मों का अगोचर कहे कर्म प्राप्य नहीं है इस से न
म ज्ञाननिष्ट होय संसार से मुक्त होउगे यहजानो ३२

दोहा

या विधवहुते यज्ञहूं विधिमुख भय विस्तार कर्मज जा
नो तिन सभी यों जाने मोक्षलहो सार ३२॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप सर्वं
कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३३

शांकरभाष्यं

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्च
अनेकविधा उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते क
थं श्रेयानिति श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञा
नयज्ञः हे परंतप द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारंभको न ज्ञानयज्ञः फ
लस्यारंभकोऽतः श्रेयान् प्रशस्यतरः कथं यतः सर्वं कर्म समस्तम
खिलम् अप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानी
ये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजितायाधरेयाः
संयंत्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित् प्रजाः साधु कुर्वंति
यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः ३३

आनंदगिरिकृतटीका

कर्मयोगोऽनेकधाभिहिते सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या
केवलं ज्ञानमनाद्रियमाणमर्जुनमालक्ष्य ज्ञानानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोक-
स्य तात्पर्यमाह ब्रह्मेत्यादिना सिद्धेति सिद्धपुरुषार्थभूतं पुरुषापेक्षितलक्ष
णं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैरनंतरोपदिष्टैरिति यावत् प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्र-
कारं प्रकटयति कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात् प्रशस्यतरत्वे हे
तुमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि ततो
पि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्र-
शस्यतरत्वं प्रपंचयति द्रव्यमयो हीति फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः न फला
रंभको न कस्यचित् फलस्योत्पादकः किंतु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्याभिव्यं
जक इत्यर्थः तस्य प्रशस्यतरत्वे हेत्वंतरमाह यत इति समस्तं कर्मेत्यग्निहो
त्रादिकमुच्यते अखिलमविद्यमानं खिलं शेषो यस्येत्यनल्पं महत्तरमिति या
वत् सर्वमखिलमिति पदद्वयोपादानमसंकोचार्थं सर्वं कर्म ज्ञानेंतर्भ-

गीं
टीं
चं

169

वतीत्यत्र छांदोग्यश्रुतिं प्रमाणयति यथेति चतुरायके हि द्यूते कश्चि-
दायः चतुरंकः स कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्ये-
नाधरेयास्त्र्यंकद्व्यंकैकांकास्त्रेताद्वापरकलिनामानः
संयंत्यायाः संगच्छंति चतुरंके खल्वाये त्र्यंकादीनामंतर्भावो भव-
ति महासंख्यायामवांतरसंख्यांतर्भावावश्यंभावादेवमेनं विद्यावंतं पु-
रुषं सर्वं तदाभिमुख्येन समेति संगच्छति किं तत्सर्वं यद्धि डषिपुरुषेत
भवति तदाह यत्किंचिदिति प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधुकर्म कुर्वं-
ति तत्सर्वमित्यर्थः एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावंतं पुरुषं विशि-
नष्टि यस्तदिति किं तदित्युक्तं तदेव विशयति यत्स इति स रैक्वो यत्तत्त्वं
वेद तत्तत्त्वं यो न्योपि जानाति तमेनं सर्वं साधुकर्माभिसमेतीति योज-
ना ३३ ॥

स्वामिकृतटीका

कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठ इत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयाद्दनात्मव्या-
पारजन्यात् दैवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानस्यापि
मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य मनःपरि-
णामेभिव्यक्तिमात्रं न तु तज्जन्यत्वमिति भावः श्रेष्ठत्वे हेतुः सर्वं कर्म
अखिलं फलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वं तदभि-
समेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वंतीति श्रुतेः ३३

पिशाचभाष्यं

श्रेयानिति ज्ञाननिर्वर्तितो यज्ञो ज्ञानयज्ञो मनोनियमरूपत्वेन परमा-
त्मसंबोधस्य प्रत्यासन्नकारणत्वात् क्रियारूपमुपासनारूपं च ज्ञाने
परमात्मसंबोधे परिसमाप्यते विलीयते विलयं गच्छतीत्यर्थः ३३

रामानुजभाष्यं

अंतर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तं तदंतर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञा-
नांशस्यैव प्राधान्यमाह श्रेयानिति उभयाकारे कर्मणि द्रव्य- भा०
मयांशाज्ज्ञानमयोंशः श्रेयान् सर्वकर्मणस्तदितरस्य चाखिलस्योपा

देयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्यं भूतं ज्ञानं कर्मा-
न्तर्गतभेदेनाभ्यस्यते तदेवाभ्यस्यमाणं क्रमेण प्राप्यदेशं प्रतिपद्यते ३३

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] ३३

परमार्थप्रपाटीका

ज्ञानयोगं स्तौति श्रेयानिति द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् द्रव्यं स्व-
र्गादिविषयभोगलक्षणं तन्मयस्त[illegible]स्य साधको यो यज्ञस्तस्मात् ज्ञा-
नयज्ञः श्रेयान् अतिशयेन श्रेयःसाधकः परमसत्त्वप्रापकः अर्थं
तदेव स्फुटं कथयति सर्वमिति कर्मेति हेयाखिलमखिलं चेति तत्राखि-
लं दृष्टफलजनकं अखिलं [illegible] ज्ञानजनकं एवं सर्वमखिलं कर्म ज्ञाने
परिसमाप्यते ज्ञाने पर्यवसितं भवति खिलं तु तद्विपरीतं अज्ञानपर्य-
वसायीत्यर्थः एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह ३३ ॥

वनमालीटीका

उक्तयज्ञेषु ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वमाह श्रेयानिति साक्षात् मोक्षसाधन-
त्वात् द्रव्यमयाद्द्रव्यसाध्ययज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् कुतो यतोऽखिलनि-
रवशेषं सर्वं ज्योतिष्टोमादिकं श्रौतं स्मार्तमुपासनादिकमुक्तयज्ञादि-
रूपं यत्कर्म तत् ज्ञाने समाप्यते अंतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञाने पर्यवसा-
नं भवतीत्यर्थः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन त-
पसानाशकेनेति श्रुतेः ३३ ॥

ऊह्मवैजयंतीटीका

एवं ज्ञानांतर्भूतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारत्वमुक्त्वेदानीं तत्र कस्य प्रा-
धान्यं स्याज्ज्ञानस्य वा कर्मणो वोभयोर्वा त्वया व्यामिश्रेणेत्युक्तं तन्मया-
न ज्ञायते पृथक्त्वेन तत्त्वमवदेत्याशंकायां तयोर्ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं भवती-
त्याह श्रेयानिति हे परंतप शत्रुतापन द्रव्यमयद्रव्यसाध्यात् यज्ञात्
ईज्यतेऽनेनेति यज्ञः पूजादानादिरूपकर्म तस्मात्कर्मणः सकाशात् ज्ञा-
नयज्ञः ज्ञानमययज्ञ एव श्रेयान् प्रशस्ततरः कुत एवमित्यत आह सर्व-
मिति हे पार्थ सर्वं समग्रमखिलं कर्म ज्ञाने ज्ञानयज्ञे परिसमाप्यते

170

समाप्तिमेति ३३

सर्वेषांतुल्यवन्निर्देशात्

मधुसूदनीटीका

कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह ॥
श्रेयान्प्रशस्यतरः साक्षान्मोक्षफलत्वात् द्रव्यमयात् द्रव्योपलक्षिताज्ज्ञा-
नशून्यात् सर्वस्मादपि यज्ञात् संसारफलात् ज्ञानयज्ञ एकः एव हे परंत-
प कस्मादेवं यस्मात् सर्वं कर्मेष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतं अखिलं
निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिरूपं च यत्कर्म तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा-
त्कारे परिसमाप्यते प्रतिबंधक्षयद्वारेण पर्यवस्यति तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति धर्मेण पाप-
प॰ मपनुदतीति च श्रुतेः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायाच्चायमर्थः विद्या॰
[illegible] ३३

सदानंदीटीका

उक्तैर्बहुविधैर्यज्ञैर्ज्ञानाख्यः स्तूयते धरः द्रव्यसाधनसाध्यात्सर्वस्मा-
ज्ज्ञानवर्जितात् १ संसारफलकाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञोधिकोत्तमः समस्तवै-
दिकं कर्माखिलं स्मार्तमुपासनं २ ब्रह्मात्मैक्यावबोधं तत्पर्यवस्यति स-
र्वथा प्रतिबंधक्षयद्वाराज्ज्ञानयज्ञस्ततोवरः ३ ३३

नीलकंठीटीका

यदर्थमेते यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तौति श्रेयानिति द्रव्यं बाह्य-
माभ्यंतरं च देहेंद्रियादि तत्साध्यात् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः निः-
शेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान्प्रशस्ततरः ईयमस्त-
त्ययेनतेषामपि प्रशस्तत्वं योत्यते तत्र हेतुः सर्वमिति कर्म कर्मफलं
सर्वं अखिलं सर्वांगोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा
कृतायाविजितायाधरेयाः संयंत्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच
प्रजाः साधु कुर्वंति यस्तद्वेद यत्स वेदेति ३३ ॥

॰कर्मजात्केवलकर्मजानित्याशंका-
मपहरति श्रेयानिति

आनंदी टीका

॰ द्रव्यमयाद्द्रव्यैकप्रचुरात् ज्ञानं विना केवलेन कर्मणा साध्याद्यज्ञा-

ज्ञानयज्ञो ज्ञानसमुच्चितो यज्ञो ऽतिप्रशस्तः सर्वेषां वर्णानामाश्रमि-
णां च कर्म ज्ञाने फलानपेक्षाविचारे ऽखिलं निःशेषेण परिसमाप्यते
निष्ठां प्राप्नोति ज्ञानयज्ञो हि सर्वान्यज्ञान्मोक्षफलान्करोतीत्यर्थः ३३

रामकंठीटीका

अथैतस्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह ॥

द्रव्यमयाद्यज्ञादिति यथोक्तप्रतिपादितप्रभेदयज्ञोपलक्षणार्थं वे
दितव्यं तेन सर्वेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेयान्प्रशस्यतरः ज्ञानमयो हि यज्ञः
सर्वान्द्रव्ययज्ञादीन्मोक्षफलान्संपादयतीति तेन ज्ञाने सति सर्वयज्ञः
ज्ञानयज्ञ एव भवतीत्युक्तं भवति सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानस्य ज्ञानय
ज्ञत्वं मोक्षफले ज्ञाने न तु पृथक् यस्माद्यथोक्ते ज्ञाने द्रव्ययज्ञादिविभा
गेन सर्वं समस्तं कर्माखिलं स्वगतविशेषाणां तया समग्रं ज्ञाने परिस-
माप्यते प्रविलयं गच्छति कृतमपि दग्धबीजवत्स्वफलप्रसवसामर्थ्यं
न भजते [illegible]

लासिकी[illegible]टीका

अथ ज्ञानयज्ञं स्तौति

द्रव्ययज्ञग्रहणं सर्वयज्ञोपलक्षणार्थं तेन सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ऽभ्यासकर्मे-
णा मोक्षसाधनेभ्यो ज्ञानयज्ञः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणः श्रेयान्प्रश-
स्यतरः साक्षान्निर्विलंबमोक्षप्रदत्वात् कस्मादेवमुच्यते यतः सर्वं श्रौ
तं स्मार्तं स्वाभाविकं च कर्माखिलं सवासनं ज्ञाने हृतलक्षणे परिसमा
प्यते समाप्तिं भजते कृतमपि दग्धबीजवत्प्रविलयं गच्छतीत्यर्थः
नान्येषु यज्ञेषु तत्र वासनारूपेण कर्मणां संभवात् ३३

पंचोलीटीका

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं य-
ज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तेभ्यः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनेभ्यो ज्ञानं स्तौति
श्रेयानिति हे परंतप द्रव्यमयाद्यज्ञात् द्रव्यसाधनसाध्यात्फलारं
भकाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः फलानारंभकः श्रेयान्प्रशस्यतरं कथं यस्मा
त् हे पार्थ अखिलं सर्वं कर्म ज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यते अंतर्भ
वतीत्यर्थः ३३

श्रेयानिति द्रव्यमयात्केवलाद्द्रव्यसाध्याद्दैवयज्ञात् ज्ञानयज्ञो
ज्ञानेन स्वोचितकर्मण्यप्यवकर्तव्यता तदाचरणेचोभयत्लो
कप्राप्तिस्तदनाचरणेच नरकादिगतिरित्येतन्निर्णयविषयकनि
श्चयरूपेणोक्तलक्षणेन वक्ष्यमाणलक्षणेनधर्मसत्वरूनादिवि
षयकेणचदीपितोयज्ञो ब्रह्मार्पणमित्यादिग्रंथेनप्रतिपादितो
शुद्धयज्ञः श्रेयान्प्रशस्यतरोब्रह्मसात्मन्यप्राप्तिफलकत्वात् केव
लताचमयदृष्टत्यपेन सूचिता उक्तलक्षणज्ञानदीनोदि शुद्धे
प्रवृत्तोपि भवानिवधर्मोकमोद्राविष्टतया मयपवतंतोविरमती
तिभावः परंतपेत्यनेनसंबोधनेन शत्रुतापकंभवादृशांज्ञा
यप्रवीरमेवप्रत्येषाप्राप्तिरितिध्वन्यते अत्रहेतुमाह सर्वमिति
यस्मात् ज्ञानेसतिसर्वंयत्किंचित्कायिकंवाचिकंमानसंवाकर्म
अखिलमखंडंसंपूर्णंयथास्यात्तथापरिसमाप्यते पार्थः सर्व
प्रकारेणसमाप्तिमानीयतेइति ३३॥

मधुभाष्य

३३॥

भाषा अनुवाद

अबज्ञान यज्ञ की श्रेष्ठता कहते हैं कि जिस लिये आत्म व्या
पार रहित जो द्रव्यमय देवता के अर्थ यज्ञ है तिससे ज्ञान य
ज्ञ ही श्रेष्ठ जानो और यद्यपि ज्ञानयज्ञ मान सिक व्यापार के
अधीन है तथापि आत्माका स्वरूप जोज्ञान सो केवल मनका
परिणाम अर्थात् ब्रह्मरूप होनामात्र है सो ज्ञान कुछ मानस
व्यापार से प्रगट नहीं है और ज्ञान की श्रेष्ठतामे हेतु यह
किफलके सहित सर्व कर्म तत्वज्ञान के अंतर्भूत हैं क्योंकि
लोगोंके किये हुये सत्कर्म ज्ञानके अनुगामी कहे साथ होते
है यह वेदमे कहाहे सोई इस श्लोकसे कहा कि श्रेष्ठ है द्रव्य
यज्ञसे ज्ञानयज्ञ हे परंतप और सब कर्महे पार्थ अर्जुन ज्ञानमे
परि समाप्त कहे लीन होते हैं इसी से ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठहै ३३

दोहा

द्रव मय यज्ञसें श्रेष्ठहै ज्ञान यज्ञ परताप सर्वकर्मयह ज्ञा
न म हिं पार्थहोत समाप ३३॥

तद्विद्धिप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया उपदेक्ष्यं
तितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ३४

शांकरभाष्यं

तदेतद्विशिष्टंज्ञानंतर्हिकेनप्राप्यतइत्युच्यते तद्विद्धीति तद्विद्धिवि
जानीहियेनविधिनाप्राप्यतइत्याचार्यानभिगम्यप्रणिपातेनप्रकर्षे
णनीचैःपतनंप्रणिपातोदीर्घनमस्कारःतेनकथंबंधःकथंमोक्षः
काविद्याकाचाविद्येति परिप्रश्नेनसेवयागुरुशुश्रूषयेवमादिना प्र
श्रयेणावर्जिताआचार्याउपदेक्ष्यंतिकथयिष्यंतितेज्ञानं यथोक्तवि
शेषणंज्ञानिनोज्ञानवंतोपि केचिद्यथावत्तत्वदर्शनशीलाश्चनभवंति
अपरेत्वभवंत्यतोविशिनष्टितत्वदर्शिनइति येसम्यग्दर्शिनस्तैरुपदि
ष्टंज्ञानंकार्यक्षमंभवति नेतरदितिभगवतोमतं ३४

आनंदगिरिकृतटीका

यद्येवंप्रशस्यतरमिदंज्ञानंतर्हिकेनोपायेनतत्प्राप्तिरितिपृच्छति तदेत
दिति ज्ञानप्राप्तौप्रत्यासन्नमुपायमुपदिशति उच्यतइति तद्विज्ञानंगु
रुभ्योविद्धिगुरवश्चप्रणिपातादिभिरुपायैरावर्जितचेतसोवदिष्यंतीत्या
ह तद्विद्धीति उपदेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेणनभवती
त्याह उपदेक्ष्यंतीति तदितिप्रेक्षितंज्ञानसाधनंशृणुतेयेनविधिनेति
विशेषदर्शनात्यत्साधनेनाचार्यावर्जनप्रकारेण तदुपदेशवशादपे
क्षितंज्ञानंलभ्यतेतथातत्ज्ञानमाचार्येभ्योलभस्वेत्यर्थः तदेवस्फुटयति
आचार्यानिति एवमादिनेत्यादिशब्देनशमादयोगृह्यंतेएवमादिना
विद्धीतिपूर्वेणसंबंधः उत्तरार्द्धंव्याचष्टेप्रश्रयेणेति प्रश्रयोभक्तिश्रद्धापू
र्वको निरतिशयोऽवनतिविशेषःयथोक्तविशेषणैःपूर्वोक्तेनप्रकारेण
प्रशस्यतममित्यर्थः विशेषणस्यपौनरुक्त्यपरिहारार्थमर्थभेदंकथ
यतिज्ञानवंतोपीति ज्ञानिनइत्युक्त्वापुनस्तत्वदर्शिनइतिब्रुवतो भग
वतोभिप्रायमाहयेसम्यगिति बहुवचनंचैतदाचार्यविषयंबहुमानः

श्रोतव्यंवहुधाचेति सामान्याभ्यायाभ्यनुज्ञानार्थंनत्वात्मज्ञानमधि
कृत्यआचार्यवहुत्वंविवक्षितंतस्यतत्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोप
देशादेवोदयसंभवात् ३४

स्वामिकृतटीका

एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति तज्ज्ञानंविद्धिप्राप्नुहिज्ञा
निनांप्रणिपातेनदंडवन्नमस्कारेणततःपरिप्रश्नेनकुतोयंममसं
सारःकथंवानिवर्ततइतिप्रश्नेनसेवयाशुश्रूषयाचज्ञानिनः प्रा
प्तज्ञानास्तत्वदर्शिनोपरोक्षानुभवसंपन्नाश्चतेतुभ्यंज्ञानमुपदेशेनसं
पादयिष्यंतिज्ञानफलमाह ३४

पिशाचभाष्यं

एवंभूतंपरमात्मानंकथमहंजानीयामित्याह तद्विद्धीति तज्ज्ञान
रूपंब्रह्मविद्धिजानीहि प्रणिपातेनप्रकर्षेणनीचैर्दंडवत्पतनंप्रणि
पातःनमस्कारविशेषस्तेन परिप्रश्नेनपरितःसर्वतोऽवलोक्यगुरो
श्चित्तप्रसादावगत्याप्रश्नस्तेनचसेवयाइच्छानुवर्तनेन एवंसतिउ
पदेक्ष्यंतितेतवज्ञानंपरमार्थसंबोधनस्वरूपंब्रह्म ज्ञानिनःज्ञानवंत
स्तत्वदर्शिनःसाक्षात्कृतपरमार्थाः ३४

रामानुजभाष्यं

तद्विद्धीतितत्तदात्मविषयंज्ञानमविनाशित्वतद्धिज्ञात्यारभ्यएषाते
त्पन्नेः भिहितेनमयोपदिष्टमुक्तकर्मणिवर्तमानस्त्वविपाकान्तगुणा॰
कालेप्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिर्विशदाकारंज्ञानिभ्योविद्धि साक्षात्
कृतात्मस्वरूपास्तुज्ञानिनःप्रणिपातादिभिःसेविताज्ञानबुभुत्सयाप
रितःएकृतस्तवाशयमात्मज्ञानमुपदेक्ष्यंति ३४

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्रत्वयंविशेषः द्रव्ययज्ञात्केवलाज्ञानदीपितोयज्ञःश्रेष्ठः केवल

ताचमयदास्यविना यतःसर्वंकर्मज्ञानेनिष्ठामेति तज्ज्ञानंप्रणि
पातेनभक्त्या परिप्रश्नेनकुहायोहतर्कवितर्कादिभिःसेवयाभ्यासेन
जानीहियतएवंभूतस्यतवज्ञानिनोनिजापवर्गसंवित्तिंविषयानुगृही
ताइंद्रियविशेषास्तत्वं उपसमीपेदेक्ष्यंतिप्रापयिष्यंति तथाहिते
त्वमेवदर्शयंतीतितत्वदर्शिनःउक्तंहि योगएवयोगस्योपायः इते
भगतत्रप्रवृत्तेति अत्रैज्ञानिनःगुरुषाइतिव्याख्यायमानेभगवान्स्वयमु
पदिष्टवांस्तदसत्यमित्युक्तंस्यादेवमभिधानेचप्रयोजनमन्येपिलोकाः
प्रणिपातादिनाज्ञानिभ्योज्ञानंगृह्णीयुर्नयथाकथंचिदितिसमयप्र
तिपादने ३४ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तद्विद्धीतिद्वाभ्यां तत्वदर्शिनोज्ञानिनःअपरोक्षसाक्षात्कारवंतःतेतु
भ्यंज्ञानमुपदेक्ष्यंति केनप्रकारेणप्रणिपातेनदंडवन्नमस्कारेणयथो
चितप्रश्नेनसेवयानिरंतरंनिधानेनतत्कृत्वायदुपदेक्ष्यंतितद्विदितादृश
जानीहि ३४ ॥

वनमालीटीका

तत्वज्ञानेकोमुख्यउपायस्तत्राह तदितितत्सर्वफलभूतंज्ञानंविद्धिल
भस्व आचार्याननभिगम्यतेषांप्रणिपातेनप्रकर्षेणनीचैःपतनंप्रणि
पातोदीर्घनमस्कारेणकोहंकथंवद्धःकथंमुच्येयमित्यादिपरिप्र
श्नेनसेवयासर्वभावेनतदनुकूलकारितयाउपदेक्ष्यंतितेतुभ्यमुप
देशेनज्ञानंपरमात्मविषयकंसाक्षात्कारवत्तःदास्यंति ज्ञानिनःप
दवाक्यमायादिमाननिपुणाः तत्वदर्शिनःकृतेश्वरतत्वसाक्षात्
काराः साक्षात्कारवद्भिरुपदिष्टज्ञानंफलपर्यवसायि नतु तद्रहितै
पदवाक्यमाननिपुणैरिति सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रि
यंब्रह्मनिष्ठमितिश्रुतेः यद्यपिसर्वेषांज्ञानदेवज्ञानिहृदेख्यंतिना
पद्मारविंदेनभगवतादिष्टोर्जुनोनारायणोसखनरावतारत्वेनप्राग
वज्ञातात्मतत्वश्चेत्युपदेक्ष्यतीतिनोपपन्नं तथाप्यर्जुनोपदेशव्याजे
नपरमकारुणिकेनसज्जीवानुदिधीर्षुणाविद्याप्रकटितातद्विद्धी
त्यनेनगुरुशिष्यादिपरंपरयोक्तप्रकारेणैवविद्याप्राप्तव्येतिभावः ३४

174

ऊत्समवैजयंतीटीका

एवमात्मस्वरूपज्ञानंशोकस्साधनमुपदिश्येदानी तस्यसत्संगप्रा-
प्यत्वमाह तद्विद्धीति यस्मात्पूर्वं अविनाशितुतद्विद्धीत्यारभ्यैषा तेऽ-
भिहितासांख्ये इत्यंतेनात्मस्वरूपंमयोपदिष्टंतदात्मस्वरूपज्ञानंत-
त्वदर्शिभ्योविद्धिप्राप्नुहितत्तेमेकथमुपदेक्ष्यंतीत्यपेक्षायामाह प्रणि-
पातेनसाष्टांगप्रणत्यापरिप्रश्नेनतत्स्वरूपगुणशक्त्यादिज्ञानेनाना-
विधप्रश्नेनसेवयाकिंकरवदमायया कायवचनमनोव्यापारेणतत्परता-
मेवानुयातत्वदर्शिनः यथात्मस्वरूपसाक्षाद्दर्शनस्वभावःज्ञानिनः
यथार्थकस्वपरस्वरूपगुणादिज्ञानवंतस्तेविनयादिगुणसम्पन्नाय
तुभ्यंतेज्ञानंप्रकृतिवियुक्तात्मतत्त्वज्ञानमुपदेक्ष्यंतिउपदेशंकरिष्यं-
ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनस्तेतेज्ञानंप्रणिपातादिनोपदेक्ष्यंतीति त्वंवि-
द्धिजानीहीत्येवंवान्वयः ३४

मधुसूदनीटीका

एतादृशाज्ञानप्राप्तौकोऽतिप्रत्यासन्नउपायइत्युच्यते ॥

तत्सर्वकर्मफलभूतंज्ञानंविद्धिलभस्व आचार्याभिगमनेनतेषांप्रणि-
पातेनप्रकर्षेणनीचैःपतनंप्रणिपातोदीर्घनमस्कारस्तेन कोऽहंकथंब-
द्धोऽस्मिकेनोपायेनमुच्येयमित्यादिपरिप्रश्नेनबहुविषयेणप्रश्नेनसेव-
यासर्वभावेनतदनुकूलकारितया एवंभक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकेणाऽव-
नतिविशेषेणाभिमुखाः संतः उपदेक्ष्यंति उपदेशेनसंपादयिष्यंति-
तेतुभ्यंज्ञानंपरमात्मविषयंसाक्षान्मोक्षफलंज्ञानिनःपदवाक्यन्या-
यादिमाननिपुणाःतत्त्वदर्शिनःकृतसाक्षात्काराःसाक्षात्कारवद्भि-
रुपदिष्टमेवज्ञानंफलपर्यवसायिनतुतद्रहितैःपदवाक्यमाननिपु-
णैरपीतिभगवतोमतं तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः
नि
श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमितिश्रुतिसंवादः तत्रापिश्रोत्रियंअधीतवेदंब्रह्मनिष्ठं
कृतब्रह्मसाक्षात्कारमितिव्याख्यानात् बहुवचनंचेदमाचार्यविष-
यकमेकस्मिन्नपिगौरवातिशयार्थंनतुबहुत्वविवक्षयाएकस्मादेव
तत्त्वसाक्षात्कारवत आचार्यात्तत्त्वज्ञानोदयेसत्याचार्यांतरगमनस्य
तदर्थमयोगादितिद्रष्टव्यं

[illegible] ३४ ॥

सदानंदीटीका

तादृशज्ञानसंप्राप्तावुपायःप्रोच्यतेधुना अभिगम्यत्वमाचार्यास्तज्ज्ञानंमोक्षसाधनं १ लभस्वयेनविधिनाप्राप्यतेतत्त्वमाश्रय नमस्कारेणदीर्घेणदेशिकानांमहात्मनां २ कोहंकथमहंबद्धोमुच्येयंकथमंजसा काविद्याकास्यविद्यावेत्यादिप्रश्नैरनेकधा ३ सेवयासर्वभावेनगुरूणांहितरूपया एवंतेभिमुखाःसंतोभक्तिश्रद्धादिभिर्गुणैः ४ त्वंप्रसंपादयिष्यंतिज्ञानंब्रह्मैकगोचरं उपदेशेनसाक्षाद्यन्मोक्षसाधनमुत्तमं ५ पदवाक्यप्रमाणज्ञाब्रह्मयाथार्थ्यदर्शिनः सम्यग्दर्शिभिरेवेदमुपदिष्टंयथाविधि ६ फलेपर्यवसायिस्याज्ज्ञानंनतज्जपंडितैः एकस्मिन्नपिचाचार्येगौरवातिशयायतत् ७ बहुत्वंज्ञानिनइत्युक्तिनबहुत्वविवक्षया ८ ३४

नीलकंठीटीका

तद्विद्धीति ज्ञानिनःग्रंथज्ञाः तत्वदर्शिनःअनुभववंतः ज्ञानंब्रह्मस्पष्टार्थःश्लोकः ३४ ॥

आनंदीटीका

तज्ज्ञानंज्ञानिभ्यआचार्यप्रह्वीभावेनपरिप्रश्नेनगुरूपसत्ताजिज्ञासयासेवयागुरूपदेशानुशीलनेनेतिकारणत्रयेणशक्यंविद्धिइत्युद्देशमात्रंजिज्ञासमर्थार्थीत्यग्रेलक्षयति मयैतदुक्तंयदिनश्रद्धत्सेपरेभ्योज्ञानिभ्योयत्नपूर्वंश्रूयतामितिस्वापेक्षात्वनंश्रद्धास्येपर्याय अथवाहमेवेदृशयत्नलभ्यमपिभक्तोसिमेसखाचेतिप्रेम्णाग्रेउपदेक्ष्यामीतिभावः ३४

रामकंठीटीका

एवंविधंच तज्ज्ञानंतुभ्यंज्ञानिनःपरमात्मसमापत्तिलक्षणनिरुत्तरफलप्राप्त्युपायभूतबोधयुक्ताःगुरव उपदेक्ष्यंतिप्रतिपादयिष्यंति किंशास्त्रमात्रज्ञानेनेत्याह तत्वदर्शिनः यथाप्रतिपादितस्यपरमार्थस्यस्वसंवेदनेनद्रष्टारःकेनहेतुनोपदेक्ष्यंतिप्रणिपातेनपादप्रणामपूर्वेण

सर्वात्मनाप्रह्वत्वेन तथापरिप्रश्नेन परितः समंतात्सर्वसंशयच्छेदा
र्थयः प्रश्नः पुनः पुनः प्रार्थनापूर्वमनुयोगः तेन तथासेवयाआसन्न
स्वसमर्पणात् सर्वत्रनिर्विकल्पयाशुश्रूषयानिर्व्याजभक्तिश्रद्धारा
धितागुरवएवंविधंमहोदयमर्थमुपदिशंतीतिविद्धिनिश्चयेन
जानीहि [illegible] ३४

लाक्षिकी [illegible]टीका

ननुकेवलमहंलब्धात्मबोधः कथम् हैतलक्षणेतानयन्तेधिकृत इत्यत आह ॥

तदहैतलक्षणंज्ञानंतत्त्वदर्शिनः परमार्थस्यसंवेदनेनद्रष्टारोगु
रवोनके[illegible]केवलंतत्त्वदर्शिनएव यावत् ज्ञानिनोहैतल॰
क्षणंज्ञानमुक्तास्तेतुभ्यमुपदेक्ष्यंति उपदेशंसंपादयिष्यंतिकेन
हेतुनेत्यतआह प्रणिपातेनसर्वात्मनाप्रह्वत्वेनपरिप्रश्नेनप्रार्थ
नापूर्वंसंशयच्छेदार्थमनुयोगेनसेवया सत्रस्वसमर्पणाच्छुश्रूष
यानिर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधितागुरवएवंविधंमहोदयंउपदिशंतीति
विद्धिजानीहि स्वयंभगवदुपदेष्टरिसत्यप्यन्येज्ञानिन उपदिशंती॰
त्युक्तिरन्येपिलोकाः प्रणिपातादिनाज्ञानिभ्योज्ञानंगृह्णीयुर्नयथा
कथंचिदितिसमयप्रतिपादनार्था तदुक्तंशिवसूत्रेषु गुरुरुपा
यइति तथाचश्रुतिः तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः
श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमिति तदुक्तंकुलार्णवे ग्रहैतेहिशिवेप्रोक्तंक्रि
यायासविवर्जितं गुरुवक्त्रेणलभ्येतनाधीतागमकोटिभिः गुर
वोबहवःसंतिशिष्यवित्तापहारकाः स्वगुरुर्दुर्लभोदेविशिष्यसं
तापहारकइति ३४

पंचोलीटीका

एवंभूतात्मज्ञानप्राप्तेःसाधनमाह तद्विद्धीतितत्[illegible]ज्ञानंगुरू॰
णांप्रणिपातेनपरिप्रश्नेनसेवयाविद्धिजानीहितेतुभ्यंतत्त्वद॰
र्शिनः ज्ञानिनःज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति ३४

एतादृशज्ञाने साधनमाह तदिति तच्चज्ञानं प्रणिपातेन भक्त्या
गुरूनभिगम्य नमस्कारेण परिप्रश्नेन वारंवारमूहापोहवितर्का
दिभिरनुयोगेन सेवया गुरुशुश्रूषयाभ्यासेन च विद्धि जानीहि
एवंभूताय च ते तुभ्यं तत्त्वं दर्शयंतीति तत्त्वदर्शिनः शिष्येषु ज्ञान
तत्त्वोपदेशशीला ग्रन्थे ज्ञानिनः गुरवस्तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यंति अ
त्र च भगवान्स्वयमुपदिशन्नप्यन्याननुदेष्टुनभिगंतव्यानभिदध
न् ग्रन्थेपि लोकाज्ञानेभ्यो ज्ञानं गृह्णीयुर्न यथाकथंचिदिति म
मयं प्रतिपादयति ३४ ॥

मधुभाष्य

३४ ॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि भला जिस ज्ञानकी ऐसी प्रशंसा करते होसो किस प्रकार से प्राप्त होयतो ज्ञानके साधन कहे उपाय कह तेहै कि ज्ञानी पुरुषों के निकट जाय नम्रतासे प्रणाम कर प्रश्नकरै कि किस कारण से हमको यह संसार भया और कै से निवृत्त होगा और गुरु की सेवा शुश्रूषा करने से तुम को सो तत्वज्ञान मिलेगा और ज्ञानी जोशास्त्रज्ञतथा तत्वदर्शी जोहै वे तुमको उपदेश देकरतत्वज्ञान संपन्न कर देयंगे सोई कहते कि दंडवत तथा प्रश्न औ सेवा करने से तत्वदर्शी ज्ञानी लो ग तुमको ज्ञान उपदेश करैंगे और जैसे बंध औ मोक्ष तथा ज्ञान औ अज्ञान क्या है कहैंगे ३४

दोहा

भक्ति प्रश्नसेवाहुतें ज्ञानहु पदापत सोय ज्ञानी ये तत्वद र्शि तोहिज्ञान उपदेशे सोय ३४

यज्ज्ञात्वानपुनर्मोहमेवंयास्यसिपाण्डव येन।
भूतान्यशेषेणद्रक्ष्यस्यात्मन्यथोमयि ३५ ॥

शांकरभाष्यं

तथाचसतीदमपिसमर्थंवचनं यदिति यज्ज्ञात्वायज्ज्ञानंतैरुप।
दिष्टमधिगम्यप्राप्यपुनर्भूयोमोहमेवं यथेदानींमोहंगतोसिपुन।
रेवंनयास्यसिहेपांडव किंचयेनज्ञानेनभूतान्यशेषेणब्रह्मादीनि
स्तंबपर्यंतानि द्रक्ष्यसिसाक्षादात्मनिप्रत्यगात्मनि मत्संस्थानी।
मानिभूतानीतिअथोअपिमयिवासुदेवेपरमेश्वरेचेमानीति क्षे
त्रज्ञेश्वरैकत्वंसर्वोपनिषत्प्रसिद्धंद्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टेज्ञानेकार्यवत्त्वमेवप्राप्तेसति समनंतरवचन
मपियोग्यविषयमर्थवद्भवतीत्याह तथाचेति अतस्तस्मिन्विशिष्ट
ज्ञानेत्वदीयमोहापोहहेतौ निष्ठावताभवताभवितव्यमितिशेषः त
त्रनिष्ठाप्रतिष्ठायैतदेवज्ञानंपुनर्विशिनष्टियेनेति यज्ज्ञात्वेत्ययुक्तं ज्ञा
नायोगादित्याशंक्याप्राप्त्यर्थत्वमधिपूर्वस्यगमेरंगीकृत्यव्याकरोति
अधिगम्येति इतश्चाचार्योपदेशलभ्येज्ञानेफलवतिप्रतिष्ठावताभ
वितव्यमित्याह किंचेति जीवेश्वरेचोभयत्रभूतानांप्रतिष्ठितत्वप्र
तिनिर्देशोभेदवादानुमतिःस्यादित्याशंक्याह क्षेत्रज्ञेति मूलप्रमा।
णाभावेकथंतदेकत्वदर्शनंस्यादित्याशंक्याह सर्वेति ३५

स्वामिकृतटीका

यज्ज्ञात्वेतिसार्धैस्त्रिभिःयज्ज्ञानंज्ञात्वाप्राप्यपुनर्बंधुवधादिनिमित्तं।
मोहंनप्राप्स्यसि तत्रहेतुःयेनज्ञानेनभूतानिपितृपुत्रादीनिस्वावि
द्याविरचितानिस्वात्मन्येवाभेदेनद्रक्ष्यसि अथोअनंतरंआत्मानंमयि
परमात्मनिअभेदेनद्रक्ष्यसीत्यर्थः ३५ ॥

गी॰
टी॰
३

178

पिशाचभाष्यं

तज्ज्ञानंविशिनष्टियज्ज्ञात्वेति यज्ज्ञानरूपंब्रह्मज्ञात्वापुनःपश्चादे
वंमोहंव्यामोहंनयास्यसिनगंतासितज्ज्ञानमुपदेक्ष्यंतीत्यर्थः पु
नरपिविशिनष्टि येनज्ञानेनभूतानिकार्यकरणसंघातानिभूता
न्यशेषेणद्रक्ष्यसिउपलप्स्यसेआत्मनिप्रत्यगात्मनिमयिईश्व
रेवासुदेवात्मनि ३५

रामानुजभाष्यं

आत्मयाथात्म्यविषयस्यज्ञानस्यसाक्षात्काररूपंलक्षणमा
ह यज्ज्ञात्वेति यज्ज्ञानंज्ञात्वापुनरेवंदेहाद्यात्माभिमानरूपंमम
मत्वास्पदंचमोहंनयास्यसियेनदेवमनुष्याद्याकारेणानुसंहिता
निभूतानिस्वात्मन्येवद्रक्ष्यसियतस्तवान्येषांचभूतानांप्रकृतिवि-
युक्तानांज्ञानैकाकारतयासाम्यंप्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्तमात्म
स्वरूपंसर्वंसममितिचवक्ष्यतेनिर्दोषंहिसमंब्रह्मेति अथोमयि
सर्वाणिभूतान्यशेषेणद्रक्ष्यसिमत्स्वरूपसाम्यात्परिशुद्धस्यआ
त्मवस्तुनइदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताइतिवक्ष्यते।
तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतीत्येवमादि
षुनामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मनःपरमसाम्यमवगम्यतेअतःप्रकृ
तिविनिर्मुक्तंसर्वमात्मवस्तुपरस्परंसर्वेश्वरेणचसमं ३५

अभिनवगुप्तकृतटीका

आत्मनिमयीत्यमत्स्वरूपतांप्राप्ते आत्मनीतिसामानाधिकरण्यं
अथोशब्दःपादपूरणः आत्मनईश्वरस्यहिसाम्येकोपिविशेषउक्तः
असाम्येविकल्पानुपपत्तिः सर्वंकर्माखिलमितियदुक्तंतत्स्फुटा
यितुंप्रथमश्लोकेनाधर्मोपिनश्यतीतिवदन्सर्वं[illegible]तिद्वितीये
नसंस्कारलेशोपिनावतिष्ठतीतिसूचयन्नखिलमितिव्याचष्टे अपि
चे[illegible]त्यादिसपायात्मनदृष्टांतेन ३५ ॥

कर्मेति

परमार्थप्रपाटीका

कोऽहमित्याह यदिति एवमुक्तप्रकारेण यज्ज्ञात्वा त्वं पुनर्बंध-
बंधादिविषादरूपं मोहं न प्राप्स्यसीति अथ तस्य ज्ञानस्य मोहनिव-
र्तकत्वमाह येनेति येन अशेषेण सर्वात्मकस्वरूपेण ज्ञानेन कृत्वा
भूतानि पितृपुत्रसुहृद्बंध्वादीनि मयि आत्मनि व्यापके समष्टिव्य-
ष्टिरूपेण पश्यसि ३५ ॥

वनमालीटीका

गुरूपदेशप्राप्तज्ञानफलमाह यदिति तव ज्ञानित्वेपीदानीं प्रारंभ
कर्मवशाद्दीर्घतिरोभावाद्देहगेहादिनिमित्तकमोहसद्भावेपि
मदुपदेशानंतरमेवंप्रकारं मोहं न यास्यसि किंच येन ज्ञानेनाथ
मोहनाशानंतरं आत्मनि सर्वव्यापके मयि भूतानि अशेषेण सा-
कल्येन द्रक्ष्यसि भूतानामुत्पत्तिस्थितिनाशा मदधीने जानन् स्व-
स्य नाशायकर्तृत्वमनुसंदधदेवं मोहं न यास्यसीति भावः ३५

कुसुमवैजयंतीटीका

साक्षात्काररूपस्य याथात्म्यात्मस्वरूपविषयभूतस्य ज्ञानस्य फल
माह यज्ज्ञात्वेति यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनरेवं मेते मम बांधवा मरि-
ष्यंति चेदहं कथं जीविष्यामीत्येवंरूपं मोहं न यास्यसि न प्राप्स्यसि य
द्वा अहंकारास्पदे स्वदेहे ममकारास्पदेषु पुत्रधनादिषु एवं यथे-
दानीं मोहं करोषि तथा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा पुनर्ज्ञानप्राप्त्यनंतरं मोहं न-
यास्यसि नन्वेतेषु ममकृतो मोहो न भवति कुतोऽत्याशंकायामाह
येनेति येन ज्ञानेन भूतानि सुरनराद्याकाररहितानि प्रकृतिसंब-
धवियुक्तानि निजनिजस्वरूपेण स्थितानि शुद्धज्ञानस्वरूपाणि ज्ञा-
नाद्यनेकधर्माश्रयाण्यणुपरिमाणकानि मदधीनस्थितिप्रवृत्तिका-
नि अशेषेण साकल्येन सर्वाणीत्यर्थः त्वमात्मनि स्वस्वरूपे द्रक्ष्यसि
सर्वेषां भूतानां स्वरूपादिसाम्यत्वेन सर्वं भूतं समं भवतीत्येवमात्मस्व-
रूपे द्रक्ष्यसीत्यर्थः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वक्ष्यते च यद्वा येन भूतानि
देहेंद्रियादियुक्तानि जीवस्वरूपाणि आत्मनि तद्रहिते शुद्धजीवस्व-
रूपे द्रक्ष्यसि प्राकृतदेहद्वयरहितमेव जीवस्वरूपमिति द्रक्ष्यसीत्यर्थः

मोहोनभवती

गी॰
टी॰
च॰

179

अथोमयिअथोशुद्धात्मस्वरूपदर्शनानंतरमपिसर्वेश्वरेपुरुषोत्तमे
जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणेनियंतरि अशेषेणसर्वाणिभूतानि
द्रक्ष्यसिसर्वेषांभूतानांप्रकृतिसंसर्गरहितानांमत्स्वरूपधर्मादिसा
म्यत्वेनमत्समत्वंद्रक्ष्यसीत्यर्थः तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंज
नःपरमंसाम्यमुपैतीत्यादिश्रुतेः इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्य
मागताःसर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेतिवक्ष्यतेः अतःसर्वमा
त्मवस्तुस्वरूपगुणादिनासमंतथापरमेश्वरेणमयाचसर्वंक्षेत्रज्ञवा
स्तुजातस्वरूपादिनासममितिभावः पांडवेतिसंबोधनेनमहत्कुल
प्रसूतत्वात्तवेदंज्ञानंनातिदुर्लभमितिसूचितं ३५

मधुसूदनीटीका

एवमतिनिर्बंधेनज्ञानोत्पादनेकिंस्यादितआह ॥
यत्पूर्वोक्तंज्ञानमाचार्यैरुपदिष्टंज्ञात्वाप्राप्यओदनपाकंपचतीति
वत्स्वैवधातोःसामान्यविवक्षयाप्रयोगः नपुनर्मोहमेवंबंधुवधादि
निमित्तंभ्रमंयास्यसिहेपांडव कस्मादेवंयस्मात्येनज्ञानेनभूतानि
पितृपुत्रादीन्यशेषेणब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिस्वाविद्याविजृंभिता॰
निआत्मनित्वयित्वंपदार्थे अथोअपिमयिभगवतिवासुदेवेतत्प॰
दार्थेपरमार्थतोभेदरहितेअधिष्ठानभूतेद्रक्ष्यस्यभेदेनैवाधिष्ठानाति
रेकेणकल्पितस्याभावात् मांभगवंतंवासुदेवमात्मत्वेनसाक्षात्
कृत्यसर्वाज्ञाननाशेतत्कार्याणिभूतानिनद्रक्ष्यसीतिभावः [illegible]
[illegible] ३५

सदानंदीटीका

एवमन्याग्रहेणात्मज्ञानस्योत्पादनेसति फलमाहकृपासिंधुर्वा॰
सुदेवोजगद्गुरुः १ उपदिष्टपरात्मैकत्वज्ञानंब्रह्मात्मदर्शिभिःप्राप्य
त्वंबंधुविच्छेदनिमित्तंमोहमाप्स्यसि २ पांडुपुत्रकदाचिन्नभूयोयास्य
सिपूर्ववत् येनज्ञानेनभूतानिब्रह्मादीन्यशेषतः ३ स्वाविद्याका
र्यभूतानित्वंपदार्थेत्वमात्मनि मयीशेतत्पदार्थेपिवस्तुतोभेदवा॰
र्जिते ४ अधिष्ठानेअभेदेनद्रक्ष्यस्यात्ममयानिच अधिष्ठानातिरेके॰
णकल्पितस्याप्यभावतः ५ साक्षात्कृत्यात्मरूपेणवासुदेवंहिमांह

रिं धृत्तेऽज्ञानेवनत्कार्येनस्यास्यतिजगद्भ्रमः ॥ ३५

नीलकंठटीका

यज्ज्ञात्वेति यत्‌चिन्मात्रस्वरूपंब्रह्मज्ञात्वा पुनरिदानीमिवएवंमोहंन यास्यसि अथोअपिचयेनज्ञानेनभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिआत्म निमयित्वंपदलक्ष्यार्थादनन्यभूतेपरमेश्वरेद्रक्ष्यसि नान्योतोस्तिद्रष्टे तिप्रतीचोन्यस्यद्रष्टुर्निषेधात्‌ आत्मनैवसाक्षादात्मनिमय्येतानिभूतानी तिद्रक्ष्यसि अथोअपिमयिवासुदेवेपरमेश्वरेचइमानीतितेनक्षेत्रज्ञेश्व रैकत्वंसर्वोपनिषत्प्रसिद्धंद्रक्ष्यसीत्यर्थइति ३५

आनंदटीका

स्पष्टं

[illegible]

[illegible] ३५

रामकंठटीका

कीदृशंतज्ज्ञानमित्याह ॥

यज्ज्ञात्वासम्यक्प्रतिपाद्यपुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेवमवश्यपा पुष्टैर्वैरिविषयलक्षणेस्वयमेवाथमप्रतिपत्तिरूपेणप्रकारेणमोहं विपर्ययलक्षणंनप्राप्स्यसियेनज्ञानेनकरणभूतेनसर्वभूतानिचरा चराणिभूतानिमयिपरमकारणेतथात्मनिस्थितानिद्रक्ष्यसिज्ञास्य सि किमुक्तंभवति परमकारणाभिन्नात्मत्वात्मनःसर्वभूतानां वा स्तवमभेदमनेनज्ञानेनसाक्षात्करिष्यसि [illegible]

[illegible] ३५

कीदृशं तत्ज्ञानमितिज्ञानस्वरूपमाह

विमित्त

१८०

लासिकी टीका

यज्ज्ञानंज्ञात्वासम्यक्प्रतिपाद्यपुनस्तदुत्तरकालमेवंमोहंबंधुव-
धादिशोकलक्षणंनप्राप्स्यसि येनज्ञानेनकारणभूतेनसर्वाणि
भूतानिचराचरात्मकानि मयिपरमकारणेआत्मनिस्वात्माभिन्ने
द्रक्ष्यसि स्वात्माभेदेनसाक्षात्करिष्यसि मय्यात्मनीतिसामाना-
धिकरण्यमथोशब्दःपादपूरणे यतोस्यज्ञानस्यायंप्रभावः ३५

पंचोलीटीका

ज्ञानप्राप्तेःफलमाह यज्ज्ञात्वेति हेपांडवयज्ज्ञानंज्ञात्वापुनःप-
वंअमुनाप्रकारेणमोहंनयास्यसि येनभूतान्यशेषेणत्वमात्म-
न्यथोमयिस्थितानिईक्षसे ३५

रसावीरसमसिद्धांथिनी॥

ज्ञानप्राप्तेःफलमाह यदितिसार्धैस्त्रिभिः यत्पूर्वोक्तंज्ञानंनि-
श्चयात्मकमाचार्यैरुपदिष्टंज्ञात्वाप्राप्यओदनपाकंपचतीति
वत्तस्यैवप्राप्तेःसामान्यविवक्षयाप्रयोगः पुनर्मोहंबंधुवधा-
दिनिमित्तंबुद्धिभ्रमं एवंयथेदानींभ्रांतोसि तथानयास्यसि
येनज्ञानेनप्राप्तेनसता अशेषेणब्रह्मस्तंबपर्यंतानिभूतानि
पितृपुत्रादीनि आत्मनिसर्वात्मभूतेमयिपरमेश्वरेभवत्समदृ-
श्यते द्रक्ष्यसिसाक्षात्करिष्यसीति अयमत्राभिप्रायः अहमेव
कालरूपःसर्वसंहारकरणप्रवृत्तःसर्वानेतानुभयपक्षस्थिता-
न्भीष्मादीनत्रास्यामीतिमयावग्रस्यमानांस्त्वमपिमदनुग्रहात्सा-
क्षात्करिष्यसीतिदेहमात्रसंबंधमात्रधर्मभूतात्पुष्टाद्धर्मत्वभ्रांत्या
विरमकिंबहुनानिश्चयएवभवेति अथोशब्दःपादपूरणे ३५॥

मधुभाष्य

३५॥

भाषा अनुवाद

अब साढे ३ श्लोक से तत्वज्ञान का फल कहते हैं कि तत्व
ज्ञान होने से फेरि और बंधु वध निमित्त ऐसे मोह कोन प्राप्त
होउगे कारण यह कि ज्ञान संपत्ति होने से अपने अज्ञान बा
धाते प्रगट जो पिता पुत्र भाई बंधु तिन को अपने आत्मासे
भिन्न नदेखोगे और साक्षात् परमात्मा रूप हमसे और अपने
आत्मासे अभेद देखोगे सोई कहते किजिस ज्ञानको जानि
केहे पांडवफेरि ऐसे मोहको नपावोगे और जिसमे संपूर्ण
प्राणीयोंको अपने और मेरेमे देखोगे सोतत्व ज्ञान महात्मो
से मिलेगा ३५

दोहा

पांडव जिहजाने तोहि मोह न फिर भ्रमहोय जाकर भू
त अशेषको देषहु मो आत्म में सोय ३५ ॥

अपिचेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः स
र्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ३६

शांकरभाष्यं

किंचैतस्यज्ञानस्यमाहात्म्यंअपीति अपिचेदसिपापेभ्यःपापकृ
द्भ्यःसर्वेभ्यःसकाशादतिशयेन पापकृत् पापकृत्तमःयद्यपिभ
वसि सर्वंज्ञानप्लवेनैवज्ञानमेवप्लवंज्ञानप्लवंकृत्वावृजिनं वृ
जिनार्णवंपापसंतरिष्यसि धर्मोपीहमुमुक्षोःपापमुच्यते ३६

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्यप्रकारांतरेणप्रशंसांप्रस्तौति किंचेतिपापकारिभ्यःसर्वे
भ्यःसकाशादतिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नसंभावितमपि ज्ञा
नमाहात्म्यप्रसिद्ध्यर्थमंगीकृत्य ब्रवीतिअपिचेदिति ब्रह्मात्मैक्य
ज्ञानस्यसर्वपापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानींप्रकटयतिसर्वमि
ति अधर्मेनिवृत्तेपिधर्मरूपप्रतिबंधात्ज्ञानवतोपिमोक्षः संभव
तीत्याशंक्याह धर्मोपीति इहेत्यध्यात्मशास्त्रमुच्यते ३६

स्वामिकृतटीका

किंचअपिचेदिति सर्वेभ्यःपापकारिभ्योयद्यप्यतिशयेनपापका
रीत्वमसितथापित्वंसर्वपापसमुद्रंज्ञानपोतेनैवसम्यगनायासे
नतरिष्यसि ३६

पिशाचभाष्यं

आत्मनिचज्ञानफलमाह अपिचेदसिभवसिसर्वेभ्यःपापकृत्अ
तिशयेनपापकृत्पापकृत्तमः सर्वंज्ञानप्लवेनैव प्लवतेनेतिप्लवः
जलतरंगज्ञानमेवप्लवोज्ञानप्लवस्तेनैववृजिनंपापंतरिष्यसि ३६

रामानुजभाष्यं

गी॰
टी॰
च॰

अपि चेदसीति [illegible] यद्यपि सर्वेभ्यः पापकृत्तमोऽसि सर्वं वृ॰
र्जिनं वृजिनरूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपप्लवेनैव संतरिष्यसि
३६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका [illegible] ३६

परमार्थप्रपाटीका

यामा॰

ननूपदेशात् ज्ञानप्राप्तौ सत्यां मोहनिवृत्तिर्भवति न तु सर्वमोहप
वास्तीत्याशंक्याह अपीति त्वं चेत्पापेभ्यो हि सर्वेभ्यो पापकृत्त
मोऽसि अतिशयेन पापकर्ताऽसि तथापि सर्वं वृजिनं पापसमुद्रं ज्ञा
नप्लवेन ज्ञाननौकया सम्यक्प्रकारेण तरिष्यसि अयमर्थः सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेर्ज्ञानं हि परमात्मस्वरूपं न त्वसत्यं न तु इति वि
के सर्वमसत्यं एवं पितृपुत्रब्रह्महत्यादिसकलप्रपंचस्य मिथ्या
त्वात् ज्ञानैकनाश्यत्वं यथा स्वप्नब्रह्महत्यायां जागरे प्रायश्चित्ता
दर्शनात् ३६

वनमालीटीका

ज्ञानं स्तौति अपि चेदिति अपि चेदित्यभाविनाभ्युपगमप्रदर्शना
र्थौ निपातौ यद्यपि ज्ञानिनः पापकर्तृत्वं न संभवत्येव तथापि ज्ञान
प्रभावकथनायाभ्युपेत्योच्यते यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्यो॰
ऽतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्यास्तथापि सर्वं वृजिनं पापम
पि दुस्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानप्लवेनैव संतरिष्यसि वृजिनपदेना॰
त्र पापपुण्यफलजन्ममरणादिसंसारोऽभिप्रेतः ३६

क्रसमवैजयंतीटीका

ननु यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमित्युक्तं तत्कथमुपपद्यते यतो मोह
स्य कारणं पापं तस्मिन्विद्यमाने सति मोहनिवृत्तिरेव कथं स्यान्मो
हनिवृत्त्यभावे चात्मदर्शनस्याभावस्तदभावे सुतरां मोक्षाभाव इ
त्याशंक्याह न ज्ञानेनैवातिशयपापकृदपि संसारान्तरतीति ज्ञाना॰
मेव सर्वपापनाशयतीति वदन् ज्ञानस्य सदृष्टांतं सामर्थ्यमाह द्वा
भ्यां अपि चेदिति सर्वेभ्यो ब्रह्मांडांतर्गतेभ्यः पापेभ्यः पापकृद्भ्योऽपि

१८

चेद्यदि पापकृत्तमोऽतिशयपापकर्त्ता त्वमसि भवसि तर्ह्यपि ज्ञा
नप्लवेनैव ज्ञानरूपयानावैव सर्वं वृजिनं संतरिष्यसि गर्भजन्म-
शिशुबालकुमारपौगंडकिशोरतरुणवृद्धमरणाद्यवस्थाज-
न्यप्रेतपिशाचादियोन्युद्भवं त्वैहिकं यमदूतादिदर्शनतत्कृतता
डनतर्जननिरयपातादिकृद्भवमामुत्रिकं च दुःखदृष्पसमुद्रं ज्ञानरूप
नावमाश्रित्य सम्यगनायासेन तरिष्यसीत्यर्थः ३६

मधुसूदनीटीका

किंच शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं ॥

अपिचेदित्यसंभाविताभ्युपगमप्रदर्शनार्थौ निपातौ यद्यप्यय
मर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाभ्युपेत्योच्यते य
द्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकारी पापकृत्तमः स्या
तथापि सर्वं वृजिनं पापं अतिदुस्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानप्लवेनैव
नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पु
नरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि वृजिनशब्देना
त्र धर्माधर्मरूपं कर्म संसारफलमभिप्रेतं मुमुक्षोः पापवत्पुण्य
स्याप्यनिष्टत्वात् [illegible]
[illegible] ३६

सदानंदीटीका

शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं पावनानां सुपावनं सर्वेभ्यः पापकारि
भ्यस्त्वमाधिक्येन यद्यपि १ पापकारी तथाप्येवं दुस्तरत्वेन सं-
कटे पापार्णवमिदं सर्वं ज्ञानं पोतं विधाय च २ पुनरावृत्तिशू
न्यत्वात्स्वत्वेनातिक्रमिष्यसि धर्माधर्मात्मकं कर्म सर्वं वृजि-
नशब्दतः ३ अभिप्रेतं मुमुक्षोर्हि बंधहेतुतया यतः हेयं पुण्य
मपीत्येवं भगवन्मतमुत्तमं ४

नीलकंठीटीका

अपिचेदिति वृजिनं वृजिनार्णवं धर्माधर्माविह मुमुक्षोः पापमि
ष्यते ३६ ॥

गी॰
टी॰
च॰

एतदुपदिशन् पूर्वोक्तं स्मारयति अपीति

आनंदीटीका

अपि संभावनायां यदि त्वं परमार्थविचारं त्यक्त्वा निजसंभावनयैव सर्वेभ्योन्येभ्यः पापेभ्योतिशयेन बंधुवधादिना शंकितेन महत्पापं कर्तुं प्रवर्तितोस्मीति मनसि मिथ्या संभावयसि न सर्वं पापमुक्तेन बंधमालेन वज्ञानेनैव प्लवेन संतरिष्यसि

एवंसंभवमात्र सर्वाणिपापानिपापानांपरकोतिसूक्ष्मा
सूक्ष्मं नसोंनस्यामवस्थायांनतत्फलमवाप्नुयात् शरीरेणवधक
शंकावाधोवधविलिंसां मनसामानेवंवैवस्वकर्मफलमघरर
नियात्यनात्यफलानिपापानिकर्माणिसांख्यानि
हतानिक्रियमाणानिचनानि[illegible]फलवाचकानिचयत्ना
ज्ञानमेवभस्मीकरोति[illegible]बीजरूपाण्यकरोतीत्यर्थः ३६

अत्र स्वयंज्ञानमुपदिशन् अपिज्ञानिनस्तेज्ञानमुप देक्ष्यंतीतिभगवान्यदाह तत्रसाक्षात्तत्त्वा
नुभवलक्षणोविशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकांक्षोत्या दर्शनप्रयोजनं यतः क्रमेणोत्पन्नविशेष
ज्ञानजिज्ञासानिश्चयंभगवांस्तत्वमनुभावयि घातेव ज्ञानलक्षणस्वधर्मेत्रुत्पीयमानेज्ञतपवतत्पपसंबधः
यतोस्याज्ञानस्यायंप्रभावः

रामकेटीटीका

अपिचेदसियद्यपित्वंसर्वेभ्यःपापेभ्यःसमस्तेभ्यःपातकिभ्योज्ञा
तिगुर्वादिवधादिदुष्कृतकारित्वात्पापकृत्तमः तदपेक्षयातिशये
नदुष्टकर्मकारीतथाप्यस्यज्ञानादिवधलक्षणस्यकर्मणःस्वध
र्मत्वमतिवृजिनंतज्जंपापंसमस्तंसागरमिवदुर्लंघ्यंपश्योक्तज्ञा
नलक्षणेनप्लवेननावपात्रेणलंघयिष्यसियतः ३६

[illegible]

लासिकी **रस[illegible]टीका**

अपिचेदित्यसंभावनाभ्युपगमेनिपातौयद्यपित्वंसर्वेभ्यःपाता
किभ्योज्ञात्यादिवधकारित्वात्पापकृत्तमः अथापिसर्वंपापस
मुद्रंज्ञानलक्षणेनपोतेनैवसम्यग्गमनायासेनसंतरिष्यसि वृजिनश
ब्देनात्रधर्माधर्मरूपंकर्मभिप्रेतंमुमुक्षोःपापवत्पुण्यस्यापिअनि
ष्टत्वात् ननुसमुद्रवत्स्थितस्यैवपापस्यातिलंघनमात्रं ननुना

यति

शइति दृष्टांतेनवारयमाह ३६

पंचोलीटीका

किंचअपिचेदितिचेत्यद्यपिसर्वपापेभ्यःपापकृतिभ्यःपाप
कृत्त्वंअसितथापिज्ञानप्लवेनैवसर्वंवृजिनंपापार्णवंसंतरिष्य
सि ३६

अपि चेदिति एतत्तु तावन्न संभाव्यत एव त्वं पापकारीति
परं यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापकारिभ्यः सकाशादतिशयेन पा
पकारी स्वेनैव तथाभिमानादसि तथापि सर्वं वृजिनं बंधु-
वधादिनिमित्तकपापमतिदुस्तरत्वेनार्णवतुल्यं ज्ञानप्लवे
नैव ज्ञानं सर्वोत्कृष्टं तरणं निश्चयात्मकं तदेव प्लवः पोतः संतर
णोपायस्तेनैव नान्येन संतरिष्यसि सम्यगनायासेनातिक्र
मिष्यसीति मादुःस्थितो भूरिति भावः ३६ ॥

भाषा अनुवादः

और जो सब पापी मनुष्यों से भी तुम अधिक पापी होउ तो भी पापरूप समुद्र को ज्ञानरूप नौका के द्वारा अनायास उतरि जावगे तात्पर्य यह कि जो तुमने कहा था कि पापमेवाश्रयेदस्मान् अर्थात् कुटुंबकेमारनेसे हमे बड़ाही पाप होगा और बंधुवध रूप वृजिन कहे दुःख सागरके पारकैसे जायंगे सो यह अज्ञान सेतभारी भूल सहजउपाय आत्मज्ञानसे छूट जायगी ऐसे कहिकर श्रीभगवान ने ज्ञान का महात्म्य कहा ३६

दोहा

निश्चय जो सम पापीसें बहु पाप कृतसोय ज्ञान उडुसें पापसमीतें तरजापगसोय ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्ज्जुन
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

शांकरभाष्यं

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति दृष्टांतमुच्यते यथेति यथा ए
धांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यक् इद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभा
वं कुरुतेऽर्ज्जुन एवं ज्ञानमेव अग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसा
त्कुरुते तथा निर्वीजं करोतीत्यर्थः न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः का
नि कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्त्तुं शक्नोति तस्मात् सम्यक् दर्शनं स
र्वकर्मणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येन कर्म
णा शरीरमारब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते अतो यान्य
प्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चाती
तानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानेऽसत्यपि धर्माधर्मयोरुपलंभात् कुतस्तयोस्ततो निवृत्तिरि
त्याशंक्य ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्त्तकत्वं दृष्टांतेन दर्शयितुमनंतर
श्लोकमवतारयति ज्ञानमिति योग्यायोग्यविभागेन निवर्त्तक
त्वानिवर्त्तकत्वविभागमुदाहरति यथेति दृष्टांतमुपदार्ष्टांतिकमाचष्टे
ज्ञानाग्निरिति योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्नेरप्रतिबंधापेक्षमिति विवक्षि
त्वा विशिनष्टि सम्यगिति दार्ष्टांतिकं व्याचष्टे ज्ञानमेवेति न तु ज्ञानं साक्षादे
व कर्मदाहकं किमिति नोच्यते निर्वीजं करोति कर्मेति किमिति व्याख्यान
मित्याशंक्याह नहीति ज्ञानस्य स्वप्रमेयावरणाज्ञानापाकरणे सामर्थ्य
स्य लोके दृष्टत्वादविक्रियब्रह्मात्मज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्त्तयत् तज्जन्यं
कर्त्तृत्वभ्रमं कर्मवीजभूतं निवर्त्तयति तन्निवृत्तौ च कर्माणि न स्थातुं पारयं
ति न तु साक्षात् कर्मणां निवर्त्तकं ज्ञानं अज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति व्या
मोहस्तदनिवृत्तौ तु पुनरपि कर्मोद्भवसंभवादित्यर्थः ज्ञानस्य साक्षात्

कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति सम्यग्ज्ञानं मूल-
भूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिष्टं चेदारब्धफलस्यापि कर्मणो नि-
वृत्तिप्रसंगात् ज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादित्याशंक्याह
सामर्थ्यादिति ज्ञानोदयसमसमयमेव देहापोहे तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टे
ज्ञाने फलवदिति भगवदभिप्रायस्य बाधितत्वप्रसंगादाचार्यलाभान्य-
थानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञान-
मित्यर्थः कथं तर्हि प्रारब्धफलकर्म न श्यतीत्याशंक्याह येनेति तर्हि
कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् करोतीत्युक्तं तत्राह अत इति
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानि या-
नि कर्माणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मसु अर्जितानि तानि सर्वाणि ज्ञानं
कारणनिवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ३७ ॥

स्वामिकृतटीका

समुद्रवत्स्थितस्य पापस्य तितीर्षणमात्रेण न तं [पापस्य] नाशयति भ्रांतिं दृष्टांतेन वारयन्नाह यथैधांसीति एधांसि काष्ठानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति तथात्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ३७

पिशाचभाष्यं

ब्रह्मज्ञानस्य सकलवृजिनतरणत्वमाह यथैधांसीति यथायं दृष्टांतः एधांसि काष्ठानि समिद्धः ज्वलितः अग्निर्भस्मसात्सर्वं कुरुते अर्जुन तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धरूपाणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७

रामानुजभाष्यं

यथेति सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरेधःसञ्चयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतानादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयान्भस्मीकरोति ३७

॥ अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थं

परमार्थप्रपाटीका

अथोक्तप्रमेयं लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति यथेति यथा समिद्धः प्रदी-
प्ताग्निः एधांसि काष्ठानि भस्मसात्कुरुते तथा ज्ञानाग्निः प्रारब्धव्यति-
रिक्तानि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते समिद्ध इति पदेन ज्ञानाग्निः प्र-
तिपदे दृढिम्ना पोषितः सन् भस्मसात्कुरुते ३७

वनमालीटीका

विद्यमानसमुद्रस्येव पापतरणं न विचलितं किं तन्नाशमपवेत्याह यथे-
ति यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात् कुरुते हे अर्जु-
न मदपरोक्षज्ञानरूपोऽग्निः सर्वकर्माणि संसारप्रदानि सवासनानि
प्रारम्भकभिन्नानि भस्मसात् कुरुते तथा भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते
सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति श्रुतेः तदधि-
गम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति सूत्राच्च अस्याधि-
गमे उत्तरस्य क्रियमाणस्याश्लेषो निर्लेपः पूर्वस्य पापराशेर्विनाश इत्यर्थः
प्रारम्भकर्मणां तु भोगादेव क्षयः नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिश-
तैरपीति श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यत इति सूत्राच्च अधि-
कारिणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणि तान्येव देहान्तरारम्भ-
काण्यपि यथा वसिष्ठादीनां यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिका-
णामिति सूत्रात् अनेकदेहारम्भकं केवलं प्रारब्धफलं कर्म तच्च भग-
वदुपासकानामेव नान्येषां अनारब्धफलानि नश्यन्ति प्रारब्धफला-
नि तु यावद्भोगसमाप्ति तिष्ठन्ति भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशे-
षः निःकामकर्मणा हरेराराधनेन ततः श्रवणमननिदिध्यासनैस्ततो वि-
च्छिन्नप्रेमसन्ततिपूर्वकसर्वात्मत्वेन हर्यपरोक्षेण ततस्तन्महाप्रसाद-
त्ततो हृदयपदवाच्यानाद्यविद्याया देहादावहंममेत्यभिमानहेतोर्नि-
वृत्तिः ततः सर्वकर्मालेपः प्रारब्धकर्मवशाद्देहावस्थाने दण्डव्यापारे नि-
वृत्ते कुलालचक्रे कंचित्कालं भ्रमवदवस्थानवत्सम्यग्जीवन्मुक्त इति भाव :३७

ऊसमवेजयंतीटीका

किंच यथैधांसीति हेऽर्जुन यथा समिद्धः काष्ठादिना सम्यगिद्धः
प्रज्वलितोऽग्निर्वायुसखोऽनलः एधांसि काष्ठादीनि भस्मसात्समग्र
भस्मेति समग्रभस्मसात्कुरुते निःशेषेण समग्राण्येधांसि भस्मा
न्येव करोति न तु किंचित्त्यजतीत्यर्थः तथा ज्ञानाग्निर्ज्ञानरूपोऽग्निः
सर्वकर्माणि पापपुण्यमिश्रितरूपाणि संचितक्रियमाणानि क
र्माणि भस्मसात्कुरुते निःशेषेण सर्वकर्म भस्मीकरोत्यर्थः ३७

मधुसूदनीटीका

ननु भवतु ज्ञानेन कर्मणां नाशो न स्यादित्याशंक्य दृष्टांतेन तमाह ॥

यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्म
भावं नयति हेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चा
विशेषेणाप्रारब्धफलानि भस्मसात्कुरुते तथा तत्कारणा
ज्ञानविनाशेन विनाशयतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्र
न्थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर
इति तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इ
तरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्विति च सूत्रे अनारब्धे पुण्यपापे नश्य
त एवेत्युक्तं सूत्रे अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति ज्ञानोत्पाद
कदेहारंभकाणां तु तद्देहांत एव विनाशः तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति
सूत्राच्च अधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारंभकाणि
तान्येव देहांतरारंभकाण्यपि यथा वसिष्ठापांतरतमःप्रभृतीनां त
था च सूत्रं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति अधिका
रमनेकदेहारंभकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्मेत्युपासकानामेव नान्ये
षामनारब्धफलानि नश्यंति आरब्धफलानि तु यावदधिकारसमा
प्तिं न हंति भोगस्त्वेकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः विस्तरस्त्वाक
रे द्रष्टव्यः [illegible] ३७

नीं ४

सदानंदीटीका

निःशेषत्वेनसर्वेषांकर्मणांज्ञानवह्निना दाहःप्रदर्शितेनेषाम्
लोक्तेदेनसप्रति १ यथाप्रज्वलितोवह्निःकाष्टंनयतिभस्मता
ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिपुण्यपापात्मकानिच प्रारब्धफलभिन्नानि
संचितादीन्यशेषतः तद्देत्वज्ञाननाशेननाशयत्येवमेवाहि २ ३७

नीलकंठीटीका

यथेति यथांसिकाष्टानिकर्माणिप्रारब्धादन्यानि ३७ ॥

आनंदी टीका

अत्रदृष्टान्तमाह यथेति सर्वाणि यस्यां यस्यां मवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् तस्यांतस्यां मवस्थायांतत्तत्फलमवाप्नुयात् शारीरेणचशारीरं वाचाचैवहि वाङ्मयम् मनसा मानसंचैव स्वकर्मफलमश्नुते इति यानि अनारब्धफलानि प्राग्जन्मकृतानि यानिचास्मिज्जन्मनि कृतानि क्रियमाणानिच तानि कर्माणि फलदानशक्तिलोपणज्ञानमेव भस्मप्रायाण्यसमाहृत्यबीजरूपान्करोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ४ ॥

~~देवैर्वस्ता [illegible] योगेनज्ञान~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ ३७

रामकंठीटीका

यथाकाष्टानिदीप्तत्तरोनलोभूतिमात्रशेषाणीकरोति तथासर्वा
णि निःशेषाणिकर्माणिपुनःफलदानसामर्थ्यलोपणाज्ञानंनि
र्दहति अनेनस्वधर्मत्वेनावाश्यितानांपरमद्योराणामपिसर्वेषांक
र्मणांनैष्कल्यापादनसमर्थंज्ञानमेतदित्युक्तं ननुशास्त्रविहिता
नांयथोक्तंप्राक् श्रेयान्स्वधर्मोविगुणइत्यादिनाकिंच अघोरस्या
पिकर्मणोमोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तिपर्यवसायितानेन ३७

दृष्टान्तेनवारयन्नाह

लासिकी दत्तगोमीटीका

यथैधांसिकाष्टानि प्रदीप्तोग्निर्भस्मसात्कुरुतेभस्मभावंनयति तथा
ज्ञानाग्निःसर्वाणिसंचितक्रियमाणात्मकानिकर्माणिधर्माधर्मरू
पानिप्रारब्धफलभिन्नानिभस्मीकरोतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः भि
द्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्
दृष्टेपरावरेइति तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशा
दिति इतरस्याप्येवमसंश्लेषःपातेत्विति सूत्रेणविस्तरेणप्रतिपादितं

गीं
टीं
चं

कार्य

अनारब्धं एव तु एष पापेन श्यत: तथा च सूत्रं अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति ज्ञानोत्पादकदेहारंभकानां तद्देहांतरे वा उपभोगेन विनाश: तथा च श्रुति: तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति तथा च सूत्रं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते इति ३७ अत्र हेतमाह

पंचोलीटीका

ज्ञानं कथं पापं नाशयति तत्र दृष्टांतमाह यथैधांसीति हे अर्जुन यथा प्रसिद्धोऽग्नि: एधांसि काष्ठानि भस्मसात्कुरुते तथा ज्ञानाग्नि: सर्वकर्माणि भस्मसान्निर्बीजानि कुरुते ३७

रमावीरसमिद्धोधिनी ॥

यथेति येन प्रकारेण प्रज्वलितोऽग्नि: काष्ठानि भस्मभावं नयति तेनैव प्रकारेण प्रोक्तलक्षणनिश्चयात्मकज्ञानरूपोऽग्नि: सर्वेषां प्रतिपन्नानां कर्माणि प्रारब्धमोक्षणादीनि भस्मसात्कुरुते निवर्तयतीति यावत् दृढनिश्चयं दृष्ट्वा भीता रिपव: प्रणिपत्य लांगसंधिबंधयत्वा छद्मप्रयोगादिकं न कुर्वंति किं तु शस्त्राणि विहाय पलायंत इति भाव: यद्वा कर्माणि स्वकीयान्येव कथं भीष्म मद्धं संख्य इत्यादि ग्रंथनिरूपितानि अन्यथा प्रतिपत्तिरूपाणि मानसानि निश्चयाग्निरर्जुन: प्ररोहयोग्यानि करोति समूलं नाशयतीति भाव: ३७ ॥

मधुभाष्य

३७ ॥

भाषा अनुवाद

जोपूर्व श्लोकमे कहा कि ज्ञान नौकासे पाप समुद्र को उतरि जाउगे सोटीकहै पर पाप तो बना रहा इस संदेह पर दृष्टांत देकर कहते है कि हे अर्जुन जैसेप्रज्वलित अग्नि काष्ठ समूह को भस्मकरदेतीहै तैसेही ज्ञान अग्नि भी प्रारब्ध कर्म को छोड और संपूर्ण संचित कर्मो का नाश करतीहै इसमे कुछ संदेह नकरो ३७

दोहा

ज्यौं प्रज्वलितदीप अर्जुन काष्ठ भस्मकरैं आग ज्यौं ज्ञा^
नाग्निसभकर्म कहूं भस्मकरतहि लाग ३०॥

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते तत्स्व
यंयोगसंसिद्धिःकालेनात्मनिविंदति ३८

शांकरभाष्यं

यतएवमतः नहीतिनहिज्ञानेनसदृशंतुल्यंपवित्रंपावनंशुद्धिकरमि
हविद्यतेहियस्मात् तज्ज्ञानंस्वयमेवयोगसंसिद्धोयोगेनकर्मयोगेन
समाधियोगेनचसंसिद्धः संस्कृतोयोग्यतामापन्नोमुमुक्षुःकालेनम
हतात्र्प्रात्मनिविंदतिलभतइत्यर्थः ३८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

नन्वन्येनैवपरमपरिशुद्धिकरेणकेनविदश्वमेधादिना परमपुरुषार्थ
सिद्धेरलमात्मज्ञानेनेत्याशंक्याह यतइतिपूर्वोक्तेनप्रकारेणज्ञानमा
हात्म्यंयतःसिद्धमतस्तेनज्ञानेनतुल्यं परिशुद्धिकरंपरमपुरुषार्थोपा
यिकमिहव्यवहारभूमौनास्तीत्यर्थः तत्तर्ह्यात्माविषयंज्ञानंसर्वेषां
किमितिझटितिनोत्पद्यतेतत्राह तज्ज्ञानंस्वयमिति महताकालेन
यथोक्तेनसाधनेनयोग्यतामापन्नः तदधिकृतःस्वयंतदात्मनिज्ञानं
विंदतीतियोजनासर्वेषांझटितिज्ञानानुदयोयोग्यतावैधुर्यादितिभा
वः ३८

स्वामिकृतटीका

तत्रहेतुमाह नहीति पवित्रंशुद्धिकरंइहतपोयोगादिषुमध्येज्ञा
नतुल्यंनास्त्येव तर्हिसर्वेप्यात्मज्ञानमेवकिंनाभ्यस्यंतीत्यतआह
तत्स्वयमितिसार्धेनतत्आत्मनिविषयेज्ञानंकालेनमहताकर्मयो
गेनसंसिद्धोयोग्यतांप्राप्तः सन्स्वयमेवानायासेनन्नतुकर्मयोगंवि
नेतिभावः ३८

पिशाचभाष्यं

यतएवमतः नहीतिज्ञानेनेति ३८ ॥

रामानुजभाष्यं

यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति स्मृतं तरं न वि-
द्यते तस्मादात्मज्ञानेन सर्वं पापं नाशयतीत्यर्थः तत्तथाविधं ज्ञानं यथो-
पदेशमहर्ह्नूपच यमा ज्ञाना कारक कर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्वा-
त्मनि स्वयमेव लभेत ३८

अभिनवगुप्तकृतटीका ३८

परमार्थप्रपाटीका

अत एव ज्ञानेन दुःसाध्यं किमपि नास्तीत्याह नहीति इह तपोयो-
गादिषु मध्ये ज्ञानवत्स्वपवित्रं शोधकमन्यन्न विद्यते तत्राह तत्स्व-
यमिति साङ्गेन तत्ज्ञानं योगसंसिद्धः योगेकर्मयोगेन योग्यतां प्राप्त
कालेन परिपक्वावस्थायां स्वयमेव अनायासेन आत्मन्येव संशुद्धे
मनस्येव विंदति प्राप्नोति परेण नान्यतः कुतश्चिदानीयते श्रुतिरपि
मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति तथा मनसैवाप्तव्यं नेह नाना-
स्ति किंचनेति भाष्यं एतदात्माख्यं वस्तु अप्रमेयमप्रमेयं अतर्क्यमपि
मनसैव द्रष्टव्यं स्थिरं यथा भवति तथा अत्रैवं लब्धव्यं नान्येन तद्धर्मो-
यं चाशीलो रजः कूटदृश्यापि सदाप्यविषयः प्रकाशने जगति तं हि वि-
शुद्धचित्तप्रकाशमेति स्वयं स्वात्मेति ३८

वनमालीटीका

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकर मिह लोके विद्यते प्रायश्चित्तादेः
पापनिवर्तकत्वेपि पापमूलाविद्योच्छेदकत्वाभावात् भगवत्ज्ञा-
नेन सर्वपापमूलमविद्यापि छिद्यते ननु सर्वे कुतो नाप्नुवंति तज्ज्ञानं त-
त्राह तदिति महता कालेन योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तेन संसि-
द्धो योपि तामापन्नः स्वयमेवात्मनि भगवति तज्ज्ञानं तद्विषयकं ज्ञा-
नं विंदति आत्मनि भगवति प्रसन्ने सति वा आत्मनि मनसि वा न तत्
ज्ञानं ब्रह्मापरोक्षं विंदतीत्यर्थः ३८ ॥

कुसुमवैजयंतीटीका

नन्वेवंभूतः प्रतापोऽस्य कुतो यतः सर्वकर्माणि भस्मीकरोतीत्यपेक्षायां

माह नहीतिहियस्मादिहास्मिंल्लोकेज्ञानेनात्मयाथात्म्यज्ञानेन
सदृशंसमानंदानतपस्तीर्थादिकंपवित्रंपरमशुद्धिकरंनविद्यते
नास्त्येवातःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेइत्यर्थःतस्यदुर्लभत्व
माह तदितियोगसंसिद्धःकर्मयोगेनसम्यक्सिद्धःशुद्धांतःकरण
त्वेनमुमुक्षुत्वमापन्नःपुरुषस्तज्ज्ञानंकालेनबहुकालेननतुसद्यः
आत्मनिस्वात्मनिस्वयंस्वतःलब्धंतज्ज्ञानंविंदतिलभते ३८

मधुसूदनीटीका

यस्मादेवंतस्मात् ॥

नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रंपावनंशुद्धिकरमन्यदिहवेदेलोकव्यवहा
रेवाविद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानिवर्तकत्वेनसमूलपापनिवर्तक
त्वाभावात्कारणसद्भावेनपुनःपापोदयाच्च ज्ञानेनत्वज्ञाननिवृत्त्या
समूलपापनिवृत्तिरित्यतस्तत्सममन्यन्नविद्यते तदात्मविषयंज्ञानं
सर्वेषांकिमितिझटितिनोत्पद्यतेतत्राह तज्ज्ञानंकालेनमहतायोग
संसिद्धःयोगेनपूर्वोक्तकर्मयोगेनसंसिद्धःसंस्कृतोयोग्यतामापन्नः
स्वयमात्मन्यंतःकरणेविंदतिलभते नतुयोग्यतामनापन्नोत्पद्यत
स्वनिष्ठतयानवापरनिष्ठत्वेनतयाविंदतीत्यर्थः [illegible]
[illegible]
३८

सदानंदीटीका

ज्ञानेनतुल्यंलोकेस्मिन्वेदेवान्यन्नपावनं विद्यतेशुद्धिजनकमज्ञा
नमलनाशकं १ ज्ञानाग्निस्यसामर्थ्यंनास्त्यज्ञानमलक्षये ता
दात्मज्ञानंसर्वेषांकुतोनोत्पद्यतेचिरात् २ इत्याशंक्याहकालेनम
हतानतुतत्क्षणे पूर्वोक्तकर्मयोगेनसंस्कृतोयोग्यतांगतः ३ मु
मुक्षुर्लभतेशुद्धोस्वयंतज्ज्ञानमुत्तमं नयोग्यतामनापन्नोज्ञानमा
त्मैकगोचरं ४ लभतेयोग्यतासिद्ध्यैयत्नंकुर्यादतःपुमान् ५ ३८

नीलकंठीटीका

नहीति योगेननिष्कामकर्मानुष्ठानेनसमाधियोगेनवासंसिद्धः

संस्कृतो योग्यतामापन्नः कालेनेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञान
स्योच्यते ३८

आनंदीटीका

पवित्रं ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या पवित्रं संसरणभयाद्रक्षकं योगेन ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्त्या

~~स्वरूपदेश्वरानां अभिधानादिवं ज्ञानेनाहमिति निजस्वात्मवंत~~
~~रमात्~~ स्वते ३८

रामकंठीटीका

यस्माज्ज्ञानेन तत्सर्वपावकमन्यह्यस्तज्जगतिन संभवति तस्मात्स्वपा
वनत्वं योगसंसिद्धो ज्ञानसंस्कृतेन यथोक्तकर्म[illegible]समाधिना सम्य
क्संसिद्धः प्राप्तपरमात्मसमापत्तिलक्षणप्रकृष्टफलः सन्योगी का
लेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणाशीघ्रेण चिरेण वा स्वयमेवात्मनेव ल
भते स्वीकुरुते [illegible] ३८

लास्तिकी [illegible]टीका

तत्र हेतुमाह

हि यस्मात् ज्ञानेन तुल्यमिह तपोयोगादिषु मध्ये न्यत्पवित्रं शोध
कं वासनारूपाणां कलंकानां समूलोन्मूलकेन संभवति तत्तु पवि
त्रत्वं योगसंसिद्धः योगेन यथोक्तेन कर्मसमाधिना संसिद्धः सम्यग्ज्ञा
नोत्कर्षप्राप्तो योगी कालेनाभ्यासक्रमानुसारिणा शीघ्रेण चिरेण वा
आत्मनि स्वस्वरूपे पवस्वयमनायासेन विंदति लभते स प्रबुद्धनायां
तदुक्तं तपस्तीर्थजपोदानं पवित्राणीतराणि च नालं कुर्वंति तां सिद्धिं
या ज्ञानकलया कृतेति ३८

पंचोलीटीका

तज्ज्ञानेकस्यचिदेवाधिकारिणो भवति न सर्वस्येति तत्राह न
हीति हि यस्मादिह अस्मिन् लोके ज्ञानेन सदृशं पवित्रं न विद्य
ते तज्ज्ञानं योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन संस्कृ
तः योग्यतामापन्नः बहुकालेन स्वयं आत्मनि विषये लभते ३८

श्रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

नहीति हि यस्माद्धो निश्चये इह लोके ज्ञानेन मोक्षलक्षणेन स्व

वहुमागेनामततोरणहुंगायोगेन
वसिद्धः सम्यक्त्यासिद्धिप्राप्तः कि
लेन कामात्परिणाकेनान्तरमाघेन
नमात्मनिस्वरूपेविदंतिसाक्षात्के
नभिर्वितः

धर्मावरणविषयकनिश्चयेन सदृशं तुल्यमन्यत्पवित्रं अथर्मा·
न्नभिज्ञाचर्यादेर्निवर्तनाक्षयमेशुद्धेप्रवृत्तिदानाश्चपवित्रतापा
दकं नास्ति ननु कथं न तत्प्राप्तिः सर्वेषां झटिति भवतीत्यत आह
तदिति तच्चज्ञानं कालेन महता नेहसा योगसंसिद्धः योगेन गु
रुसंगेन सम्यक्सिद्धः संस्कृतांतःकरण आत्मनि अंतःकरणे स्व
यमकस्माद्विंदति लभते चिरकालेकृतगुरुजनाराधनस्य तदनु
ग्रहात्स्वयमेवांतःकरणेप्रोक्तलक्षणनिश्चयोत्पत्तिर्भवतीतिभा
वः अत्रेयमपरा व्याख्या तीव्रप्रकांतार्थानुगुणा न सहते बध्यते उ
र आदावितिनहि वर्मांगुलित्राणादिकं सर्वथा तद्भ्य इत्यौणादि
क इप्रत्ययः न हि वर्मांगुलित्राणादेर्ज्ञानं यथास्थानामोचनप्र·
कारविषयकं नहि ज्ञानेन तस्मिन्सति इहास्मिन्युद्धेऽन्यत्पवित्रं पवे
र्वज्राद्यायुधात्त्रायते इति पवित्रं कवचसदृशं युक्ततमं न विद्यते वर्म
बंधनज्ञानं यथा वज्रादेस्त्राति न तथान्यदिति भावः यः पुमान्का
ले कवचधारणकाले युद्धावसरे योगसंसिद्धः पर्वतस्वभावो न भ·
वेदिति शेषः संसिद्धिप्रकृती त्विमे स्वरूपं च स्वभावश्चेत्यमरः य
था पूर्वं पर्वं पर्वता मूढत्वेन वज्रप्रभावान भिन्ना वज्रात्त्राणोपाय
मप्रयुंजाना इंद्रेण छिन्नपक्षाः कृताः एवं कवचमधारयन्पुमा
नपि शत्रुभिर्बाणाद्यायुधैर्निहन्यत इति अतश्च पर्वतप्रायो योन
भवेत् किंतु कवचधारणाधिकमस्त्रत्राणोपायं प्रयुंजान एवस्या
त् स आत्मनियत्ने कृते सति तत्स्थितं राज्यादिकं स्वयं परानपेक्ष
ऐव विंदति लभते इति तच्छ्रीबुद्धिस्य परमर्षकः नचात्रगर्भि
तत्वदोषः लोकप्रवृत्तव्यवस्थाया अनियमितत्वात् अस्य च ग्रंथस्य
भगवदुक्तत्वेन वेदत्वात् यद्वा यस्मात्कवचधारणमेव वज्रादेरपि
त्रायकं तत्तस्मात्कारणात् योगेन वर्मसन्नद्धतेन संसिद्धो योग्य
तामापन्नो नाम नुष्यः कालेयुद्धावसरे आत्मनि निश्चयात्मिका

यांबुद्धौप्रज्ञायांसत्यांधैर्येचजातेसतियत्नेचकर्मेंद्रियव्यापारेकृ
तेसति स्वयंपरानपेक्षयैवविन्दतेलभतेलब्धव्यंराज्यादिक
मितिशेषः ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद

तिसका कारण यहहै कि संसारमे तप दान व्रत यज्ञ आदि के बीच ज्ञानके समान कोई भी चितशुद्ध नही करते है तोफे रि सब मनुष्य क्यों नही ज्ञानही का अभ्यास करते ईसपर दे ढ श्लोकसे कहतेहैं किवडुत काल कर्म योग करने से शुद्ध चित होय सहज मे लोग आत्माका तत्वज्ञान लाभ करतेहै परंतु निष्काम कर्मयोग रूप जोभक्ति तिसके विनातत्वज्ञान नही होताहै सोई कहा नहि ज्ञानेन सदृशं इ०

दोहा

नहि पवित्र है ज्ञान सम निश्चय सें इह लोप योगसिध
कि हकालसो आपहिमे फुर होप ३८॥

श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेंद्रियः ज्ञा
नंलब्ध्वापरांशांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९

शांकरभाष्यं

येनैकांतेनज्ञानप्राप्तिर्भवतिसउपायउपदिश्यते श्रद्धावानितिश्र
द्धावान्श्रद्धालुर्लभतेज्ञानं श्रद्धालुत्वेपिभवतिकश्चिन्मंदप्रस्थानो
ऽतआह तत्परोगुरूपासनादावभियुक्तोज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावां
स्तत्परोऽप्यजितेंद्रियःस्यादित्यतआह संयतेंद्रियःसंयतानिविषये
भ्योनिवर्तितानि यस्येंद्रियाणिससंयतेंद्रियोयोगीयएवंभूतः श्रद्धा
वांस्तत्परःसंयतेंद्रियश्चसोऽवश्यंज्ञानंलभते प्रणिपातादिस्तु बा
ह्योनैकांतिकोपिभवति मायावित्वादिसंभवात् नतुतथा तच्छ्रद्धा
वत्त्वादावित्यैकांततोज्ञानलब्ध्युपायः किंपुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्य
ते ज्ञानंलब्ध्वापरांमोक्षाख्यांशांतिमुपरतिमचिरेणक्षिप्रमेवाधिग
च्छति सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रमेवमोक्षोभवतीतिसर्वशास्त्रन्यायप्रसि
द्धःसुनिश्चितोऽर्थः ३९

आनंदगिरिकृतटीका

कर्मयोगेनसमाधियोगेनचसम्यगस्यज्ञानोत्पत्तावंतरंगसाधनमुप
दिशति येनेतिज्ञानलाभेप्रयोजनमाह ज्ञानमिति नकेवलंश्रद्धालु
त्वमेवसहायंज्ञानलाभेहेतुरपितुतात्पर्यमपीत्याह श्रद्धालुत्वेपीति
मंदप्रस्थानत्वंतात्पर्यविधुरत्वंनचतस्योपदिष्टमपिज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे
तेनतात्पर्यमपितत्रकारणंभवतीत्याह अतआहेति अभियुक्तोनिष्ठा
वान्उपासनादावित्यादिशब्देनश्रवणादिगृह्यते नकेवलंश्रद्धातात्प
र्येचेत्युभयमेवज्ञानकारणंकिंतुसंयतेंद्रियत्वमपितदभावे श्रद्धादे
रकिंचित्करत्वादित्याशयेनाह श्रद्धावानिति उक्तसाधनानांज्ञानेन
सहैकांतिकत्वमाह यएवंभूतइति तर्हिद्विप्रणिपातेनेत्यादौप्रागेव
प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किमितीदानीहेत्वंतरमुच्यतेतत्राह
प्रणिपातादिस्त्विति तद्धिबहिरंगमिदंपुनरंतरंगंनचतत्रज्ञानेन प्र

तिनियमोमनस्यन्यथाकृत्वावहिरन्यथा प्रदर्शनात्मनोमायावि
त्वस्यसंभवाद्विप्रलंभकत्वादेरपिसंभावनोपनीतत्वादित्यर्थः मा
यावित्वादेःश्रद्धावत्त्वतात्पर्य्यादावपि संभवादैनेकांतिकत्वमविशि
ष्टमित्याशंक्याहतत्त्विति नहिमाययाविप्रलंभेनवाश्रद्धातात्पर्य्य
संयमानियोगेनानिष्ठानमर्हतीत्यर्थः उत्तरार्द्धंप्रश्नपूर्वकमवतार्य
व्याकरोतिकिंपुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिसाधनान
पेक्षान्मोक्षोभवतीत्यत्रप्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्रश
ब्देनतमेवविदित्वाज्ञानादेवतुकैवल्यमित्यादिविवक्षितंन्यायस्तु
ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः रज्ज्वादौप्रसिद्धत्वात्आत्मज्ञानादपिनिरपेक्षा
दज्ञानतत्कार्यप्रलयलक्षणोमोक्षःस्यादित्येवंलक्षणं ३९

स्वामिकृतटीका

किंच श्रद्धावानिति श्रद्धावान्गुरूपदिष्टेर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान्
तत्परस्तदेकनिष्ठःसंयतेंद्रियश्चतज्ज्ञानंलभतेनान्यइत्यर्थः अतः
श्रद्धादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोगएवशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः ।
ज्ञानलाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वात्वचिरे
णैवमोक्षंप्राप्नोति ३९

पिशाचभाष्यं ~~अप्यत्रे~~ ३९

रामानुजभाष्यं

तदेव स्पष्टमाह श्रद्धावानिति उपदिष्टज्ञानवृद्धौश्रद्धावांस्तत्परस्त
त्रैवनियमितमनास्तदितरविषयात्संयतेंद्रियोऽचिरेणकालेनोक्तल
क्षणंविपाकदशापन्नंज्ञानंलभतेतथाविधंज्ञानंलब्ध्वापरांशांति
मधिगच्छतिपरंनिर्वाणंप्राप्नोति ३९

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थं ३९

परमार्थप्रपाटीका

किंचश्रद्धावानिति गुरूपदिष्टेर्थेआस्तिक्यंश्रद्धातद्वान् तत्परस्तदे
कनिष्ठःअतएवसंयतेंद्रियश्चज्ञानंलभतेनान्यःएवंज्ञानंलब्ध्वाअ

चिरेणपरांशांतिंमोक्षमधिगच्छति अथज्ञानरहितंनिंदति ३९

वनमालीटीका

ज्ञानस्योत्कृष्टमावश्यकंचयत्नसाध्यंनेनतदाह श्रद्धेतिगुरुवेदांतवा
क्येष्विदमित्थमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धिःश्रद्धातद्वान्पुरुषोज्ञानं
लभतेएतादृशःकश्चिदलसःस्यात्तत्राह तत्परःज्ञानोपायेगुरूपा
सनादावत्यंताभियुक्तःएतादृशःकश्चिदजितेंद्रियोपिस्यात्तत्राह
संयतेंद्रियःसंयतानिविषयेभ्योनिवर्तितानींद्रियाणियेनसः एवं
विशेषणत्रययुक्तोवश्यंज्ञानंप्राप्नोतिप्रागुक्तप्रणिपातादिस्तुवा
ह्योमायाविनोपिसंभवादनैकांतिकःश्रद्धावत्त्वादिस्त्वैकांतिकइ
त्यर्थः एतादृशोपायेनलब्ध्वाचिरेणैवज्ञानानंतरकालेनै
वपरामविद्यानिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपानंदाविर्भावरूपांमुक्तिमधिग
च्छति यथादीपोदयानंतरकालएवांधकारनिवृत्तिर्नविलंबेनतथा
भगवदपरोक्षोदयकालएवजीवानंदाच्छादकाविद्यानिवृत्ति
र्नतुविलंबेनेतिभावः ३९

ऊत्तमवैजयंतीटीका

एवंभूतेज्ञानेकिंविशिष्टःपुरुषःप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह श्रद्धा
वानितिशास्त्राचार्योक्तिषुविश्वासःपूर्वंश्रद्धाविद्यतेयस्यसतथातत्
परस्तत्रैवनियमितचित्तः यद्वापियत्नंपालयतिपूरयतिवापरस्त
स्यपरोहरहोभ्यासादिनापालकःप्रश्नादिनातदंशपूरकोवासं
यतेंद्रियःतदितरप्राकृतेभ्योवस्तुभ्यःसम्यक्जितान्युपशमितानि
नींद्रियाणियेनसंयम्यासंयमितेंद्रियइत्यर्थः ईदृशःपुरुषोज्ञानमु
क्तप्रकारकंलभतेप्राप्नोतिलब्धेज्ञानेसतिकिंस्यादतआह ज्ञान
मिति ज्ञानमुक्तलक्षणंलब्ध्वाप्राप्याचिरेणस्वल्पकालेनैवपरामु
त्कृष्टांशांतिंमुक्तिमधिगच्छतिप्राप्नोतिपुनर्जन्मादिलक्षणंसंसारं
नप्राप्नोतीत्यर्थः ३९

मधुसूदनीटीका

येनैकांतिकज्ञानप्राप्तिर्भवतिसउपायः पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाऽप्यासन्नतरउच्य
ते गुरुवेदांतवाक्येष्विदमित्थमेवेतिप्रमारूपास्तिक्यबुद्धिःश्रद्धात

तत्परः गुरूपासनादौ ज्ञानोपाये त्वंताभियुक्तः श्रद्धावांस्तत्परोपि कश्चिदजितेन्द्रियः स्यादत आह

द्धान्पुरुषो लभते ज्ञानं एतादृशोपि कश्चिदलसः स्यात्तत्राह सं-
यतानि विषयेभ्यो विषयेभ्यो निवर्तितानींद्रियाणि येन स संयतेंद्रि-
यः एवं विशेषणत्रययुक्तः यः सोवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादि-
स्तु बाह्यो मायावित्वादिसंभवादनैकांतिकोपि श्रद्धावत्त्वादिस्त्वै-
कांतिक उपाय इत्यर्थः ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परां परमां शां-
तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिमचिरेण तदव्यवधानेनैवा-
धिगच्छति लभते यथा हि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवांधकारनिवृ-
त्तिं करोति न तु किंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्प-
त्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति न तु किंचित्प्रसंख्यानादिकम-
पेक्षत इति भावः [illegible] ३९

सदानंदीटीका

ज्ञानप्राप्तिः सतां येनोपायेनैकांतभाविनी स चासन्नतरः साक्षादु-
पाय उपदिश्यते १ गुरुवेदांतवाक्येषु श्रद्धास्तिक्यमतिस्तया तद्यु-
क्तो लभते ज्ञानं यदि तत्रैव तत्परः २ गुरुसेवाद्युक्तज्ञानोपायेष्वंता-
भियुक्तिमान् श्रद्धावांस्तत्परोपि यस्तु न स्यात्सम्यग्जितेंद्रियः ३ तस्या-
पि दुर्लभं ज्ञानं अतः स्यात्संयतेंद्रियः निवर्तितानींद्रियाणि विषये-
भ्यश्च येन सः ४ अवश्यं लभते ज्ञानं विशेषणत्रयान्वितः प्रणिपा-
तायुपायो हि दंभिनामपि दृश्यते ५ श्रद्धावत्त्वाद्युपायस्तु सतामै-
कांतिको वरः उपायेनेदृशेनैव ज्ञानं प्राप्य समप्यसौ अविद्यादिनि-
वृत्याख्यां शांतिं मुक्तिमुपैति सः अव्यधानं विनैवाशु ब्रह्मीभूतो भ-
वेन्नरः ६ यथा स्वोत्पत्तिमात्रेण दीपो हंति तमोखिलं स नैवापेक्षते
तत्र किंचित्सहकारिणं ८ तथा स्वोत्पत्तिमात्रेण ज्ञानं वै लोकगो-
चरं निहंत्यविद्यां तत्कार्यं न सहायमपेक्षते ९ ३९

नीलकंठी टीका

श्रद्धावान् ज्ञानं लभते श्रद्धावानपि मंदप्रयत्नो माभूदत आह तत्प-
र इति तत्परोप्यजितेंद्रियो माभूदत आह संयतेंद्रिय इति परां शांतिं

विदेहकैवल्यमचिरेणप्रारब्धकर्मसमाप्तौ लभत्या ३९

आनंदीटीका एवमुपदेशकानां प्रणिपातादिकं ज्ञाने बाह्यं निमित्तमुक्त्वानन्तरमाह श्रद्धावानिति स्पष्टम् ३९

~~अव्यवहितमाह इदमाशानेज्ञानकर्मसञ्चयवेदहत्यर्थं~~ ३९

रामकंठीटीका

तस्यैवेवंप्रभावस्य ज्ञानस्य लाभ क्रममाह ॥

याश्रद्धा आप्तोपदिष्टेऽर्थे निर्विकल्पफलसंभवनायह शास्त्रार्थफला स्वचेतसः संप्रसादउत्पद्यते साच परमेश्वरप्रसादस्वरूपादप्रथमसंजयाभ्याससैहेवोत्पद्यते तद्वान् तया युक्तः संशयात्मकचोरविघ्नविनाशात्तत्परोनान्यचेतास्तथा संयतेन्द्रियः प्राक्प्रतिपादितेन क्रमेण वशीकृतसकलान्तर्वर्गः परमपावनं ज्ञानमभियुक्तः कुतश्चित्परमेश्वरेच्छाप्रेरितात्साक्षात्कृतपरमार्थादवाप्नोति तस्य प्राप्य नित्याभ्यासपरिशीलनात्स्वहृदयप्रतिपत्त्या स्वीकृत्याचिरेणाल्पीयसैवकालेन परां निरुत्तरां शांतिं सकलविप्लवविनाशनिःशेषक्लेशसंसारात्मोपलब्धिजनितां निर्वृतिं अधिगच्छति प्राप्नोति ३९

लासिकीटीका

~~[illegible] संशयविनिर्मुक्तोऽज्ञानेनाभिवर्धयतीति~~ तस्यैवेवंप्रभावस्य लाभक्रममाह श्रद्धावानिति गुरूपदिष्टेऽर्थे श्रद्धावान् आस्तिकः गुरुविषयभक्त्युद्रेकेण हेतुना तदुक्तेऽर्थे विश्वासयुक्तः तथा च श्रुतिः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति तत्परोनान्यचेताः तथोपदिष्टेऽर्थे यत्नवान् संयतेन्द्रियः श्रवणोक्तयुक्त्या वशीकृतान्तर्वर्ग एवंविधः पुरुषो यथोक्तं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्योपायो मायावित्वादिसंभवादनैकान्तिकोऽपि श्रद्धावत्त्वादिस्त्वैकान्तिक उपाय इति ईदृशेनोपायेन तत्त्वज्ञानं प्राप्याल्पीयसैव कालेन परां शान्तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मोक्षाख्यां प्राप्नोति एतद्गुणविहीनस्तु ३९

पंचोलीटीका

येनैकांतेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति तमुपायमाह श्रद्धावानिति श्रद्धावान् श्रद्धालुस्तत्परः तन्निष्ठः गुरोरुपासनादौ अभियुक्तः संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यः निवर्तितानींद्रियाणि यस्य सः ज्ञानं लभते ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेण क्षिप्रमेव परां शांतिं मोक्षमाप्नोति ३९

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

ज्ञानप्राप्तौ मुख्यकारणोपायमाह श्रद्धावानिति गुरुशास्त्रवाक्येषु यथार्थबुद्धिः श्रद्धा तद्वान् पुरुषो ज्ञानं प्रोक्तलक्षणं लभते तत्परः प्रणिपातादिना गुरूपासनादौ तत्परतासक्तः संयतेन्द्रियः संयतानि स्वायत्तीकृतानि न पुनर्मनोऽनुविधीयमानानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पुत्रादिरूपदर्शनेन नारकहेतुसमरकर्मणो निवर्तकानि येन स तादृशः स च ज्ञानं प्रोक्तलक्षणं निश्चयं यत्नवेदार्थविषयं ज्ञानं च प्राप्य परामनिर्वाच्यां शांतिं सुखपरंपरां राज्यभोगादिलक्षणामैहिकीं स्वर्गादिभोगलक्षणां पारत्रिकीं ब्रह्मसायुज्यलक्षणामापवर्गिकीं वा अचिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोति ३९ ॥

मधुभाष्य

३९ ॥

भाषाअनुवाद

ग्रोर भी कहते हैं कि श्रद्धावान् कहे ग्राचार्यतथा गुरु के उपदे शमे विश्वासकरि ग्रास्तीक बुद्धि हो तत्पर कहे एक उसी उपदे शमे दत्त चित्त हो ग्रोर इंद्रियों को वशराखि कर वह तत्वज्ञान लाभकरें हैं इसी से ज्ञान लाभ के पहिले श्रद्धापूर्वक चित्तशु द्धि केअर्थ निष्काम कर्म रूप भक्ति योग करना उचितहै ग्रोर ज्ञान होने पर ज्ञानी को फेरि ग्रन्य कोई कर्म करना कहीहै सोई कहते हैं कि तत्वज्ञानी ज्ञानलाभ के ग्रनंतर ग्रचिरात् कहे ग्रल्पकालमेंझटपट मोक्ष को पावते हैं इसमे संदेह नहीं ३९

दोहा

श्रद्धावानलहें ज्ञानकहं युक्त जितेंद्रिय होय ज्ञान मिले सें सांतिपरम सिघ्र पतापत सोय ३९॥

197

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ना
यं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४०

शांकरभाष्यं

अत्र संशयो हि न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथमित्युच्यते अज्ञ-
श्चेति अज्ञश्चानात्मज्ञः अश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति अज्ञा-
श्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतः न तथापि न तथा यथा संशयात्मा स तु
पापिष्ठः सर्वेषां कथं नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परलो-
को न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मा-
त् संशयो न कर्तव्यः ४०

आनंदगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अत्रेति यथोक्तसाधनवाननुपदे-
शमपेक्ष्य अचिरेण ब्रह्म साक्षात्करोति साक्षात्कृतब्रह्मत्वे अचिरेणैव
मोक्षमाप्नोतीत्येषोऽर्थः सम्यापरामृश्यते संशयस्याकर्तव्यत्वे
हेतुमाह पापिष्ठो हीति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकं उत्तरश्लोकेन साधय-
ति कथमित्यादिना अज्ञादश्रद्दधानाच्च संशयचित्तस्य विशेष-
मादर्शयति नायमिति द्वितीयभागविभजनार्थं भूमिकां करो-
ति अज्ञेति अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यत्पापिष्ठत्वं तत् प्रश्नद्वा-
रा प्रकटयति कथमिति लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे हेतु-
माह तत्रापीति संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादि-
त्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ४०

स्वामिकृतटीका

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति
अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जातेऽपि अश्रद्दधानश्च तत्र
ज्ञातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्ध्येद्वा न वेति संशयाक्रांतचित्तश्च न-
श्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति य

गी॰
टी॰
च॰

तस्यायंलोकोनास्तिधनार्जनव्यवहारासिद्धेः नचपरलोको धर्मस्यानिष्पत्तेः नचसुखंसंशयेनैवभोगस्याप्यसंभवात् ४०

पिशाचभाष्ये उपक्रमे ४०

रामानुजभाष्यं

198

अज्ञश्चेति अज्ञएवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानश्रद्धा
श्र॰ प्रायेचाश्रद्दधानः अज्ञातरूमाणउपादिष्टेचज्ञानेसंशयात्मासंश
यितमनाविनश्यतिनष्टोभवतिअस्मिन्नुपदिष्टआत्मयाथात्म्य
त्ति॰ विषयेज्ञानेसंशयात्मनोयमिंप्राकृतलोकोनायस्तिनचपरः
धर्मकामादिपुरुषार्थाश्चनसिद्ध्यन्तिकुतोमोक्षइत्यर्थः शास्त्रीय
कर्मसिद्धिरूपत्वात्सर्वेषांपुरुषार्थानांशास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च
देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् अतःसुखलवभागित्वंसंश
यात्मनोनभवति ४०

अभिनवगुप्तकृतटीका

सततमभियोगाभ्यासजातप्रतिपत्तिदार्ढ्येनयेनज्ञानाग्निर्भवतियथा
तथाप्रयतनीयमिति पवित्रंहिज्ञानसमंनास्ति नह्यस्यसंगृह्य
पवित्रत्वेनवस्त्वन्तरस्यातिप्रसंगभयान्नप्रतायते पवित्रत्वंचास्य
स्वयंज्ञास्यसिसम्यक्प्रबुद्धतायां अत्रचश्रद्धागमस्तत्परत्वंसंय फ
गित्वेवास्तिकत्वादसंशयत्वेसत्युपपद्यते तस्मादसंशयवताय
वीगमाहतेनभाव्यंसंशयस्यसर्वनाशकत्वात् ससंशयोहिन
किंचिज्जानातिअश्रद्दधानत्वात् तस्मान्निःसंशयेनभाव्यमिति
वाक्यार्थः सकलाध्यायविस्फारितोर्थःश्लोकद्वयेनसंक्षिप्य
प्रोच्यते ४०

परमार्थप्रपाटीका ॰ अथज्ञानरहितंनिन्दति

॰ अज्ञइति अज्ञोगुरूपदिष्टार्थानभिज्ञःकथंचिद्विज्ञानेजातेप्यश्रद
धानःअनास्तिकवान् कथंचिद्विज्ञातायामपिश्रद्धायांममेदंसि
ध्येन्नवेतिसंशयात्माएवंविधःपुरुषोविनश्यति अस्यनाशस्वरूप
माह नायमिति संशयात्मनःसंशयस्वरूपआत्मामनोयस्यतथा

भूतस्यायंलोकोनास्तिअसत्वात्नपरःअ अश्रद्दधानत्वात् नसु॰
खंनविश्रान्तिःसंशयात्मत्वात् ४

वनमालीटीका

अत्रसंतापोनकार्यइत्याह अज्ञइति अज्ञोनधीतशास्त्रत्वेनात्म
ज्ञानशून्यः गुरुवेदांतवाक्येइदमेवंनभवत्येवेतिविपर्ययरूपना॰
स्तिक्यधीरश्रद्दधानश्रद्दधानः इदमेवंभवतिनवेतिसंशयाक्रा
न्तचित्तः संशयात्माविनश्यतिस्वार्थाद्भ्रष्टोभवति नायंमनुष्यलो
कोस्तिसर्वत्रसंशयेनवित्तार्जनाद्यसंभवात् नपरोलोकःस्वर्गमो
क्षादिःधर्मज्ञानाद्यभावात् नसुखंभोजनादिकृतंसंशयात्मनःस
देहाक्रान्तचित्तस्य अज्ञस्याश्रद्दधानस्यवपरोलोकोनास्तिऐहिक
भोजनादिकृतसुखंत्वस्ति संशयात्मनस्तुनोभयमन्यतपापीया
नयमित्यर्थः ४

कृस्नमैवेजयंतीटीका

एवंफलसहितमात्मज्ञानाधिकारिणमुक्त्वेदानींतदनधिकारि॰
णंतद्विपरीतफलंचाह अज्ञश्चेति अज्ञःकेनापिविज्ञानप्रयोगेनशास्त्र॰
मपिज्ञानंशास्त्रज्ञानरहितत्वेनतद्ग्रहणधारणासमर्थःनन्वयदिअ
ज्ञस्यैवाज्ञानंज्ञानंननाशयतितर्हितदिनरस्यविज्ञस्याज्ञानाभावात्क
स्याज्ञानंतन्नाशयतियज्ज्ञानमज्ञानंननाशयतितज्ज्ञानमेवनस्यादज्ञा
नविरोधित्वंज्ञानत्वमितिज्ञानस्यलक्षणत्वात्सिद्धेरितिचेदन्नआह
अश्रद्दधानश्चेति श्रद्धावांल्लभतेज्ञानमित्युक्तरीत्याश्रद्धावतएव
ज्ञानस्याधिगमनत्वत्तस्यैववाज्ञानमेतज्ज्ञानंनाशयत्ययंत्वश्रद्दधान
सदाचार्योपदिष्टेज्ञानेविश्वासपूर्वकश्रद्धारहितःयत्किंचित्शास्त्रमंशा
स्त्रज्ञानंतदपिकुतर्कवितंडादिरूपविवादेनविफलंकरोत्यतोऽस्या
ज्ञानंतन्ननाशयतिप्रत्युततदेवनश्यतिसचापिनश्यतिस्वार्थाद्धि
च्यवते अतएवसंशयात्मागुरूणोपदिष्टेनानेनज्ञानेनममसंसार
निवृत्तिःस्यान्नवेत्येवमाद्यनेकविधसंदिग्धमनाःसन्नविनश्यत्येव
कुतोयतःसंशयात्मनःसंदिग्धमनसोजनस्यायंलोकःप्राकृत॰

लोकोऽपि विवाहवित्तोपार्जनादिरूपो नास्ति न परः परलोकोऽपि धर्मादि-
साधनाभावान्नास्ति सुखमपि नास्ति विविधसंशयव्याकुलचित्तत्वेन भो-
जनशयनादिरूपस्य भोगस्याभावात् एवमज्ञत्वादित्रिविधधर्मविशिष्ट-
स्यात्मज्ञानाभावात्सुतरां मोक्षाभाव इत्यर्थः ४०

मधुसूदनीटीका

अत्र च संशयो न कर्तव्यः कस्मात् ॥

अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदान्तवाक्यार्थे इदमेवं न भव-
त्येवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्दधानः इदमेवं भव-
ति न वेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्भ्रष्टो भ-
वति अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च विनश्यतीति संशयात्मापेक्षया न्यूनत्वकथ-
नार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोगः अतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान्
यतो नायं मनुष्यलोकोऽस्ति वित्तार्जनाद्यभावात् न परलोकः स्वर्गमो-
क्षादिर्धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र संदेहा-
क्रान्तचित्तस्य अज्ञस्याश्रद्दधानस्य च परलोको नास्ति मनुष्यलोके भोज-
नादिसुखं च वर्तते संशयात्मा तु त्रितयहीनत्वेन सर्वतः पापीयानि-
त्यर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] ४०

सदानंदीटीका

संशयो नात्र कर्तव्यः किमर्थमिति चेच्छृणु अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वादा-
त्मज्ञानविवर्जितः १ गुरुवेदान्तवाक्यार्थे विश्वासाभावरूपिणी ना-
स्तिक्यबुद्धिरश्रद्दधानकः इदमेवं न वेत्येवं संशयाक्रान्त-
धीः पुमान् भवति स्वार्थतो भ्रष्टस्त्रिष्वेष न्यूनतमोऽपि यः २ अज्ञश्चाश्र-
द्दधानश्च विनश्यति तथापि यः संशयात्मा तु पापीयान्सर्वथा स विन-
श्यति ४ वित्तार्जनाद्यभावान्न लोकः साधारणोऽप्ययं धर्मज्ञानाद्यभा-
वान्न स्वर्गमोक्षादिकः परः ५ संशयाक्रान्तचित्तस्य नाशनादिकृतं सुखं
अज्ञस्याश्रद्दधानस्य परलोको न यद्यपि ६ वर्तते तन्नु लोकोऽयं भोज-
नादिसुखं तथा संशयात्मा त्रिभिर्हीनः पापीयान्सर्वतोऽयम् ७ ४०

नीलकंठीटीका

अज्ञश्चेति अज्ञः स्वत्वेन विचिकित्सितोऽप्यश्रद्दधानो यत्नेन संश
यात्मा त्वसाध्य एव यतः सिद्धादिष्वपि संशयं कुर्वन्नास्य अयं लोकोऽपि ना
स्ति नापि परः वेदवाक्येष्वपि संशयात् अत एव सर्वदा संशयाकुलत्वात् सु
खमपि तस्य नास्ति तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ४०

आनंदी टीका

अथ व्यतिरेकमाह अज्ञेति इदमुत्तरासनं
त्यानकर्म समुच्चये प्रहृत्यर्थम् ॥ ४०

~~योगेन संन्यस्तानि योगोपेत... कर्माणि ...~~
~~... कर्माणि येन तं न...~~
~~... तानि संसारबध्नन्ति ४०~~

रामकंठीटीका

एतद्गुणविहीनस्तु ॥

अज्ञो ज्ञानरहितो विनश्यति परापरफलप्राप्त्यभावात् संसार एव निमज्ज
तीत्यर्थः सविनश्यति अश्रद्दधानो यः परमेश्वरानुग्रहादिना न किं
चिद्दृष्टानीति संभावयति यतः श्रद्धाविरहात्संशयात्मा सर्वत्र निश्च
यप्रतिपत्त्यभावात्सन्देहमयबुद्धिः अतस्तथाविधस्य सर्वत्र सन्दिग्ध
बुद्धेर्नायं दृष्ट एव लोकोऽस्ति न च परः स्वर्गापवर्गलक्षणो दृष्टः ततस्तस्य सु
खमपि तस्य नास्ति संशयितस्य हि वैद्यादिनाप्येनोकव्याध्यादिप्रतीका
रहेतौ भेषजादौ सन्दिह्यमानमतेर्व्याध्यादिनाशाभावादयमेव लो
को नास्ति अतः परस्सुखं वा लोकद्वयोपभोग्यमिष्टफलं भविष्यति ४०

[illegible]

नास्तिकी ~~...~~ टीका

~~एतद्गुणविहीनस्तु~~ अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञातोऽपि ज्ञा
ने अश्रद्दधानश्च विश्वासहीनश्च जातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्ध्येन्
न वेति संशयाक्रान्तचित्तश्च नश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि सं
शयात्मा सर्वथा नश्यति अतस्तस्यायं दृष्टलोको नास्ति धनार्जनविवा
हादिसिद्धेः न च परलोको धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सुखं संशयेनैव भोगा
स्याप्यसंभवात् ४०

पंचोलीटीका

अत्र ब्रह्मात्मैकत्वेन संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशयात्मेत्याह अज्ञश्चेति अज्ञः अनात्मवित् अश्रद्दधानः ज्ञानसाधनेषु श्रद्धारहितः संशयात्मा संदेहवान् विनश्यति संशयात्मनः संदिग्धचित्तस्य अयं सर्वसाधारणो लोको नास्ति न परो लोकः न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः ४०

स्वामीरससुबोधिनी॥

एवं निश्चये परमसुखप्राप्तिमुक्त्वा संशयेन विनाशमाह अज्ञश्चेति अज्ञो नधीतशास्त्रत्वेन तदर्थविषयकज्ञानशून्यः गुरुशास्त्रवाक्येन्यथाबुद्धिरश्रद्दधानः तदोऽस्य संशयात्मा इदमेवं भवति न वेति सर्वत्र निश्चयप्रत्ययाभावात् सन्देहमयबुद्धिश्च विनश्यति लोकद्वयभ्रष्टो भवति अतश्च संशयात्मनः सर्वत्र विषये संदेहाक्रान्तान्तःकरणस्यायं दृष्ट एव लोको नास्ति न च परः स्वर्गापवर्गलक्षणो दृष्टः ततश्च सुखमपि तस्य नास्तीति सर्वथा संदिग्धेन भाव्यमिति भावः ४०॥

मधुभाष्य

४०॥

तत्व ज्ञान के अधिकारी कोकहि करि अब अनधिकारी जो अज्ञानीतिस्का लक्षण कहतेहै कि एक तो शास्त्र औ गुरू तथा आचार्य्य का उपदेश कभी सुना नही औरजो देवात् सुना भी तो समझा नही औरजो कुछ किसीतरह समझाभी तो उसमे श्रद्धा अर्थात् विश्वास न भई औरजो कहने सुन ने से विश्वास भी आई तो यह ग्रंथ कहे प्रयोजन हमारा सिद्ध होइ कि न होय इस संशय मे पडगये ऐसे लक्षणोंसे भरे पूरे जो अलक्षणी अज्ञानी लोगहै उनका मतलब कभीन॰ ही होता अर्थात् अपने मनो रथसे भ्रष्टहोतेहै उनी को नष्ट प्राणी कहतेहैं परंतु ऊपरकहे जो अज्ञानी औश्रद्धाहीन त था संशय ग्रस्तइन तीन के मध्यमे संशययुक्तचितमनुष्य अछी तरह अपने मनोरथ से भ्रष्ट होता है कोकि उस का हर॰ काम औ हरबात मे संदे ह लगी रहती है क्या धन उपार्जन क्या विवाह क्या दान धर्म क्या अपना सुख खोना पहिरना लेना देना आदि सब कामो मे संशय केमारे क्षणभर भी सुख नही फेरि औ रो को देखि हम कुछ नही करते यहचिंता जुदी शिर परचढी र हती है तोफेरि संशय के कारण धर्म नहोने से स्वर्गादि भी नही मिलता और संसार मे तो धन नाश की संदे ह कर संसारिक सु खसे हाथ धोही बैठेहे तो उनके लोक परलोक के दोनो सुख चले गये केवल चिंता के चितामे बैठे धीरे धीरे जरि मरायके माटी मे मि ल गये मूर्खता सेइथा जन्म चला गया सोई कहा अज्ञश्चाश्रद्दधान श्च संशयात्मा विनश्यति इति इसमे संशय छोडो ४॰

दोहा॥

अश्रद्धाहीन संशयसहित यजहूं होत विनास ना यहलोक न पर सुख संशय ग्रस मन जास ४॰॥

योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ४१

शांकरभाष्यं

कस्मात् योगेति योगसंन्यस्तकर्माणंपरमार्थदर्शनलक्षणेन योगेनसंन्यस्तानिकर्माणियेनपरमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानितंयोगसंन्यस्तकर्माणं कथंयोगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेनसंछिन्नःसंशयोयस्यसज्ञानसंछिन्नसंशयःयएवंयोगसंन्यस्तकर्मातमात्मवंतमप्रमत्तंगुणचेष्टारूपेण दृष्टानिनकर्माणिनिबध्नंतिअनिष्टादिरूपंफलंनारभंतेहेधनंजय ४१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यद्यपिसंशयःसर्वानर्थहेतुत्वात्कर्तव्योनभवतितथापि निवर्तकाभावेतदकरणमस्वाधीनमिति शंकतेकस्मादिति भक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तन्निवर्तकमित्युत्तरमाह ज्ञानेनेतिसंशयरहितस्यापिकर्माण्यनर्थहेतूनिभवंतीत्याशंक्याह योगेतिविषयपरवशस्यपुंसोयोगायोगात् कुतोयोगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशंक्याह आत्मवंतमिति परमार्थदर्शनतःसंशयोच्छित्तौ तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेवकर्मणांचनिहतत्वप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानिकर्माणिबंधहेतवोनभवंतीत्याह नकर्माणीतिकर्मयोगादेवकर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशंक्याद्यपादंविभजते परमार्थेति तच्चैवेयंसंन्यासपदेतपरोक्तंफलसंन्यासपदेत्वपरोक्तमिति विवेकः यथोक्तज्ञानेनसंन्यस्तकर्मत्वमेवसतिसंशयेनसिध्यति संशयवत्तत्त्वद्योगादितिशंकतेकथमिति द्वितीयंपादंव्याकुर्वन्परिहरति आहेत्यादिना पादक्रमादर्थक्रमस्यबलीयस्त्वादादौद्वितीयंपादंव्याख्यायपश्चादाद्यपादंव्याचष्टीत्याह एवमितिसर्वमिदमप्रमादवतोविषयपरवशस्यनसिध्यतीत्यभिसंधाय आत्मवंतंव्याकरो

अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति योगेति द्वाभ्यां योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं पुरुषं कर्माणि स्वफलैर्न निबध्नन्ति ततश्च ज्ञानेनात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवन्तमप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नन्ति ४१

गी॰
टी॰
४

ति अप्रमत्तमिति न कर्माणीत्यादि फलाकांक्ष्यावचेष्टेति अनिष्टादीत्यादि शाहेन इष्टमिश्रं वक्ष्यते ४१

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवं तस्मादिति आत्मनो ज्ञानेन संभूतं हृत्स्थं हृदि स्थितम् मे नं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेनाछित्वा कर्मयोगमातिष्ठ तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायोत्तिष्ठ हे भारतेति क्षत्रियत्वेन युद्धस्य धर्मत्वं दर्शितं ४२ ॥

पिशाचभाष्यं उपक्रमे ४१

रामानुजभाष्यं

योगेति यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतापन्न कर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संछिन्नसंशयम् आत्मवंतं मनस्विनमुपदिष्टार्थे दृढावस्थितमनसं बंधहेतुभूतप्राचीनानंतकर्माणि न निबध्नंति ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

[illegible] ४१

परमार्थप्रपाटीका

अथ प्रागुक्तां कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरन्नाह द्वाभ्यां योगसंन्यस्तकर्माणमिति योगेन परमेश्वराराधनरूपेण यस्मिन्संन्यस्तानि कर्माणि येन तं तथा ज्ञानेनाकर्त्रात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवंतमप्रमादमुत्तमं सावधानं कर्माणि लोकसंग्रहकृतानि न बध्नंति तदुक्तं यथा पर्वतमादीप्तं नाश्रयंति मृगाद्विजा तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयंति कदाचनेति ४१

वनमालीटीका

ज्ञानसाधनमनुवदन्ज्ञानमाह योगइति [illegible] [illegible] आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ४१

योगेन भगवदाराधनरूपसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि मयीश्वरे समर्पितानि कर्माणि येन तं तत्तु ज्ञानेनात्मतत्त्वनिश्चयेन छिन्नः संशयो येन तम् अतएव दृढतमाह आत्मवन्तं मयि भक्तिमन्तं अप्रमादिनं सदा सावधानं वा अप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंछिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि क्रियमाणान्यपि न निबध्नन्ति अहमनिशं वादेहं नारंभन्ते इत्यर्थः ४१

कृष्णमैवैजयंतीटीका

एवंभूतोयः कर्मकर्त्ता सकर्मभिर्नवध्यते इत्याह योगसंन्यस्तक
र्माणमिति योगेन यथोपदिष्टकर्मयोगेन सम्यक् न्यस्तानि ज्ञाना
कारत्वं प्राप्तानि कर्माणि यस्य तं ज्ञानसंछिन्नसंशयं यथोपदिष्टे
नज्ञानेन सम्यक्छिन्नो भिन्नः संशयो यस्य तं आत्मवंतमात्मया
थात्म्यज्ञानेः वर्त्तमानं कर्माणि बंधहेतुभूतान्यनेकजन्मार्जि
तानि पुण्यपापरूपाणि न निबध्नंति ज्ञानानलेन तेषां भस्मरूपत्वा
दिति भावः धनंजयेति संबोधनेन यथा परेषां धनानि त्वमजयः
स्तथा परेषां प्राकृतानां गुणानं कर्माण्यपि त्वं जयेति सूचितं ४१

+ एतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्नध्याय
द्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति +

मधुसूदनीटीका

+ योगेन भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भग
वति समर्पितानि कर्माणि येन यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणेन योगे
न संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं संश(ये सति कथं)
योगसंन्यस्तकर्मत्वमत आह ज्ञानसंछिन्नसंशयः ज्ञानेनात्मनि
श्चयलक्षणेन संछिन्नः संशयो येन तं विषयपरवशत्वरूपप्रमादे
सति कृतो ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह आत्मवंतं अप्रमादिनं सर्वदा सा
वधानं एतादृशमप्रमादित्वेन ज्ञानवंतं ज्ञानसंछिन्नसंशयत्वेन
योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि वृथाचेष्टारूपा
णि वा न निबध्नंति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारंभंते हे धनंजय
[illegible] ४१

सदानंदीटीका

संशयस्याखिलानर्थमूलस्यापनुत्तये आत्मज्ञानमुपायं च
वदन्नारायणो हरिः १ पुराध्यायद्वयेनोक्तां सर्वज्ञानमयीं द्विधा
उपसंहरतीदानीं ब्रह्मनिष्ठां विमोक्षदां २ समत्वबुद्धिरूपेण योगेन
परमेश्वरे समर्पितानि कर्माणि येन तं शुद्धमानसं ३ यद्वा त्यक्तानि
कर्माणि येन ब्रह्मैक्यदर्शिना योगसंन्यस्तकर्मत्वं कथं स्यात्संशये
सति ४ शृणु त्वमात्मबोधेन येन छिन्नोस्ति संशयः सर्वदा सावधा

नंतं क्रियमाणान्यनेकधा ५ कर्माणि न निबध्नंत्यनिष्टेष्टादिकलेवरैः ४१

नीलकंठीटीका

किंच योगेति योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन संन्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन सम्यक् छिन्नाः संशयाः आत्मा देहोऽन्यो वा अन्योपि विभुरविभुर्वा विभुरपि कर्ताऽकर्ता वा अकर्ताप्येकोऽनेको वा एकोपि सगुणो निर्गुणो वेत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं आत्मवंतं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निबध्नंति हे धनंजय ४१

आनंदीटीका

योगेन संयमयोगोपेतया ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्त्या संन्यस्ता क्रियमाणान्येव फलानपेक्षया परमेश्वरे समर्पितानि येन तं ~~[illegible]~~ ४१ मत एवात्मवन्तं मात्मज्ञाने सावधानम् ४१

रामकंठीटीका

यः पुनरेतद्व्यतिरिक्तलक्षणलं ॥

योगेन यथोक्तेन ज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिना संन्यस्तानि अनित्यत्वात्मफलाभिसंधिविरहात्त्यक्तानि क्रियमाणान्येव तिरस्कृतानि कर्माणि येन तं तादृशं तथा ज्ञानेन सदसत्पदार्थानिश्चयप्रतिपत्तिक्रमेण यथोक्तेन वा यथेन संछिन्नो निकृत्तमूलः संशयः संदेहो येन तं तादृशमत एव सत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवंतं न कर्माणि शुभाशुभानि निबध्नंति संसारदुःखलक्षणफलदानेन नास्वतंत्रीकुर्वंति [illegible] ४१

लासिकी [illegible]टीका

अथ सकलाध्यायविस्फारितोऽर्थः श्लोकद्वयेन संक्षिप्योच्यते हे धनंजय धर्माधर्मात्मकानि कर्माणि तादृशं पुरुषं न निबध्नंति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारभंते कीदृशं तमात्मवंतमात्मन्यवहितं सदाप्रमत्तं ततो योगेन उक्तरूपेण संन्यस्तानीश्वराय समर्पितानि कर्माणि येन तत् ततस्तज्ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः समार्कस्कारस्यापि नाशेन छिन्नः संशयो देहाद्यहमिति प्रत्ययो यस्य तं ४१

पंचोलीटीका

त्यक्तसंदेहं ज्ञानिनं स्तौति योगेति हे धनंजय योगसंन्यस्तक
र्माणं योगेन परमार्थदर्शनलक्षणेन संन्यस्तानि कर्माणि येन
तं ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेन जीवपरमात्मनोरेकत्वज्ञानेन
संछिन्नः संशयो यस्य तं आत्मवंतं प्रमादरहितं चित्तभ्रांतिम
निष्फलं न जनयंति ४१

रणवीरसमिद्धार्थिनी॥

अध्यायप्रतिपादितमर्थमुपसंहरति योगेति योगेन शुक्ला-
स्वोचितेषु कर्मसु प्रवृत्तिरूपेण कौशलेन वा संन्यस्तानि दूरी
कृतानि कर्माणि वर्णाश्रमविहितानि तपस्याकृषिवाणिज्यादी
नि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं यद्वा योगेन वर्णसमर्दनेन प्र
त्यस्त्रप्रयोगादिरूपेणोपायेन वा सम्यक् न्यस्तानि विफलीकृता
नि कर्माणि शत्रुप्रयुक्तान्यस्त्रादिव्यापाराणि येन तं ज्ञानेनोक्तलक्ष
णानिश्चयदर्शनेन सम्यक् समूलछेदं सर्वं छिन्नः संशयो यस्य
तं अतएवात्मवंतं प्रशास्यतरबुद्धिधैर्ययत्नविशिष्टं दानविय
वीरं कर्माणि स्वेनाचरितानि गुरुवधादिलक्षणानि न निबध्नं
ति पापासंगेनेति शेषः यद्वा कर्माणि परैः प्रयुक्तानि व्यूहादि
लक्षणानि शास्त्रप्रयोगादिलक्षणानि च न निबध्नंति बद्धं न सं
पादयंतीति ४१॥

मधुभाष्य

204

भाषा अनुवाद

दूसरे औ तीसरे अध्यायमे कहा जो कर्मनिष्ठा औ ज्ञाननिष्ठा सोई दो श्लोकसे कहते हैं कि जिसने भगवत आराधन रूप सब कर्म अंतर्यामी भगवान को अर्पित किया है ऐसा मनुष्य अपने कर्म फल से कभी बद्ध नंही होता और हम कोई कर्म नंही करते ऐसे बोधसे जिस के देह गेह मे आत्मबुद्धि रूप संशय नष्ट होगई है ऐसे पुरुष के लोक शिक्षार्थ भिक्षापर्यटन आदि स्वभावसिद्ध कर्म कभी भीज्ञान केप्रति बंधक नंही होतेहे सोई कहा कि योग जो भगवदाराधन कर्म तिससे दिया है कर्मो कोसंन्यास जिसने और ज्ञानसे अच्छीतरह दूर किया है संदेह जिसने ऐसे आत्मस्वरूप पुरुषतो हे धनंजय कर्म बंधन नहीं करसकते हैं ४१

दोहा

कर्म भए त्वययोगसें ज्ञानहि दीएसंशोय धीरमतिकों पुरुषको बंधे न कर्म धनंजेय ४१॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छि
त्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ४२ इति श्रीभ
गवद्गीतासु चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

शांकरभाष्यं

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंश
यो न निबध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानक
र्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति तस्मादिति तस्मात्पापिष्ठ
मज्ञानसंभूतं अज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञाना
सिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यक्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्ते
न ज्ञानासिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य न हि परस्य
संशयः परेण च्छेत्तव्यतां प्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यते अत आत्मवि
षयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानासिना छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतु
भूतं योगं सम्यक्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः उत्तिष्ठ
चेदानीं युद्धाय भारतेति ४२ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

आनंदगिरिकृतटीका

तस्मादित्यादिसमनंतरश्लोकगतं तत्पदोपात्तमर्थमाह यस्मा
दिति सतां कर्मणामस्मदादिषु फलारंभकत्वोपलंभात् विदुषोपि
तेषां तद्भावमनपवादमित्याशंक्याह ज्ञानाग्नीति ननु संदिहानस्य
तस्य निर्वेदात्कर्मयोगानुष्ठानेनापि तद्धेतुकज्ञानेन तत्रापि संश
यावतारादित्याशंक्याह यस्माच्चेति श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे तस्मा
दित्यादिना पापिष्ठमिति संशयस्य सर्वानर्थमूलत्वेन त्याज्यत्वं सूच्य
ते विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्य हेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्व
प्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति न च तस्य चेतनवदात्मनिष्ठत्वाद
त्याज्यत्वं शोकितव्यमित्याह हृदीति शोकमोहाभ्यामभिभूतस्य पुं
सो मनसि प्रादुर्भवतः संशयस्य प्रबलप्रतिबंधकाभावे नैव प्रध्वं
सः सिध्येदित्याशंक्याह ज्ञानासिनेति स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्र

येनैव ज्ञानेन समुच्छेदसंभावात् किमिति तस्येति विशेषणमित्या
शंक्याह आत्मविषयत्वादिति स्थाण्वादिविषयः संशयः तर्हि मयेण
ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तन्निरासो वा वर्तते प्रकृते त्वात्मविषयस्तदाश्रय
स्य संशयः तथाविधेन ज्ञानेन अपनीयते तेन विशेषणमर्थवदित्य
र्थः तदेव प्रपंचयति नहीति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वे
नाविवक्षितत्वात् तद्विषयस्य तद्विषयेनैव तस्य तेन निवृत्तिर्विवक्षि
तेत्युपसंहरति अत इति संशयसमुच्छित्यनंतरं कर्तव्यमुपदिश
ति छित्त्वैनमिति अग्निहोत्रादिकं कर्म भगवदाज्ञया क्रमेण करि
ष्यामि भुञ्जात् पुनरुपरिरमेवेत्याशंक्याह उत्तिष्ठेति भरतान्वयेन
हेति क्षत्रियवंशे प्रसूतस्य समुपस्थितसमरविमुखत्वमनुचित
मिति मन्वानः सन्नाह भारतेति तदनेन योगस्य कृत्रिमत्वं भगव
तोऽनीश्वरत्वं च निराकृत्य कर्मादावकर्मादिदर्शनादात्मनः सम्य
ग्ज्ञानात् प्रणिपातादेर्बहिरंगादंतरंगाच्च श्रद्धादेरुक्तादशेषा
नर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावमभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टे तस्मिन्नसंश
यानस्याधिकारादशेषदोषवत्त्वं संशये हित्वा तमस्य ज्ञाननिष्ठाप
रस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितं ४२ इति श्रीआनंदगिरिकृतटीकायां चत
र्थोऽध्यायः ४ ॥

स्वामिकृतटीका

×+× तु मवस्थाविभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा निष्ठोक्ता येन तं वंदे शौरिं सं
शयच्छिदं ४२ इति श्रीभगवद्गीतायां सुबोधिन्यां टीकायां कर्माक
र्मयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

×+× तस्मादज्ञानेति यस्मादेवं तस्मादात्मनो ज्ञानेन संभूतं हृदि स्थितमेनं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेन छित्त्वा कर्मयोगमातिष्ठ आश्रय तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायोत्तिष्ठ हे भारतेति क्षत्रियत्वेन युद्धस्य धर्मित्वं दर्शितम् ×+×

पिशाचभाष्यं

ज्ञानेन तत्त्वात् ज्ञानप्रतिपत्त्या तयाज्ञानावसिकाशे हृदये देशमधिष्ठाय
वर्तमानं ज्ञानमेवासिस्तेनात्मविषयेण संशयः उत्पद्यमानं छित्त्वा
विनाशप्रपन्नं पूर्वोक्तसंशये योगं फलसंगरहितेन कर्म आतिष्ठ सेवस्व उत्ति
ष्ठ युद्धाय भव हे भारतेति ४२ इति पिशाचभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

रामानुजभाष्यं

तस्मादितितस्मादनाद्यज्ञानसंभूतंहृत्स्थमात्मविषयंसंशयंमयोप
दिष्टात्मज्ञानासिनाछित्वामयोपदिष्टकर्मयोगमातिष्ठतदर्थमुत्तिष्ठ
भारतेति ४२ इतिश्रीमद्रामानुजाचार्यविरचितेगीताभाष्येचतुर्थोध्या
यः ४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यत एवं तस्मादिति

योगेनैवकर्मणांसंन्यासउपपद्यतेनान्यथेतिविचारितं विचारयिष्यतेच
संशयंछित्वायोगंकर्मकौशलमातिष्ठोक्तक्रमेण ततश्चोत्तिष्ठतंस्वव्या
पारंकर्तव्यतामात्रेणकुर्वितिशिवं अत्रार्थसंग्रहः वियत्तेकर्मयत्किंचि
दत्रेच्छामात्रपूर्वकं तेनैवशुभभाजःस्युस्तत्त्वमाकरणाद्देवताः ४२ इत्या
चार्याभिनवगुप्तविरचितेश्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहेचतुर्थोध्यायः ४

परमार्थप्रपाटीका

यस्मादेवंतस्मादात्मनःअज्ञानसंभूतंहृत्स्थंहृदिस्थंसंशयंज्ञानासिना
आत्मज्ञानखड्गेनछित्वायोगंज्ञानत्रयमौविंतमातिष्ठआश्रयतदर्थमुत्ति
ष्ठभारतेतिमत्बुद्धिकृतेजनार्थे अथाध्यायतात्पर्यंबोध्यंकर्मोक्तंहिवि
षयमपिविनश्यत्फलंतद्धिकर्मस्यात्तच्चाकर्मयत्स्यादमृतफलमतःका
मेनैष्कर्म्ययोगस्तुअन्योन्यसाहचर्यंभवतितदखिलंमामिहोद्दिश्यकार्यं
तद्धैब्रह्मार्पणंस्याद्धिवियजनतःप्राहपार्थंचतुर्थे ४२ इतिश्रीमद्देव
तेपण्डितेसूर्यविरचितायांभगवद्गीताटीकायांपरमार्थप्रपायांब्रह्मार्प
णयोगोनामचतुर्थोध्यायः ४ ॥

गमो

वनमालीटीका

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] एवमुपदिष्टंकर्मकर्तृत्वमुपसंहरति तस्मादिति
अज्ञानादविवेकादुत्पन्नंहृत्स्थंमनसिस्थितं कारणं स्वाश्रयस्यवस्ता

नेस्मृत्वेन विजेतुं शक्यात इत्युभयोक्तिः सर्वानर्थमूलभूतं ग्रहं स्वतंत्रः
कर्त्ता पराधीनो वेति संशयं आत्मनः परमेश्वरस्य स्वतंत्रकर्तृत्वं ममाधी
नमतो हं न स्वतंत्रकर्तेति ज्ञानासिना खड्गेन छित्वा योगं सम्यक्दर्शनो॰
पायं मदाराधनरूपं निःकामं कर्म कुरु अत इदानीं स्वधर्मीय युद्धायो॰
त्तिष्ठ हे भारत भरतवंशज युद्धे यमो न विफल इति भावः कर्तृत्वं पर
मेशस्य जीवस्य न स्वतः क्वचित् कृतमिति धिया कर्ममोचकमब्रवीत् प्रभुः
४२ इति श्रीवनमालीटीकायां चतुर्थोध्यायः ४

कृस्नमैवैजयंतीटीका

उपसंहरति तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात् आत्मनः स्वस्याज्ञानसंभू
तं अज्ञानादुत्पन्नं हृत्स्थं हृदयगतं संशयं पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वा॰ हो
वेत्तमहत्पापं कर्त्तुं व्यवसिता वयमित्यादिना॰ पापे स्मिन्या पारोपण॰
रूपं संशयं ज्ञानासिना ज्ञानखड्गेन छित्वा योगं कर्मयोगमातिष्ठ कुर्वायो
त्तिष्ठ हे भारत भरतश्रेष्ठवंशज कर्मज्ञानोः शयोर्भुक्त्वा ज्ञानोः शेयोर्ज्ञ
ने श्रतिउपदिशत्कस्य संविहस्तं तं नौमि तर्ष्यके ४२ इति श्रीमत्तवांदी
इकरींद्रकुंदवृंदमकुंभदमनातिप्रबलकंठीरवातिशयसंकुरनारदनि
यमानंदसंततिप्रवरप्रबलप्रतापपार्थसखमहिमांकसदामस्पातेवा॰
सिनागिरिधारिदासेन विरचितायां श्रीमद्गीतार्थकृस्नमैवैजयंत्यां कर्म
योगो नाम चतुर्थोध्यायः ४

मत्त
मा
भित्त

मधुसूदनीटीका

यस्मादेवं — अज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं कारणस्याश्रय॰
स्य च ज्ञाने शत्रुः सर्वत्वेन हेतुं शक्य इत्युभयोपन्यासः एवं सर्वानर्थमूल
भूतं संशयमात्मनो ज्ञानासिना आत्मविषयकनिश्चयखड्गेन छित्वा यो
गं सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु अत इदानीमुत्तिष्ठ यु
द्धाय हे भारत भरतवंशजात स्य युद्धोद्यमो न निष्फल इत्यर्थः स्वस्यानी
शत्ववाचे न भक्तिश्रद्धे दृढीकृते नधीहेतुः कर्मनिष्ठा च हरिणोपदिष्टा ह
ता ४२ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वती॰
श्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढा

र्थदीपिकायांकर्मनिष्ठोपसंहारोनामचतुर्थोध्यायः ४ ॥

सदानंदीटीका

यस्मादेवंततोज्ञानादुत्पन्नंचस्थितंमतो कारणस्याश्रयस्यापिज्ञाने
सतिस्वभावेनवै । निहंतुंशक्यतेशत्रुरूपन्यासोहृद्ययोरिति १ वसिष्ठेका॰
वोथखड्गेनछित्वाभारतवंशज निष्कामकर्मयोगंतमाश्रयज्ञानसा
धनं २ अतउत्तिष्ठयुद्धायसन्नद्धोभववीरधीः ४ स्वात्मनीशत्ववो॰
धान्भगवतिस्तुतेनोभक्तिरणपादिताह्यर्थीहेतुःकर्मनिष्ठाकृतस्तभिरपि
तथाज्ञाननिष्ठेनमोक्षःसत्यब्रह्मैकतत्वप्रतिपदमुदितंदृश्यमिथ्या
त्वमेवंयेनश्रीशांतियाम्नातमिहश्रुतिशिरःस्फुटमेवावलंबे ४२ इति
श्रीभावप्रकाशेश्रीसदानंदविदाकृतेब्रह्मनिष्ठाप्रथानोयंचतुर्थः ४

नीलकंठीटीका

तस्मादिति हृत्स्थंबुद्धिस्थं ज्ञानासिनाज्ञानखड्गेन योगंसम्यग्दर्शि॰
नोपायं निष्कामकर्मआतिष्ठकुरुउत्तिष्ठ युद्धायेतिशेषः ४२ इति
ने श्रीभगवद्गीतानीलकंठेभा॰ चतुर्थोध्यायः ४ ार्थप्रकाशे

आनंदी टीका

आगमपार्थमुपसंहरति

तस्मादुक्तयुक्तेरात्मनोज्ञानासिनानाशयेहंतिनहन्यतेइत्येवंप्रकारेण॰
यस्यसर्वेसमारंभाइतीत्थंप्रकारेणचाज्ञानसंभूतंहृत्स्थंसंशयंममैतेव
धवःपाल्यापवकथंभ्रियंते कुलक्षयकृतोदोषश्चभवेदित्येवंरूपंवि
परीतज्ञानंछित्वायोगंज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिमातिष्ठानुतिष्ठयुद्धो
द्यमंउत्तिष्ठकिमितिरथोपस्थेउपविष्टःस्वकर्मणिसज्जोभव अथवा॰ तिष्ठिरं
योगमार्गमेवासेवकृशोभ्यस्तमाभ्यंतरंसंयमयोगमातिष्ठोत्तिष्ठस्व॰
र्मणिसज्जोभव [illegible] ४२ इतिश्रीराजानकानंदविरचितायांभग
वद्गीताव्याख्यायांचतुर्थोध्यायः ४

[illegible]कंठीटीका

गी॰ यत एवं तस्मात्स्वयं प्रतिपादितात्कारणाद्योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथो
टी॰ क्तज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर श्रेयोतिष्ठेः प्रायुक्तो
च भव किं कृत्वैवं सर्वदोषैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानखड्गेन छित्वा
मूलादेव निपात्य कीदृशं संशयं हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्र
भवमनेन हृदयगतत्वेन मोहप्रभवत्वेन चाहृवर्तित्वमसारमूलत्वं
च संछेदत्वप्रतिपादनार्थमेतदुक्तमित्यों कल्याणैकनिकेतनस्य जग
तो घोराघविध्वंसिनो धर्मस्याधारस्वरूपगोमसद्वब्रह्मात्मकस्याद्व
व्या॰ यात्मन एव यत्र भगवान्पार्थाय मायातिगं स्वमहात्म्यमसूचयत्
स विवृतोध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ४२ इति श्रीमद्राजानकरामकण्ठ
विरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भवद्गीताविवरणे च
तुर्थोध्यायः ४

[illegible]स्वामीटीका

यत एवं तस्मादात्मनोऽज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदिस्थितमेनम
नुभूयमानं संशयं देहाद्यहमितिप्रत्ययं ज्ञानासिना उक्तलक्षणज्ञा
नखड्गेन छित्वा योगं कर्मसमाधिलक्षणमातिष्ठाश्रय हे भारतोत्ति
ष्ठस्व कर्मणि युद्धे उद्युक्तो भवेत्यों ४२ फलाभिसंधिरहितकर्मणात्मा
वमर्शनं कर्मसंन्यासयोगाख्यं प्राह यस्तं हरिं स्तुमः वासंख्यांचतुर्थः ४

पैचोलीटीका

यस्मादज्ञानात्प्रज्ञानेच संशयवान्विनश्यति तस्मात्संशयो न कर्त
व्य इत्यत्राह तस्मादिति हे भारत तस्मादज्ञानसंभूतमविवेकाज्ञात
हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितमेनमात्मविनाशहेतुभूतं संशयमात्मनो ज्ञा
नासिना सर्वक्लेशोपशमनमात्मज्ञानमेवासिः खड्गः तेन छित्वा यो
गमात्मज्ञानसाधनं कर्मयोगमातिष्ठ कुरु युद्धाय उत्तिष्ठ ४२ इति
पैचोलेचतुर्थः ४

उपदेशसाध्यमेवार्थं विनिगमयति तस्मादिति यस्मादेवं त
स्माद्धेतोः अज्ञानाच्छास्त्रार्थापर्यालोचनादुत्पन्नं हृदि बुद्धावा
श्रये स्थितमेनं सर्वानर्थमूलभूतं संशयं संदेहरूपं शत्रुमात्मनः
प्रवृत्तिरूपस्य यत्नस्य ज्ञानेन कर्मणो वा द्धि संसिद्धिमास्थिता जन।
कादय इत्यादिदृष्टांतपर्यालोचनेनोभयलोकसिद्धिसाधनता
निश्चयस्तदेवासिः खङ्गस्तेन समूलं छित्वा योगं कर्मकौशलमनु
क्रमेणातिष्ठ कुरु ततश्चेदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय सज्जीभव स्वोचितं
युद्धव्यापारमवश्यकर्तव्यतानिश्चयेन कुर्विति यावत् भार
तेति संबोधनं भरतवंशोत्पन्नस्य ते युद्धोद्यमो न निष्फलः स्या
दिति ध्वनतीति भद्रं ४२॥ इति श्रीरणवीरसमिद्धोधिन्यां गी
ताव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ४॥

मधुभाष्य

४२॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीभ
गवद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४॥

भाषाअनुवाद

जब कि भगवदर्पणरूप निष्काम कर्मयोग और ज्ञानयोग ऐसा है
तो हे भारत अर्जुन आत्मविषयक अपने अज्ञानसे उत्पन्न औ अंतः
करण मे टिके जो शोक मोह आदि सब संशय उनको देह आत्मा
का विवेक कहे विचार रूप ज्ञानखड्गसे काटि कर उठो औ कर्म-
योग का अनुष्ठान करो और उपस्थित जो युद्ध सो करो श्रीकृष्ण
भारत इस संबोधन सेयह जनाया कि युद्ध क्षत्रीका स्वधर्म है
और तुम श्रेष्ठ भरत वंशमे उत्पन्न हो श्रीधरस्वामी कहते हैं कि
पुरुषों की अवस्था भेदसे कर्ममय औ ज्ञानमय ये दो प्रकार की
निष्ठा जिसने कहा ऐसे संशय निवारण भगवान श्रीकृष्ण कोमै
प्रणाम करता हूं ४२ इति श्रीजगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मनभा-
वनी टीकायां चतुर्थोध्यायः ४ ॥

दोहा

भारत निजसंदेह को हृदयभयो स्थित जोय ताते योग दृ
ढ कर उठ तिह ज्ञान खड्ग करदोय ४२॥ इति श्रीमहारा
जराणाबीरसिंह आज्ञा अनुसार जोकरी है वीरसिंहने वी
ररस प्रकाशनी बालबोधनी श्रीभगवद्गीताकी टीका ति
सका चतुर्थ अध्याय संपूर्ण ॥ ४ ॥